

ISSN: 1302-6879

2019

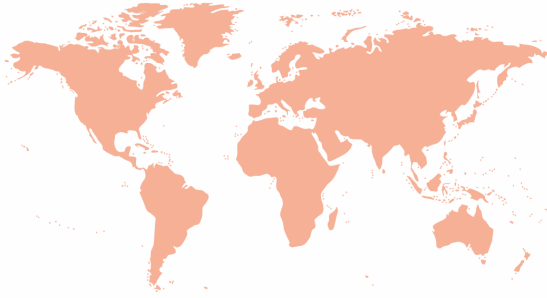

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

SBED

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Uluslararası
Hakemli Dergi

45

Sonbahar/Autumn - Sayı/Issue: 45

VAN YYÜ SBED

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Bu dergideki makaleler *iThenticate* ile taranmıştır.
The articles in the journal were scanned with *iThenticate*.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
INSTITUE

ISSN: 1302-6879

Dergide yayımlanan makalelerin tüm sorumluluğu yazarlarına; yayın hakları ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir. Yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Dergi Yayın Kurulu gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamama konusunda serbesttir. Dergiye gönderilen makaleler iade edilmez. Yayın Kurulu ve editöryal ekip makalelerle ilgili herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

All responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors and the publication rights belong to the Van Yüzüncü Yıl University Social Sciences Institute. It may not be reproduced or reproduced in any form, in whole or in part, without the permission of the publisher. Editorial board of the Journal is free to publish and publish the articles. Articles submitted to the journal are not returned. Editorial board does not accept any legal liability for articles.

DERGİMİZ

TARAFINDAN TARANMAKTADIR

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİDİR

YIL/YEAR: 2019 SAYI/NUMBER: 45

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute

Hakemli Dergi, Yıl: 2019 - Sonbahar Sayı: 45
Peer-Reviewed Journal, Year: 2019 - Autumn- Issue: 45

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sahibi/Owner

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ömer OBUZ
Arş. Gör. Yunus ÖZDURĞUN

Tercüme ve Dil Editörleri/Translation and Language Editors

Doç. Dr. Aydın GÖRMEZ (İngilizce)
Dr. Öğr. Üyesi Zeki EDİS (İngilizce)
Doç. Dr. Ramazan ÖZMEN (Arapça)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ERATALAY (Almanca)
Doç. Dr. Soner İŞİMTEKİN (Farsça)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SOLMAZ (Fransızca)

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Abed Elrahim Azzam Mohammad MARASHDEH-
Jadara Üniversitesi, Ürdün
Prof. Dr. Ali J. Al-ALLAQ- el-Ain Üniversitesi, Birleşik Arap Emirlikleri
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA- Russian Academy of Sciences- Rusya
Prof. Dr. Faruq MAWASİ- Al Qasimi Academy, Filistin
Prof. Dr. Ivan BALTA- University of Osije, Hırvatistan
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Medhat Saad Mohamed ELGAYAAR- Zagazig Üniversitesi, Mısır
Prof. Dr. Kemal YAKUT- Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Munjid Mustafa BAHJAT- International Islamic University, Malaysia
Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ- Balkan Tarihi Araştırmaları Merkezi, Kosova

Prof. Dr. Öztürk EMİROĞLU- Varşova Yunus Emre Enstitüsü, Polonya
Prof. Dr. Recai KARAHAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE- İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Samı Alı JABBAR- Basra Üniversitesi, Irak
Prof. Dr. Serbo RASTODER- University of Montenegro, Karadağ
Prof. Dr. Süleyman Turduyeviç KAYIPOV- Sincan Pedagoji Üniversitesi, Çin
Prof. Dr. M. Salih ARI- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir KOÇLAR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet PINAR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer OBUZ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Recep DEMİR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Tahir ZORKUL- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Tamer BALCI- The University of Texas, ABD
Doç. Dr. Vitaliy POZNAHİREV- Russian Academy of Sciences, Rusya
Doç. Dr. Veysi SEVİNÇLİ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman ÇALIK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercüment TOPUZ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Salih Ahmad ABDULVEHHAB- Ezher Üniversitesi, Mısır

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdulmenaf TURAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA- Russian Academy of Sciences, Rusya
Prof. Dr. Ali Fuat DOĞU- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ- Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Bayram KODAMAN- Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Cesur PEVLEVAN- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan BABACAN- Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Ivan BALTA- University of Osije, Hırvatistan
Prof. Dr. Mehmet AYGÜN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Necdet HAYTA- Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ- Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Reha SAYDAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE- İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Serbo RASTODER- University of Montenegro, Karadağ
Prof. Dr. Süleyman Turduyeviç KAYIPOV- Sincan Pedagoji Üniversitesi, Çin
Prof. Dr. Tuncay ÖĞÜN- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki TAŞTAN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent Cercis TANRITANIR- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. M. Akif ARVAS- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Rahmi TEKİN-Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Suvat PARİN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Tamer BALCI- The University of Texas, ABD
Doç. Dr. Zafer KANBEROĞLU- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Soner İŞİMTEKİN- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Sekreteryas/Secretary

Ahmet KÖKLÜ

Murat ÇABAZ

Dizgi-Composition

Ümit OĞUR

Baskı-Print

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matbaası

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Doç. Dr. Ömer OBUZ

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/VAN

Tel: 0432 225 11 17- 0432 225 10 24 /2002- Fax:0432 225 10 52

İleti Adresi: yyu.sbe@yyu.edu.tr

Baskı Yılı/Date of Publication

2019

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

DİL VE EDEBİYAT / LANGUAGE AND LITERATURE

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİRBAĞ Dîvân Şiirinde Kıskançlık <i>Jealousy in Divan Poetry</i>	13
Dr. Öğr. Üyesi Sevgül TÜRKMENOĞLU Milli Edebiyat Dönemi Roman ve Hikâyeciliğine Genel Bir Bakış <i>An Overview of Novel and Storytelling in The Period of National Literature</i>	31
Dr. Öğr. Üyesi Uğur YÖNTEN Sönmüş Hayaller Ya Da Paris'te Bir Tutunamama Öyküsü <i>Lost Illusions or a Story of Disconnectedness in Paris</i>	49
Shwana Qadir PEROT Dr. Öğr. Üyesi Zeki EDİS Race-Based Trauma in Alice Walker's The Third Life of Grange Copeland <i>Alice Walker's The Third Life of Grange Copeland Eserinde Irk Temelli Travma</i>	73

EĞİTİM BİLİMLERİ / EDUCATIONAL SCIENCES

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Doç. Dr. Fahri SEZER Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif ERDENER Prof. Dr. Erdoğan TEZCİ Eğitimcilerin Öğrenci Problemlerine Ait Farkındalık Durumları ve Bu Problemlere İlişkin Çözüm Önerileri <i>Educators' Awareness and Solutions Approaches Regarding Often Encountered Student Problems</i>	87
--	----

Dr. Öğr. Üyesi Özgür BABAYİĞİT
Ortaokul Altıncı Sınıf Öğrencilerinin Yazılı
Anlatım Bozukluklarının İncelenmesi
*Examination of Written Expression Disorders
of The Sixth Grade Students in Secondary School*

117

FELSEFE / PHILOSOPHY

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Ata DEMİR
Jean-Luc Nancy'nin Sanat Anlayışının
Çoğulcu Yansımaları
*The Multiple Reflections of Jean-Luc
Nancy's Concept of Art*

133

**İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER / ECONOMIC AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Prof. Dr. Hüseyin KARADAĞ
Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da
Hayvancılıkta Gelişmeler
*Developments in Livestock in Kyrgyzstan
After Independence*

151

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KELEŞ ERİÇOK
Van Gölü Havzası'nda Kültür Rotası Önerisi
Culture Route Proposal in The Van Lake Basin

173

Doç. Dr. Sezen BOZYİĞİT

Güliden KILINÇ

Tüketicilerin Sağlıklı Gıda Algıları ve
Tüketim Davranışları: Keşifsel Bir Çalışma
*Healty Food Perceptions and Consumption
Behaviours of Consumers: An Exploratory Study*

201

Öğr. Gör. İbrahim DURMUŞ

The Effect of Internet Advertisements On The
Purchasing Decision of The Today Consumers
*Günümüz Tüketicilerinin Ürün Satınalma
Kararlarında İnternet Reklamlarının Etkisi*

231

İLÂHİYAT/ THEOLOGY

Çeviri Makaleleri / Translation Articles

Dr. Öğr. Üyesi Rifat AKBAŞ

Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine
*On The History and Concept of Grammar
(Sarf) Science*

253

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Latif ALTUN

Evzâi ve Hanefî Fakihlerin Görüşü Bağlamında
Namazda Kıraat ve Me'mûmun Kıraati
*Reciting The Koran and The Way How Community
Recite in A Prayer in The Context of The Views
Evzai and Hanafî Scribes*

277

SANAT TARİHİ / HISTORY OF ART

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP

Ayşenur SEZGİN

Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi'nde
Bulunan Kâbe Tasvirleri
*Descriptions of Kaaba in Topkapı Palace
Museum Harem Department*

299

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman BÜLBÜL

İran-Zencan Eyaletinde Bulunan
Tartışmalı Bir Yapı: Daşkesen
*A Controversial Structure Found in
Zanjan State of Iran: Dashkasan*

317

Dr. Zeynep Emel EKİM

Black Sea and Marmara Sea Maps in
The XIXth Century

*XIX. Yüzyıldaki Karadeniz ve Marmara
Denizi Haritaları*

335

TARİH/ HISTORY

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Doç. Dr. Mehmet PINAR

Cevat Dursunoğlu'nun Azınlık ve Millet
Tanımlamalarıyla İlgili Raporu

*Cevat Dursunoğlu's Report On Minority and
National Definitions*

357

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR

Vahide Çetin

The New York Times'ta İsyandan İktidara
Enver Paşa

*From Rebellion To Power: Enver Pasha in The
New York Times*

375

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI

Rahip Bernard De Clairvaux: Hayatı (1090-1153)
ve II. Haçlı Seferi'ndeki Rolü

*Father Bernard De Clairvaux: His Life
(1090-1153) and Contributions in The Second Crusade*

399

Dr. Hüseyin GÜNARSLAN

Hindistan'da İngilizlere Karşı Ortaya Çıkan
İlk İsyân Hareketlerinin Sebepleri

*Reasons For The First Revolt Movements
in India Against The British*

417

45. SAYI HAKEMLERİ / REVIEWERS OF THE 45. TH ISSUE

Prof. Dr. Bülent KARAKAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÇEVİK	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim YILMAZ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah DUMAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet AKBABA	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet GÖGERCİN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Kemal ÖZKURT	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut Bayram DÜZENLİ	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Selim ASLAN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa BAŞARAN	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuz BAŞOL	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan YILMAZ	Ardahan Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer ÇİFTÇİ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer OBUZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mine HALİS	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa HATİPLER	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Raşit KOÇ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş SERTEL	Munzur Üniversitesi
Doç. Dr. Şengül DEMİREL	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BOZYİĞİT	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülşen TORUSDAĞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Zahit SELVİ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cafer ŞAKAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsa IŞIK	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Aziz YAŞAR	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Nafi ARSLAN	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Müjgan DENİZ	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nebi BUTASIM	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sağbetullah MERİÇ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sedat ŞAHİN	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevgi KOÇ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. İlyas SUVAĞCI	Siirt Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:13-30

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 08.03.2019
Kabul/Accepted: 28.06.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**DÎVÂN ŞİİRİNDE
KISKANÇLIK**

**JEALOUSY IN DIVAN
POETRY**

Dr. Öğr. Üyesi Ömer DEMİRBAĞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID: 0000-0003-4202-8397, omerdemirbag59@gmail.com

Öz

Hemen her topluluğun edebiyatında görülebilen kıskançlık teması, Türk edebiyatında, özellikle dîvân şiirinde oldukça ağırlıklı bir yere sahiptir. “Kıskançlık” kelimesi kapsamında ifadesini bulmuş olarak *hased* kavramından namus anlayışına kadar kıskançlığa dair pek çok farklı duruşun şiire dökülmüş halini, klasik edebiyatımızda görebilmekteyiz. Bilhassa âşık, sevgili ve rakip üçgeni arasındaki ilişkide karşımıza çıkan kıskançlık duygusu, en fazla âşğın rakibe yönelik hislerini karşılar. Söz konusu temayı, dîvân şiirimizde, genel bir tasnifle dört ayrı sahada değerlendirmemiz mümkündür: Sevdiğini kıskanma, rakip şairi kıskanma, “öteki”ni kıskandırma ve tasavvuftaki *gayret* kavramına işaret edici kıskanma. Her biri için daha detaylı ve müstakil araştırmalara imkân tanımak istidadındaki bu dört alanı tespit, bu makaleye temel oluşturmaktadır. Bu yazıda, kıskançlık temasının yalnızca dîvân şiirindeki işleniş tarzları üzerinde durulmuş olduğuna dikkat çekerek aynı konunun âşık-saz edebiyatında ve Tanzimat’tan sonraki dönemlerin edebiyatlarında da araştırılabilir bir saha olduğunu belirtmeliyiz. Sonuç itibarıyla, bu çalışmada -makale sınırları içinde kalınarak- ilgili metinlerden seçilmiş örneklerle kıskançlık kavramının klasik şiirimizdeki yansımalarına dikkat çekilmesi ve daha kapsamlı bilimsel çalışmalara yol açılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: şiir, dîvân şiiri, kıskançlık.

Abstract

The theme of jealousy that can be seen in the literature of almost every community has a predominant place in Turkish literature, especially in divan poetry. We can see in our classical literature the poetry of many different stances about jealousy from the concept of *hased* to the understanding of *honor* with the phrase “jealousy”. Especially in the relationship between the lover, the beloved and the rival triangle, the feeling of jealousy meets the feelings of the most lover

towards the opponent It is possible to evaluate the theme in the same way, in a general classification, in four different scenes: jealousy of beloved, jealousy of competing poetry, envy of the “other” and envy of the concept of “effort” in Sufism. Identifying these four areas of opportunity to provide more detailed and independent research for each of them is the basis for this article. In this article, we should emphasize that the theme of jealousy only focuses on the way of performing in the poetry of poetry, and we should mention that it is a searchable field in poetry-poetry literature and literature of the period after Tanzimat. As a result, in this study, it was aimed to draw attention to the reflection of the concept of jealousy in the classic wisdom with the examples selected from the related texts (within the borders of the article) and to lead to more comprehensive scientific studies.

Keywords: poetry, divan poetry, jealousy.

Giriş

Türkçedeki “kıskançlık” kelimesi, söz konusu rûh halinin -olumsuz olan “hased”den olumlu sayılan “gayret”e kadar-birçok tonunu ifade etmede, oldukça geniş bir çağrışım zenginliğine sahiptir. Bu kavramın, şiire ve edebiyata bakan yönü için de dikkat çekici bir renklilik belirtmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Yerilen ve övülen şekilleriyle insana has rûhî bir özellik olan kıskançlık, ilk çağlardan günümüze kadar insanla var olagelmiş ve dinden psikolojiye, felsefeden ahlâka, tarihten şiire... nice alanlarda kayda değer bir olgu sayılmış, ciddiye alınmıştır. Böyle olunca, pek çok kültürde, sanatta ve edebiyatta kıskançlık kavramının, işlenmeye müsait bir konu veya tema olarak hatırı sayılır bir ağırlıkta olduğunu söylemek mümkündür.

Kur’ân’da; İblis’in Hz. Âdem’i kıskandığı, Kâbil’in Hâbil’i kıskandığı ve kardeşlerinin Hz. Yûsuf’u kıskandıkları haber verilir. Kimi hadis-i şeriflerde de kıskançlığın amelleri harcayıcı bir musibet olduğu bildirilmektedir (Gazâlî, 1980: 56). Şuna dikkat çekmeli ki söz konusu edilen ve kınanan kıskançlık, hased şeklindeki kıskançlıktır.

Böyleyken, Türkçenin yine aynı kıskançlık kelimesiyle ifade edilen hamiyet veya gayret dediğimiz bazı hissiyat kabarmaları ise, makbul ve olumlu sayılmaktadır. Nitekim, Hz. Peygamber’in (SAV) “kıskançlıkla övündüğüne” dair rivayet olduğunu biliyoruz (Buhârî, 1992:174).

Eski Yunan mitolojilerinde Zeus’u diğer kadınlardan kıskanan Hera’dan bahsedilir (Erhat, 2010: 135-137). Kıskançlık, Shakespeare’in Hamlet’inde kahredici (Burian, 1946: 45) ve Othello’sunda faciadır (Nutku, 1994: 56). Goethe’nin Genç Wether’in Acıları’nda da Kestner’in mahzun kıskançlığı dikkat çeker (Gelen, 1973: 75). Örnekleri artırdıkça Batı edebiyatındaki kıskançlıkların, büyük çoğunlukla “sevdiğini paylaşmama tepkiselliği”nden ileri geçmeyen bir sızlık belirttiğine dair fikir edinmek

mümkün.

Doğu'da ise kıskançlık; hased, gıpta, imrenme, özenme, gayret, iz-zet, hamîyyet... adlandırmalarında görüldüğü gibi, olumsuzdan olumluya doğru dereceler halinde, çok daha detaylı, çeşitli ve derinliktir. İslâmiyet öncesi Türk destanlarında, kendi hatununu feda eden; ama vatan toprağını adeta namus edinip her şeyden kıskanan Oğuz (veya Mete) Han'dan (Ögel, 1993: 6-7), düşmanı "hasûdkâfir!" diye nitelendiren Dede Korkut hikâyesine kadar, kıskançlığın türlü boyutlarına rastlanır (Ergin, 1997: 191).

İnsan derinliğinin iç bükülüşlerinden olan kıskançlık, özellikle dîvân şiirinde yüzyıllar boyu kaleme alınan nice mısralara, acı lezzetiyle revnak katmıştır. Asırlara yayılmış azametiyle bütün dîvân edebiyatında kıskançlık temasını incelemenin oldukça kapsamlı bir araştırma ve tahlil çalışması gerektirdiği açıktır. Bu yazıda, makale sınırlarının el verdiği ölçüde genel bir bakış açısıyla dîvân şiirinde kıskançlık temasına dair bir tefekkür denemesi hedeflenmiştir.

1. Şairin Âşık Rolünderken Sevgiliye Dair Kıskançlığı

Klasik edebiyatımızda en yaygın şekliyle işlenen kıskançlık teması budur ve tetiklediği öfke, isyan, ıstırap, hüzn... gibi duyguların terennümüyle şiirdeki lirizmi yüksek perdelere taşıyıcı bir kudrete sahiptir.

Ulaşılmaz sevgili ve kahredici güzellik. Dîvân şiirinde yüzyılların kalıplaştırdığı bu değişmezler karşısında şair, elbette âşık pozisyonundadır ve o yalçın erişilmezliğin kuşattığı misilsiz güzelliğe övgüler sunmak mevkiindedir.

Ancak, buraya kadar olan doğal duygusal akış, seven ve sevilen dışındaki bir figürün şiire dahil olmasıyla, bir anda alt üst olur. İşte şiiri asıl kanatlandıran da bu alt üst oluştur ki o, kıskançlıktır.

Seven ve sevilen dışındaki o "öteki", âşıklık tavrını üstlenmiş dîvân şairinin olanca hincına, hışmına hedef durumunda bir kişiliktir ve-gittikçe çirkinleştirici bir sıralandırma içinde-o, şu sıfatlarla anılır:

Gayr, ağyâr, rakîb, hasım, el (bîgâne), yaban, zâhid, eğri, yavuz, fitne, iftiracı, ara bozucu (nemmâm), ihbâr edici (gammâz), düşman (adû), dev (dîv), ifrit, belâ, karga (zâğ), baykuş (bûm), tilki, akrep, köpek (it, seg, kelb), domuz (hinzîr), zâlim, münâfık, kâfir, şeytân, iblîs...

Bu karakter, sevgilinin peşindeki "öteki"dir ve sevgiliye yakınlığıyla, sevgiliden gördüğü iltifatlarla; bazen de sadece varlığıyla, âşık şairde dağlayıcı ıstırapa, zapt edilmez öfkeye sebeptir.

Cânâ rakîbi handân edersin
 Ben bî-nevâyı giryân edersin
 Bîgânelerle ünsiyet etme
 Bana cihânı zindân edersin¹

Giriftzen Âsım Bey (İslâm Ansiklopedisi, 1991: 476-477)

Klasik şiirimizin tarihi seyri içinde kıskançlık temasına göz atacak olursak, dîvân edebiyatının başladığı ilk devrelerden itibaren kaleme alınan âşıkâne şiirlerde-âşkın kaçınılmaz gereği olarak-kıskançlık temasına sık rastladığımızı söyleyebiliriz.

Nitekim, mesela on dördüncü yüzyıl dîvân şairlerinden Kadı Burhânettî, âşık ve sevgili arasına girmek istidadındaki “öteki”yi dışlamaktan, ona hakaretle yüklenmekten çekinmez:

Sohbet dilerem senün ile gönlüm içinde
 Kim duymaya hâlümüzi deyyâr bu gice

Kadı Burhânettî (Demirbağ, 2011: 44)

Beni andan ırak kılmak dileyen
 Sığındum ana ki şeytân-ı racîmdür

Kadı Burhânettî (Demirbağ, 2011: 101)

Bir sonraki on beşinci yüzyılda ise, kendi özgünlüğünü bulmaya başlayan klasik şiirimizde kıskançlık temasının gittikçe daha ince, daha zarif hayal oyunları ile işlendiğini görürüz. Necâtî Bey, sevgiliyi, onun saçlarından bile kıskanmakta; hele “öteki”ni ise, yok etmeye, ettirmeye kadar davranmaktadır:

Sen turup raks idesin karşuna ben boynum eğem
 İne zülfün koca sen sîm-beri döne döne

Necâtî (Tarlan, 1992a: 360)

Ey Necâtî ben ana nice Müselmân diyeyim
 Ki rakîbi tutup öldürmeye kâfir yerine

Necâtî (Tarlan, 1992a: 378)

Aynı yüzyıl şairlerinden Ahmet Paşa’nın şiirlerinde kıskançlık, yaşanmışlıktan izler sunarcasına canlıdır, samimidir ve sevgilinin “öteki”ler-

¹ Bestesi Giriftzen Âsım Bey’e ait Uşşâk şarkı. Ö.D.

le beraberliği, kahır dolu yakıcı mısralara vesiledir:

Sen Şem' gibi gayr ile mecliste gülersin
Ben akıduram yaŐile kan yandım elinden

Herhâr ile sen sohbet edersin dn  gün ben
Derdin ederim mnis-i cân yandım elinden

Ahmed çeke cevriini v lütfun göre ağyâr
Ey Őefkati az Şâh-ı cihân yandım elinden

Ahmet Paşa (Tarlan, 1992b: 229)

Sevgilinin peşinde olan “teki”ler, sryledir ve bu durum, Ahmet Paşa'nın derdine dert katmaktadır. Şair, âh vâh'larını nakarat halinde tekrarladığı bestelenmiŐ bir manzumesinde Şöyle hayıflanır, öfkelenir, suçlar:

Yârin itden çoğ uyar ardına ağyâr dirig

Bize yâr olmadı ol Őh-i sitemkâr dirig

Kıldı bir dilber-i hercâfyi dildâr dirig

Vay gönül vay bu gönül vay gönül eyvah gönül

Ahmet Paşa (Tarlan, 1992b: 202)

Hemen her bakımdan zirvelerin geçit resmi yaptığı on altıncı yüz-yılda ise kıskançlık teması, dönemin edebiyatındaki ihtiya ma denk bir irtifada Şiirleri kanatlandırmaya devam eder.

Dîvân Şiiri denince neredeyse akla gelen ilk isim olan Fuzûlî'de kıskançlık, “teki”ne karşı bir öfkeden çok, sevgiliyi suçlama edasındadır ve adeta “ballandırılmıŐ bir ıstırap”la mısralara revnak vermektedir:

Ey giyp glgn dem-â-dem azm-i cevlân eyleyen

Her taraf cevlân edüp döndükçe yüz kan eyleyen

Ey beni mahrm edüp bezm-ivisâlınden mdâm

Gayrı hân-ı iltifâtı üzre mihmân eyleyen

Ey dem-â-dem reşk tığıyla benim kanım tkp

Mey ip ağyâr ile seyr-i gülistan eyleyen

Fuzûlî (Akyüz, Beken veYksel,1990: 238)

Leylî vü Mecnûn mesnevisinde de Fuzûlî, kıskançlığı, sevgiliye yöneltmiş zehirli suçlamalar, hesap sormalar halinde Mecnûn'un diliyle şiire döker. Leylâ'nın başkasıyla evlendiğine dair söylentiye duyan Mecnûn, büsbütün çıldırmıştır ve Fuzûlî, yer yer kavurucu bir feryat üslubundaki mısralarıyla Mecnûn'a şunları söyletmektedir:

Gayr ile her dem nedür seyr-i gülistân etdügün
 Bezm edüp halvet kılıp yüz lutf u ihsân etdügün
 Ahd bünyâdın mürüvvetdür mi vîrân etdügün
 Hani ey zâlim bizimle ahd ü peymân etdügün

Gayre salup mihrüni bizden savutdun âkîbet
 Terk-i mihr etdün tarîk-ı zulm dutdun âkîbet
 Ahdler peymânlar etmişdün unuttun âkîbet
 Hani ey zâlim bizimle ahd ü peymân etdügün

Cürmümüz n'oldı ki bizden eyledin bîzârlık
 Biz gamun çekdük sen etdün özgeye gam-hârlık
 Sizde âdet bu mıdur beyle mi olur yârlık
 Hani ey zâlim bizimle ahd ü peymân etdügün

Fuzûlî (Doğan, 2010: 365-366)

Ve aynı yüzyılda, ihtişamın şairi Bâkî. Onda kıskançlık, şiiri yazdıran değil, şiirin akışına uygun düştükçe bilinçli ve hesaplı bir kıvamda “kullanılan” bir çeşnidir, o kadar. Nitekim Bâkî'nin mısralarında zaman zaman kıskançlığın hedefi olan “öteki”, kimi dîvân şairlerinde görüldüğü gibi âşığı çaresiz bırakan bir ıstırap kaynağı, bir amansız hasım değil; yeri geldikçe okuyucuya izlettirilmek üzere hayale davet edilen bir şamar oğlanıdır. Bâkî'deki -biraz da şımarıklığa kaçan- bu özgüven, kıskançlık temalı mısralarda, bir tür kum torbası durumundaki “öteki” üzerinden okuyucuya sezdirilir ki şairane bir eda olarak dikkat çekicidir:

Cânâ zülâl-i vaslunı ağyâr umar uşşâk umar
 Âb-ı sehâb-ı rahmete kâfir müselmân teşnedür

Bâkî (Küçük, 1994: 143)

Kûyuna varsa aceb mi dil-berün rakîb

Cennet idi bir zamân İblîs-i mel'ûnun yeri

Bâkî (Küçük, 1994: 439)

On altıncı yüzyılın sûfî şairlerinden Hayâlî Bey'de ise kıskançlık, şiire derinlik ve sırrîlik katan samimi bir ıstırap kaynağıdır. “Öteki”nin düşmanca tertipleri ve sevgiliye yakınlıkları, âşık şairdeki dayanılmaz iç sızısının gerekçesi olarak mısralara yansır:

Terkin urdu diyu iğvâ eylemiş bî-dîn rakîb

Sevdiğim vallâhi billâhi bu bühtândır bana

Hayâlî (Tarlân,1992c: 90)

Âteş-i gayret n'ola yakıp kül etse bülbülü

Salınıp boynuna her şâhın güler oynar gül

Hayâlî (Tarlân, 1992c: 44)

Yine on altıncı yüzyılda, bereketli dîvânıyla Zâtî de kıskançlığı sık işleyenlerden olarak karşımıza çıkar. Onun da şiirlerinde kıskanılan karakter, yani “öteki”,amansız bir düşman olmaktan çok, amansız hücumlara hedef ve genellikle mağlup bir zavallıdır. Nice teviriyelerle, nice ses ve söz oyunları ile “öteki”, durmadan aşağılanır, aşağılanır:

Adû-yı zâğ elinden bir tezerv-i şîvekâr aldum

Dahi ben şâh-bâz-ı ışk olaldan bir şikâr aldum

Zâtî (Cengiz, 1983: 312)

Rakîbe sadr gösterdün dedün ol fitneye ulu

Benüm bir it kadar vah vah kapunda i'tibârum yok

Zâtî (Cengiz, 1983: 326)

Âşık rolündeki dîvân şairinin sevgiliye dair kıskançlığı, bu şekilde seven, sevilen ve “öteki” üçgeni dahilinde artık kalıplaşmıştır ve sonraki yüzyıllar boyunca söz konusu tema, aynı minval üzere kaleme alınmış sayısız manzumede görülecektir.

Şairin, âşık rolüneyken, sevgiliye dair kıskançlığını bir de Nedîm'de seyredelim:

Güzelsinbî-bedelsin şûhsun âlüftesin cânâ

Söz olmaz hüsnüne gelmez nazîrin âleme hakkâ

Senin her cevrine bin cân ile sabr eylerim ammâ
Beni pek öldürür ey bî-vefâ ellerle bâzârın

Nedîm (Macit, 1997: 255)

Yüzyıllar içinde sayısız dîvân şairi, sevgiliyi “öteki”nden kıskandı ve bunu nice hayal oyunları ile, söz hünerleriyle mısralara yansıttı. Bu arada, devirler geçtikçe kıskançlık duruşu da ton ve renk değiştirmeye başladı. Nitekim, ilk dönemlerdeki baskın, öfkeli, hırçın edaların; yerini, zamanla mahzunluk, umutsuzluk, kabullenmişlik tavırlarına bıraktığını görüyoruz.

Kıskançlık, artık gayrete getirici, teşvik edici değil; bıkkınlık vericidir ve Nâbî, bunu şöyle ilan etmektedir:

Bir devlet için çarha temennâdan usandık
Bir vasliçün ağyâre müdârâdan usandık

Nâbî (Bilkan, 1997: 756)

On dokuzuncu yüzyıla doğru ise âşık şair, artık sevgiliyi büsbütün “öteki”ne kaptırmıştır ve buna dair pes edişin şiirini yazmaktadır.

Nevres’i dinliyoruz:

Senden bilirim yok bana bir fâ’ide ey gül
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül
Etsem de abesdir sitem-i hâre tehammül
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Ellerle o zevk etdi ben âteşlere yandım
Çekdim o kadar cevri ü cefâsın ki usandım
Derlerdi kabûl etmez idim şimdi inandım
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Senden güzelim çâre bana kat’-ı emeldir
Etsen dahi ülfet demem ellerle haleldir
Ağyâr ile gezsene dahi gücenmem ki meseldir
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Gördüm açılırken bu seher gonceyi hâre
 Sordum n'ola bu cevr ü cefâ bülbül-i zâre
 Bir âh çeküp hasret ile dedi ne çâre
 Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Bîgâne-edâdır bilür ol âfeti herkes
 Ümmîd-i visâl eyleme andan emelin kes
 Bî-hûde yere âh ü figân eyleme Nevres
 Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Osman Nevres (Nevres,1873: 64)

Kitaplık çapta detaylı bir inceleme ve araştırma gerektiren bu konu, ilgili sahadaki edebiyat bilimcilerinin alakasını beklemektedir. Biz, makale sınırlarını gözetmek adına, yukarıdaki sınırlı örneklerle yetinerek şairin, âşık rolüneyken, sevgiliye dair kıskançlığını burada noktalayalım.

2. Şairin Diğer Şairler Karşısındaki Sanatkâr Kıskançlığı

Sanatkâr kişiliklerde, özellikle şairlerde, eser vermenin biraz da kendini benzersiz görme ön kabulüne dayalı olduğunu biliyoruz. “Her sanatkârda olan ‘eşsizlik’ tutkusunun, bilhassa şairlerde saplantı derecesinde olduğu malumdur” (Demirbağ, 2017: 1236). Böyle olunca, bir şairin, kendisi ile diğer bir şair arasında tamamen nötr ve tarafsız kalabileceğini düşünmek güçtür. Hatta başkasının şair olabileceğini bile samimi olarak kabullenebilen ve buna tahammül edebilen şair neredeyse yoktur, demek mümkün.

Dîvân şiirinde kimi zaman açıkça ilan edilen, kimi zaman da satır aralarında sezdirilen sanatkâr kıskançlığı; rekabete, yarışmaya ve sonuçta eser verilmesine yol açmaktadır. Bu sebeple bahsinde olduğumuz, şairdeki “benzersizlik” kompleksini, edebi zenginliğimiz açısından son derece verimli bir rûh hali olarak değerlendirmek, isabetli bir yaklaşım olacaktır. Söz konusu sanatkâr kıskançlığına, daha çok dîvân şairlerinin fahriyelerinde ve birbirine dair hicviyelerinde rastladığımızı bir tespit olarak söyleyebiliriz.

Nitekim, on beşinci yüzyıl dîvân şairlerinden Necâtî Bey’in, kendisine nazireler yazan Mihrî Hatun’a tahammül edemeyişinde, o “eşsizlik tutkusu”ndan kaynaklanan sanatkâr kıskançlığını görüyoruz:

Ey benüm şi‘rûme nazîre diyen
 Çıkma râh-ı edebden eyle hazer

Dime ki işte vezn ü kafiyede
Şi'rüm oldı Necâtî'ye hem-ser

Harfi üç olmak ile ikisinün
Bir midür fi'l-hakika 'ayb ü hüner

Necâtî (Hakverdioğlu, 2009: 557)

Bir sonraki yüzyılda Taşlıcalı Yahyâ Bey'in de çağdaşı Hayâlî Bey'e dair kaleme aldığı şu mısralar, aynı sanatkâr kıskançlığını yansıtmada, oldukça dikkat çekicidir:

Bana olaydı Hayâlî'ye olan hürmetler
Hak bilür sihr-i helâl eyler idüm şi'r-i teri

Ne belâdur bu ki sâyem gibi altumda iken
Gün gibi bir ışığın üsti yanum ola yeri

Ben şecâ'at kılıcıyam ol ışıklar pulucu
Ben savaş günü çeriyem o hemân cerde cerî

Dür gibi gayret-i akrân ile bağrum delinür
İremez gûş-ı şehenşâha kelâmum güheri

Taşlıcalı Yahyâ (Çavuşoğlu, 1977: 44)

Bilhassa on sekizinci yüzyıl, sanatkâr kıskançlığının eser vermede nasıl da tetikleyici olduğuna şahit bir çağdır.

İstanbul'da söz, mânâ ve âhenk meraklılarının toplandıkları bir mekân. Mecliste genç Şeyh Gâlib de bulunmaktadır. Sohbet, Nâbî ve Hayr-âbâd üzerine yoğunlaşır. Nâbî'ye ve eserine dair övgüler, yüceltmeler, Şeyh Gâlib'in tahammül edemeyeceği bir noktaya kadar haddi aşar. Öyle ki *Hayr-âbâd*'in bir benzerinin dahi yazılamayacağı iddia edilmektedir:

Bir gâyete erdi kim meâli
Tanzîrinin olmaz ihtimâli

O rıtl bana gîrân göründi

Bir sûret-i imtihan göründü”

Şeyh Gâlib (Doğan, 2011: 58)

Şeyh Gâlib, buna elbette karşı çıkar ve Nâbî'nin yaşlılık demle-
rinde Hayr-âbâd'ı kaleme aldığı; eserin orijinal sayılamayacağı, onda yer
yer Attâr'dan alıntı yapıldığı, Hayr-âbâd'ın aslında zevksiz ve derinliksiz
bir çalışma olduğu... yolunda -çoğu haklı- tenkitlerini sıralayarak olanca
sanatkâr kıskançlığını püskürtür.

Nitekim Şeyh Gâlib, “öteki şair”(Nâbî) hakkındaki bu protestosu-
nu, ünlü Hüsn-ü Aşk'ının Sebeb-i Te'lif kısmında şiirleştirmiştir:

Kim Nâbî'ye hiç düşer mi evfak

Şeyhin sözine kelâm katmak

Ey kıssadan olmayan haberdâr

Nâkıs mı bıraktı Şeyh Attâr

Bulmağla bir iki hoşca ta'bîr

Erlik midir izdivâcî tasvîr

El-hak çalıp alma kıssadır ol

Hırsızlara hayli hissedir ol

Nush etse eger budur mezâkî

Dünyâ fânî âhîret bâkî

Şeyh Gâlib (Doğan, 2011: 68)

Dikkati çekmek gerekir ki yukarıda bazı beyitlerini verdiğimiz
manzume, Der Beyân-ı Sebeb-i Te'lif (Eserin Kaleme Alınış Sebebini
Açıklama) başlığı altında kaleme alınmıştır. Yani Şeyh Gâlib, Nâbî'ye
yüklenmelerini, Hüsn ü Aşk adlı şaheserinin yazılış vesilesi olarak takdim
etmektedir. Bu olay, bahsinde bulunduğumuz sanatkâr kıskançlığının nele-
re yol verdiğine dair, yeterince fikir verici olmalıdır.

“Edebiyatımızdaki kimi şaheserler, işte o anlaşılmaz sanatkâr kıs-
kançlığının meyveleridir, diyebiliriz. Nitekim Nâbî'nin Hayr-âbâd'ı için:
'-Daha güzeli yazılamaz!' iddiası üzerine Şeyh Gâlib:'O ritl bana gîrân
göründü / Bir sûret-i imtihan göründü' diyerek Hüsn ü Aşk'ı yazmıştır.”
(Demirbağ, 2017a: 1237)

3. Kiskandırma / Kiskanılma İddiasıyla Kıskaçlık

Kıskaçlık temasının işlendiği kimi manzumelerde kiskanma tavırının bazen seven ve sevilen dışındakilere de yüklenmiş olduğu görülür. Böylesi dolaylı üslup ile amaçlanan, aslında kıyas yoluyla övgüdür ve övgünün de hedefi, sevgili veya şairin kendisidir.

Mesela, sevgiliye övgü için kaleme alınmış mısralarda türlü hüsn-i ta'lillerle şöyle bir hayali sebep-sonuç silsilesi geliştirebilir:

Sevgilinin yüzüne imrenen gökteki dolunay; erir, incelir, bükülür, hilâle döner; bununla da kalmaz, aşağıya düşer ve sevgilinin atının ayağına nal oluverir:

Bedri dahi köniledi ola mı ay yüzün

Na'l olmağa atuna hilâl itdün eyle mi

Kadı Burhânettî (Demirbağ, 2011: 155)

Şeyhî'de de sevgilinin zülfleri, yanağı, ağzı ve dişleri öylesine kamaştırıcı bir güzelliğe sahiptir ki bu, menekşede, laleden ve goncada kıskaçlık nöbetlerine sebeptir. O zülflerden ötürü menekşe, karalar bağlamıştır; o gül yanağı gören lale, yüzüstü toprağa kapaklanmış ve o yakut kızılı dudaklarla inci dişler karşısında gonca ise, yakasını yırtmıştır:

Ne haber virdi sabâ zülf-i perîşânun için

Ki benefşe kara yaslı görünür anun için

Lâle hâk itdi yüzün gül yanağın reşkenden

Gonca çâk itdi kabâ la'l-i dür-efşânun için

Şeyhî (İsen, 1990: 238)

Söz konusu kiskandırma yoluyla övgü, bazen şairin kendisi için de geçerlidir. Özellikle divân şairlerinde sık rastlanan “fâhr” edasının tema olarak işlendiği manzumelerde kimi zaman şair, kiskanılan kişilik olarak bizzat kendini takdim eder. Onu farklı, üstün ve eşsiz kılan şairlik dehası; güzel söz söyleme yeteneği; ilim, irfan, kültür... gibi meziyetler, doğal olarak insanlarda kıskaçlığa sebep olmaktadır.

Mesela Şair Bâkî'ye göre kendisindeki marifet pırıltıları, zamane insanların öyle bir hased hissi kabartmaktadır ki bu kabullenemeyiş, derinden derine onların içini kemirmektedir:

Zamâne bizde cevher sezdiğiyçün dil-hırâş eyler

Anun'çün bağrımız hündür ma'ârif kâniyuz cânâ

Bâkî (Küçük, 1994: 109)

Kaside ve fahriyye ustası Nef'î ise, söz söylemedeki kudreti ile bütün Irak şuarasını, hatta meşhur İranlı şair Muhteşem-i Kâşânî'yi bile kıskandırmakla övünür:

Sözlerüm oldu hased-kerde-i yârân-ı 'Irâk

Belki reşk-i sühan-ı Muhteşem-i Kâşânî

Nef'î (Akkuş, 1991: 98)

Şair sadrâzâm Koca Râgıb Paşa da kıskanılan bir şahsiyet olduğunu vurgulamaktan geri kalmaz. Nitekim kendisi, varlıklı bir kişi olmasa da sahip olduğu ilim, irfan sebebiyle diğer devlet erkânının çekememezlik edalarına maruzdur ve bununla gizli bir iftihar duymaktadır:

Olsak ne kadar kîse-tehî nakd-i gınâdan

İrfân ile mahsûd-ı kirâm-ı vüzerâyız

Koca Râgıb Paşa (Demirbağ, 1999: 282)

4. İlâhî Gayret Anlamındaki Kıskançlık

Dokuzuncu yüzyılda Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle, Türk tarihindeki en büyük ve en uzun süreli inkılâp, gerçekleşmiş oldu. İslâmiyet'le birlikte, medrese ve tasavvuf gibi iki evrensel kurumun da Türklerin hayatına girişi; dilde, düşüncede, ifadede, üslupta... adeta bir kültürel patlamaya yol açtı ve bu, elbette edebiyata aksetti. (Demirbağ, 2017b: 48)

Böyle olunca, kimi soyut, mânevî kavramlar, zaman içinde Türkçe kelimelerle de ifade edilir oldu. "Gayret" kavramının bazen anlam genişlemesine uğramış "kıskançlık" sözcüğüyle karşılanmasını, bu anlam ilişkisiyle açıklamak mümkündür.

Nitekim, Allâh'a ortak koşmanın (şirk) bizzat Cenâb-ı Hak tarafından şiddetle reddedilmesi, ilâhî gayret; aynı fiile mü'minlerce tepki gösterilmesi dedin gayreti ile tanımlanır. Söz konusu reddedişin kıskançlıkla ilişkilendirilmesi ise; Allâh'ı, yarattığı her şeyden münezzehe bilen ve O'ndan başka hiçbir varlığa ilahlık yakıştırmayan bir inanç titizliğinin, kıskançlık refleksini andırıyor olmasındandır.

Birdir ol birliğine şek yok durur

Gerçi yanlış söyleyenler çok durur

Bâri ne hâcet kılavuz sözi çok

Birdir Allâh andan artuk tengri yok

Süleymân Çelebî (Kemikli, 2018: 26-27)

Allâh birdir ve sevimye, güvenilmeye en layık olandır. Öyleyse Allâh'tan başkasına gereğinden fazla bir sevgi veya itimat göstermek, ilâhî gayrete dokunmak gibi bir tehlikeye yol açıcıdır. Bu bakımdan, kimi peygamberlere yaşatılan ıstıraplar, İslâm âlimerince ilâhî gayret tecellisi olarak yorumlanmıştır.

Nitekim, Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail doğduğunda çok sevinmesi, onu kurban etmekle emr olunmasına; Hz.Yâkub'un, oğlu Hz. Yûsuf'a fazlaca düşkün olması, yıllarca ondan ayrılığa ve Hz. Yûsuf'un da zindan arkadaşına: “-Sultanın yanında benim ismimi söyle!” diyerek “kuldan” yardım beklemesi ise, seneler boyu zindanda unutulmasına sebep olmuştur.

Bütün bunlar, Allâh'ın “Gayyûr” sıfatı ve başka hiçbir şeyin varlığına izin vermeyen “tek”liği ile anlam bulmaktadır.

Bu, adeta kıskançlığı andıran inceler incesi tecelli, dîvân şiirimizde peygamber kıssasını tema olarak işleyen mesnevilerin yanı sıra, pek çok tasavvufi manzumede de ilâhî gayret yorumuna dair nice nüktelere, telmihlere yol vermiştir. Mesela dîvân şairi Sâbit, Peygamber'imizin (SAV) çöl yolculukları esnasında mûcizevi olarak daima bir bulutla gölgelendirilmesi olayını ilâhî gayrete bağlar:

N'ola bir pâre ebri farkı üzre sâyebân etse

Güneşden sakınur kendi habîbin Hazret-i Mevlâ

Sâbit (Büyük Türk Klasikleri, 1987: 318)

Öte yandan, sevmenin en yüce mertebesi olan âşk-ı hakîkîde âşık, mutlak güzelliğin azametine karşı öz varlığından geçer, kendini yok bilir. Böyle olmadıkça, yani âşık sevdiğinde bitip tükenmedikçe vuslata yol yoktur. Bu, o türlü bir sevmektir ki sevgili dışında hiçbir şeyin varlığına imkân tanımamaktadır; hatta âşığa bile. Öyleyse sevenle sevilen arasındaki perde, bizzat sevenin kendisidir ve bu durumda seven, sevdiği uğruna kendi öz varlığını da terk etmelidir.

O feda oluşu, Hayâlî Bey'den dinleyelim:

Nedir cân kim anı sen nâzenîn cânâne vermezler

Sana âşık olanlar yoluna cânâ ne vermezler

Hayâlî (Tarlan, 1992c: 125)

Sevgiliyi böylesine tenzih ediş ve ona karşı kendini bile yok biliş, şunu göstermektedir:

Seven, sevdiğini kendinden bile kıskanmaktadır.

Şeyh Gâlib söylesin:

Terk-i ağıyâr ile herkes vâsıl-ı yâr oldu lîk

Gâlib'in ağıyârı Gâlib'dir hicâb oldur ki ol

Şeyh Gâlib (Okçu, 1993: 730)

Tasavvuftaki Vahdet-i Vücûd'un² bir gereği olan bu denli tenzih tavrı; sevgiliyi mutlak tek bilme ve sevilen dışında hiçbir şeyi, zerreyi bile, var kabul etmeme; çıldırmaşçasına bir kıskançlıktan haber verdiği gibi, şu hakikate ulaşıldığını da sezdirmektedir:

Seven de sevilen de; güzel de âşık da; cân da cânân da aslında tek, bir varlıktır: Allâh.

İşte bunu fark ediş, duyuş ve tadış, mutasavvıf şairlere nice ürpertici mısralar söyletmiştir:

Dede Ömer Rûşenî'den:

Hüsnünün aksin ruh-i dilberde peydâ eyledün

Çeşm-i âşıktan dönüp anı temâşâ eyledün

Rûşenî (Köprülüzade, 1934: 125)

Âşğın sevgiliyi kendinden bile kıskanmasını, sevgiliye karşı kendini bile yok bilmesini, bir de Fuzûlî'den dinleyelim:

Mende olan âşikâr sensen

Men hod yohem ol ki var sensen

Dâim bana sendedür tecellî

Men gayrden olmuşam tesellî

Ger men men isem nesen sen ey yâr

V'er sen sen isen neyem men-i zâr

Fuzûlî (Doğan, 2010: 506)

² Vahdet-i Vücûd: "Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır." (Muhyiddîn-i Arâbî) (Demirli, 2012: 431-435).

Görülmektedir ki çıkışı ve istikameti ne olursa olsun, sevmenin olduğu yerde kıskançlık, kaçınılmaz. İlâhî aşktaki kıskançlık ise, âşığı vuslata doğru teşvik edici gayret kisvesinde ifadesini bulmaktadır. Tasavvufî dîvân şiiirlerinde sık rastlanan bir tema olarak gayret, kimi zaman şiiirde bir yan unsur, kimi zaman da bizzat şiiiri yazdıran ilhamın ta kendisidir.

Nitekim, Şeyh Gâlib'in Hüsn ü Aşk'ındaki Gayret, ana kahraman Aşk'ın yanında; ona yol gösterici, onu vuslata hazırlayıcı bir bilge şahsiyet, bir karakter şeklinde tasvir edilir:

Var idi yanında bir belâ-keş
Gayret adı her peyâmı âteş

Lâlâsiidi o bî-mecâlin
Ebri-ydi o gevher-i hayâlin

Etmişdi o şem'-i sîne-sûzı
Bezm-i elemin harem-fürûzı

Çün tıfl-ı şerer o dil-figârı
Beslerdi ki yaka her diyârı

Çün merdüm-i çeşm-i ehl-i sevdâ
Her dem kara giydirirdi ana

Şeyh Gâlib (Doğan, 2011: 248)

Türkçedeki en yakın karşılığı “kıskançlık” olan ve sıklıkla “kıskançlık” kelimesi kapsamında ifade edilen ilâhî gayret, tasavvufî kaynaklarda geniş ve derin bir tefekkür konusu olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, söz konusu kavramın klasik edebiyatımızdaki yansımaları üzerine de detaylı araştırmalar, değerlendirmeler yapmak mümkündür. Biz, Dîvân Şiiirimizde Kıskançlık'a dair, ele alınması gereken maddelerden biri olarak ilâhî gayret kavramına dikkati çekmekle yetineceğiz.

Sonuç

Tamamen insani bir duygu, tepki ve duruş olan “kıskançlık”ın sanat ve edebiyatta önemli ağırlıkta yer edinmiş olması, doğal karşılanabilir bir durumdur. Dîvân edebiyatında ise -medrese ve tasavvufun katkıları-

la- hayli detaylandırılmış, derecelendirilmiş olarak kıskançlık kavramıyla karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Hased'den gayret, izzet, hamiyet... kavramlarına kadar kıskançlığa dair farklı tonların tematik olarak işlenişini, klasik şiirimizde bulmak mümkündür.

Dîvân edebiyatımızda kıskançlık, genel bir sınıflandırmayla;

beşeri aşkta ağyâra yönelik,

şiiirde rakip sanatkâra yönelik,

övgüde diğer güzel ile kıyasa yönelik

ve tasavvufta mâsivâyâ³ yönelik... “tahammülsüzlük” teması olarak, dört alanda görülür.

Bu yazıda, söz konusu alanlarda kıskançlık konusunun, kitaplık hacmi gerektirecek geniş ve derin araştırmalara, incelemelere müsait olduğuna dikkat çekilmesi hedeflenmiştir.

Kaynakça

- Akkuş, M. (1991). *Nef'î Sanatı ve Türkçe Dîvânı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Akyüz, K., Beken, S. ve Yüksel, S. (1990). *Fuzûlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bilkan, A. F. (1997). *Nâbî Dîvânı*. İstanbul: MEB Yay. c.2.
- Buhârî. (1992). *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Burian, O. (1946). *W. Shakespaeare Hamlet*. İstanbul: MEB Yay.
- Kolektif*, (1987). *Büyük Türk Klasikleri*. V, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yay.
- Cengiz, H. E. (1983). *Dîvân Şiiri Antolojisi*. Ankara: Bilgi Yay.
- Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahyâ Bey Dîvânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Demirbağ, Ö. (2017a). Klasik Şiirimiz ve Kutsallar. *Dede Korkut Uluslararası Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. (6) 14, 47-55.
- _____. (2017b). *Şair ve Övünme*. *JHSR*. 12, 1234-1240.
- Demirbağ, Ö. (2011). *Kadı Burhânettin ve Şiiri*. Ankara: Gazi Ktb.
- Demirbağ, Ö. (1999). *Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb*. (Yayımlanma-
- 3 Mâsivâ: “Allâh'tan başka her şey.” (Uludağ, 2001: 237).

mış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

- Doğan, M. N. (2010). *Fuzûlî Leylâ ve Mecnûn*. İstanbul: Yelkenli Ktb.
- Doğan, M.N. (2011). *Şeyh Gâlib Hüsn ü Aşk*. İstanbul: Yelkenli Ktb.
- Erhat, A. (2010). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Ktb.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK Yay.
- Gelen, A. (1973). *Goethe Genç Werther 'in Acıları*. İstanbul: Varlık Yay.
- Hakverdioğlu, M. (2009). Mihrî Hâtun'un Necâtî Bey'in Şiirlerine Nazîreleri. *Turkish Studies*. (4)2, 522- 551.
- İmâm-ı Gazâlî. (1980). *İhyâ-ı Ulûmi 'd-Dîn*. VII, Arslan, A. (Çev.). İstanbul: Arslan Yay.
- İsen, M. ve Cemal K. (1990). *Şeyhî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- İslâm Ansiklopedisi*. (1991). İstanbul: TDV Yay. c.3
- _____. (2012). İstanbul: TDV Yay. c.42
- Kemikli, B. (2018). *Süleyman Çelebi ve Mevlid*. İstanbul: Ketebe Yay.
- Köprülüzade M. F. (1934). *Dîvân Edebiyatı Antolojisi*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Küçük, S. (1994). *Bâkî Dîvânı*. Ankara: TDK Yay.
- Macit, M. (1997). *Nedîm Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Nutku, Ö. (1994). *W. Shakespaeare Othello*. İstanbul: Remzi Ktb.
- Okçu, N. (1993). *Şeyh Gâlib ve Dîvânının Tenkidli Metni*. Ankara: KB Yay.
- Osman N. (1873). *Dîvân-ı Osmân Nevres*. Ankara: TBMM Ktb.
- Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi*. I, Ankara: TTK Yay.
- Tarlan, A. N. (1992a). *Ahmet Paşa Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____. (1992b). *Hayâlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____. (1992c). *Necâtî Beg Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Uludağ, S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yay.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:31-47

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 13.07.2019
Kabul/Accepted: 02.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**MİLLİ EDEBİYAT DÖNEMİ
ROMAN VE
HİKÂyecİLİĞİNE
GENEL BİR BAKIŞ**

***AN OVERVIEW OF NOVEL
AND STORYTELLING IN THE
PERIOD OF NATIONAL
LITERATURE***

Dr. Öğr. Üyesi Sevgül TÜRK MENOĞLU

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-1704-8014, se_cabaz@hotmail.com

Öz

Milli Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı, Milli Mücadele'nin başladığı yıllarda gelişen, o zamana kadar alışılmış olan klişeleri kırarak yepyeni bir anlayışla ilerleyen bir süreçtir. Milli Mücadele ile paralel ilerleyen bu süreç, gerek tema, gerek dil ve anlatım bakımından pek çok yeniliği içinde barındıran bir dönemdir. O zamana kadar Anadolu'ya mesafeli duran yazarlar, artık Anadolu'yu keşfetmeye başlamışlardır. Okuyucu roman ve hikâyede bir "taşra" gerçeği ile karşılaşma fırsatı bulmuştur. Anadolu'nun o zamana kadar ihmal edildiği de bu yönelişle fark edilmiştir. Dönemin yazarları Anadolu gerçeğini dışardan bakan bir gözlemci olarak değil, bizzat bu coğrafyada yaşayarak anlatma yoluna gitmişlerdir. Anadolu, bu dönem hikâye ve romanına daha çok yoksulluk, cehalet, taassup gibi kavramlarla girer. Milli Mücadele de yine bu dönem roman ve hikâyesinde en çok işlenen temalar arasında yer alır. Genel olarak Milli Edebiyat dönemi hikâye ve romanında sosyal meselelere doğru bir yönelme söz konusudur. O zamana kadar daha çok bireysel temalar etrafında oluşan roman ve hikâye kendine farklı bir alan bulmuş olur. Bu dönem eserlerinde yalın ve duru bir anlatım tercih edilir. Milli Edebiyat dönemi hikâye ve romanı içerik ve dil bakımından Türk edebiyatının yeni bir mecraya girdiği bir süreçtir.

Anahtar Kelimeler: Milli Edebiyat, roman, hikâye, Milli Mücadele.

Abstract

The National Literature Period Turkish Literature that improves at the beginning of national struggle is a process that progresses with a new understanding by breaking the clichés that have been customary until the beginning of the National Struggle. This process, which proceeds in parallel with the National Struggle, is a period which includes many innovations in terms of theme, language and expression. Until then, the writers who are distant to Anatolia, has begun to explore

Anatolia. The reader had the opportunity to meet with a "provincial" reality in the novel and the story. The negligence of Anatolia was noticed by means of this tendency. The writers of the period attempted to express the reality of Anatolia from the outside, not as an observer, but by living in this geography itself. In Anatolia, the stories and the novels have begun to take their subjects from concepts such as poverty, ignorance and taassup. National Struggle is also one of the most popular themes in this period novel and story. In general, there is a tendency towards social issues in the story and novel of the National Literature period. Until then the novel and the story formed around more individual themes would have found a different area of their own. Lean and clear expression is preferred in the works of this period. The story and novel of the National Literature period is a process in which Turkish literature enters a new way in terms of content and language.

Keywords: National literature, novel, story, national struggle.

1. Milli Edebiyat Kavramı

Milli Edebiyat, yalnız Türk edebiyatında değil, dünya edebiyatında da üzerinde durulan bir kavramdır. Wellek ve Warren, *Edebiyat Biliminin Temelleri* adlı serlerinde bu kavrama dikkat çekerek Milli Edebiyat tabirinin kullanım sahasına değinirler. Wellek ve Warren'e göre Milli Edebiyat, bir millete ait olan edebiyattır. Milli edebiyat, coğrafya ve dil özelliklerine göre kategorilere ayrılmıştır. (Wellek ve Warren, 1983: 55-64) Orhan Türkdoğan, batı sosyolojisinde milli kültür üzerinde yürütülen çalışmalarda bilim adamlarının milli kültürü tanımlamak için "milli karakter" kavramından hareket ettiklerine dikkat çeker. Buna göre, "milli karakter, millet seviyesine yükselmiş bir toplumda kültürün bariz vasıflarını veya ayırt edici bütünlüğünü ortaya koyar. Böylece her insan varlığı, içinde yaşadığı topluma göre terbiye edilir ve yetiştirilir." (Türkdoğan, 2013: 59). Bu tespit *coğrafya* ve *dil* unsurlarının yanında *birey* kavramının da milli edebiyata şekil veren bir unsur olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Sonuç olarak batıda Milli Edebiyat kavramı ortak değerleri, yaşam şeklini ve dili içeren bir bütün olarak algılanır.

Milli kimlik anlayışının Türk edebiyatı için belirgin bir biçimde ortaya çıkması Balkan Harbi ile birlikte gündeme gelmiştir. (Koroğlu, 2010: 119) Balkanlardaki toprak kaybı, Osmanlılık fikrinin artık ömrünü tamamladığını göstermiştir. Bundan sonraki süreç, Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkmasıyla ilerlemeyi gerektirmiştir. Yaşanan süreç, milli bir edebiyat anlayışına zemin hazırlamıştır. Hülya Argunşah, Batı edebiyatında Milli Edebiyat için bütüncül bir yaklaşım söz konusu iken, Türk edebiyatında Milli Edebiyat adlandırmasının bu bütüncül anlayışın dışında ve daha özel bir anlam ifade ettiğine işaret eder. Türk edebiyatında milli edebiyat kavramı hem "bir başlangıç ve bir bitiş tarihiyle belirleyebileceğimiz, iki zaman arasındaki bir edebi faaliyeti", hem de "bir milletin

edebiyatının tamamını”(Argunşah, 2013:185) ifade eder. Dünya edebiyatında Milli Edebiyat adı altında belli bir zaman aralığını kapsayan bir edebi dönem yoktur. Türk edebiyatında bir döneme de isim olan Milli Edebiyat, kavram olarak pek çok yazar ve düşünür tarafından tartışılmıştır. Nahit Sırrı Örik, 1936 yılında *Milli Bir Edebiyat Yaratabilir Miyiz?* sorusunun sorulduğu bir ankete verdiği cevapta edebiyatı milli ve gayri milli diye ikiye ayırmanın mümkün ve tabii olduğunu söyler. Örik’e göre: “sırf milli hudutları içindeki şahısları tasvir ve vakaları hikâye eden şair ve edipler milli olurlar. Mevzularını ve şahıslarını milli hudutlar dışından alan şair ve edipler de gayri milli olurlar.” (Örik, 1936: 36) Nahit Sırrı Örik’in bu tespiti Milli Edebiyat kavramının ayırımını net ve keskin bir biçimde yapar.

Ahmet Hamdi Tanpınar ise edebiyatın millîği ile ilgili değerlendirmesinde “edebiyatımız hayat karşısında daima memlekettedir” (Tanpınar, 1998: 88) ifadesini kullanır. Tanpınar, *millilik* kavramını *memleket* ifadesiyle bir mekâna/coğrafyaya dayandırarak vatan, toprak gibi kavramları öne çıkarır. Tanpınar’a göre, edebiyatın memleket ile bir olması edebiyatımızın faziletlerindedir. Tanpınar, bir geçiş dönemi aydını olarak edebiyatta millik kavramının sıkıştığı ve açmaza girdiği kilit noktayı doğu ve batı kavramlarına dayandırır. Tanpınar’a göre, eski âlemimiz dardır, bu sebeple de küçük ve cahil kaldığı noktalar mevcuttur. Bununla birlikte eski edebiyatımız tam ve yekparedir. Her köşesi bizim tarafımızdan tanzim edilmiştir. Dış etkenlerin tesirinde kalsa bile bu, doğal akış içinde gerçekleşir ve edebiyatın kendini teşekkül etmesine engel olmaz. (1998: 88) Batılı tarzdaki yeni bir edebiyat arayışında kendimizi bulamadığımızı dikkat çeken Tanpınar, bu durumun bir “bir milli edebiyat arat”[tığını] (1998: 89) söyler. Milli Edebiyat arayışının “kendimize dönmek şartıyla” (1998: 89) sonuç vereceğine dikkat çeker. Tanpınar’ın Milli Edebiyat’a dair bu tespitlerinin temel dayanağı doğu ile batı arasında kalmışlık yani arafta olma durumudur. Yukarıdaki tespitlerden de anlaşıldığı gibi Tanpınar, kendi hayatımızı canlı bir biçimde yansıtan, kendi toplum hayatımızdan bir şeyler taşıyan bir edebiyat anlayışının milli olabileceği düşüncesindedir.

Yukarıda kısaca değinildiği gibi gerek Batı edebiyatında gerekse Türk edebiyatında Milli Edebiyat kavramı ile ilgili ortak kanaat, bir milletin ortak kültürünü yansıtan her şeyin milli edebiyat olduğu yönündedir. Ortak kültürün sacayağı olarak da coğrafya, dil ve birey kavramları öne çıkar.

2. Milli Edebiyat Döneminin Sosyal ve Siyasi Zemini

Milli Edebiyat Dönemi, Türk edebiyatında gerek içerik, gerekse dil ve anlatım bakımından büyük değişikliklerin yaşandığı bir süreçtir. Bu dönemde İstanbul dışına çıkan yazarlar, Anadolu’yu yakından tanıma

fırsatı bulurlar. Osmanlı döneminde belirgin bir farkla hissedilen merkez-taşra ayırımı bu dönemde eserlerde kendini somut bir biçimde hissettirir. Bu süreçte Anadolu'ya açılma eğiliminin hız kazanmasında en önemli faktör Milli Mücadele'nin başlamasıdır. Ancak bunun yanında başka pek çok sebep de etkili olmuştur. Türk Edebiyatı'nda 1911-1923 yılları arası olarak kabul edilen Milli Edebiyat Dönemi; Kurtuluş Savaşı, Balkanlardaki çözülüş, iç karışıklıklar, çok sayıda fikir akımıyla en karmaşık dönemlerden biridir. II. Abdülhamid idaresinin 1908 yılında ortadan kalkmasıyla o zamana kadar kendini ifade edemeyen Osmanlı aydını bir anda kendini bir hürriyet ortamı içinde bulur. Bu hür ortamda yoğun bir fikrî hareketlilik başlar. Ülkenin içinde bulunduğu karmaşa, Balkanlardaki iç karışıklık ülkeyi kurtarmak için birtakım kurtuluş reçetelerini de öne çıkarır. Fikrî anlamda çeşitliliğin bol olduğu bu dönemde dört fikir akımı öne çıkar: Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük. Bu akımlardan Osmanlıcılık, başlangıçta bir çözüm gibi algılanır. Ancak "Arnavutluk isyanı ve Araplarla Kürtler arasında başlayan bazı milliyetçilik hareketleri imparatorluğun siyasi bütünlüğünün sürdürülmesi bakımından, Müslüman unsurların da tam bir anlaşma içinde bulunmadığını" (Akyüz, 1979:155) gösterdiği için Osmanlıcılık akımının işe yaramayacağı fark edilir ve kısa süre sonra bu anlayıştan vazgeçilir. İslamcılık anlayışının II. Abdülhamid tarafından da benimsediği bilinmektedir. II. Abdülhamid "zamanında kurumları ıslah politikasının yanında Panislamizm adı verilen" (Mardin, 1995: 92) anlayışı devam ettirir. Padişah, emperyalizmin güç kazandığı bir devirde, böyle bir savunma yolu bulmuştur. Abdülhamid devri Panislâmizmi'nin iki eksenine vardır. Bunlardan biri, Osmanlı Müslüman tebasını İslâm bayrağı altında toplama çabasıdır. Bir diğer eksen, dış ülke Müslümanlarının *halifelik* makamı etrafında toplanması düşüncesidir. (Mardin, 1995: 93) İslamcılık anlayışının Milli Edebiyat döneminde önemli savunucusu Mehmet Âkif'tir. Şerif Mardin'e göre İslâmcıların fikirlerinin odak noktası, Osmanlıların Tanzimat'la birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başladıkları (Mardin, 1995: 91) düşüncesidir. Bu dönemde bu ideolojiyi savunanlar arasında Sait Halim Paşa, M. Şemsettin (Günaltay), Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Hacı Zihni Efendi, Eşref Edip gibi isimler sayılabilir. Bütün çabalara rağmen bu ideoloji etrafında büyük bir toplama görülmez. (Akyüz, 1979: 155). Milliyetçilik ideolojisi için de bu dönemde birtakım çabalar gösterilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren dünyada yoğun bir şekilde görülen Milliyetçilik akımı Osmanlı için de bir kurtuluş vasıtası olarak görülmüştür. Necip Âsım, Şemsettin Sami, Bursalı Tahir gibi isimler Milliyetçilik ideolojisine fikrî anlamda destek vermiş, yazdıkları eserlerde Türklerin ilme yaptıkları hizmetler, Türk dili ve kültürünün zenginliği gibi konuları işleyerek bu ideolojiyi savunmuşlardır. Özellikle Yusuf Akçura'nın bu dönemde yazdığı Üç Tarz-ı Siyaset (1907)

devrin en dikkat çekici eserlerinden biridir. Bunun yanı sıra dernek faaliyetlerine ağırlık verildiği görülür. Türk Derneği (1908-1911), Türk Yurdu (1911), Türk Ocağı (1912) bu dernekler arasındadır. Ziya Gökalp, gerek 1911 yılında Genç Kalemler Dergisi'nde yayımlanan *Turan* manzumesi, gerekse İstanbul Üniversitesi'nde verdiği sosyoloji dersleri ile geniş bir kesime ulaşarak sesini duyurur. Bunun yanında Türkleşmek- İslamlaşmak-Muasırlaşmak (1918) ve Türkçülüğün Esasları (1923) adlı eserlerinde Türk kültürüne, dil ve edebiyatına dair görüşlerini açıklar, özellikle dilde sadeleşme ve milli bir edebiyat oluşturma konusunda neler yapılabileceğine dikkat çeker. Gökalp, Türkçülüğün Esasları kitabında Turancılık idealinden söz ederek bu idealin fikri anlamda kalan, Türk milletinin uzak ideali olduğuna işaret eder. (Gökalp, 1968: 24). Bütün bu faaliyetlere rağmen kozmopolit bir yapıya sahip olan Osmanlı toplumunda, özellikle de Balkanlardaki milliyetçi ayaklanmalardan sonra, Balkan Savaşları da devam ederken “Türk, Arap, Arnavut, Ulah ve Rum, Müslüman, Gregoryen, Katolik ve Yahudi'den teşekkül eden, her dil ve diyalektin geçerli olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda bu idealin biraz da suni olduğu zamanla ortaya çık[ar]”. (Mardin, 1995:95).

Tanzimat'tan beri hararetli bir konu olan Batıcılık ideolojisi de bu dönemin fikir akımları arasındadır. Bu akımın en büyük taraftarları Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet'tir. (Akyüz, 1979:158). Abdullah Cevdet'in 1904 yılında çıkarmaya başladığı *İctihad* dergisi bu ideolojinin önemli yayın organıdır. *İctihad* dergisinde batılılaşmanın bir programı belirlenmiş ve o doğrultuda birtakım kararlar da alınmıştır. Peyami Safa, derginin “Pek Uyanık Bir Uyku” başlığıyla yayımlanan bir sayısında Garplılılaşma programında yer alan fesin kaldırılması, kadınların istediği gibi giyinebilmesi, kadın ve erkek arasında kaç-göç olmaması, sarık ve cübbe gibi kıyafetlerin ulemaya has olarak kalması gibi şartların dinî taassuba karşı medenî ihtiyaçların sezilişinin bir neticesi olarak görür. (Safa, 1997: 62-63). Garpcıların programlarını oluştururken tamamen şekli unsurlara yönelmeleri, bu anlayışın benimsenmesine engel olmuştur.

3. Milli Bir Edebiyat Oluşturma Çabaları

Milli Edebiyat döneminde millileşme faaliyeti edebi ve fikrî sahada hız kazanır. Milli bir dil ve milli bir şuurla hareket etmenin önemine dikkat çekilir. Millilik anlayışının milli bir dille gerçekleştirilebileceğine inanan aydınlar, dilin ve edebiyatın yabancı unsurlardan arındırılması gerektiğini savunurlar. Bunun için atılan en somut adım, *Yeni Lisan* hareketi olmakla birlikte, bu hareketin öncesinde “beyaz lisan” kavramından söz edilir. Ömer Seyfettin “beyaz lisan sıfatını kullanan ilk şahıs” olarak öne çıkar. (Enginün, 2008:163). Bu kavrama Yahya Kemal de yer verir. Onun

saf dile yönelme çabası “Herediaya’yı severken, eski Yunan, Latin şiirinin zevkini almıştım. Öteden beri aradığım yeni Türkçe’nin yanına yaklaştığımın bu münasebetle farkına vardım. Söylediğimiz Türkçe, eski Yunan ve Latin şiirindeki *beyaz lisan* gibi bir şeydi.” (Kemal, 1976:108) ifadeleriyle kendini gösterir. Ziya Gökalp de *Türkçülüğün Esasları* kitabında *Lisanî Türkçülük* adlı bölümde millî bir dil oluşturulmasının elzem olduğuna dikkat çekerek, dildeki sadeleşme konusunda yapılacakları uzun uzadıya anlatır. Bütün bu çabaların tek amacı dili sadeleştirip milli bir edebiyat oluşturmaktır (Gökalp, 1968:101-124).

Dilde sadeleşme ile ilgili atılan önemli adımlardan biri de *Genç Kalemler* dergisidir. *Genç Kalemler*, II. Meşrutiyet sonrasında sistemli bir şekilde ortaya çıkan Türkçülük ideolojisinin yayın organıdır. (Çelik, 1996: 21) Genç Kalemler mecmuasının sürekli yazı kadrosunda şu isimler görülmektedir: Ömer Seyfettin, Ali Canip, Ziya Gökalp, Kâzım Nami (Duru), M. Nermi, Râsim Haşmet, Aka Gündüz, Nesimî Sârım, H. Hüsnü, Muvaffak Galip, Âkil Koyuncu, Subhi Edhem (Çelik, 1996: 21).

Genç Kalemler mecmuasının ilk hali 1909 Haziran ayında yayın faaliyetine Manastır’da başlayan *Hüsn ve Şiir* mecmuasıdır. Bu dergi, Selânik Hukuk Mektebi talebeleri H. Hüsnü ve İsmail Subhi tarafından çıkarılmıştır. Bu gençlere o sıralarda Ömer Seyfettin, Ali Canip, Âkil Koyuncu ve Aka Gündüz, yazıları ile destek vermişlerdir. (Çelik, 1996: 21). *Hüsn ve Şiir* “adı fazla romantik bulununca” (Çelik 1996: 21) Âkil Koyuncu’nun tavsiyesiyle *Genç Kalemler* olarak değiştirilmiştir. Genç Kalemler’in dil ile ilgili en büyük çıkışları 11 Nisan 1911 tarihinde Ömer Seyfettin’in yazdığı *Yeni Lisan* makalesidir. Bu makalede dil ve edebiyatın o günkü durumu ile ilgili bir değerlendirme yapılır. Türk edebiyatının şark edebiyatı tesiriyle bir dönem İran’a, batılılaşma süreci başladıktan sonra ise garp edebiyatı tesiriyle Fransa’ya doğru kaydığı dile getirilir. Bu duruma çözüm önerileri sunulur. Makale, dilde tasfiyeye gidilmeden, yani Arapça ve Farsça kelimeleri tamamen dilden atmadan bir yenilik yapılması taraftarıdır. İstanbul Türkçesi’nin esas alınması ve konuşma dili ile yazı dili arasındaki derin farkın kapatılması gerektiği savunulur. (Çelik, 1996: 21). *Genç Kalemler* mecmuasının ömrü çok uzun olmaz. Dergi, Balkan Harbi sebebiyle 1912 yılının Eylül ayında 41. sayı ile kapanır. Derginin yazı kadrosu da dağılır ve birçoğu faaliyetlerine İstanbul’da başka dergilerde devam ederler.

4. Milli Edebiyat Döneminde Roman ve Hikâye

Milli Edebiyat anlayışının faal olmaya başladığı 1911 öncesinde Fecr-i Âti topluluğu dikkat çeker. Fecr-i Âti, Servet-i Fünûn topluluğuna tepki olarak kurulmuştur. Fecr-i Âti mensupları Servet-i Fünûn edebiyatçılarını taklitçilik ve batı hayranlığı neticesinde Türk edebiyatını kendi özün-

den uzaklaştırmakla suçlarlar. Devrin tanınmış isimlerinden Ahmet Haşim, Emin Bülent (Serdaroğlu) gibi şairlerin de desteğiyle Fecr-i Âti topluluğu belli bir tanınırlık seviyesine ulaşır. Ancak kısa bir süre sonra topluluk, Servet-i Fünûn'u taklit etmekten öteye geçememekle itham edilir. Topluluk, belli bir sanat anlayışının olmaması, mensuplarının her birinin bağımsız hareket etmeleri ve aralarındaki mizaç farkları sebebiyle dağılır (1912). Aynı yıl, Genç Kalemler mecmuası da kapanır. Bu sebeple Milli Edebiyat dönemi şiiri karışık bir süreç geçirir. Kenan Akyüz, Milli Edebiyat dönemi şiirinin bu karışık durumunu şöyle ifade eder:

Bir yandan Milli Edebiyat şairleri kendilerini halkoyuna kabul ettirmeye ve Fecr-i Âti şairleri şöhretlerini sürdürmeye çalışırken, Servet-i Fünûn şiirinin Tevfik Fikret ve Cenap gibi otoriteleri de edebî itibarlarını henüz ayakta tutmakta idiler. Bu arada, Mehmet Âkif gibi bir ustanın temsil ettiği ayrı anlayış ve dokudaki şiir tarzını da unutmamak gerekir. Bu karışıklık, Fecr-i Âti'nin dağılmasından sonra, bu topluluğa mensup bazı şairlerle daha genç kuşaktan bazı şairlerin Milli Edebiyat anlayışı dışında kendilerini tatmin edecek başka yollar aramaları ve denemeler yapmaları ile yakından ilgilidir. (Akyüz, 1979: 161)

Akyüz'ün de belirttiği gibi bu dönemin şiir anlayışına arayış hâkimdir. Bu dönemde Nâyiler, Nev-Yunaniler gibi irili ufaklı birtakım topluluklar da ortaya çıkmış ancak etkin olamadan dağılmışlardır. Milli Edebiyat döneminde şiirde durum böyle iken tiyatro çalışmalarında bir hızlanma görülür. 1908'den sonra yoğunlaşan tiyatro çalışmaları Milli Edebiyat döneminde ivme kazanmış, özel tiyatroların yanında devlet tiyatroları da açılmıştır. Dârü'l Bedâyi-i Osmânî 1914 yılında kurularak çalışmalarına başlamıştır. Dârü'l Bedâyi'nin tüzüğünde telif piyesler yazılmasını teşvik eden bir maddeye yer verilmiş ve yerli piyesler yazılmasının önemine dikkat çekilmiştir. Uzun bir geçmişi olmayan tiyatro, teknik anlamda çok büyük bir merhaleye ulaşmasa da “dil ve üslûbun tabiiğinde”(Akyüz, 1979: 170) önemli bir ilerleme göstermiştir. Milli Edebiyat döneminde henüz tam manasıyla kusursuz bir tiyatro yazarlığından söz etmek için erkendir. Dönemin öne çıkan tiyatro yazarları Musahipzâde Celal ve İbnürrefik Ahmed Nuri Sekizinci'dir. Milli Edebiyat döneminde mizah ve hiciv de hatırı sayılır bir verimliliğe sahiptir. Neyzen Tevfik (Kolaylı), Halil Nihad (Boztepe), Hüseyin Rıfat (Işıl) bu dönemin mizah ve hiciv yazarları arasındadır.

1908 tarihinden sonra Türk hikâye ve romanında o zamana kadar bireysel temaların dışına çıkmayan yazarlar, yavaş yavaş sosyal konulara eğilmeye başlarlar. Artık edebi eserlerde mekân yalnızca İstanbul değil-

dir; Anadolu ve taşra gerçeği de eserlere konu olmaya başlar. Milli Edebiyat akımının hikâye ve roman alanındaki en önemli özelliklerinden biri, *Memleket Edebiyatı* çıığının başarılı ilk örneklerinin verilmiş olmasıdır. (Kudret 1978: 13). Bu tarzda verilen örneklerle memleket edebiyatının önu açılmış, Anadolu yoğun bir şekilde eserlerde işlenmeye başlamıştır.

4.1. Millî Edebiyat Döneminde Roman

Edebiyatta Anadolu'ya ve taşra gerçeğine yönelik Milli Edebiyat Dönemi'nde hız kazanmakla birlikte öncesinde seyrek de olsa köy, köylü konularını ele alan eserler görülür. Nabizâde Nazım'ın Karabibik (1890), Mizancı Murad'ın Turfanda mı Yoksa Turfa mı? (1890) romanları köyü ele alan romanlardır. Karabibik romanı “doğrudan doğruya köylünün hayatını konu edişi, köyü ve köylüyü gerçeğe bağlı kalarak verişiyle köy roman ve hikâyeciliğinin ilk önemli örneklerinden biri” (Kaplan, 1997: 27) olarak dikkat çeker. Milli Edebiyat dönemi romanı, o güne kadar ferdi konulara eğilen ve ferdi meselelerin dışına çıkmayan Servet-i Fünun romanından farklı bir görüntü arz eder. Milli Edebiyat dönemi romanı bir cephesiyle aydın ile halk yüzleşmesini açığa çıkarır. Dönemin önemli romancılarından Yakup Kadri'nin Yaban romanında bu yüzleşme dikkat çeker. Romanın başkahramanı Ahmet Celal, savaşta bir kolunu kaybetmiş bir zabittir. Bu kaybindan dolayı hayata küser ve Anadolu'nun ücra bir köyüne sığınır. Kurtuluş Savaşı tüm şiddetiyle devam ederken, Kuvayı Milliye birlikleri oluşturulurken Ahmet Celal de köyü gözlemleme ve Milli Mücadele'yi köylünün gözünden izleme fırsatı bulur. Ahmet Celal'in günlüğüne yazdıklarından ibaret olan romanda bir ulusun var olma mücadelesi verdiği bir süreçte köylünün Kurtuluş Savaşı'na karşı takındığı ilgisiz tavır öne çıkar. Köyün erkekleri, mahsulün yerde kalmaması için askere alınmayı temenni ederler. Bu yaklaşım, o zamana kadar Anadolu insanının Milli Mücadele'ye bakışını idealize ederek veren anlayışa tamamen terstir. Ahmet Celal, bir aydın olarak Türk köylüsünü bu tavrını yanlış bulmakla birlikte hatanın daha çok Anadolu'yu o zamana kadar ihmal eden mekanizmada, yani devlette olduğunu düşünür: “Zavallı köylü çocuğu! Sen, iki üvey ananın yavrususun. Biri demin seni döven anandır, öbürü de seni her gün döven, doğduğundan beri her gün döven yurdundur. İkisinin acısı arasında, böyle kavrulup gitmişsin.” (Karaosmanoğlu, 1997: 55).

Yaban romanı, Anadolu'nun acı gerçeklerini anlatırken Türk aydınının, yöneticilerin bir özeleştirisini de yapar. O zamana kadar aydın ile köylü arasındaki uçurumun ne derece derin olduğu fark edilmemişken Ahmet Celal, köyde kaldığı süre içinde bunu fark eder. Bunu bir örnekle dile getirir:

Geçen gün, kırlarda dolaşırken ayağım bir konserve kutusuna

çarpmıştı. Durup bakmıştım. Bu kutu Amerika'dan gelmiş bir kutu idi ve üstünde İngilizce bir şeyin adı yazılı idi. Bu kutuyu buraya hangi yolcular bıraktı? Kim bilir ne zamandan beri kaldı, bilmiyorum. Fakat tuhaf bir ilgiyle eğildim, elime aldım, baktım âdeta eski bir âşınayı görür gibi oldum. Ben, bu topraklarda, işte bu teneke kutunun eşiyim. (Karaosmanoğlu, 1997: 55)

Yaban romanındaki Anadolu ile yüzleşme ve hesaplaşma bu romanı dikkat çekici kılan en önemli özelliklerdendir. Yakup Kadri'nin Milli Mücadele'ye eğildiği diğer romanları olan *Ankara*, *Panorama*, *Sodom ve Gomore* romanlarında ise mütareke döneminin karmaşık ortamında yaşananlara yer verilir. *Kıralık Konak* romanında, çöken bir imparatorluk üzerinden bir devrin kapandığına değinilir. Bu dönemin diğer bir roman yazarı olan Reşat Nuri Güntekin de Çalıküşu romanında tıpkı *Yaban* romanında olduğu gibi kahramanını Anadolu'ya gönderir. Romanın kahramanı Feride'nin günlüklerinden Anadolu'nun durumu aktarılır. Manzara yine harap bir Anadolu'dur.

Milli Edebiyat döneminin bir diğer önemli romancısı Halide Edip Adıvar'dır. Halide Edip, Milli Mücadele'ye ciddi katkılar sunan bir kadın yazar olarak Milli Edebiyat Dönemi Türk Edebiyatı'nın en dikkat çeken isimleri arasındadır. Halide Edip denilince akla ilk gelenler arasında yer alan Sultanahmet Mitingleri "yakın tarihimizin kara günlerinde bir bomba gibi patl[ar]" (Ediboğlu, 1969). Halide Edip bu mitinglerle hem ümidini yitirmemesi için halka moral verir, hem de çok büyük bir ilgi çeker.

Cevdet Kudret, Halide Edip'in romanlarının üç kategoride incelenmesi gerektiğine işaret eder. Bunlardan ilki, ruh çözümlemelerine dayalı romanlardır. Bu romanlarda yazar, aşk konusuna ağırlık vermiş, bireysel konuları, özellikle de kadın psikolojisini irdelemiştir. Bu romanlarına *Seviye Talip*, *Handan*, *Mev'ud Hüküm*, *Kalp Ağrısı* adlı eserleri örnek gösterilebilir. İkinci kategoride ele alınacak romanları ise Kurtuluş Savaşı'nı işlediği romanlarıdır. Bu romanlarında Milli Mücadele dönemine yer verilir. *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* romanları bunlar arasındadır. Son dönem romanları ise töre romanları olarak sınıflandırılabilir. Toplum hayatına ait meseleleri ele aldığı bu romanlara *Sinekli Bakkal*, *Tatarcık*, *Sonsuz Panayır*, *Sevda Sokağı Komedyası* gibi eserleri örnek gösterilebilir. (Kudret, 1978: 72-73).

Halide Edip, romanlarında anlaşılır bir dil kullanır. Ancak romanlarında sıkça gramer hatalarına rastlanır. "Birçok cümleleri dil bilgisi bakımından sakat, bozuk; üslubu dolambaçlı, özensiz, çapraşıktır." (Kudret, 1978: 73). Adıvar'ın başlangıçta sanat için sanat anlayışını özellikle Milli Mücadele dönemi romanlarında tamamen terk ettiği ve realist bir yakla-

şımlla eserlerini kaleme aldığı dikkat çeker.

Bu dönemin bir başka romancısı Ahmet Hikmet Müftüoğlu'dur. Müftüoğlu'nun *Gönül Hanım* adlı romanı Türkçülük ideolojisinin tesirinde yazılmış bir romandır. Roman, bir aşk hikâyesi etrafında kurgulanır. İstanbul'dan Moğolistan'a, Orhun Âbideleri'ne kadar uzanan meşakkatli bir yolculukta iki gencin aşkları işlenir. Roman, bir cephesiyle İsmail Gaspralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" düşüncesini yansıtır. Turan idealini yoğun bir şekilde işler.

Dönemin bir başka romancısı da Refik Halit Karay'dır. Yazar, sürgünden döndükten sonra daha çok roman türünde eserler kaleme alır. Refik Halit Karay'ın yurt dışına sürgüne gönderilmeden önce yazdığı tek romanı İstanbul'un İçyüzü'dür. Cevdet Kudret, Karay'ın roman ve hikâyelerini sürgünden önce yazdıkları ve sürgünden sonra yazdıkları olmak üzere ikiye ayırmak gerektiği kanaatindedir. Cevdet Kudret, sürgünden önce gözlemlere dayanarak yurt gerçeklerine yönelen yazarın, sürgünden dönünce konuları türlü ülkelerde ve zamanlarda gecen, çoklukla düzmece olaylarla örülü, biraz Pierre Loti, biraz da Pierre Benois kırmaması birtakım "egzotik" havalı macera romanları yazdığını söyler. (Kudret, 1978: 198)

Refik Halit, Milli Edebiyat dönemi yazarları içinde romanlarında İstanbul dışına pek çıkmayan yazarlardandır. Romanlarında gözleme sıkça yer verir. Realist bir romancıdır. Kendisi ile yapılan bir söyleşide roman ile ilgili fikirlerini şu şekilde açıklar:

Roman yazarken öyle kıyı-köşe, tenhâ yerlere çekilmem. Şehir kalabalığı isterim. Pencereden baktım mı bir insan kalabalığını, halkın nasıl geçtiğini görmeliyim. Çünkü romanda insan yaşatılıyor. Bir kimyager için laboratuvar ne kadar lüzumlu ise, bir romancı için de şehir kalabalığı o kadar lüzumludur. O insan kaynaşması arasında romancı, başkasının hiç ehemmiyet vermediği bir tip bulabilir ve belki o tip de romanın kahramanı olur. Hattâ o tip muharrire bir hikâye de ilham eder. (Bildik, 1946: 151)

Karay, keskin bir gözlem gücüyle yazdığı romanlarında olabildiğince realist bir yaklaşım sergiler. Bazı romanlarında gizemli bir atmosfer oluşturmak için farklı yöntemler kullanır. *Yeraltında Dünya Var, İki Bin Yılın Sevgilisi* gibi romanları bu tarzda yazılmıştır.

Refik Halit Karay'ın romancılığını yönlendiren olaylarda biri de yazarın Milli Mücadele aleyhinde yazdığı yazılar yüzünden 1922 yılında Yüz ellilikler listesinde yer alması ve Türkiye'den ayrılmak durumunda kalmasıdır. Refik Halit'in sürgün hayatı 1938 yılında sona erdiğinde yazar Türkiye'ye döner. Bu tarihten sonra yazdığı romanlarında sürgünde olduğu

dönemin izleri vardır. Çete, Sürgün, Anahtar romanları bunlardan birkaçıdır.

Milli Edebiyat döneminin çok fazla öne çıkmayan yazarı Aka Gündüz (1886-1958) de pek çok roman kaleme alır. Romanlarında keskin bir gözlem yeteneği görülür. Ayrıca, Raif Necdet Kestelli (1881-1936), Müfide Ferit Tek, Halide Nusret Zorlutuna, Şükûfe Nihal, Mithat Cemal Kuntay gibi isimler de bu dönemde eser veren romancılarıdır. Bu isimlere Milli Edebiyat döneminin ilk roman örneği Küçük Paşa (1910)'nın yazarı Ebubekir Hazım (Tepeyran)'ı da eklemek gerekir.

4.2. Milli Edebiyat Döneminde Hikâye

Milli Edebiyat dönemi hikâyeciliğinde Anadolu'ya yönelişin hız kazanmasının bir sebebi de Milli Mücadele'dir. Devrin hikâyecilik anlayışını şekillendiren ve o zamana kadar devam eden hikâyecilik anlayışından ayıran iki önemli belirleyici unsurdan biri eserlere Anadolu'nun mekân olarak girmesi, diğeri de dilde sadeleşmedir. Bu devrin en önemli hikâye yazarlarından olan Refik Halit Karay, Tanpınar'ın ifadesiyle hikâye yazmaya Garp edebiyatında Maupassant, Türk edebiyatında ise Halit Ziya ve Hüseyin Cahit'in mahalli karakterler arz eden eserlerinin tesiriyle Fecr-i Âti topluluğu içinde başlamıştır (Tanpınar, 1959:367). Refik Halit Karay'ın hikâyeleri ile birlikte Anadolu; yoksulluğu, cahil ve bağınaz çehresi, ihmal edilmişliği ile edebiyata yansır. Bu hikâyelerin ortaya çıkmasında Karay'ın sürgün yıllarında Sinop, Çorum, Ankara, Bilecik gibi Anadolu şehirlerinde yaklaşık beş yıl bulunması ve Anadolu'yu yakından tanıma fırsatı bulması da etkilidir. Karay, Memleket Hikâyeleri (1919) kitabındaki hikâyelerin hemen tamamında Anadolu gerçeği ile okuyucuyu yüzleştirir. Yazarın bu kitabındaki hikâyelerde, taşra bürokrasisi, küçük memurlar (*Şeftali Bahçeleri*, *Sarı Bal*), acımasız kasaba eşrafı (*Yatık Emine*), bağınaz din adamları (*Cer Hocası*), bâtil inançlar (*Yatır*) gibi konular gerçekçi bir yaklaşımla ele alınır. Karay, duru bir Türkçe ile ele aldığı hikâyelerinde taşra gerçeğinin fotoğrafını çeker. Hikâyelerindeki başarısı devrinde büyük ilgi toplayan Refik Halit Karay, Halide Edip tarafından da takdir edilmiştir. Halide Edip, Karay için: “Yalnızca Türk edebiyatının değil, Rus ve Amerikan edebiyatlarından sonra, hikâyecilikte cihan ölçüsünde ön planda yer işgal edebilecek bir hikâyecimizdir” (Adıvar, 1947: 56) ifadelerini kullanır.

Refik Halit'in Halep ve Beyrut'ta geçirdiği sürgün yıllarındaki gözlemlerinden hareketle yazdığı *Gurbet Hikâyeleri* (1940) onun bir diğerk hikâye kitabıdır. Şerif Aktaş, *Gurbet Hikâyeleri* kitabındaki hikâyelerin, Karay'ın yurt dışında geçirdiği senelerde kaleme aldığı hikâyeler (1930-1937) ve yurda döndükten sonra gurbet yıllarına ait hatıralarını

değerlendirip İstanbul’da yazdığı hikâyeler (1938-1939) şeklinde ayrılması gerektiğini belirtir. (Aktaş, 2004: 81). Bu kitapta yer alan hikâyeler, Arap coğrafyasında geçen sürgün yıllarından izler taşır. Bu hikâyelerde yazarın keskin bir gözlemcilikle Arapların yaşantısına dair ilginç konuları hikâyelerine taşıdığı dikkat çeker. Karay, bu hikâyelerde “Ortadoğu ülkelerinin garip, yabancı töre ve ahlâklarını” (Kabaklı, 1994: 709) anlatır. Kitaptaki hikâyelerde Karay’ın sürgün olarak yurt dışında bulunduğu yıllarda yaşadığı vatan özleminin de yansımaları görülür. Buna en iyi örnek kitabın en çok bilinen hikâyesi olan *Eskici*’dir. Hikâyede, vatanından uzakta, Arap coğrafyasında yaşamak zorunda kalan küçük bir çocuğun gözünden vatan özlemi anlatılır.

Bu dönemin bir diğer önemli hikâyecisi ise Ömer Seyfettin’dir. Kısa hayatında Türk edebiyatına çok sayıda hikâye kazandırmış olan Ömer Seyfettin hikâyelerini “davasını güttüğü «yaşayan Türkçe» ile” (Kaplan, 1997: 248) yazmayı tercih eder. Ömer Seyfettin, Balkanlarda askerlik görevini yaparken buralarda yaşanan isyanlara, özellikle Bulgar komitacılarının orada yaşayan Türklere yaptıkları zulümlere şahit olur. Yazarın *Tuhaf Bir Zulüm*, *Beyaz Lale* gibi hikâyeleri buna örnek verilebilecek eserlerdir. Ömer Seyfettin’in hikâyelerinin büyük bir çoğunluğu Milli Mücadele dönemi ortamında, Balkanlarda isyanların ve çözümlüşlerin ardından başlayan Balkan Savaşları’nın karmaşık atmosferi içinde Türklük bilinci ön planda tutularak yazılmış hikâyelerdir. Özellikle *Eski Kahramanlar* başlığı altında yazmış olduğu *Kızılelma*, *Topuz*, *Vire*, *Başını Vermeyen Şehit*, *Kütük*, *Ferman*, *Teke Tek*, *Pembe İncili Kaftan* gibi hikâyelerde bu anlayış görülür. Bunun dışında yazarın hikâyeleri içerik bakımından, bâtil inançları yüzünden kandırılan insanlar (*Yatır*, *Perili Köşk*); konusunu halk hikâyesi, masal gibi türlerden alan hikâyeler (*Üç Nasihat*); yazarın çocukluk hatıralarına dayanan hikâyeler (*And*, *Falaka*, *Kaşığı*), mizahi tarzda yazılmış hikâyeler (*Dama Taşları*, *Koku*) olarak tasnif edilebilir. Ömer Seyfettin hikâyelerinde yeni bir insan tipine yer verir. Hikâyelerinde öne çıkan belli başlı kahramanlar bir araya getirildiğinde yazarın idealize ettiği bu yeni insan tipinin birtakım özellikleri belirir. Bu insan tipi menfaat için kimseye boyun eğmeyen, kimsenin emri ve boyunduruğu altında yaşama-ya alışıksız olmayan cesur, prensip sahibi ve dürüst bir insan tipidir. Bunun en tipik örneği *Diyet* hikâyesinde yer verilen Koca Ali’dir. Hikâyede anlatılan Koca Ali iri yapılı, güçlü kuvvetli, cesur, doğru bildiği yoldan şaşmayan ve işverenin minneti altında kalmamak için elini bileğinden keserek elsiz kalmayı göze alan ilkeli bir karakterdir. Devletine ve milletine bağlı, devletinin çıkarını her şeyin üstünde gören *Pembe İncili Kaftan*’ın kahramanı Muhsin Çelebi de bu tipin bir başka temsilcisidir. Diğer hikâyelerde de yer yer rastlanan bu yeni insan tipi, sağlam kişiliğiyle Ömer Seyfettin’in ide-

alize etmiş olduğu bir profildir. Bu tip, Türk destan ve halk hikâyelerinde sıkça geçen *alp* tipine çok benzer. Mehmet Kaplan'ın üzerinde durduğu, dışa dönük ve aktif bir tip (Kaplan, 1985: 108) olarak değerlendirdiği alp tipi, Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde yer verdiği bu idealize edilmiş tiplerle bir hayli benzerlik gösterir.

Milli Edebiyat döneminin bir başka önemli hikâye yazarı Halide Edip Adıvar'dır. Halide Edip, Milli Edebiyat içinde daha çok romancı kimliğiyle öne çıksa da onun hikâyeleri de bu dönemin önemli eserleri arasındadır. Halide Edip'in ilk hikâye kitabı olan *Harap Mabetler* (1911) daha çok ferdi konular üzerine yazdığı hikâyelerden oluşur. (Enginün, 1986:90) Halide Edip, gözlemlere dayanan gerçekçi edebiyat yoluna Birinci Dünya Savaşı sonlarında küçük hikaye yazarak girmiştir. (Kudret, 1978: 102). Halide Edip'in o dönem çokça bilinen *Dağa Çıkan Kurt* (1922) kitabı ve bu kitaba ismini veren hikâyesi Milli Mücadelede direnişi anlatan hikâyelerdendir. İnci Enginün'ün "yarı sembolik" olarak ifade ettiği *Dağa Çıkan Kurt* hikâyesi "1. Dünya Savaşı sonunda yok edilmeye, yurdunu feda etmeye razı olmayan Türkün timsalidir." (Enginün, 1992: 201). Bir diğer eser olan İzmir'den Bursa'ya (1922) (Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım ile birlikte) eseri de yine Milli Mücadele odaklı bir kitaptır. Halide Edip'in *Himmet Çocuk* hikâyesi de benzer biçimde Türklük bilincini beslemek için kaleme alınmıştır.

Dönemin bir başka yazarı Reşat Nuri Güntekin, hikâyeleriyle bu döneme katkı sağlamıştır. Cevdet Kudret, Reşat Nuri'nin mizah dergilerinde takma isimlerle yayımlanan ilk dönem hikâyelerini sanat değeri bakımından başarısız bulur. Reşat Nuri'nin sonradan ünlü olmasının verdiği güvenle bunları sanat değeri taşıyan hikâyeleriyle birlikte yayımlatmasını doğru bulmaz. Bunun, Güntekin'in kitaplarında bir değer kargaşalığına ve dengesizliğine yol açtığına dikkat çeker. (Kudret, 1978: 333-334). Reşat Nuri Güntekin'in hikâyelerinin bir bölümünün duygusal hikâyeler olduğunu söyleyen Cevdet Kudret, diğer hikâyelerin ise toplum sorunlarını ele alan toplumsal hikâyeler olduğunu belirtir. (Kudret, 1978: 334). Reşat Nuri Güntekin'in hikâyelerinde mekân çoğunlukla İstanbul'dur. Onu diğer Milli Edebiyat hikâyecilerinden ayıran biraz da bu yönüdür. Romanlarında taşra ve Anadolu sıkça geçerken hikâyelerinde İstanbul dışına çok fazla çıkmamayı tercih eder. Hikâyelerinde çoğunlukla küçük memurları, sıradan insanların basit hayatlarını işler. Güntekin'in Leyla ile Mecnun ve Tanrı Misafiri adlı kitaplarındaki hikâyeler bu anlayışla yazılmışlardır. Bu isimlerin yanı sıra ismi çok fazla öne çıkmayan Ebubekir Hâzım (Tepeyran) da Eski Şeyler (1910) adlı hikâye kitabıyla devrin hikâye yazarları arasında sayılabilir.

Milli edebiyat dönemi hikâyelerinin diline bakıldığında sade ve duru bir Türkçe'nin kullanıldığı dikkat çeker. Yeni Lisan makalesiyle dilde sadeleşme konusunda önemli bir adım atan Ömer Seyfettin ve arkadaşlarının, çabalarının karşılığını Milli Edebiyat döneminde yazılan eserlerle aldıkları söylenebilir. Özellikle Refik Halit Karay, titizlikle kullandığı sade Türkçesi ile o dönemin en dikkat çeken yazarları arasındadır. Halit Fahri Ozansoy, Refik Halit Karay'ın dildeki bu başarısını şu cümlelerle dile getirir: "Diyebilirim ki İstanbul şivesi, Refik Halit'in kaleminde en cana yakın kelimelerin birbirlerine eklenişindeki incelikle harikalar yaratmıştır. Hele Ömer Seyfettin'in bile boş bıraktığı yazı ile resim çizmek yolunda hiçbir yazar Refik Halit ile yarışamaz." (Ozansoy, 1965: 37). Sermet Sami Uysal da Refik Halit Karay'ın İstanbul Türkçesi'ni en güzel kullanan birkaç yazardan biri olduğunu söyler. (Uysal, 2004: 48). Mustafa Özbacı'ya göre, Karay'ın hikâyelerinde halk dilinin en güzel örneklerini, hikâyenin geçtiği köy, kasaba veya şehir halkının kendilerine has dillerinin bütün özelliklerini, bulmak mümkündür. Dil konusunda gösterdiği bu titizlik Karay'ı üslupçu bir yazar yapmıştır. (Özbacı, 1988: 85)

Milli Edebiyat dönemi hikâyesi dil ve içerik bakımından da Türk Edebiyatı'na yeni bir yol açmıştır. Dilde görülen sadeleşme ve içerikçe ferdi meseleler yerine sosyal meselelere eğilme bu dönem hikâyesinin en önemli belirleyenlerindedir.

Sonuç

Milli Edebiyat dönemi roman ve hikâyesi tema olarak kendinden önceki dönemden hayli farklı bir çizgide ilerler. Gerek dilde görülen sadeleşme, gerekse temadaki çeşitlilik artık başka bir mecrada ilerleyecek olan bir roman ve hikâyenin ipuçlarını verir. Milli Edebiyat dönemi yazarları, toplumsal konulara eğilerek roman ve hikâyelerinde toplumun aksayan yönlerini farklı şekillerde dile getirirler. Bu dönem yazarlarından Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin Cumhuriyet rejiminin getirdiği kazanımları topluma ulaştırmak ve yeni bir toplum düzenine zemin hazırlamak için eserlerini bu doğrultuda yazarlar. Bu sebeple Milli Edebiyat Dönemi'nde yazılmış eserlerin bir kısmının tezli eser olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde yazılan birçok eserde tez üzerinde yoğunlaştığı için eserlerin estetik boyutu zaman zaman ihmal edilir. Bu da beraberinde klişe ve tekrara düşen bir kurgu ve anlatım biçimini getirir. Örneğin Reşat Nuri Güntekin'in Yeşil Gece romanı ile Halide Edip'in Vurun Kahpeye romanı, Anadolu'ya öğretmenlik yapmaya giden aydın bir öğretmenin, gittiği yörenin cahil ve tutucu halkı ile yaşadığı çatışma üzerine kurgulanmıştır. Bu kurgu, yer yer Reşat Nuri'nin Çalıküşu, Yakup Kadri'nin Yaban romanlarında da görü-

lür. Böylece İstanbul'dan taşraya giden aydın ile taşralı arasındaki çatışma ve taşranın yeniliklere karşı direnmesi üzerine klişe bir kurgu oluşturulur. Anadolu'daki bağnazlık sahtekâr din adamı profiliyle işlenir. Bu din adamı tipi yukarıda adı geçen yazarların eserlerinde daima çıkarıcı, sevgisiz, cahil ve tutucudur. Dış görünüş itibarıyla de ürkütücü bir görünüme sahiptir. Olumlu din adamı profili yalnızca Halide Edip'in Sinekli Bakkal romanında yer verilen bir Mevlevî dedesi olan Vehbi Dede'dir. Onun dışındaki din adamları neredeyse her romanda birbirinin aynısıdır.

Millî Edebiyat döneminde benimsenen tezli roman anlayışı sonraki dönemlerde çok yoğun bir biçimde görülmez. Cumhuriyet dönemi edebiyatıyla birlikte hikâye ve romanda yeni arayışların başlaması estetik kaygıyı biraz daha öne çıkarır.

Toplumsal konuların öne çıktığı Millî Edebiyat dönemi hikâyesinde ise bürokrasi sıkça eleştirilir. Özellikle Refik Halit Karay, hikâyelerinde taşra bürokrasisine yoğun bir şekilde yer verir. Karay, zaaflarıyla öne çıkan menfaatperest bürokratları, küçük taşra memurlarını işler. Bunun yanında cehalet, bağnazlık, eğitimsizlik kavramları üzerinden, ihmal edilmiş bir Anadolu tablosu dikkat çeker. İnsanların dini duygularını kullanarak onları kandıran din adamı profiline bu dönem hikâyesinde de romanda olduğu gibi çokça yer verilir. Bu dönem hikâye ve romanının vardığı ortak nokta, artık yeni bir toplum düzenine ve insan profiline ihtiyaç duyulduğudur.

Millî Edebiyat dönemi roman ve hikâyesi gerek dilinin sadeliği gerekse millî konulara ve Anadolu'ya yer vermesi ile memleketçi bir edebiyat anlayışının başlamasını sağlamıştır. Bu dönemden sonra Anadolu, edebiyatta yoğun bir şekilde yer alır ve daha sonraki dönemlerde roman ve hikâyede ferdi konular yerine toplumsal meseleler daha sık işlenmeye başlar.

Kaynakça

- Adıvar, H. E. (1947). Küçük Hikâye ve Yeni Amerikan Edebiyatı. *Edebiyat ve Sanat Gazetesi*.18, Mayıs.
- Aktaş, Ş. (2004). *Edebiyatımızın Zirvesindekiler Refik Halit Karay*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyüz, K. (1979). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Argunşah, H. (2013). Millî Edebiyat. *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Korkmaz, R. (Ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.

- Bildik, C. (1946). Bu Anahtar Neleri Açar. *Akşam Gazetesi*. 28-29 Aralık.
- Çelik, H. (1996). Genç Kalemler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.14, 21-23.
- Ediboğlu, B. S. (1969). Kaybettiğimiz Değerler-Halide Edib Adıvar. *Cumhuriyet Gazetesi*. 12 Ocak.
- Enginün, İ. (2008). *Edebiyatta Ölçüt, Hayal Şiir- Yahya Kemal Beyatlı Şiiri Üzerine Makaleler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____. (1986). *Halide Edip Adıvar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____. (1992). Halide Edib'in Eserlerinde Amerikalılar. *Mukayeseli Edebiyat*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 182-204.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Kabaklı, A. (1994). *Türk Edebiyatı. III*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kaplan, M. (1997). Primo Türk Çocuğu Nasıl Doğdu?. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 241-249.
- Kaplan, M. (1985). *Tip Tahlilleri: Türk Edebiyatında Tipler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaplan, R. (1997). *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanın Köy*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1997). *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koroğlu, E. (2010). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kudret, C. (1978). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Mardin, Ş. (1995). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ozansoy, H. F. (1965). Refik Halit Karay'ın Ardından, *Tercüman Gazetesi*, 27 Temmuz.

- Örik, N. S. (1936). Milli Bir Edebiyat Yaratabilir Miyiz?, (Anketi yapan: Nüsret Safa Coşkun), Açığsöz, 11 Ekim.
- Özbalcı, M. (1988). Hayatının ve Sanatının Ana Çizgileriyle Refik Halit Karay. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 3, 75-92.
- Safa, P. (1997). *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tanpınar, A. H. (1998). Milli Bir Edebiyata Doğru, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 85-92.
- Tanpınar, A. H. (1959). Türk Edebiyatında Cereyanlar. *Yeni Türkiye*. İstanbul.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. C:5, İstanbul: Dergâh Yayınları. İstanbul. 1982.
- Türkdoğan, O. (2013). *Türk Ulus-Devlet Kimliği*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Uysal, S. S. (2004). *Eşlerine Göre Edipler*. L&M Yayınları: İstanbul.
- Kemal, Y. (1976). Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Wellek, R. ve Warren, A. (1983). *Edebiyat Biliminin Temelleri*. Uysal, A.E. (Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:49-72

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 09.08.2019
Kabul/Accepted: 29.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**SÖNMÜŞ HAYALLER
YA DA PARİS’TE BİR
TUTUNAMAMA
ÖYKÜSÜ**

**LOST ILLUSIONS
OR A STORY OF
DISCONNECTEDNESS
IN PARIS**

Dr. Öğr. Üyesi Uğur YÖNTEN

Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi

Fransız Dili Eğitimi

ORCID: 0000-0001-5948-8846, ugur.yonten@dicle.edu.tr

Öz

Honoré de Balzac’ın *Illusions perdues*’sü (*Sönmüş Hayaller*), Fransa’nın taşra kenti Angoulême’den Paris’e zengin olmak ve ünlenmek için gelen bir genç öyküsüdür. Romanın başkahramanı Lucien Chardon, sanayi devrimiyle hızlı ve kolay zenginleşme yollarının çoğaldığı bir dönemde şanslarını denemek için Paris’e akın eden nice gençlerden biridir. Paris, lüks yaşamı, güzel kadınları ve iş imkânlarıyla dönemin taşralı gençlerinin ulaşmayı umdukları hayalidir. *La Comédie Humaine*’in (*İnsanlık Komedyası*) tüm romanlarının ısrarla altını çizdiği, insanların menfaatleri için birbirini yediği ve her şeyin paranın etrafında döndüğü kapitalist bir sistem ve hâkim güç olan aristokratların aşılması neredeyse imkânsız katı kuralları ile karşılaşılır bu gençler Paris’te. İşte bu yüzden başkentte tutunup bir yerlere gelebilmek öyle pek de kolay değildir. Geçit vermez kapıları zorlamak, taşra kimliğinden vazgeçmek, ahlaki değişimler geçirmek gerekmektedir.

Bu çalışmada, *Sönmüş Hayaller*’in başkahramanı taşralı genç Lucien Chardon’un Paris’te tutunabilme mücadelesinde karşılaştığı güçlükler, geçirdiği değişimler ele alınacak ve Balzac’ın büyük bir kentte bu tutunma çabasını nasıl sunduğu analitik bir yöntemle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Balzac, *Sönmüş Hayaller*, gençlik, Paris.

Abstract

Honoré de Balzac’s *Lost Illusions* (*Illusions perdues*) is the story of a young man who moves from the French provincial town of Angoulême to Paris in order to be rich and famous. Lucien Chardon, the protagonist of the novel, is one of the young people who flocked into Paris in order to try his chance in a period during which rapid and easy ways of becoming rich increased with the industrial revolution. Paris, with its luxurious life, beautiful women and business opportu-

nities, is the dream of the provincial youth of the time. As insistently underlined in all novels of *The Human Comedy* (*La Comédie Humaine*), these young people encounter a capitalist system in which people abuse each other for their own interests, everything revolves around money, and the hard rules of the dominant aristocrats that are almost impossible to overcome. That is why it is not so easy to gain a position and climb the ladder in the capital. It is necessary for the people to open the door that is almost impossible to a new life, to abandon their provincial identity, and to undergo moral changes.

In this study, the challenges and changes faced by young Lucien Chardon, the protagonist of *Lost Illusions*, in the struggle to hold on to life in Paris will be discussed and how Balzac presents this struggle of holding on to a big city will be examined using an analytical method.

Keywords: Balzac, *Lost Illusions*, youth, Paris.

Giriş

Sönmüş Hayaller'in birinci bölümü olan *Les Deux Poètes* (İki Şair) ve ikinci bölümü olan *Un Grand Homme de Province à Paris* (*Taşralı Büyük Bir Adam Paris'te*), başkahraman Lucien Chardon'un Angoulême ve Paris'te tutunabilme mücadelesinin öyküleridir. İki Şair'de Lucien taşra soylusu olan Madame de Bargeton'un uzun zamandan beri hayal ettiği salonuna kabul edilme mücadelesine girer. Lucien, Angoulême muhiti için tüm engel ve eleştirilerine karşın soylu kadının salonuna girmekle kalmaz aynı zamanda ev sahibesinin sevgilisi olmayı da başarır. Ardından taşra soylularının tacizinden kurtulmak için sevgilisiyle birlikte Angoulême'ı terkedip Paris'te şöhret ve servet şansını deneme serüvenine atılır. *Taşralı Büyük Bir Adam Paris'te* ile Balzac kahramanının Paris'te tutunabilme ve sınıf atlama mücadelesinde yaşadığı hayal kırıklıklarını okuruna sunar. Paris, sanayi devriminin yarattığı iş olanakları ve burjuvaların kolay yoldan zengin olduğu bir kent olması özelliğiyle birçok taşralı genci kendine çekmekteydi. Her ne kadar kentsoylular ticaret sayesinde zenginleşip güçlenseler de, aristokratlar sosyal ve siyasal olarak toplumdaki varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Soylular, kendi sınıflarının saygınlığını korumak için kentsoylu ve köylülerle aralarına her zaman bir sınır koymuşlardır. Sınıflar arası geçişlerin zaman zaman yaşandığı devrim sonrası toplumunda, soyluların sınırlarını zorlayanlar da olmuştur. Ama ne var ki, "soyluluk bir kasta dönüştükçe, kalıtım yoluyla geçtikçe, soylu olmayan sınıftan gelebilecek tutkulu kişiye kapılarını kapatır ve varoluş hastalığı ağırlaşır" (Girard, 2017: 106). Başkentte başarılı olabilmek, aristokrat toplumun kabul ve beğenisini kazanabilmek mümkündür. Bu da bir genç için, hem rehber hem de sevgili olacak soylu bir bayanın aracılığıyla mümkün olmaktadır. Katılmayı hayal ettiği topluma tamamen yabancı olan taşralı Lucien, bu topluma ayak uydurabilmek için bir değişim sürecinden geçmek zorunda-

dır. Her ne kadar annesi tarafından biraz soylulukla ilişkisi varsa da babasının bir taşralı olması, üstelik bir de eczacı olması Lucien'in aristokratlar tarafından horgörülmesinin belli başlı nedenlerinden biridir. Bir taşra kenti olan Houmeaux'da yetişmiş bir gencin, kendilerine özgü kural ve gelenekleri olan soylular arasına katılması neredeyse olanaksız gibi görünmektedir. Soylular muhritinin genç taşralılara karşı olan acımasız duygu ve tavırları romanın satırlarında açıkça görülmektedir. *İnsanlık Komedyası*'nın birçok romanında açıkça gösterildiği gibi Restorasyon dönemi toplumunda insanlar arası ilişkilerde her zaman gizli menfaatler vardır. İnsanlar olduğu gibi görünmez, karşıdakilerin görmek istediği gibi görünmeye çalışırlar. Sosyete toplumunun genç taşralılara karşı olan ikiyüzlülüğü Balzac tarafından sosyal bir yara olarak gösterilir.

İçtimai münasebetlerin mana ve maksadı üzerinde yanılarak daima gülyüz gördüklerini sanırlar ama bu gülyüz aldatıcıdır: Günün birinde, sosyete onları yaşlı aşifteler ve ihtiyar sefiller gibi bir salonun kapısında ve bir sokağın köşesinde bıraktığı zaman, çıplak, dımdızlak, değersiz ve parasız kalırlar. (Balzac, 1949: 168)

Gençlerin Paris'teki öykülerini Balzac Rastignac ile *Le Père Goriot*'da (*Goriot Baba*) ve Lucien Chardon ile *Illusions perdues*'de (*Sönmüş Hayaller*), Stendhal Julien Sorel ile *Le Rouge et le Noir*'da (*Kızıl ile Kara*), Flaubert Frédéric Moreau ile *L'Education sentimentale*'de (*Gönül ki Yetişmekte*) ve Guy de Maupassant George Duroy ile *Bel-Ami*'de (*Güzel Dost*) okuyucularına sunmuşlardır. Eugène de Rastignac ile George Duroy, zekaları, buldukları ortama uyma ve oyunu kurallarına göre oynama becerileriyle başarılı olup zirveye ulaşırken, Lucien Chardon, Frédéric Moreau ve Julien Sorel bu konuda başarısız olup büyük hayal kırıklıkları yaşamışlardır.

Paris denen o korkunç asit kimilerini eritirken, kemirirken, bir kenara atarken ve yok ederken kimilerini de kristalleştiriyor, sertleştiriyor ve taşlaştırıyor. Dönüşümün, renk değişiminin ve birleşimin bütün etkileri onların üzerinde gerçekleşiyor, birleşen öğelerden yeni karmaşık yapılar meydana geliyor ve on yıl sonra geriye kalanlar, biçim değiştirmiş olanlar, hayatın zirvelerinde anlamlı gü-lümsemelerle birbirlerini selamlıyorlar: Ünlü doktor Desplein, bakan Rastignac, büyük ressam Bridau; oysa Lambert ve Rubempré un ufak olmuş bir halde hayatın çarkına yapışmışlardır. (Zweig, 2018: 16-17)

1. Paris’i Bir Umut Kapısı Olarak Gören Devrim Sonrası Fransız Gençliği

1789 ve 1830 Fransız devrimlerinin neden olduğu belirsizlikler yüzünden zamanın gençleri geleceklerini belirlemede ve bu yolda ilerlemede kararsızlık yaşamaktadırlar. Kendilerine rehber ve örnek olarak gördükleri Napolyon Bonaparte döneminin sona ermesiyle de, aynı gençler kendilerini sahipsiz hissetmeye başlamışlar ve büyük bir ümitsizlik içerisine düşmüşlerdir. Bu olumsuz hava yanında sanayi devrimiyle önlerinde büyük fırsat alanlarının açıldığına şahit olan gençler, şanslarını deneme, zaferler elde etme ve tutkularını tatmin etme yolunda Paris’e akın etmişlerdir. Ama Paris’te tutunmak sanıldığı kadar kolay değildir. Her türlü aşağılanmaya, her türlü hor görülmeye ve her türlü değişime razı olanlar ancak başarılı olur Paris okyanusunda.

Daima aynı coşkunkluk, gittikçe daha çok değilse bile aynı miktarda genci taşradan buraya atıyor. Bu bıyıkları terlememiş ihtiraslı delikanlılar, başları yukarda, kalbleri mağrur, moda’yı ele geçirmek için ileri atılıyorlar, Binbir Gece’nin bu Tourendocte sultanına her biri bir şehzade Calaf olmak hevesindedir. (Balzac, 1951: 135-136)

Romanımızın kahramanı Lucien Chardon da Napolyon dönemi sonrası gençlerinden birisidir. Sıkışıp kaldığı, sanatsal yeteneklerini yerterince sergileyemediği ve kendini tam ifade edemediği taşra hayatından sıyrılıp, Paris yüksek sosyetesini fethetmeyi hedefler tıpkı “girmek ve keşfetmek istediği fakat hakkında hiçbir şey bilmediği bir cehennemden ibaret olan yüksek sosyete” (Yağlı, 2017: 527) Rastignac’ın fethetmeye giriştiği gibi. Lucien’in Angoulême’deki hamisi ve destekçisi olarak ortaya çıkan ve daha sonra genç şairin sevgilisi oluveren Madame de Bargeton, kendileri haklarında çıkan dedikodular yüzünden memleketini terkedip Paris’e yerleşmeye karar verir. Paris, kendisine dengi insanlarla yaşama olanağı sunacağı gibi sevgilisinin de şan ve şöhrete daha hızlı bir şekilde kavuşmasını sağlayacaktır.

Üstün insanlar orada yaşarlar, sevgilim. İnsan ancak akranları arasında rahat ediyor, böyle bir muhit bulamayınca daima ıstırap çekiyor. Hem, fikir aleminin merkezi olan Paris muvaffakiyetlerinizin sahnesi olacak! Aranızdaki mesafeyi çabuk aşınız! Fikirlerinizin taşrada paslanmasına meydan vermeyin, XIX. asrı temsil edecek olan büyük insanlarla hemen münasebet tesis edin, saraya ve hükümete yaklaşıp. Küçük bir şehirde sararıp solan bir istidadı, mevki ve itibar arayıp bulamaz. Genç bir istidadın yüksek sosyete tarafından aydınlatılmaya ne kadar ihtiyacı olduğunu tasavvur

edemezsiniz. Sizi Madame d'Espard'ın salonuna kabul ettireceğim; bu salona kimse kolay kolay giremez, orada bütün büyük şahsiyetleri, nazırları, elçileri, meclisin hatiplerini, en nüfuzlu ayan azasını, zengin ve meşhur insanları göreceksiniz. Orada karşınıza, sinekürler, kral hazinesinden tahsis edilecek bir maaş gibi bin bir fırsat çıkacak. Onun için hem dini şair, hem de kralcı şair olun. Mevkileri, mükafatları veren, yazarların ikbalini temin eden muhalefet mi, liberalizm midir? Siz de doğru yola sapın ve bütün deha sahibi insanların geldikleri yere gelin. (Balzac, 1949: 192-193)

Houmeaux ve Angoulême'in tekdüze yaşamından kurtulup Paris'te başarı ve şöhrete yelken açmak her taşralı gencin hayaliydi o zamanlar. *İnsanlık Komedyası*'nın birçok romanında bu tür gençlere rastlamak olasıdır. “Balzac, ihtilalin yarattığı kaos ortamından kurtulmak ve tutkularını tatmin etmek isteyen bir toplumun tarihçisidir” (Mauriac, 1949: 156). Paris'in kendisine sağlayacağı bunca dünya nimeti karşısında Lucien'in adeta ağzının suyu akar. Taşrada heba ettiği günlerine hayıflanıp genç şairin gözlerinde Paris tüm güzellik ve cazibesıyla beliriverir. *İnsanlık Komedyası*'nın en önemli biçimsel özelliklerinden biri olan Paris/taşra karşıtlığının açık bir şekilde görüldüğü satırlarda Lucien başkenti memleketine tercih eder.

Lucien bu sözleri işitince, ona öyle geldi ki güya o zamana kadar dimağının yarısı çalışmıştır. Şimdi öteki yarısı meydana çıkıyor gibiydi, fikirleri o kadar genişliyordu; kendisini, Angoulême'de bir bataklığın dibinde, taşının altında duran bir kurbağaya benzetti. Bütün taşra insanların muhayyilesinde bir Eldorado gibi görünen Paris, gözlerinin önünde, altın elbisesiyle başı şahane elmaslarla süslü, kollarını istidatlara açmış bir halde belirdi. Meşhur şahsiyetler onu kardeşçe kucaklayacaklardı. Orada her şey dehaya gülümserdi. Orada ne yazarı küçük düşürmek için iğneli sözler söyleyen kıskanç asilzade taslakları, ne de şiire karşı ahmakça bir lakaydi vardır. (Balzac, 1949: 194)

Başarı tutkusuyla tutuşan fakat başarıya giden yolların çetin oluşunun farkına varan devrim sonrası gençliğinin uyum sağlamaya çalıştığı toplumda işi oldukça zordur. Çünkü “devrim sosyal yapıları alt üst etmiş ve birey ile girmeye çalıştığı toplum arasındaki çatışmayı alevlendirmiştir” (Sevet, 2001: 72). Beklenti, ümit, sabırsızlık ve heba olan emeklerin neden olduğu acı ve buhranlara maruz kalan gençler “yüksek zekaya sahip oldukları halde kendilerini cemiyetin en aşağı tabakasında” (Balzac, 1949: 30) olduklarını görünce asrın hastalığına (mal du siècle) yakalanırlar. Gelenek betimleyicisi Balzac, gözlerinin önündeki buhranlı gençlere

gözlerini kapatıp, kulaklarını tıkayamazdı. Çağdaş Stendhal'in daha önce *Kızıl ile Kara*'da yaptığını kendisi de *Sönmüş Hayaller*'de yaparak çağının buhranlı gençlerinin ikilem ve hayak kırıklıklarını gözler önüne sermeye çalışmıştır. Gençlerin bu hale gelmelerindeki en büyük etmen önlerindeki istikbal kapılarının birileri tarafından kapatılmış olmasıydı. "Dünyaya hükmedenler tarafından hareketsizliğe mahkum edilmiş, her türlü teredditlerin, işsizliğin ve can sıkıntısının eline verilen gençler, mücadele etmek için kollarını hazırlamış oldukları köpüklü dalgaların kendilerinden uzaklaştırıldığını görüyorlardı" (Musset, 1991: 12).

Sönmüş Hayaller, Restorasyon dönemi gençliğinin çıkmazını ve dramını dile getiren bir realist romandır. Bu döneme, bir tarafta tahtlarını kentsoylulara kaptırmak üzere olan soylular, diğer tarafta sanayi devrimiyile zenginliklerine zenginlik katmış kentsoylular damgalarını vurmuşlardır. Bu iki sınıf arasındaki mücadele ve rekabet toplum düzeninde bir karmaşıklık yaratmıştır. Feodal sistemin baskı ve haksızlıklarından, 1830 devrimiyile tamamen kurtulacaklarını umut eden taşralı gençler, kentsoyluların kapitalist düzenin karşısında toplumda nasıl tutunacaklarını ve geleceklere nasıl yön vereceklerini bilememektedirler. Balzac, romanında aynı ikilemi ve kararsızlığı yaşayan bir genç olan Lucien'i sunar okuyucuya. Lucien, şair ruhunun gelişmesine imkân tanımayan taşra kentinden kaçayım derken gittiği Paris'te tutunabilmek için sefaletten kurtulabilme ve beğenilme yolunda adeta ruhunu şeytana satmak zorunda kalacaktır.

Lucien ise Paris'teki yaşamın içine atılır; sonunda amacına ulaşmaya ve "katkısız" şiirin hak ve gücünü ortaya koymaya kararlıdır. Bu mücadele onu kimi Restorasyon süresince kirlenmiş ruhlarıyla yok olmuş, kimiyse kahramanlığını yitirmiş bir çağın pisliklerine uymuş ve Julien Sorel, Rastignac, de Marsay, Blondet ve aynı türden ötekiler gibi bu pisliğin içinde kendilerine bir iş uydurmuş olan Napolyon sonrası dönemin genç insanlarından biri haline getirir. (Lucaks, 1987: 74)

Gençlerin yeteneklerini geliştirmelerine ket vuran toplumsal ve siyasal etmenler *İnsanlık Komedyası*'nda deşifre edilmekten kurtulamamışlardır. Nitekim Balzac zamanının gençliğinin haline hayıflanarak şöyle bir eleştiride bulunur dönemin siyasi gücüne: "Gençliğin mahkum olduğu sefilliğe dikkati çekmekle birlikte, iktidarın zakâ, düşünce, şiir adına ne varsa hepsi karşısındaki kayıtsızlığına da şaşıyorduk. Parlak gençlere, memlekette doğmuş tutkulu insanlara ne büyük hakaret!" (Balzac, 2016: 58-59).

Kapitalist sistemin hüküm sürdüğü başkentte çalışmayla bir yerlere gelinemeyeceğini anlayan genç roman kahramanları, hiçbir kural tanımayan fırsatçı insan (arriviste) olup çıkiverirler. Bu kişilik, Fransız

Devrimi, Napolyon efsanesi ve sanayi devrimi gibi tarihi ve sosyal karışıklıkların sonucunda doğmuştur. Kendilerinde var olan yetenek ve kuvvete ket vurulması karşısında çıkmaza giren gençler, girdaptan kurtulmak için her türlü yola başvurmaktan kaçınmaz.

Zarafetin, zenginliğin ve gücün bu yeni büyüleyici ortamında çevrelerine bakındıklarında, beraberlerinde getirdikleri birkaç şeyin bu sarayları, bu kadınları, bu güçleri elde etmek için son derece yetersiz olduğunu hissederler. Yeteneklerini kullanabilmek için önce onları eritip başka şekillere sokmak, gençliklerini dayanıklılığa, zekalarını kurnazlığa, güvenilirliklerini sinsiliğe dönüştürmek zordadırlar. (Zweig, 2018: 15)

Özellikle maddi durumları zayıf taşralı gençler şanslarını denemek için gittikleri Paris'te birer fırsatçı olup en yüksek noktalara ulaşmışlardır. Maupassant'ın Georges Duroy'u demir yolları memurluğundan bir gazetenin sahibi haline gelirken, Balzac'ın Rastignac'ı da bakan olarak başarısını kanıtlamıştır. Lucien ise, birçok soylu kadının ağzının suyunu akıtacak kadar güzel bir dış görünüme sahip olmasına karşın "aristokrasinin sembolik kapıları Chardon soyadından dolayı bir türlü kendisine açılmaz" (Hanotte-Zawislak, 2018: 107). Orta sınıf bir ailenin çocuğu olan Lucien'in önündeki yollar, gücü elinde tutmak isteyen bir toplum tarafından böylece tıkanır. Çalışarak ve sanatçı yeteneklerini göstererek hiçbir yere gelemeyeceğini anlayan zamane genci Lucien, "elini kolunu bağlayan parasızlık yüzünden, bütün gençler gibi, kendilerinden önce bir sürü insanın bir meyva alamadan boşu boşuna yodukları bütün ağaçları sallayarak" (Balzac, 1951: 31) kolay yoldan para ve şöhret elde edildiği söylenen gazetecilik mesleğine atılmaya karar verir. *Cabinet des antiques*'in kahramanı Victurnien, tıpkı Lucien gibi hiçbir yerde kendisine yer bulamadığı için sefahat alemine dalar.

Soylu yaşlılarla ve kaşarlanmış saray adamlarıyla kuşatılmış Restorasyon döneminin gençliğini mahkum ettiği devinimsizliği gözlerinin önüne getirdi. Ne sarayda, ne hükümette, ne orduda, kısacası hiçbir yerde kendisi için uygun bir yerin olmadığını anladı. Bunun üzerine derhal zevku sefa dünyasına kendini bırakıverdi. (Balzac, 1855: 27)

2.Paris Okyanusunda Taşralı Gençler

Başarılarla imza atma ve zengin olma hayaliyle taşradan Paris'e gelen genç izleğine 19.yüzyıl romanlarında çokça rastlanır. *Sönmüş Hayaller*'in Lucien Chardon'u, *Goriot Baba*'nın Rastignac'ı, *Kızıl ile Kara*'nın Julien Sorel'i, *Gönül ki Yetişmekte*'nin Frédéric Moreau'su, *Güzel Dost*'un Georges Duroy'u bu gençlerden bazılarıdır.

Genellikle köylü kökenli olup, bir esnafın ya da bir sanatkarın çocukları olan bu gençlerin soylu bir aileden olmamaları ve sıradan insan olmaları şöhret ve zenginlik hayallerinin önündeki en büyük engeller olarak karşılına çıkar. Lucien Chardon'un babasının eczası olması istikbal kapılarının birer birer aristokratlarca kapanmasına neden olacaktır. Bunun gibi Julien Sorel'in babasının mesleğinin odunculuk olması da aristokratlarca hor ve küçük görülmesine neden olacaktır. "Estetik tahammülsüzlüğün dehşet verici zorbalıkları vardır. Farklı yaşam stillerinden iğrenme, sınıflar arasındaki engellerin kuşkusuz en güçlülerinden biridir" (Bourdieu, 2017: 91). Zengin olmanın, ünlenmenin ve güzel bir mesleğe sahip olabilmenin tek çıkış noktası olarak Paris'i gören bu sığınmacı gençler, başkentte tutunabilmek için önlerindeki her türlü engeli aşip başarılı olmak zorundadırlar. Yukarıda sözü edilen romanlar, bu gençlerin hem acıklı hem de insanı hayrette bırakacak öyküleridir.

Taşra hayatının dinginliği ve sadeliğine karşın başkent hareketli ve karışık yapısı karşısında genç kahramanlar afallamaktan kendilerini alıkoymazlar. Ayrıca, gelenek ve göreneklere taşranınkinden tamamen farklı olan Paris okyanusunda boğulmamak için nasıl davranacakları konusunda ikileme düşer yeni başkent sakinleri. Paris'in bulvarlarında tur atmaya başlayan Lucien, etrafındaki lüks karşısında kendisini küçülmüş ve yabancı hissetmeye başlar.

Taşrada şu veya bu şekilde itibar gören ve her adımda kendilerine verilen ehemmiyetin delilleriyle karşılaşan kimseler, değerlerinin böyle birdenbire ve tamamıyla kaybolmasına hiç alışamazlar. Memleketinde bir mevki sahibi olmak ve Paris'te bir hiç haline gelmek, insanın derece derece intibak etmesi gereken iki vaziyettir; birinden ötekine birdenbire geçiverenler benliklerinin yıkıldığını hissederler. (Balzac, 1951: 15)

Paris "ummanında" tutunabilmek ve başarıya ulaşabilmek için nereden başlayacağını bilemeyen Eugène de Rastignac'ın yaşamı, "kuvvetlerini hangi tarafa tevcih etmeyi de, hangi cihete doğru, yelkenleri şişirmek icabettiğini de bilmeksizin deniz ortasında buldukları vakit delikanlıları kaplayan tereddütler" ile dolmaya başlar" (Balzac, 1990: 50). Paris'e giden Julien Sorel de taşra memleketi olan Verrières ile başkenti sık sık karşılaştırır ve taşranın samimiyetine karşı başkentte acımasız vurdumduymazlık ve alaycılıkla karşılaşır.

Taşrada, bir kahveye girerken, bir kaza geçerseniz, kahve garsonu gelip hal hatır sorar; ama bu geçirdiğiniz kazada onuruza dokunur bir şey varsa, o garson halinize acırken, içinizi kanatan sözcüğü belki on kez yineler. Paris'te ise gülmek için gizlenmek

inceliği bile esirgenmez, ama size hep bir yabancı gözüyle bakılır. (Stendhal, 2015: 355)

Paris kibarlar aleminde kadınları etkileyebilmek için kendini paralayıp duran Frédéric Moreau, adam yerine konulmama, hor görülme karşısında tüm hayalleri yıkılır ve diğer kahramanlar gibi memleketini yapmacık ortamların merkezi olan Paris'e yeğler. "Kendisine onca acı çektiren bu yapmacık ortama karşı duyduğu tiksintinin bir sonucu olarak otların tazeliğini, taşranın rahatını, doğduğu evin çatısı altında, temiz yürekli insanlar arasında geçmiş bir uyusuk hayatı özledi" (Flaubert, 1982: 558). Başarıya ve zenginliğe ulaşma konusunda kahramanların en beceriklisi olan Georges Duroy, eşi görülmemiş güzelliğine karşın Paris kibar aleminin kendisini hala keşfetmemiş olmasından yakınıdır. "Gururunu en çok kıran, kibar aleminin kapılarını yüzüne kapalı görmek, eşit gözle bakılacak ilişkiler kuramamak, ünlü birçok aktris kimi kez kendisini candan bir içtenlikle karşılaşmış olmakla birlikte, kadınların içtenliklerine girememektir" (Maupassant, 1973: 73).

Şiir yeteneklerini geliştirip ün ve servet sahibi olabilmeyi çok arzulayan Lucien ve kibarlar muhitine karışabilmeyi hedefleyen Madame de Bargeton başkentin kendine özgü gelenek ve görenekleri olduğunun farkına varırlar. Her ikisi de hedeflerine ulaşabilmek için Paris'in olmazsa olmazları olan zorunlulukların tam olarak neler olduğunu ve bunları nasıl yerine getireceklerini bir şekilde öğrenmek zorundadırlar.

3. Paris Yüksek Sosyetesinde Kadınların Rolü ve Madame de Bargeton

Sönmüş Hayaller'in bir ortama uyum sağlama mücadelesi romanı olduğunu söylemek pek de yanlış olmasa gerek. Angoulême'de kendisini seven ve destek olan bir çevreye sahip Lucien, Paris'te adeta bir sığıntı gibidir. Sanayi devriminin insanlarda ortaya çıkardığı bireycilik sonucunda Paris orman kanunlarının geçerli olduğu bir yer olup çıkarılır. Taşralı bir genç böylesi bir yerde ayakta durup tutunabilmek için yol gösterici ve destekçiye gereksinim duyar. Bilgili aynı zamanda da deneyimli olan yol gösterici ve akıl hocası genellikle kadın olmakla beraber bazan da erkekler bu sorumluluğu üzerlerine alırlar. 19. yüzyıl Paris yüksek tabakasının kadınlarının toplumdaki etkili işlevleri göz önünde tutulduğunda Lucien'in kendisine akıl hocalığı yapabilecek aristokrat çevreden bir kadını ivedilikle kendisine dost edinmesi kaçınılmazdır. Zira "kadınların desteği olmaksızın Paris'te hiçbir yere gelinebilir" (Rousseau, 1959: 24). Salonlarında verdikleri davetlerle toplumun önde gelen insanlarını ve devlet dairesinin etkili yöneticilerini bir araya getiren aristokrat kadınlar, kendilerinden medet uman genç taşralılar için adeta bir mançınık görevi üstlenmektedir.

ler. Herkesçe beğenilen ve takdir edilen bir kadının hamiliğini üstlendiği taşralı genç, Paris’te hayal bile edemeyeceği yerlere ulaşabilir. Çünkü bu kadınlar, “Paris’e gelmiş gence kapalı olan tüm kapıları açtırmada oldukça mahirdirler” (Yönten, 2017: 698). Nitekim, Güzel Dost’un güzellikte kadınları geçen kahramanı Georges Duroy, yüksek tabakadan kadınların aklını ve gönlünü çelerek, gazete patronluğuna kadar yükselmiş ve başarısıyla tüm Paris’te kendinden söz ettirmiştir. *Goriot Baba*’nın Rastignac’ı ise aristokrat Madame Beauséant ve tefeci Baron de Nucingen’in karısı Madame de Nucingen desteği ve koruması altında İçişleri Bakanı olmaya kadar işi götürmüştür. Buradan anlaşılmalıdır ki, güçlü aristokrat kadınları himayelerine aldıkları gençleri en uç noktalara kadar yükselttikteydiler. “Devletin yüksek mevkilerini artık eylem yumruğu, tesadüfün esrarengiz bereket boynuzu dağıtmıyordu, tersine yumuşak kadın elleriydi lütuf ve inayetleri bahşeden” (Zweig, 2018: 10).

Taşralı gençler bazan da yüksek tabakadan kadınları kendilerine aşık etmeye varan başarılar elde ederler. Bekar ya da evli olan bu kadınlar, genellikle yüksek tabakadan olup sınıfsal ayrımın zirve yaptığı bir dönemde her türlü eleştiriye göğüs gererler. Evli bir kadın olan Madame de Rênal ve bekar olan Mlle de la Mole, odun tüccarı bir köylünün oğlu olan Julien Sorel’e aşık olmakla 19. yüzyıl Fransız kast sisteminin toplumsal tabakalaşma öğretilerine meydan okumaktan çekinmezler. Hemen hemen benzeri bir durum Lucien Chardon örneğinde de görülmektedir. Soylu bir aileden gelen evli Madame de Bargeton, sıradan bir kişiliğe sahip Lucien’in kendisini yoldan çıkarmasına sesini çıkarmaz. Bu aşk oyununun farkına varan Lucien’in arkadaşı David, sevgililerin bir araya gelmelerinin zorluluğunun farkındadır. “Halkın yerleşmiş kanaatleri aranızda öyle ayrılık yaratmıştır ki o Groenland’da, sen Pekin’de doğmuş olsaydınız, ayrılığınız daha büyük olmazdı” (Balzac, 1949: 40). O anda David’in bu sözlerine kulak tıkayan Lucien, bir müddet sonra akli başına gelince Houmeauxlu olmasının aşk maceralarının önüne engel olarak çıkacağına farkına varır. “Beaulieu’nün ağaçları altına gelince, Angoulême’le Houmeaux arasındaki mesafeyi seyretti. Memleketin görenekleri, arada aşılması Lucien’in indiği yokuşlardan kat kat zor setler yükseltmişti” (Balzac, 1949: 41).

Madame de Bargeton’un Lucien’le tanışması her ikisinin yaşamı için dönüm noktası olacaktır. Lucien, *İnsanlık Komedyası*’nda sık sık karşımıza çıkan müptediye kılavuzluk etmekte usta olan o taşra kraliçesine rastlar” (Balzac, 1949: VIII). Taşralı bir gencin kendisine hayran kalacak kentsoylu bir kadınla tanışması o zamanlar oldukça önemli bir olaydır. Romanın kahramanlarından du Chatelet, Houmeauxlu bir şair olan Lucien’den Madame de Bargeton’a övgüyle söz eder. Angoulême’de sıkıcı ve monoton bir hayat süren Madame de Bargeton’un bu genç şairle tanış-

ması kendi yaşamına bir renk katacaktır.

Bu şairi, bu meleği görmek istedi, deli oldu, coştı, saatlerce hep ondan bahsetti. İki gün sonra eski siyasi kurye, Lucien'in Madame de Bargeton'a takdim edilmesi hususunu, kolej müdürüyle görüşmüştü (...) Lucien'in aşırı güzelliği, hal ve tavrındaki sıkılganlık, sesi, her şeyi, Madame de Bargeton'un üzerinde tesir yaptı. Şair hemen şiir oluvermişti. (Balzac, 1949: 63-65)

Lucien, davetli olduğu gece okuduğu şiirlerle Madame de Bargeton'u kendine aşık eder. Bu taşralı genci salonuna alma cesaretini gösteren Madame de Bargeton, aynı zamanda onu yetiştirip Angoulême'in yüksek sosyetesinde birlikte boy gösterisi yapmak istiyordu. "Lucien muhakkak ki büyük bir adamdı, onu yetiştirmek istiyordu; ona İtalyanca ve Almanca öğretmeyi, muaşeret bilgisini artırmayı düşündü, kendisine kur yapan can sıkıcı adamların gözü önünde onu evine kabul etmek için bunlar güzel bir vesileydi" (Balzac, 1949: 72). Madame de Bargeton, Angoulême yüksek sosyetesinin taşralı sıradan insanlara karşı önyargılı ve acımasız olduklarını bildiği halde genç şairi kanatları altına almayı göze alarak "ona sahip çıkar ve kaybolmuş civcivini kollayan anne-tavuk gibi onu her türlü tehlikeye karşı gerekli teçhizatla kuşatır" (Kouassi, 2011: 270).

Angoulême aristokrat kesimince Lucien'in benimsenmesi için her türlü yolu deniyordu Madame de Bargeton. Angoulême'li üst sınıftan olan bir kadının alt sınıftan olan bir şairle ilgilenmesini yadırgasalar da daha sonraları "Madame de Bargeton bu genç kartala gösterdiği ihtimam dolayısıyla umumiyetle takdir ediliyordu" (Balzac, 1949: 76). Madame de Bargeton durmadan, usanmadan Lucien'e şöhretin yollarını gösteriyordu. Aristokrat muhitinin taşralılara karşı önyargı ve şüpheleri konusunda genç şairi uyarıyordu. Madame de Bargeton'un tüm bu çabalarının amacı "deha sahibi adamların göğüs germeleri gereken tehlikelerden ve bu yolda azimden mahrum insanların nasıl aşılmaz engellerle karşılaştıklarından habersiz kalmasını istemiyordu" (Balzac, 1949: 76). İşe babasının soyadı olan Chardon'u atmak ve annesinin soyadı de Rubempré'yi kullanmasını önermekle başladı. Bu soyadı edinmesi için de sarayla ilişkisi iyi olan Espard markizi aracı olacaktı. Madame de Bargeton bu konu üzerinde o kadar ısrarla durdu ki Lucien'in şöhret tutkusu depreşti.

Cemiyetin üstüste sıralanan tabakalarını birer birer ona gösterdi ve kurnazca bu kararlar bir hamlede kaç tabakayı birden atlayacağını ona saydırdı. David'in soğukkanlı muhakemeleriyle yatıştırdığı kibarlık susuzluğunu onda tekrar uyandırdı, yüksek sosyete üzerinde tutunacağı tek sahne olarak gösterdi. Lucien kendisine uzatılan arisokrasi ve şöhret yemine yakalandı. (Balzac, 1949: 77)

Genç şairle birlikte çılgınlık yapıp Paris'e kaçan Madame de Bargeton, onu sosyeteye sokmayı kafasına koyar. Çünkü Paris'te bir yerlere gelebilmenin yolu yüksek sosyete salonlarından geçmekteydi. Acemi Lucien'in yaratıcısı Balzac da "bir gün büyük bir servet yapmak, Pair de France rütbesini kazanmak ve bir düşesin kocası olmak hülyasıyla" (Yücel, 1961: 10) salonların gediklisi oluvermiştir adeta. Önce genç kahramanın eksikliklerini tespit eden Madame de Bargeton, bu yolda ilerlemeye karar verir. Taşralı Lucien'in her şeyden önce, aristokrat kesimin olmazsa olmazları olan nerede nasıl davranacağını bilme sanatı, kılık kıyafet zarafeti, ince ve nüktedan konuşma becerisini elde etmesi gerekmektedir. "Louise, Lucien'e kibar aleminin kanunlarını anlattı, çocuğun gözleri faltaşı gibi açıldı. Yaptıkları çılgınlıkları tamire kalkışan kadınlarda aşkın sönmüş olduğunu fark etmedi ama artık kendisinin Angoulême'deki Lucien olmadığını anladı" (Balzac, 1951: 9).

Lucien Madame de Bargeton tarafından korunmaya ve desteklenmeye devam ettiğinden kendisini artık bu soylu kadının vazgeçilmezlerinden biri olarak görmeye başladı. "Angoulême kraliçesinin kutsal odasında ilkönce utana sıkıla bir iskemleye ilişmiş olan şair, şimdi müşkülpesent bir aşık oluvermişti. Kendisini Louise'in dengi sayması için altı ay kafi gelmişti, böyle olunca da ona hükmetmek istiyordu" (Balzac, 1949: 174). Özgüven ve aşırı gurur hatalar yapmasına yol açacaktır genç şairin. Yeterince sevilmediği hissine kapıldığı birgün kendisini birdenbire Madame de Bargeton'un ayaklarının dibine atar ve ağlamaya başlar. Madame de Bargeton'un aile dostu ve salonunun gediklilerinden mösyö Chandour onları bu halde iken görür. Bu sahne dilden dile tüm Angoulême'de anlatılmaya başlar. Madame de Bargeton'a dış bileyen soyluların eline çok güzel bir koz geçmiştir. Zaten aristokrat geleneklerine gölge düşüren bu kadına karşı uzun zamandan beri dış bilemekteydiler. İşin içine namus ve erdem meselesinin de katılmasıyla olay abartılarak kadınların diline düşer. "Kadınlarla erkekler hakikati öğrenmek için sabırsızlanıyorlardı. Rezalet, sapıklık, diye en çok kıyametleri kopararak elleriyle yüzlerini kapayan kadınlar da aksi gibi Amélie, Zephirine, Lolotte, yani hepsi de az çok gayrimeşru saadetlerin günahını taşıyan kimselerdi" (Balzac, 1949: 178).

4. Sınıf Atlama Savaşları ve Paris Yüksek Sosyetesinin Gereklilikleri

Restorasyon dönemi Fransa'sında toplumsal tabakalaşma varlığını sürdürmekteydi. Sınıflar arası ilişkiler katı kurallar ile belirlenmiş ve alt sınıftan üst sınıfa geçiş hemen hemen olanaksızdı. *Sönmüş Hayaller*'in birinci bölümü olan İki Şair'de Balzac, alt sınıftan olan kahramanı Lucien'in üst sınıftan olan Madame de Bargeton'un evine kabul edilmesinden hare-

ketle Angoulême’de toplumsal tabakalaşmanın sınıflar arası ilişkilerdeki katı kurallarını adeta bir sosyolog edasıyla irdeler.

Yukarda aristokrasi ile hükümet, aşağıda ticaret ve para hakimdi; her yerde devamlı surette birbirinin düşmanı kalan iki içtimai zümre; onun için iki şehirden hangisinin rakibine daha çok kin beslediğini kestirmek güçtür. Yukarı Angoulême’ki evlerin çoğunda ya asil aileler, yahut da gelirleriyle geçinen eski burjuva aileleri oturur ve bunlar aralarına yabancıları asla sokmadan başlı başına ayrı bir millet teşkil ederler. Herhangi bir taşra şehriden gelmiş bir aile orada iki yüz sene yaşadıkdan ve esaslı ailelerden biriyle hısımlık tesis ettikten sonra güç halle bunların arasına kabul edilirdi. Bu itibarla, Houmeaux’da oturan bir eczacının oğlunun Madame de Bargeton’un evine girmesi küçük bir inkılap teşkil ediyordu. (Balzac, 1949: 43-45)

Angoulême toplumunun katı kurallarının Madame de Bargeton tarafından çiğnenmesi kentin eşrafı tarafından kabul edilebilir bir durum değildi. Nitekim Lucien haddini bilmeyen bir kişi olarak görülmeye başlanır.

Angoulême kişizadeleri şehre bir gâvurun sokulmasına karşı isyan etti, çünkü Madame de Bargeton’un salonu, kanına hiç yabancı kan karışmamış bir cemiyetin mukaddes mahfeliydi. Defterdarla görüşmeyip de basit bir vergi müdürünü kabul etmek, teşrifatin böyle altüst edilmesi hor görülen vilayet erkanını çileden çıkardı. (Balzac, 1949: 60)

Lucien’in haketmediği halde Madame de Bargeton’un salonunda bir yer edinmesi, Angoulême’in tüm salonlarının kapılarının kendisine açılacağı anlamına gelmemektedir. Aristokrat toplumunun katı kurallarının geçerliliğinden emin olan “asalet mütassıpları tufeyli adama Madame de Bargeton’un evinde rastlasalar bile başka hiçbir eve kabul edilmeyeceğini düşündüler” (Balzac, 1949: 62). Taşralı tüm genç roman kahramanlarının olduğu gibi Lucien’in de en büyük hayallerinden biri aristokrat bir kadının salonuna kabul edilmektir. Daha önce de ifade edildiği gibi, o zamanlar başarının yolu bu salonlardan geçmekteydi. Angoulême’in en güzel ve en nüfuzlu aristokrat kadınlarından bir olan Madame de Bargeton’un salonuna kabul edildiği haberi üzerine şaşkına dönen Lucien, şeytanın bacağına kırdığını ve şair olarak kendisinin de takdir edilmeye başlandığını kabul eder.

Demek edebi şöhret bu konağın kapılarını menteşeleri üzerinde döndürmüştü! Akşamları David’le birlikte Beaulieu’de dolaşırken pek aşağılardan gelen ilme karşı sağır kalan o kulaklara isimlerini belki hiçbir zaman duyurmaya muvaffak olamayacaklarını düşü-

nerek bir zamandan kalma sivri çatı tepelerini seyre daldığı bu konağa demek onu kabul edeceklerdi. (Balzac, 1949: 64)

Soy sop sorunu aristokratların gözünde oldukça önemlidir. Angoulême aristokratları, babası eczacı ve annesi de hastabakıcı olan Lucien'in Madame de Bargeton'un salonuna girebilmesini biraz yadırgasalar da ev sahibesinin baskın çıkmasıyla bu olayın üzerine fazla gitmemişlerdir. Babası tarafından soylulukla hiç ilgisi olmayan Lucien'in annesinin akrabalarından bazıları soylu kökene sahiptirler. Belki böyle bir durum Angoulême'de kabul edilebilirdi. Ama Lucien'in soylu bir geçmişe sahip olmaması ve soyadının Chardon olması Paris sosyetesince kabul edilebilecek bir durum değildi. Bu engeli aşmak için Lucien Madame de Bargeton'un öneri ve desteğiyle babasının soyadı olan Chardon'u bırakıp annesinin soyadı alarak Lucien de Rubempré olarak adlandırılmayı hayal etmektedir. Soylu bir aileden gelme üstünlüğünü göstererek şan ve başarı kapılarının böylece kendisine açılacağını ummaktadır genç şair.

Lucien Madame de Bargeton'la Paris'e yerleşme planından kızkardeşine söz ettiğinde para sorunu kendini göstermeye başlar. Paris'te kendisini gösterebilmesi için kılık kıyafetine dikkat etmek zorundadır. Çünkü "Paris'te yatağın olmaması elbisenin olmamasından daha iyidir" (Maupassant, 1973: 14). Angoulême'de az ve orta kalitede kıyafetlerle yetinen Lucien, Paris'te yüksek sosyete salonlarına girmek istiyorsa kılık kıyafetine azami derecede dikkat etmesi gerekmektedir. Restorasyon döneminde "bazı şiddetli mücadelelerin giyim eşyaları vasıtasıyla ifade edildiği" (Balzac, 2017: 84) açıkça görülmektedir. Giyim kuşamda alt sınıflardan tamamen ayrıldıklarını sürekli hissettirirler Paris'in yüksek tabaka insanları. Başkent'in kılık kıyafet konusundaki geçerli kurallarından haberdar olan Eve, Lucien adına çok endişelenir.

Bin frank sana yetecek mi ki. Frakın pek yaraştı ama topu topu bir kattır! Yalnız iki tane güzel gömleğin var, öteki altısı kaba bezdendir. Patiskadan kravatların yalnız üç tanedir, öteki üç tanesi adi İtalyan bezinden; hem mendillerin de güzel değil, Paris'te çamaşırlarını ihtiyacın olduğu gün yıkayacak bir kızkardeş bulacak mısın? Sana daha başka şeyler de lazım olacak. Bu sene yapılmış yalnız bir Nankin pantolonun var, geçen sene yapılanlar, çok dar geliyor, şu halde Paris'te üstünü başını yaptırman icap edecek, orada fiyatlar Angoulême'deki fiyatlara benzemez. Giyilebilir ancak iki tane beyaz yeleşin var, ötekileri tamir ettim. İki bin frank götürsen daha iyi edersin. (Balzac, 1949: 197)

Paris'in olmazsa olmazları sadece elbiseden ibaret değildir. Büyük kent'in yüksek tabakasındaki kadınlara hoş görünmek ve zarif erkekleriyle

rekabet edebilmek için daha nice şeylere gereksinimleri vardır genç taşralıların. Paris aristokrasisinin kapılarının sonuna kadar açılması, toplum kanunlarına uyulmasıyla ve sosyetik yaşamın gerekliliklerinin tümünün birarada bulundurulmasıyla mümkündür. Balzac'ın yarattığı nice taşralı kahramanlar bu gereklilikleri temin edebilmek için benliklerini ve ruhlarını kirletmişlerdir.

Onun Paris'e gelen acemileri çabucak iyi bir topluluğa girmenin, zarif bir elbisenin, parlak ayakkabıların, yeni bir arabanın, bir atın, bir uşağın, hepsi için para ödemesi gereken binlerce küçük ve bayağı şeyin kaçta mal olduğunu öğrenirler. Demode olmuş bir yelek yüzünden horgörülme felaketini iyi bilirler, sadece paranın ya da para kokusunun kapıları açtığını kısa sürede anlarlar ve bu küçük ama sürekli karşılaşılan küçük düşmelerden bir süre sonra büyük tutkular ve hırslar doğar. (Zweig, 2018: 41)

Deneyimsiz, saf ve hayalle gerçeği çoğu zaman birbirine karıştıran taşra gençleri Paris'e geldiklerinde başkentin yüksek tabakasının amansız kuralları ile karşılaşır. Kentsoyluların zenginleşmesiyle toplumda bir yer edinmesinden endişelenen aristokratlar, bu sınıfın ve köylülerin çeşitli yollarla aralarına girmelerini engellemek için katı kurallar edinmişlerdir. Aristokratlar arasına katılmaya yeltenen her alttan sınıf bireyi kendisine dayatılan kurallar engeliyle karşılaşmaya mahkumdur. Toplumsal tabakalaşmanın sınıflar arasında ettiği ayrılıkçı düşünce ile aristokratlar, kentsoyluları ve köylüleri her zaman hor görmüştür. Böylece üst sınıfın alt sınıfa kapılarını kapama politikası ve alt sınıfın ise şatafatlı üst sınıfa terfi etme hayali sınıflar arası mücadelenin doğmasına neden olmuştur. Napolyon dönemindeki medeni kanunun üst sınıf olan aristokratlara verdiği ayrıcalıklardan cesaret alan insanlar kendilerini her tabakanın üstünde görüyorlardı.

MCXX yılında olduğu gibi, görkemli 1804 yılında da, bir erkek veya kadın için yurttaşlarına bakıp: “ben onların üzerindeyim, gözlerini kamaştırıyorum, onları koruyorum, yönetiyorum ve herbirisi onları yönettiğimi, koruduğumu, gözlerini kamaştırdığımı açıkça görebiliyor; diğerlerinin gözünü kamaştıran, koruyan ve yöneten birisi olarak gözleri kamaşan, korunan ve yönetilenlerden farklı bir şekilde konuşuyor, yiyor, yürüyor, içiyor, uyuyor, öksürüyor, giyiyor ve keyfime bakıyorum” demesinin son derece hoş olduğu kabul ediliyordu. (Balzac, 2017: 32)

İnsanlık Komedyası'nda genç ve soylu bir kadını seven taşralı bir gencin her zaman rakipleri vardır. Angoulême'de Madame de Bargeton'u menfaatleri için elde etmeye çalışan du Châtelet, Paris'te de Lucien'in rakibi olarak karşısına çıkar. Baron du Châtelet, her anlamda Lucien'den çok

önlere sahiptir. Angoulême’de buna pek dikkat etmeyen Madame de Bargeton, en ince detayın bile çok önemli olduğu Paris’te Baron ile Lucien’i karşılaştırmaktan kendini alıkoymaz.

Baron du Châtelet bir kibar kadına kibarlar aleminin diliyle hita-petmiştir. Kendisine bir Parisli kılığının bütün zarafetiyle görünmüştü. Güzel atlar koşulmuş güzel bir araba ile gelmişti. Madame de Bargeton, vaziyetini düşünmek üzere, tesadüfen, pencere önüne gitti ve yaşlı dandy’nin gidişini seyretti. Az sonra birdenbire uandırılan, acele giyinen Lucien geçen sene yapılmış Nankin pantolonu ve kötü redingotu ile görüldü. Güzeldi ama gülünç bir şekilde giyinmişti. Belvédère Apollonu’nu ve Antinoos’u saka kıyafetine sokun, Yunan veya Roma heykeltraşlığının tanrısal yaratılışını tanıyabilir misiniz? Daha o seri mihaniki muhakemeye müdahale fırsatını bulamadan kalp mukayesesini yapar. Lucien’le Châtelet arasında birdenbire meydana çıkan tezatın Louise’in gözüne çarp-mamasına imkân yoktu. (Balzac, 1951: 8-9)

Taşra soylularından olan Madame de Bargeton da aslında Paris’te kendini göstermeyi ve kocası Mösyö de Bargeton’un devlet dairelerinden birinde makam elde etmesini arzuluyordu. Paris’in yüksek sosyetesinde onun da gözü vardı. Oraya girmesine akrabası Madame d’Espard’ın yardımcı olacağını umuyordu. Lucien’e Paris kuralları hakkında ipuçları veren Madame de Bargeton’un kendisinin de du Châtelet tarafından başkent zorunlulukları konusunda aydınlatılmaya ihtiyacı vardı. Herşeyden önce “Angoulême’i hatırlatan her şeyden sıyrılmak” (Balzac, 1951: 13) zorundaydı. Paris’e geldiğinde tuttuğu evinden ayrılıp şatafatlı bir eve taşınması, kapısında her an hazır bir arabası ve “büyük sosyete devam eden bir kadının” (1951: 12) olmazsa olmazı olan güzel bir tuvaleti olması gerekiyordu. Paris yüksek sosyetesine uyum sağlamayı çok arzulayan ve “taşralı görünmekten son derece korkan” (1951: 14) Madame de Bargeton, du Châtelet’nin tüm önerilerini memnuniyetle kabul eder. Angoulême’in adabı muâşeret kurallarını çok iyi bildiklerinden Madame de Bargeton ve Lucien bu taşra kentinde kendilerini çok rahat hissederler. Fakat yüksek sosyetenin kurallarının geçerli olduğu Paris’te kendilerini acemi hissetmeye başlarlar. “Nasıl giyineceklerini ve nasıl davranacaklarını tam olarak bilmeyen sevgililer, Paris’e gelir gelmez girmeyi arzuladıkları toplumda uyumsuzluk sorunları yaşarlar. Angoulême’de kendilerini yücelten her şey bir hiç haline dönüşür başkentte” (Doudet, 2008: 184).

Du Châtelet bir taraftan Madame de Bargeton’u Paris yaşamının gereklilikleri konusunda aydınlatırken diğer taraftan da rakibi Lucien’i izleyip, açıklarını ve eksikliklerini yakalamaya çalışıyordu. Bu anlamda

opera gecesi, Lucien için adeta bir yıkım olmuştur. Çünkü opera yüksek sosyetenin mekânıdır. Alt sınıftan bir kimsenin haddini bilmeyerek oraya adım atması kendini bilmezlik olarak sayılır. Aristokrasinin alanları olan salon, balo ve operaya soylu olmayan birinin girmesi kabul edilemez. Operada aristokratların mahalle baskısına maruz kalan Lucien, kendisini hiç bu kadar hor görülmüş ve dışlanmış hissetmemiştir.

Balzac'ın romanlarındaki opera sahnelerinde entrikalar çevrilir, komplolar kurulur, rekabetlere girilir, orada hiç kimse boş durmaz. Aşk üzerine dedikoduların yapıldığı yer olan opera, savaş meydanından farksızdır aslında. Kahramanlar, soylu olmadığı halde soylu gibi gözüken sahtekârı dışlamak için ellerinden geleni yaparlar. (Martineau, 1994: 207-208)

Zamanın sosyal aktivitelerinden opera insanların birbirini gözlemleyeceği ve yakalanılan acemiliklerin acımasızca eleştirileceği fırsatlar sunmaktadır. Kılık kıyafetinin komikliği ve ortama hiç uygun olmayışıyla, hal ve tavırlarındaki taşralı görüntüsüyle ve soru sorma ve cevap vermedeki acemiliği ve yeteneksizliğiyle Lucien opera gecesinde rakibi du Châtelet'yi çok mutlu kılmış ve meraklı aristokrat kadınların adeta alay konusu olmuştur.

Genç insanların en küçük hareketleri bile sürekli bir takip altındadır: gençler, yüksek sosyete toplumunda kusursuz ve mükemmel izlenimler uyandırmalıdır. Sosyal yaşamın gerçeklikleri o kadar acı ki göze batan hiçbir hareket hoşgörüyü karşılanmaz. Kurallara aykırı hareket edenler gülünçlikle, toplumdaki dışlanmayla, hapisle ve ölümlerle cezalandırılırlar. Bir insan ne kadar dahi olursa olsun, sosyal konumu ne kadar yüksek olursa olsun bu kuralların dışına çıkamaz. (Fiorentina, 2004: 143)

Operada yaşadığı kötü maceradan sonra, Lucien'de Paris'in yakışıklı gençlerini gözleme ve kendisini onlarla karşılaştırma alışkanlığı ortaya çıkar. Bu davranışta hem imrenme hem de kıskanmanın payı oldukça büyüktür.

Bu geçen delikanlılarda hatların inceliği, kıyafetin asaleti, yüzün ifadesi bakımından hepsini birbirine benzer kılan kendilerine has haller ve tavırlar vardı ama herbirinin kendini göstermek için seçtiği çerçeve bakımından hepsi birbirinden farklı idiler. Hepsi de, Paris'te kadınlar kadar genç adamların da erbabı oldukları bir gösterişle üstün taraflarını göze çarptırmasını biliyorlardı. Lucien'e annesinden o pek kıymetli yüz ve vücut güzelliğini tevarüs etmişti, bunun ne kadar ağır çektiğini apaçık görüyordu; ama bu altın, cürufu içindeydi, işlenmemiştir. (Balzac, 1949: 23)

Gençlerin şıklığı karşısında ağzı açık kalan Lucien, onlara benzmek için yanıp tutuşur. Kendisiyle onları karşılaştığında aradaki uçurumun derinliği kendisini korku ve hayrete düşürür. Elindeki birkaç yüz frank parasıyla Paris yüksek sosyete gençlerinin sürdürdüğü bu yaşama ulaşmasının imkânsız olduğunun farkına varınca acınacak durumda olduğunun farkına varır. “Lucien, ilk defa gördüğü bu güzel teferruata bakarken, ne çok manasız şeylerin bu hayatta zaruri olduğunu kavradı ve yakışıklı delikanlı geçinmek için büyük bir servet lazım geldiğini düşünerek titredi” (Balzac, 1951: 24).

Birinci opera macerasından sonra Lucien Madame d’Espard tarafından yeniden operaya davet edilir. Aynı şoku ve hayal kırıklılığını yaşamak istemeyen genç şair, cebine koyduğu yüz ekü ile tepeden tırnağa yeni kıyafetlere bürünür. Onca para harcamasına karşın “yapmacık şıklığıyla bir düğün metrdoteline” (Balzac, 1951: 27) benzeyen Lucien Parisli yakışıklı gençler gibi olmayı bir türlü beceremiyordu. Çünkü kendisi acemi bir sonradan görme iken, Parisliler doğuştan bu yeteneklere sahiptiler.

Paris’te kaliteli elbiselere sahip olmak yeterli bir şey değildir. Çünkü kentsoyluların çoğunun da kaliteli elbiseleri vardır. Bu elbiselerin aynı zamanda Herbault, Juliette ve Staub mağazalarından olması gerekir. Giyinen kıyafetin kalitesinden ziyade seçkinliğin göstergesi olan markası dikkate alınır olmuştur. Kentsoyluların da kıyafetlerine özen gösterdiği bir toplumda marka, seçkinliğin göstergesi haline gelmiştir. Sadece giymesini bilmek de yetmez artık, hareketlerde ve konuşmada da zariflik gerekmektedir. Baştan ayağa tüm insan vücudu, seçkinlik göstergesi olup çıkarır. (Jourdan, 1988: 68)

İşte kendinde eksik olanın farkına vardığı andan itibaren du Châtelet ve Parisli gençlere karşı içinde bir hınç belirir Lucien’in. “Tutkulu hayranlık hissi ve rekabet isteği, örnek kişinin izleyicinin karşısına çıkardığı görünüşte haksız engele çarpıp tökezler ve iktidarsız bir nefrete dönüşür” (Girard, 2017: 30).

Paris kibarlar aleminin kurallarından biri de, nerede nasıl davranılacağını bilmektir. Yaşamı boyunca operaya ikinci kez giren Lucien, insanların birbiriyle nezaket ve kibarlık konusunda yarıştığı bu sosyal yaşam alanında pot kırmaktan kendini alıkoyamaz. Kılık kıyafetine biraz da olsa çeki düzen vermesine karşın, hal ve hareketlerinde acemilikler yapmaya devam eder. Aslında burada biraz da suç Madame de Bargeton’dadır. Sevgilisini Paris usul ve erkânı konusunda tam bir eğitimden geçirmeden yüksek sosyetenin içine çıkarması büyük bir yanlıştır. Lucien’in du Châtelet’in girdiği Madame de Sérisy’nin locasını parmağı ile işaret etmesi

Madame de Bargeton ve markiz d'Espard tarafından çok kaba bir hareket olarak sayılır. Lucien, bu kaba hareket yüzünden opera sonuna kadar kadınların horgörü ve dudak bükmelerine katlanmak zorunda kalır.

Küçük şeylerin büyüdüğü bu muhit içinde, bir hareket, bir kelime, bir acemiye ilk adımda uçuruma sürükler. Kibarlar aleminde cari olan usul ve erkanın başlıca meziyeti ahenkli bir bütün teşkil etmesidir, burada her şey o kadar birbirine uygundur ki yadırgayacak hiçbir nokta bulamazsınız. Ya bilgisizlik yüzünden yahut da bir feverana kapılarak bu ilmin kanunlarına aykırı hareket edenler bile, bu sahada bir tek falsonun, musikide olduğu gibi, bizzat sanatın tamamen inkârı demek olacağını, kaidelerinin en ehemmiyetsiz noktalarda bile harfi harfine tatbik edilmediği takdirde ise sanatın meydana gelemeyeceğini pek iyi idrak edeceklerdir. (Balzac, 1951: 31)

Paris'te tutunmaya çalışan Lucien, kişiliğinden ödünler vermek, fedakârlıklar yapmak ve çeşitli değişimler geçirmek zorunda kalacaktır. Madame de Bargeton, Lucien'de hırs duygularını kabartarak taşralı kimliğinden sıyrılmasına yardım etmek ister. Ama bunu yaparken aynı zamanda genç taşralının bozulmasına yol açar. Amaca ulaşmada her yolu mübah gören Madame de Bargeton başarı yolundaki insanların aile bağlarının ayaklarına bağ olmaması gerektiğini aşlar. “Ona bakılırsa, dâhilerin, ne kardeşleri, ne kız kardeşleri vardı, ne anneleri, ne babaları; meydana getirecekleri büyük eserler, büyüklükleri uğruna her şeylerini feda etmeye zorlayarak onları zahiri bir hodbinliği benimsemek mecburiyetinde bırakırdı. Bu muhakemeler, Lucien'in gizli kalmış kötü niyetlerine uygun düşüyor ve kalbinin baştan çıkmasını hızlandırıyor; çünkü, arzularının harareti içinde, vasıtaları bedihi birer hakikatmış gibi kabul ediyordu” (Balzac, 1949: 78-79). Taşranın gençleri, yoksul durumlarından kurtulmak, gördükleri ve hayal ettikleri dünya nimetlerine ulaşabilmek için saf ve temiz kişiliklerinden vazgeçip her türlü değişim ve bozulmaya gönül rızasıyla kendilerini bırakırlar. Balzac bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir. “Bugün bütün evlâtlarını aynı ziyafete davet ederek, cemiyet, daha hayatın eşliğinde onlarda yükselme hırslarını uyandırıyor. Gençliği sevimli saflığından mahrum ediyor ve içinden pazarlıklı kılarak cömertçe duygularının çoğunu lekeliyor” (Balzac, 1949: 80).

Balzac'ın kahramanlarının çoğu iki şey arasında seçim yapmak zorundadırlar. Dürüstlük ile sahtekarlık, aşk ile aile, para ile sevgi ikilemi arasında kalan kahraman, çıkmaz içine girer ve genellikle de vicdanının sesine kulak tıkayarak tutkularına yenik düşer. Lucien de bu kahramanlardan biridir. Arkadaşı David, Lucien'in ne kadar kararsız bir insan olduğunun

farkındadır. Madame de Bargeton Lucien'e Angoulême'den Paris'e birlikte kaçış planı ve gününden söz eder. Seçilen kaçış günü genç şairin kızkardeşi Eve'in düğün günü ile çakışır. Lucien ikilemde kalır. "Aman Yarabbi, kızkardeşim öbür gün evleniyor! diye haykırdı. Bu çılgılık asil ve temiz çocuğun son nefesi oldu. Genç kalpleri ailelerine, ilk dostlarına, bütün ilk duygularına bağlayan rabitalar, müthiş bir balta darbesi yiyecekti" (Balzac, 1949: 194). Sevgilisini ve Paris'i kızkardeşine tercih ederek değişim ve bozulmanın ilk örneğini veren Lucien, Paris'te iflah olmaz bir sefih olup çıkacaktır.

Paris sosyetik yaşamının zorunlu masraflarını sağlayabilmek için acilen paraya ihtiyacı olan Lucien, şiir kitabının ve tarihi romanının para etmemesi sonucunda kolay ve çabuk para kazanmanın yollarından biri olan gazeteciliğe atılır. Paris'e geldiğinde tanıştığı mahfil arkadaşlarının, kararının kendisinin sonu olacağı uyarılarına kulak asmaz genç şair. Beraber sabırla çalışma önerilerini kabul etmeyen Lucien, gazetecilik serüvenine atılır. Dolayısıyla dürüst bir şekilde geç kazanılacak parayı dalavere ile elde edilecek kısa sürede kazanılacak paraya tercih eder. Kısa sürede elde edeceği para ve şöhretle kendine aşırı güven duyan kahraman, sözde dost gerçekte düşmanlarının yanlış yönlendirmesiyle çalıştığı gazetede makalelerinde önüne gelen herkese saldırır ve sonunda Paris'teki herkes onun düşmanı haline gelir. Kendisine "de Rubempré" soyadını bahşetmeye hazırlanan kralın bile hiddetlenmesine neden olur.

Lucien ne Angoulême'deki taşra soyluları arasında ne de Paris aristokratlarının yüksek sosyetesinde bir yer edinebilir. Adeta girmek istediği yerlerden dışlanan bir kişilik olarak beliriverir romanda ve memleketi Houmeaux'ya dönmekten başka çaresi kalmaz Paris acemisinin.

Lucien hiçbir yere ait değildir. Ne Houmeaux'da, ne Angoulême'de, ne de Paris'te bir yer edinir. Bulunduğu sosyal mekanlardan hiç birinde devamlı kalmaz. Séchard matbaasında, Bargetonların salonunda, Arthez topluluğunda, gazetecilerin ortamında, Paris aristokrasisinin yüksek mekânlarında bir türlü tutunamaz. Soyadında bile sıkıntı olan genç kahraman, kimliksiz bir insan olarak belirir adeta romanda. Çünkü kabul etmediği "Chardon" soyadı ile insanların ondan esirgediği "de Rubempré" soyadı arasında mekik dokuyup durur. (Del Lungo: 2004: 98)

İnsanlık Komedyası'nın neredeyse tüm romanlarında tutkulu kahramanların yaşadıkları dramaları dile getirmekte usta olan Balzac, Lucien'in öyküsüyle de tutkulu taşralı bir gencin acıklı ve anlamlı dramını sunar okuyucuya. Roman, sahip oldukları ile yetinmeyen taşralılar ile onlara kapılarını sıkı sıkı kapayan soyluların amansız mücadelesidir adeta.

Aslında Lucien başından bu savaşın yenik tarafıdır. Çünkü bir taşralının sosyete muhitine girmesi neredeyse olanaksızdır. Markiz d'Espard akrabası Madame de Bargeton'a bunu manidar bir şekilde anlatır.

O halde bırakın onu ne hali varsa görsün, Allah aşkına. Meşhur bir ismi benimsemek?... Bu öyle bir cürettir ki cemiyet cezasını verir. Annesinin ismi de olsa, Rubempré Hanedanından bir kızın oğluna bu ismi bir iradeyle vermek ancak kralın hakkıdır; kız asil olmayan birine varmışsa bu takdirde böyle bir irade pek büyük bir lütfet teşkil eder ve bunu elde etmek için muazzam bir servete, memlekete büyük hizmetlerde bulunmuş olmaya, çok yüksek himayelere ihtiyacı vardır. Bu bayramlık elbisesini giymiş, esnaf kılığı gösteriyor ki bu çocuk ne zengindir, ne de kişizade; yüzü güzel ama bana pek ahmak görünüyor, ne muaşeret usullerini, ne konuşmasını biliyor; hasılı terbiyeden mahrum. (Balzac, 1951: 44)

Sonuç

Gelenek romanı, bir kuşağın ahlaki öyküsü ve bir gencin hikayesi olarak kabul edilen *Sönmüş Hayaller*'de, taşralı kahraman Lucien Chardon'un memleketi Houmeaux'da başlayıp Angoulême'de ve Paris'te devam eden şöhret ve mesleki başarı arayışı yolundaki hayal kırıklıkları dile getirilir. Hemen hemen dönemin tüm gençleri aynı maceralara atılmış ve aynı hayal kırıklıklarını yaşamışlardır. İhtilalleri ile dikkati çeken 19.Yüzyıl gençler için bir belirsizlik, kaos ve buhran dönemi olmuştur. Taşra kentleri, iş olanakları ve sanatsal faaliyetleri bakımından gençleri yeterli ölçüde tatmin edememiştir. Geçimlerini sağlayıp zengin olmak isteyen gençler ve sanatsal yeteneklerini geliştirip ün salmayı hayal eden sanatçılar Paris'i rüya kenti olarak görmüşlerdir. Parasız, desteksiz ve donanımsız bir şekilde başkente kendilerini atan gençlerin önünde iki yol vardır: Ya oyunu kuralına göre oynayıp her türlü değişim ve dönüşüme razı olarak amacına ulaşmak ya da kimlik ve kişiliğinden ödün vermeden elleri boş bir şekilde hayal kırıklıklarıyla memleketine geri dönmek. 1800'lü yıllarda Paris'te başarılı olmak, yüksek sosyeteye girebilmek, oraya uyum sağlayabilmek ve kurallarına uymakla mümkündü. Devlet dairelerinin taşralı gençlere geçit vermeyen aristokratlar tarafından ele geçirildiği ve sosyete muhitinin salonlarının kapılarının alt sınıftan insanlara sıkı sıkıya kapatıldığı bir dönemde Paris'te tutunabilmek hiç de kolay değildir. Lucien Chardon, kendisinde sağlam bir irade olmadığı ve geçici başarıların sarhoşluğuyla yanlış yollara saptığı için bireyselliğin ve menfaatlerin arenası olan Paris'te hayal kırıklıklarının ağırlığı altında ezilir ve memleketine dönmek zorunda kalır. Lucien'in hikayesi genç yaşta aynı maceraları yaşayan Balzac'ın hikayesidir aynı zamanda. Bu romanında Balzac, adeta bir sosyolog

ve tarihçi edasıyla döneminin taşralı gençlerinin Paris maceralarına neşter atar ve büyük umutlarla geldikleri Paris'te hor görülmelerinin ve dışlanmalarının gölgesinde geçirdikleri günlerine ayna tutar.

Kaynakça

Balzac, H. de. (1855). *Cabinet des Antiques*. La Bibliothèque électronique du Québec, Erişim: <https://beq.ebooksgratuits.com/balzac/Balzac-33.pdf>

_____. (1949). *Sönmüş Hayaller I İki Şair*. Nayır, N. (Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____. (1951). *Sönmüş Hayaller II Taşralı Bir Büyük Adam Paris'te*. Nayır, N. (Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____. (1990). *Goriot Baba*. Örik, N. S. (Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.

_____. (2014). *Tılsımlı Deri*. Demir, A. (Çev.). İstanbul: Kastaş Yayınevi.

_____. (2016). *Modern Çağ Uyarıcıları Risalesi ve Z. Marcas*. Özcan, M. E. (Çev.). İstanbul: Notos Kitap.

_____. (2017). *Zarif Bir Yaşam Üzerine*. Erduman, S. (Çev.). İstanbul: Paris Yayınları.

Bourdieu, P. (2017). *Ayırım Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Fırat, D. ve Berkkurt, G. (Çev.). Ankara: Heretik.

Del Lungo, A. (2004). Aux seuils de l'oeuvre capitale: Poétique et idéologie des préfaces d'Illusions perdues. José-Louis Diaz et André Guyaux (Ed.), *Illusions perdues Colloque de la Sorbonne* içinde (91-104). Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne. Erişim: <https://books.google.com.tr/books?isbn=2840503107>

Doudet, C. (2008). Comment l'élégance vient aux provinciaux: l'apprentissage des codes du Paraître dans Illusions perdues de Balzac. Isabelle Paresys (Ed.), *Paraître et apparences en Europe Occidentale du Moyen Age à nos jours* içinde (183-196). Lille: Presses Universitaires du Septentrion. Erişim: <https://books.google.com.tr/books?isbn=2859399968>

Fiorentina, F. (2004). Enseignement et révélation Stendhal et Balzac. José-Louis Diaz et André Guyaux (Ed.), *Illusions perdues Colloque de la Sorbonne* içinde (137-162). Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne. Erişim: <https://books.google.com>.

tr/books?isbn=2840503107

- Flaubert, G. (1982). *Gönül ki Yetişmekte*. Süreya, C. (Çev.). İstanbul: Adam Yayınları.
- Girard, R. (2017). *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat*. Etensel İldem, A. (Çev.). İstanbul: Metis Eleştiri Yayınları.
- Hanotte-Zawislak, A. (2018). L'Arriviste: Emblème du déplacement dans le roman réaliste français des années 1830-1895. *Roczniki Humanistyczne Dergisi*, Cilt LXVI, S. 5, Erişim: czasopisma.tnkul.pl/index.php/rh/article/download/.../10590
- Jourdan, A. (1988). Le triomphe de Lucien de Rubempré: faux poète, vrai dandy. Françoise van Rossum-Guyon (Ed.), *Balzac: Illusions perdues "l'oeuvre capitale dans l'oeuvre"* içinde (62-77). Pays-Bas: Brill-Rodopi. Erişim: <https://books.google.com.tr/books?isbn=9042009071>
- Kouassi, Y. R. (2011). *Héros, jeunesse et apprentissage dans quelques romans du XIXe siècle*. Thèse de Doctorat. Université de Clermont-Ferrand II, Clermont-Ferrand. Erişim: <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01702676/document>
- Lucaks, G. (1987). *Avrupa Gerçekçiliği*. Doğan, M. H. (Çev.). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Martineau, J. (1994). Opéra et loisir dans La Comédie Humaine, *Bulletin de l'Association de Guillaume Budé*, No.2. Erişim: https://www.persee.fr/doc/bude_0004-5527_1994_num_1_2_1590
- Maupassant, G. de. (1973). *Güzel Dost*. Üretürk, V. G. (Çev.). İstanbul: Nil Yayınevi.
- Mauriac, F. (1949). *Mes Grands Hommes*. Monaco: Editions du Rocher.
- Musset, A. de. (1991). *Bir Zamane Çocuğunun İtirafı*. Nayır, N. (Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Rousseau, J.-J. (1959). *Les Confessions II*. Paris: Gallimard.
- Sevet, F. M. (2001). Aspects du roman d'apprentissage dans Les trois mousquetaires, Sylvandire et Joseph Balsamo d'Alexandre Dumas père. Thèse de Doctorat, University of Nebraska-Lincoln. Erişim: https://kuscholarworks.ku.edu/.../Sevet_ku_0099D_10566
- Stendhal. (2015). *Kızıl ile Kara*. Ataç, N. (Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Yağlı, A. (2017). Le Drame Familial et Social dans Le Père Goriot de Bal-

zac, *Turkish Studies Dergisi*, S.12/30. Erişim: http://turkishstudies.net/files/532844030_28YağlıAli-tde-521-530.pdf

Yönten, U. (2017). L'Arrivisme dans Bel-Ami de Maupassant. *Turkish Studies Dergisi*, S.12/15. Erişim: <http://turkishstudies.net/files/96275145737YöntenUğur-tde-687-704.pdf>

Yücel, T. (1961). *Balzac Hayatı Sanatı Eseri*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Zweig, S. (2018). *Üç Büyük Usta Balzac Dickens Dostoyevski*. Ermiş, N. (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:73-86

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 04.09.2019
Kabul/Accepted: 20.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**RACE-BASED TRAUMA IN
ALICE WALKER'S
THE THIRD LIFE OF
GRANGE COPELAND***

**ALICE WALKER'S THE
THIRD LIFE OF GRANGE
COPELAND ESERİNDE IRK
TEMELLİ TRAVMA**

Shwana Qadir PEROT

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İngiliz Dili ve Edebiyatı ABD, Tezli Yüksek Lisans Mezunu
ORCID: 0000-0002-2442-0865, shwanaqadir4@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Zeki EDİS

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID: 0000-0003-2060-5974, zekiedis@hotmail.com

Abstract

Racial and ethnic minorities face distressing experiences due to their race. The literary researchers began to coin to investigate 'race-based trauma' to fathom out how the race affects the social, emotional, and psychological well-being of racial groups. These researchers were pointing out race as a leading factor for experiencing trauma among racial and ethnic groups. Black Americans, as racial minorities, are exposed to race-related problems; therefore, they are likely to suffer from race-based trauma. Alice Walker's *The Third Life of Grange Copeland* is an embodiment of how race brings about emotional stress, fear, and trauma in the Black society. Walker, through the portrayal of the Copeland family, depicts circles of repression, degradation, and poverty. In the story, Grange and his family, as the microcosm of the black society, are depicted as powerless, oppressed, and traumatized. Walker exposes that the life of the Copeland family is devoid of any rights and values, as they do not belong to the white hegemonic society. Nonetheless, Walker reveals the healing process and metamorphosis journey of the characters. This article aims to explore the role of race in relation to trauma in Alice Walker's *The Third Life of Grange Copeland*. Moreover, the article unearths the characters' healing process from the trauma.

* Bu makale Shwana Qadir Perot'un "The Reflection of Trauma and Identity in Alice Walker's Works" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Keywords: Alice Walker, race-based trauma, oppression, devaluation, healing.

Öz

İrk ve etnik azınlıklar ırkları nedeniyle üzücü deneyimler yaşamaktadırlar. Edebi araştırmacılar, ırkın ırksal grupların sosyal, duygusal ve psikolojik iyi oluşlarını nasıl etkilediğini anlamak için ‘ırk temelli travmayı’ araştırmaya başladılar. İrk, ırk gruplarının sosyal, duygusal ve psikolojik iyi olma durumlarını nasıl etkilediğini anlamak için, araştırmacılar ırk temelli travma kavramından bahsetmeye başladılar. Bu araştırmacılar ırkı gruplar ve etnik gruplar arasında travma yaşanmasında ırkı önde gelen bir faktör olarak işaret ediyorlardı. Siyah Amerikalılar, ırksal azınlıklar olarak ırkla ilgili sorunlara maruz kalıyorlardı; bu nedenle, ırk temelli travmalardan muzdarip olmaları kuvvetle muhtemeldi. Alice Walker’ın *Grange Copeland’in Üçüncü Yaşamı*, siyah toplumdaki duygusal stresin, korkunun ve travmanın vucut bulmasıdır. Walker, Copeland ailesinin canlandırılması yoluyla da baskı, bozulma ve yoksulluğu anlatmaktadır. Hikayede, Grange ve ailesi, siyah toplumun mikro kozmosu olarak, güçsüz, ezilmiş ve travmatize edilmiş olarak tasvir edilmiştir. Walker, Copeland ailesinin hayatının, beyaz hegemonik topluma ait olmadıkları için her hak ve değerden yoksun olduğunu ortaya koyuyor. Bununla birlikte, Walker iyileşme sürecini ve karakterlerin metamorfoz yolculuğunu ortaya koymaktadır. Bu makale, Alice Walker’ın *The Grange Copeland’in Üçüncü Yaşamındaki* travma ile ilgili yarışın rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Dahası, makale karakterlerin iyileşme sürecini travmadan ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alice Walker, ırk temelli travma, baskı, devalüasyon, iyileşme.

Introduction

The term trauma originates from the Greek word ‘wound’. In the beginning, the Greeks used the term merely in medical arenas to refer to physical injuries or wounds. However, currently, the term is used in broader senses, especially in literary contexts (Caruth, 2016:3). According to Paul Wake and Simon Malpas, in the 1990s trauma studies gained development due to the significant works of Cathy Caruth, Dori Laub, and Shoshana Felman. These theorists developed trauma studies in response to the devastating historical events, like the world wars, massacres, and holocausts (Wake, 2013: 87).

Cathy Caruth, one of the renowned pioneers of trauma theory, describes trauma as; “an overwhelming experience of sudden or catastrophic events in which the response to the event occurs in the often delayed, uncontrolled repetitive appearances of hallucinations and other intrusive phenomena” (Caruth, 2016:11-12). Hence, trauma describes an appalling experience of disastrous events. The survivor’s reaction to the traumatic

event comes in belatedness because the trauma is beyond the survivor's conscious understanding.

Race-Based Trauma

Racial and ethnic groups face traumatic experiences due to their race. To understand how race impacts the physical, mental, and psychological well-being of racial and ethnic groups, scholars have invented different terms such as racial-trauma, race-based traumatic stress, and race-related trauma (Turner, 2016: 1).

In Maria Root's words, race-based trauma is; "an insidious trauma [and] is usually associated with the social status of an individual being devalued because a characteristic intrinsic to their identity is different to what is valued by those who are in power" (Erlanger and Turner, 2016: 1). On the other hand, Robert D. Carter defines race-based traumatic stress as; "emotional or physical pain or the threat of emotional or physical pain that results from racism in the form of harassment, discrimination or discriminatory harassment" (Neville, Tynes, and Utsey, 2008: 165).

Discussion

While examining Alice Walker's literary works, the reader can realize the traumatized state of her black characters. In most of her works, the characters endure difficulties due to their race. In *The Third Life of Grange Copeland*, the protagonist of the novel, Grange Copeland, faces a plethora of discriminations, harassments, and degradations owing to his race. In the novel, the writer draws parallels between two communities; white community and black community. Walker represents the whites as masters and the blacks as servants. The white people have everything, but the blacks have nothing; "even their blackness is not theirs" (Sistani, 2016: 39). Living in a bigoted society, the characters are colossally affected by racial oppression. Noticeably, their race is one of the leading factors for most of the oppression they face in their everyday life.

Grange Copeland: Sufferer of Race-based Trauma

The tale of the novel's title character, Grange Copeland, is a vivid epitome of how race-based trauma is depicted in literature. Grange Copeland is an African American sharecropper who works; "planting, chopping, poisoning, and picking in the cotton field" (Walker, 1970: 7). Grange works for a white landowner named Mr. Shipley. The novel reveals that Grange works in the cotton fields from the sunrise until the sunset. Nevertheless, he is unable to provide a worthy life for his family. In other words, the harshness of the sharecropping and racial oppression ruin his life. At the workstation, he faces racial oppression on a regular basis. Thus,

Grange's life under the sharecropping system deprives him of any rights, values, and emotions.

Through Grange's characterization, Alice Walker aptly conjures images of the socio-economic conditions of the black people in the South. To display the destructive impacts of race, Walker describes the physical appearances of the characters, the tough jobs given to them, their feelings, and emotions. Besides, the writer presents a thorough description of the roads, houses, and environment of the black family. Each of these descriptions allows the reader to grasp the depth of racial oppression and discrimination in the rural South. Meanwhile, the reaction of the characters elucidates the aftereffects of trauma on their lives.

In one of the striking extracts, Walker draws the reader's attention to two different types of human beings, Shipley and Grange, who have different social and economic positions due to their race. When Mr. Shipley arrives at the cotton field, his presence spreads the feeling of "terror" among the workers. The novel clearly demonstrates such a feeling through Grange's characterization. Shipley's presence could turn; "(Grange) into something that might as well have been a pebble or a post or a piece of dirt, except for the sharp bitter odor of something whose source was forcibly contained in flesh" (Walker, 1970: 9). Grange, as a black man, does not have any power; he is like an object. Shipley's presence has the ultimate power that could turn him into something non-human. Therefore, Grange wears a mask through which he hides his distressed feelings and emotions.

Through Grange's reactions, the reader can grasp the interminable consequence of racial oppression. According to Carter's model, racial harassment is a means through which a non-dominant racial group accepts their inferior status (Neville, Tynes, and Utsey, 2008: 165) In Grange's case, this is aptly depicted; whenever Grange meets his master, he displays his inferior status. The trauma that results from such an encounter is perceived as severe. Such dehumanization and humiliation stem from the distinction between the two races. Researchers identify humiliation and low self-esteem as two frequent consequences of race-based trauma (Truong and Museus, 2012: 228). In Grange's case, the reader can clearly observe both of these symptoms.

Another way in which Alice Walker displays the consequences of race-based trauma, is through Grange Copeland's physical description. Walker describes Grange as follows:

He was thirty-five but seemed much older. His face and eyes had a dispassionate vacancy and sadness, as if a great fire had been extinguished within him and was just recently missed. He seemed

devoid of any emotion, while Brownfield watched him, except that of bewilderment. (Walker, 1970: 13)

Walker reveals how sharecropping and the white hegemony have distorted Grange's physical appearance. Through this description, the writer gives a clear-cut picture of exploitation and subjugation of the black people. In Grange's characterization, Walker indicates the psychological impacts of racial trauma.

The Third Life of Granger Copeland highlights another scene in which Grange's fear of the white people reaches the peak. Walker describes Grange's feelings when he sees the truck that comes to pick him up to the workstation:

When the truck came his father's face froze into an unnaturally blank mask, curious and unsettling to see. It was as if his father became a stone or a robot. A grim stillness settled over his eyes and he became an object, a cipher, something that moved intense jerks if it moved at all. (Walker, 1970: 9)

In this excerpt, Walker highlights the unbearable atmosphere of Grange's life in the cotton field. In the presence of the white people, he goes through some unusual changes. In fact, he does not perceive himself as a human, but as an object, cipher, robot, and a stone. In the presence of his boss, his face displays a terrified mood.

Carter's theory provides three categories that display the traumatic experience of racial trauma. One of the categories is the discriminatory harassment, which includes; "complex experiences and reactions that exhibit both elements of discrimination and harassment" (Neville, Tynes, and Utsey, 2008: 165). In Walker's novel, Carter's approach is clearly noticeable. Grange endures discriminatory harassment at the hands of his white boss. His reactions and experiences reveal the impacts of racial trauma.

Moreover, Maria Root argues that when an individual experiences devaluation due to race, he is likely to suffer from an insidious trauma (2008: 164). The reader can realize that due to his race, Grange is always devalued by the white dominant society. Besides, according to Kenneth V. Hardy, devaluation is a hidden trauma wound (2013: 25). The constant exposures to devaluation affect the character's sense of self and well-being.

Furthermore, Alice Walker uses the social conditions of the black community to portray race-based trauma. Through which Walker allows the reader to grasp the institutionalized system of discrimination and the destitute environment of the blacks in the South. Walker describes the roads as follows:

Their house was at the end of the long rugged road (...) this road looked to be no more than a track where it branched off from the main road, which was of smoothly scraped dirt. The road scrapper (...) never scraped their road which was why it was rough and pitted with mud holes when it rained. (Walker, 1970: 6)

Walter Howard Smith argues that one of the ways people of color experience racial trauma is through the social conditions. Owing to their race, the blacks live in tough social conditions; therefore, traumatic events are likely to occur (Smith, 201: 4). In Walker's novel, the reader can comprehend that these destitute social conditions of Grange Copeland's family affect the psychological well-being of the family. One vivid epitome is depicted through the characterization of Brownfield. When visited by his cousins, Brownfield feels ashamed and embarrassed due to the destitute conditions of his family.

Moreover, Walker gives a clear-eyed portrait of Grange's house. Walker uses Grange's environment to allow the reader to grasp Grange's melancholia in the South. She uses strong expressive words so that the reader can grasp the impoverished social conditions of the black community. Walker describes Grange's house as follows:

It was a cabin of two rooms with a brick chimney at one end. The roof was of rotting wood shingles; the sides of the house were gray vertical slabs; the whole aspect of the house was gray. It was lower in the middle than at its ends, and resembled a swaybacked animal turned out to pasture. (Walker, 1970: 12-13)

This sturdy description of Grange's house reveals the destitute circumstances of the black people in the rural South. Theodore O. Mason comments on this scene and argues that the "cabin" is a means through which Walker elucidates the entrapment of the Grange Copeland's family (Mason, 1989: 297). Walker's description of the house parallels Grange's physical appearance. Moreover, weakness and bewilderment are clearly noticed in Walker's depiction of the cabin. The picture of the cabin and Grange conveys a sense of marginalization and hopelessness (Mason, 1989: 298). Consequently, the reader realizes the fact that Grange and his cabin convey a sort of isolation and marginalization.

Conversely, the opening pages of the novel allow the reader to grasp a fascinating world, which is completely different from the world of the blacks. Walker describes the house of the North dwellers as; "houses stacked one on top of the other until they nearly reached the sky" (Walker, 1970: 5). This dichotomy between the two poles, North and South, elucidates the living conditions of the whites and blacks. In other words, it

portrays the working power of bondage and freedom. The image of the cabin in contrast to the image of the house gives the reader a vivid epitome of classism in American society.

The Aftermath of Race-based Trauma on Grange

Through the characters' reactions and feelings, Alice Walker displays the consequences of race-based trauma on the lives of her black characters. Walker's characters feel oppressed, devalued, and disfranchised, yet they cannot react against the white dominant society. Therefore, they inflict rage and frustration on their family members. In other words, the characters direct their anger towards their family members than the white power. For instance, Grange inflicts his rage on his wife and son. Besides, when Brownfield grows up, he repeats the same pattern of violence over his wife and his three children.

Grange Copeland, due to his pain and anguish, physically and emotionally hurt his family members. In other words, he inflicts violence on his wife as well as his son. Lawrence Hogue in *Discourse and the Other* (1986) points out how the America social system turns the black man into a brute. He describes the American social system as follows:

The American social structure turns a black man into a beast, suppressing his human qualities and accenting his animal tendencies. The black man, in turn, reflects his violent relationship with his white landowner in his relations with his wife and son. He takes his anger and frustration, not on the social system (...), but on the black woman (...), and on his children. (Hogue, 1986: 91)

In the novel, Alice Walker's black characters face the harshness of the American social system. Its power, as practiced by the whites, degrades the black community in every possible way. It disfranchises the black society; economically, socially, politically, and even religiously. Unable to reflect their anger and frustration on the system, Grange and Brownfield take their anger and powerlessness on their wives and children.

Walker, throughout the novel, gives a circle of the Copeland's family life that depends on Grange's traumatized mood. For instance, on Monday, as Grange suffers from a hangover and its aftermath, he is "mo-rose, sullen, and deeply in pain (Walker, 1970: 13). Thus, the entire family is in discord. Walker describes Grange's weekly temperament as follows:

On Wednesday, as the day stretched out and the cottons rows stretched out even longer, Grange muttered and sighed (...) He said things on Wednesday nights that made his wife cry. By Thursday, Grange's gloominess reached its peak and he grimaced re-

spectfully, with veiled eyes, at the jokes told by the man who drove the truck (...). By Friday, Grange was so stupefied with the work and the sun he wanted nothing but rest the next two days before it started all over again. (Walker, 1970: 13-14)

This circle of mental, emotional, and physical oppression stems from the cotton fields, where he encounters with the white community. The cotton field reduces his status to a low position. The novel asserts that on Saturdays, Grange would not work; however, he “would come home lurching drunk, threatening to kill his wife and Brownfield” (Walker, 1970: 14). Even though on Sundays Grange and Margaret would go the Baptist Church performing the prayer, nonetheless, when they return home they would “begin a super quarrel which launched them into another week just about like the one before” (Walker, 1970: 14).

From the above excerpts, the reader can understand the tough life of Grange Copeland’s family. Lawrence Hogue asserts that Grange is frustrated by his low and powerless position; therefore, he resorts to drinking and abusing his family (Hogue, 1986: 91). Through such depictions, Walker presents a dissolved figure of black family. These predicaments are mainly due to the racial, physical, and emotional oppressions that the black men experience in their lives. The racial system ruins the feelings, hopes, and dreams of the black man; therefore, he exercises his masculine power on black woman.

In the course of the novel, Walker presents her black women; Margaret and Mem, as abused, violated, and hurt. They are abused emotionally, physically, and psychologically. Margaret faces killing-threats from her husband, particularly on Saturdays (Walker, 1970: 14). This is because her husband is drunk. The reaction of women, Margaret and Mem, is like the reaction of Grange and Brownfield toward their white boss. These men do not have any power under the whites and cannot fight back. Similarly, black women do not possess any power under their black men. In other words, the black men have lost their power under the white hegemony. Therefore, through abusing their wives, they try to regain their lost power and show their masculine identity.

Overall, in the novel, the characters suffer from the race-related trauma wound of rage (Hardy, 2013: 26). The rage of the black characters’ is a consequence of racial oppression, devaluation, inferiority, voicelessness, and so forth. Unable to pour their rage over the white hegemony, they take it on their wives and children. Consequently, Walker through the portrayal of her characters unravels the aftermath of racial trauma, inequality, and repression on the life of the black community. The novel reveals that

black men are traumatized. They suffer from race-based trauma. In other words, race-based trauma has damaged their lives. This is due to the fact that racial trauma has several negative influences. As Hardy argues; “it can lacerate the spirit, scar the soul and puncture the psyche” (Hardy, 2013: 25).

Healing from Trauma

Exposure to trauma brings about numerous negative consequences such as voicelessness, degradation, low self-esteem, and so on. However, recently researchers have proved that trauma can also lead to positive changes known as Posttraumatic Growth (PTG) (Evans, 2016: 8). Post-traumatic Growth delineates the transformation journey of trauma survivors. Following an exposure to a traumatic event, survivors come to realize the event that caused the trauma. A Research conducted in 2009 reveals that 30 to 90% of those who experience trauma can transform and recover from trauma (Evans, Hemmings, and Burkt, 2016: 8).

Alice Walker’s *The Third Life of Grange Copeland* indicates the beginning of Grange’s metamorphosis journey through the Central Park incident, New York, where he witnesses the drowning of a white woman. Through this incident, Alice Walker allows the reader to grasp the apartheid in the North as well as the transformation process of the characters. Walker states the incident as follows:

He stretched out his arm and nearly touched her. She reached up and out with a small white hand that grabbed his hand but let go when she felt it was his hand. Grange drew back his dirty brown hand and looked at it. The women struggled to climb (...) finally she sank. She called “nigger” with her last disgusted breath. (Walker, 1970: 161)

This incident takes place between Grange and a white woman in the Central Park, New York. Grange sees a woman who is on the verge of drowning in a lake. Grange is eager to help her; he wants to save her life. Nevertheless, the woman rejects Grange’s help owing to his skin color and race. Through this incident, Walker reveals that in both poles; south and north, people of color are subject to racial events. According to Carter’s model of race-based traumatic stress and Maria Root’s model of race-based trauma, the powerful degrades the powerless due to some inherent characteristics. In Grange’s case, the reader realizes that Grange’s race and skin color are the source of devaluation.

Baxter Miller points out that the woman is similar to Grange’s white boss, because the woman and Shipley reduce Grange’s status to

something non-human. He also asserts that Grange, once again, fails to regain his manhood (Miller, 1981: 61). Paradoxically, this event is crucial in Grange's metamorphosis. Even though the white woman rejects Grange's help, yet he feels responsible for her death. This responsibility unshackles him from something non-human to something human. A deep glance at this event elucidates how Alice Walker attempts to acquaint the reader with the healing process of racial trauma survivors. Through this event, Grange regains what he had lost in the South. He regains his masculine and racial identity. After the incident, Grange does not consider the whites as superior and the blacks as inferior. His fear of the white folks turns into courage. Such characteristics are clearly depicted in his fights with the whites in the North. As the writer asserts; "every white face he cracked, he cracked in his sweet wife's name" (Walker, 1970: 221).

Through that encounter with the whites, Grange regains his freedom and manhood (Walker, 1970: 221). Henceforth, he does not have any fear of the white folks. The fear of his white boss disappears through this incident. While he was in the south, he would not dare to look into the eyes of his boss, but now he fights the white community. This reveals his metamorphosis journey. He has to fight back to recover from his trauma and survive. The degradation and humiliation he suffered under the white hegemony are turned into rebellion and redemption.

In addition, after his sojourn to the North, Grange develops a strong relationship with his granddaughter, Ruth. Through this relationship, Walker allows the reader to notice the transformation process of Grange. Grange regenerates a lost love between the black families. This ardent relationship between Grange and his granddaughter is crucial in preparing a new generation of the black community to endure the harsh realities of their lives. Grange opines:

The white folk hated me and I hated myself until I started hating them in return and loving myself. Then I tried just loving me, and then you, and ignoring them as much as I could. You're special to me because you're a part of me; a part of me I didn't even used to want. (Walker, 1970: 252)

Walker points out that Grange's first life was devoid of any love, rights, and value. The whites hated him; in return, he hated himself. Under the white hegemony, he loses his identity. Conversely, in his last phase, Grange accepts the reality of his life. He has to embrace his blackness and love himself. Consequently, he starts loving his granddaughter, Ruth. In his last life, Grange is more experienced. He feels the responsibility towards his family, as the novel asserts; "the older Grange got the more serene and flatly sure

of his mission he became. His one duty in the world was to prepare Ruth for some great and herculean task, some magnificent and deadly struggle, some harsh and foreboding reality” (Walker, 1970: 279). Through Ruth, Grange tries to make up for his carelessness towards his only son, Brownfield. He tries to prepare Ruth for the challenges that she may face in the white society. In Ruth’s portrayal, the reader realizes that Walker tries to spread the hope of a better life in the black society. Ruth is the epitome of a bright future for the black community. Grange’s love towards Ruth is an embodiment of presenting the power of love to achieve the survival of the community.

Overall, Walker points out that Grange is able to recover through his trip to the North and his relationship with Ruth. During his trip to the North, Grange realizes that he is not a machine or a robot. He also learns that “the white are not demi-Gods” (Hasanthi, 2018: 107). He apprehends that blacks are not inferior to the whites. Eventually, his sojourn paves the way for his self-realization and transformation. Thus, Walker portrays social mobility as an essential step for Grange’s recovery and transformation.

The novel presents Grange’s growth and recovery in nurturing Ruth and accepting the responsibility of his family. Through Grange’s ardent relationship with Ruth, Walker endeavors to reveal that amending the family relationships is a crucial factor in Grange’s transformation. Grange takes responsibility for his past mistakes. He gives the love and affection that Ruth needs in such a cruel world. Shahram R. Sistani argues; “Grange-Ruth relationship is the only constructive one that has helped Ruth in her process of self-affirmation” (2018: 41). He provides her a safe haven, where she can feel safe and free. He becomes a surrogate father for her and sacrifices his life for her survival. Through his relationship with Ruth, Grange compensates for his carelessness and neglect towards Brownfield.

After securing a land, Granges builds a farm. The farm is vital for Grange’s transformation, as it becomes the source of livelihood for his family. Grange gets rid of the dehumanizing aspects of Shipley’s cotton fields. He becomes an independent man. Walker argues that the land makes Grange a newborn man (1970: 157).

By working with the Civil Rights Movement, Walker reveals that Ruth is able to transform. In the Movement, Ruth endeavors to transform the black society as well, as she takes part in voter-registration campaigns. Overall, Ruth is the embodiment of a bright future for the black community. She gives the hope of social and political changes in the black community. Granges also becomes an epitome of transformation and recovery. Through Grange’s characterization, Alice Walker reveals that sometimes

trauma can lead to positive changes and growth.

Conclusion

Alice Walker's *The Third Life of Grange Copeland* demonstrates the predicaments and dilemmas of the Copeland family in the South of the United States. The novel reveals how the white hegemonic society shapes the psyche of the Black Americans. On one hand, the novel unravels the racial coercion of the whites against the black community. On the other hand, it reveals how black men abuse their women and children due to their fragmented psyche and frustration, under the white hegemony. Generally, the novel depicts a dysfunctional family through generations in the South.

Alice Walker draws the reader's attention to fathom out how an individual's race can have destructive psychological implications. To demonstrate this, the writer draws parallels between the whites and the blacks. The whites are presented as masters and the blacks as servants. The whites have everything, but the blacks have nothing.

Basically, the novel's thematic focus is on Grange's three different phases in his life. In his first stage, Walker depicts Grange's traumatized well-being. The novel uses different ways to allow the reader to understand Grange's fragmented psyche and his lack of identity. His workplace is depicted as the source of racial trauma. This is explicitly displayed in his encounters with his white boss. When Grange meets his boss, he literally loses all his human characteristics and turns into something non-human. In his first life, several symptoms of racial trauma are indicated such as devaluation, humiliation, and frustration.

However, the writer reveals the recovery and transformation of her traumatized characters. Through the main character, Walker exposes how the victims of racial trauma can recover and transform. In his second life, Grange abandons his family and migrates to the North. In the North, he undergoes some metamorphoses, which pave the path for his healing process. Grange witnesses the death of a white woman. Although he tries to save her; the woman rejects his help and calls him a nigger. This rejection makes him realize that white folks and blacks are humans; race is the only thing that differentiates them. This incident, symbolizes the death of his oppressor, Shipley. After this incident, his fear of the white community disappears. He no longer considers himself as inferior to the whites.

Another vital means for Grange's healing process is his return to his homeland, the South. Grange returns home with a new mode of awareness, which renovates his life and the lives of others in the black community. After his return, he tries to make up for his carelessness toward

his family and son. He secures a land and provides a decent life for his granddaughter, Ruth. He gives Ruth love and affection, which are basic needs for children's development. He nurtures and educates her so that she can stand up for herself and set herself free from the institutionalized oppression of the whites. She teaches her how to survive in a hostile world, where humans are judged by their skin color and race. Eventually, Grange and Ruth portray that healing, growth, and redemption are also possible after trauma. Grange is the embodiment of survival and recovery. Ruth is the epitome of hope for the black community as she starts working at the Civil Rights Movement.

References

- Amanda M., and Evans, C. H. (2016). Responding to Race Related Trauma: Counseling and Research Recommendations to Promote Post-Traumatic Growth when Counseling African American Males. *The Journal of Counselor Preparation and Supervision*, 1-26.
- Bloom, H. (2008). *Bloom's Modern Critical Views: Alice Walker-- New Edition*. New York: Infobasc Publishing.
- Byerman, K. E. (1985). *Fingering the Jagged Grain: Tradition and Form in Recent Black Fiction*. Athens : University of Georgia Press.
- Caruth, C. (2016). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Chylińska, B. (2009). *Ideology and Rhetoric: Constructing America*. New-castle: Cambridge Scholars Publishing.
- Erlanger A. Turner, J. R. (2016). Racial Trauma is Real: The Impact of Police Shootings on African Americans. *BlackDoctor.org*, 1-2.
- Hardy, K. V. (2013). Healing the Hidden Wounds of Racial Trauma. *Reclaiming Children and Youth*, 24-28.
- Hasanthi, D. R. (2018). The Ideal Blak Man In Alice Walker's The Third Life of Grange Copeland. *Research Journal of English Language and Literature*, 103-111.
- Helen A. and Neville, B. M. (2008). *Handbook of African American Psychology*. California: SAGE Publications.
- Hogue, W. L. (1986). *Discourse and the Other: The Production of the Afro-American Text*. Durham: Duke University Press.
- Howard, W. and Smith, J. (2010). The Impact of Racial Trauma on African

- Americans. *African American Men and Boys Advisory Board*, 1-7.
- Kimberly A. and Truong, S. D. (2012). Responding to Racism and Racial Trauma in Doctoral Study: An Inventory for Coping and Mediating Relationships. *Harvard Educational Review*, 226-254.
- Miller, R. B. (1981). *Black American Literature and Humanism*. Kentucky : University Press of Kentucky.
- Paul Wake, S. M. (2013). *The Routledge Companion to Critical and Cultural Theory*. New York: Routledge.
- Sharma, S. (2018). Locating Self In Alice Walker's The Third Life Of Grange. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 54-57.
- Sistani, S. R. (2016). Nobody's as Powerful as We Make Them Out to Be: A Psychopolitical Reading of The Third Life of Grange Copeland. *English Language and Literature Studies*, 36-42.
- Smoak, M. S. (2014). The Melancholic Subject: Exploring Loss and Relationships in African American and Asian. *MA Thesis*, 1-69.
- Theodore, M. J. (1989). Alice Walker's The Third Life of Grange Copeland: The Dynamics of Enclosure . *Callaloo*, 279-309.
- Walker, A. (1970). *The Third Life of Grange Copeland*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:87-116

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 18.06.2019
Kabul/Accepted: 29.07.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**EĞİTİMCİLERİN ÖĞRENCİ
PROBLEMLERİNE AİT
FARKINDALIK DURUMLARI
VE BU PROBLEMLERE
İLİŞKİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ***

***EDUCATORS' AWARENESS
AND SOLUTIONS
APPROACHES REGARDING
OFTEN ENCOUNTERED
STUDENT PROBLEMS***

Doç. Dr. Fahri SEZER

Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi
Eğitim Bilimleri Bölümü
ORCID: 0000-0002-3092-7275, fahrisezer23@hotmail.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif ERDENER

Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi
Eğitim Bilimleri Bölümü
ORCID: 0000-0002-1375-3963, erdener@balikesir.edu.tr

Prof. Dr. Erdoğan TEZCİ

Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi
Eğitim Bilimleri Bölümü
ORCID: 0000-0003-2055-0192, etezci@balikesir.edu.tr

Öz

Bu çalışmada eğitim kurumlarında görev tüm eğitimcilerin (öğretmen, yönetici, psikolojik danışman) sık karşılaşılan öğrenci problemlerine yönelik farkındalıkları ve bu problemlerin çözümüne ilişkin yaklaşımlarının neler olduğunu belirlemek amaçlanmıştır. Etkili bir öğretim-öğrenme ortamı geliştiren öğretmenler, eğitim faaliyetlerinden, öğrencilerin tanınmasından ve öğrencilerin problemlerinin çözülmesinden sorumludur. Bu nedenle öğretmenlerin öğrenci problemleri ve gelişim düzeyleri hakkında yeterli bilgiye sahip olması gerekmektedir. Öğrenci problem alanları olarak beden ve sağlık, okul-öğretmenler, ev-aile, toplumsal ilişkiler, meslek seçimi ile kişilikle ilgili problemler incelenecektir. Çalışmada, 28 ortaokuldan 3445 öğrenci ve 9 liseden 3792 öğrenciden toplamış olduğu veriler ile belirlenen problem alanları ile ilgili tespit edilen bulgulardan faydalanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan görüşme formu araştırmacılar tarafından geliştirilmiş ve veriler toplanmıştır. Toplam 55 eğitim çalışmanı ile görüşme yapılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde içerik analizi

* Bu çalışma Balıkesir Üniversitesi BAP tarafından desteklenmiştir. Proje No: 2017/136.

yöntemi kullanılmıştır. Sonuç olarak eğitim çalışanlarının öğrencilerin sorunlarına ilişkin farkındalık düzeylerinin yüksek ve önemli çalışmalar yaptıkları ancak yeterli olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca öğrenci problemlerine yönelik yenilikçi önleyici bakış açıları geliştiremedikleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: rehberlik servisi, okul yöneticisi, öğretmen, öğrenci problemleri.

Abstract

The purpose of this study is to determine the awareness of all the trainers (teachers, administrators, psychological consultants) about the frequent student problems and their approaches to the solution to these problems. Teachers who are leading effective teaching-learning environment are responsible for educational activities, the recognition of the students and the resolution of students' problems. For this reason, teachers need to have sufficient knowledge about student problems and their development levels. Problem areas related to the student's body and health, school-teacher-course, home-family, social relations, career choice, and personality problems will be examined. This study will use the data, which was collected from 3445 middle school students, 28 middle schools and 3792 high schools students, 9 high schools within the scope of BAP 2015.001 project. The data will be collected with interview form that is developed by researchers. A total of 55 training staff was interviewed. The data collected from the interviews with the teachers will be analyzed by content analysis method. As a result, it has been determined that education staff had a high level of awareness about students' problems and they have made important studies but they were not sufficient. It was also found that they could not develop innovative preventive perspectives on student problems.

Keywords: guidance service, school manager, teacher, student problems.

Giriş

Bu çalışmada eğitim kurumlarında görev tüm eğitimcilerin (öğretmen, yönetici, psikolojik danışman) sık karşılaşılan öğrenci problemlerine yönelik öğretmenlerin farkındalıkları ve bu problemlerin çözümüne ilişkin yaklaşımların neler olduğunu belirlemek amaçlanmıştır. Bu çalışma toplam 28 ortaokul ve 9 lisede öğrenim gören toplam 7237 öğrenciden elde edilen verilerin analizi sonucunda ortaya konulan problem alanlarından (Erdener, Sezer ve Tezci, 2017a: 317-318; 2017b: 152-154) hareketle yapılmıştır. Bu problem alanları beden ve sağlık, okul-öğretmen-ders, ev-aile, toplumsal ilişkiler, meslek ve gelecek ile kişilikle ilgili problemlerdir. Söz konusu problem alanları literatürde de sıklıkla karşılan problem alanları olarak dikkat çekmektedir (Güneri-Yerin vd., 2003: 53-54; Kitzrow, 2003: 167; Sezer ve İşgör, 2010: 135; Sezer, 2016: 4819). Bu problem alanları çerçevesinde eğitimcilerin farkındalık düzeylerini belirlemek ve karşılaştıkları bu problemler çerçevesinde çözüm

yaklaşımlarının neler olduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Öğretmenlerin okullarda eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütücüsü olduğu dikkate alındığında sınıf içinde etkili öğretimin yapılması, öğrencilerin tanınmasını ve sorunlarının çözülmesini zorunlu hale getirmektedir. (Aktepe, 2005; Erdener, 2014, 2016; Erdener ve Knoepfel, 2018). Öğrenmeyi etkileyen temel faktörler göz önüne alındığında öğrencinin öğrenme için en uygun durumunu tanımlayan genel uyarılmışlık düzeyini (Kılıç, 2006: 157) etkileyen problemlerin belirlenerek, bu problemlerin çözümü için uygun yaklaşımların sergilenmesi uygun eğitim koşulları oluşturması gereklidir (Aydın, 2011: 5-7; Nazlı, 2007: 156-157). Ortaokul dönemindeki öğrencilerin gelişimleri itibari ile ergenlik dönemi içinde oldukları dikkate alındığında ergenlerin bir dizi sorumlulukları yerine getirmeleri ve bunların üstesinden gelmelerinde yetişkinlerin onlara destek olması hem psikolojik hem de fiziksel olarak gelişimlerini olumlu yönde etkileyecektir. Ergenlik döneminde bireylerin yaşayacakları bu problemlerin neler olduğunun bilinmesinden önce öncelikle bu problemlerin farkındalığı önemlidir. Ayrıca problemlerin genel bir yönü olmakla birlikte sosyo-kültürel yapıya, bireysel özelliklere, ortam gibi durumlara göre değişiklik gösterebilmektedir (Demirel ve Yücel, 2017: 311-314). Bu nedenle etkili ve verimli bir eğitim için öğrencilerin problem alanlarının tüm yönleri ile tespiti edilmesinin yanı sıra sorunların çözümü için yapılması gerekenlerin bilinmesi de önemlidir.

Eğitim kurumlarında hem sınıf rehber öğretmenleri hem de öğretim faaliyetinde bulunan diğer eğitimciler, öğrencilerin bir bütün olarak gelişmelerinden sorumludur. İnsan gelişiminin bütünlük arz ettiği (Bacanlı, 2005: 48) dikkate alındığında öğrencilerin sadece akademik başarıları değil aynı zamanda sosyal, fiziksel, kişilik, moral gelişim alanlarıyla ilgili tedbirler almak ve bu yönlerdeki gelişimlerine katkı sağlamak zorunluluğu vardır (Aktepe, 2005; Alıcıgüzel, 1999; Aydın, 2011). Nitekim birçok ülkenin eğitim amaçlarında (Cohen, 2006: 202-203) olduğu gibi Türk Milli Eğitim Amaçlarında (Resmi Gazete, 1973) beden ve ruh sağlığı yerinde bireylerin yetiştirilmesine vurgu vardır. Öğrencilerin beden ve ruh sağlığı yerinde bireyler olarak yetişmelerinde öğrencilerin problemlerinin belirlenmesi ve bu problemlerin giderilmesi için tedbirler almasını gerektirir. Çağdaş rehberlik anlayışı problemler ortaya çıkınca bu problemleri çözmek için stratejiler geliştirmeyi değil, bu sorunların ortaya çıkmadan gerekli sağaltım çalışmalarını ve tedbirler almayı başka bir ifade ile önleyici rehberlik çalışmalarını yapmayı gerektirir (Bakırcıoğlu, 2005: 3-15; Benton vd., 2003: 66-68).

Öğrencilerin büyüme ve gelişimlerine dayalı ortaya çıkan genel

sorunların yanı sıra bireysel yaşantılarından, sosyo-kültürel ve ekonomik özelliklerinden kaynaklanan sorunlar söz konusudur. Bu sorunların tespitinde sürekliliğin yanı sıra bu sorunlara karşı öğretmenlerin farkındalıklarının geliştirilmesi ve buna yönelik çözüm stratejilerinin neler olduğunun belirlenmesi eğitim çalışanlarına önleyici rehberlik faaliyetlerini düzenlemeleri açısından önem taşıyacaktır. Bu problemlerin ortaya çıkmadan önleyici rehberlik hizmetleri çerçevesinde çözülebilmesi problemlerin farkında olmayı gerektirir. Farkındalık, bireyin kendisini anlaması ve tanınması, içinde yer aldığı çevrede olup biten her şeyin ayırıcılığı olarak ifade edilebilir (Baddeley, 1992: 11). Farkındalık sosyal etkileşim ve çevre etkileşiminin ürünüdür. Öğretmenlerin de öğrencilerin gelişim özelliklerini bilmesi ve onlarla etkileşimle olası sorunların farkında olması yanı bilincinde olmasını gerektirir. Bu durum öğretmenlerin öğrencilerine yapabilecekleri yardımın ilk adımını oluşturur (Weikel, Avara, Hanson ve Kater, 2010: 102). Farkında olunmayan bir durum, bir sorun olarak algılanmaz. Dolayısıyla öğretim etkinliklerinde öğretmenlerin etkili rehberlikte bulunmaları da mümkün olamayacaktır. Öğretmenlerin öğrencilerin yaşadıkları problemlerinin farkındalıklarının yanı sıra bu problemlerin çözümüne yönelik hangi stratejileri kullandıkları ya da bir stratejiye sahip olup olmadıkları da o kadar önemlidir.

Her ne kadar çözüm stratejileri sorunların çözümlenmesinde tek başına yeterli olmasa da, en etkili strateji öğretmenin sınıfta öğrencinin gelişimini destekleyici çerçevede yaptığı eğitim uygulamalarıdır (Larrivee, 2000: 296). Öğretmenlerin öğrencilerinin yaşadığı problemlerin üstesinden gelmek için sergilediği yaklaşımlar, sorunların çözümünü doğrudan etkileyebilmektedir (Glasser, 1990: 15). Bu sorun ile karşılaşmamak için öğretmenlere yapılacak en etkili yardımın, uygun stratejilerin neler olduğu konusunda onları bilgilendirmek olduğu düşünülmektedir. Öğretmenlerin öğrenci problemlerine yönelik çözüm yaklaşımlarından uygun stratejileri bilimsel veriler ışığında seçmesi, sorunların çözümüne katkı sunacak ve öğrenci gelişimini destekleyecek sonuçlar doğuracaktır. Bu nedenle öğretmenlerin çözüm yaklaşımlarının belirlenmesi onlara gelecekte öğrencileri için nasıl bir strateji çizmeleri gerektiği noktasında rehberlik yapılabilir. Bu perspektiften eğitim kurumlarında pratikte öğretmen ve idarecilere öğrenci sorunlarının çözümünde kullanabilecekleri etkili yöntemlerin neler olacağının belirlenmesi açısından araştırmanın önemli bir bilimsel katkısı olacaktır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenoloji

(olgu bilimi) deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji (olgu bilimi) deseni farkında olduğumuz fakat derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmayı sağlar. Ayrıca olgubilimsel çalışmalar bireylerin perspektifinden veya alguların bakımından belli bir takım olguların ortaya çıkarılması ve yorumlanması amaçlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2005: 40). Eğitim çalışanlarının öğrenci problemlerine ilişkin farkındalık düzeyleri ve bu problemlere çözümüne yönelik uyguladıkları stratejileri görüşme tekniği yolu ile belirlenmiştir.

Katılımcılar

Çalışma grubunu 2017-2018 eğitim öğretim yılında görev yapan 15 farklı branştan 55 eğitim çalışanı oluşturmaktadır. Bunlardan 26'sı erkek (%47.3), 29'u (%52.7) kadındır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kapsamında kullanılan amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kolay ulaşılabılır durum örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çünkü bu yöntem ile araştırmacı yakın olan ve erişilmesi kolay olan bir durumu seçer (Patton, 2002; Yıldırım ve Şimşek, 2005). Bu araştırmada kolay ve ulaşılabılırlik çerçevesinde katılımcılar eğitim kurumlarında görev yapan çalışanlardan oluşmaktadır.

Araştırmaya katılanların 10'u (%18.2) 0-10 yıl, 29'u (%52.7) 11-20 yıl, 13'ü (%23.6) 21-30 ve 3'ü (%5.5) ise 31 yıl ve üstü mesleki kıdeme sahiptir. Katılımcıların 14'ü (%25.5) yönetici, 12'si (%21.8) rehber öğretmen ve 29'u (%52.7) öğretmen olarak çalışmaktadırlar. Öğretmenlerin 5'i (%9.1) ilkokul, 23'ü (%41.8) ortaokul, 15'i (%27.3) lise ve 12'si (%21.8) özel öğretim kurumunda görev yapmaktadır. Eğitim çalışanlarının görev yaptıkları okulların mevcutları incelendiğinde 27'sinin (%49) 0-500, 25'i (%45.5) 501-1000 ve 3'ü (%5.5) 1001 ve üstündedir.

Veri Toplama Aracı

Çalışmada veri toplamak amacı ile görüşme tekniğine başvurulmuştur. Görüşme tekniği, katılımcılardan sözlü iletişim yoluyla veri toplama yöntemi şeklinde tanımlanmaktadır (Karasar, 2012: 174). Eğitim çalışanlarının sık karşılaşılan öğrenci problemlerine ilişkin farkındalık düzeyleri ve öğrenci problemlerine ilişki çözüm yaklaşımlarının neler olduğunu belirlemek amacı ile araştırmacılar tarafından hazırlanmış yarı yapılandırılmış görüşme formları veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Hazırlanmış görüşme formunda kullanılan sorular, araştırmacıların Balıkesir üniversitesi destekli BAP.2015.0001 nolu ve "Ortaokul ve Liselerde Sık Karşılaşılan Öğrenci Problemleri" isimli projelerinde belirlemiş oldukları öğrenci problemlerinden yola çıkarak hazırlanmıştır. Bu doğrultuda oluşturulmuş görüşme soruları alanında uzman akademisyenlerin görüşlerine sunulmuş ve gelen öneriler doğrultusunda görüşme formuna

son hali verilmiştir. Hazırlanmış görüşme formunda çalışma grubundaki katılımcıların demografik bilgilerinin alınmasının yanı sıra 6 açık uçlu soruya cevap vermeleri istenmiştir. Önceden belirlemiş soruların yanı sıra genel değerlendirme yapmaya imkan veren açık uçlu bir soru daha yönlendirilmiştir. Görüşme formunda sorulan sorular;

1. Öğrencilerin sağlık ve beden ile ilgili yaşadıkları problemlerinin çözümü adına okuldaki personele düşen görevler neler olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir çalışma yapmakta mısınız?

2. Öğrencilerin okul, öğretmen ve dersler ile ilgili yaşadıkları problemlerinin çözümü adına okuldaki personele düşen görevler neler olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir çalışma yapmakta mısınız?

3. Öğrencilerin ev ve aileleri ile ilgili yaşadıkları problemlerinin çözümü adına okuldaki personele düşen görevler neler olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir çalışma yapmakta mısınız?

4. Öğrencilerin toplumsal ilişkilerde yaşadıkları problemlerinin çözümü adına okuldaki personele düşen görevler neler olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir çalışma yapmakta mısınız?

5. Öğrencilerin meslek ve gelecek ile ilgili yaşadıkları problemlerinin çözümü adına okuldaki personele düşen görevler neler olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir çalışma yapmakta mısınız?

6. Öğrencilerin kişilikleri ile ilgili yaşadıkları problemlerinin çözümü adına okuldaki personele düşen görevler neler olmalıdır. Bununla ilgili herhangi bir çalışma yapmakta mısınız?

7. Bunların dışında varsa görüşleriniz lütfen belirtiniz şeklindedir.

Katılımcılar ile 15-01./15.02.2018 tarihleri görüşmeler yapılmıştır. Araştırmacılar tarafından ulaşılabilen eğitim kurumlarına gidilerek doğrudan görüşmeler yapılmıştır. Görüşme formu uygulanırken eğitim çalışanlarına yapılacak araştırmanın amacı açıklanmış ve soruları samimi bir şekilde cevaplamaları istenmiştir. Her bir görüşme oturumu ortalama 30-35 dakika sürmüştür.

Verilerin Analizi ve İşlem

Bu araştırmada sürekli karşılaştırmalı analiz yapılmıştır. Analiz sürecinde açık kod esasına dayalı içerik analizi uygulanmıştır. İçerik analizi, nicel ya da nitel verilerin belirli temalar, sınıflamalar çerçevesinde sistematik olarak kodlanması ve tanımlanmasıdır (Downe-Wamboldt, 1992: 314). Bu esaslar doğrultusunda ilk olarak görüşme yapılan katılımcıların demografik bilgilerine ilişkin frekans ve yüzdeler belirlenmiştir.

Daha sonra görüşme formunda yöneltilen sorulara verilen cevaplar tek tek okunarak kodlanmıştır. Daha sonra bu kodlar birbirleriyle ilişkilendirilip bir araya getirilerek ortak temalar oluşturulmuştur. Cevapların kodlanmasında her bir görüşme sorusuna ilişkin “öneri” ve “yapılanlar” diye kategoriler oluşturulmuştur. Hazırlanan kategoriler öğretmenlerin çalıştıkları kurumdaki görevlerine göre (yönetici-rehber öğretmen-öğretmen) tablolaştırılmıştır. Verilerin çözümlenmesi ile oluşturulmuş tablolar bulgular halinde gösterilmiş ve sonuçları yorumlanmıştır.

Bu çalışmada, araştırma sonuçlarının geçerliğini sağlamak için veri analiz süreci ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmiştir. Araştırmacı, iki farklı uzmana kodları sunarak kodlar ve temalar üzerinde görüş birliğini ve görüş ayrılığını belirlemiştir. Belirlenen görüş ayrılığı/ birliği sonuçlarına bağlı olarak görüşme formlarının analizi yapılmıştır.

Bulgular

Öğrencilerin Sağlık-Beden Problemlerine İlişkin Bulgular

Araştırmada okul yöneticileri, rehber öğretmenler ve branş öğretmenlerinin öğrencilerin okullarında karşılaştıkları problemlerin çözümüne yönelik olarak neler yaptıklarını ve okullarda bu problemlerin çözümüne yönelik olarak önerilerinin neler olduğunu belirlemek için sorulan sorulara ilişkin verilen cevaplar betimsel analiz yoluyla analiz edilmiştir. Toplam 14 okul yöneticisi, 12 rehber öğretmen ve 29 diğer branşlardaki öğretmenden elde edilen verilerin analizinde temalar belirlenmiş ve her bir temaya ilişkin yüklemeler kodlamalarla frekansları oluşturulmuştur. Analiz sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Öğrencilerin Sağlık Beden Problemlerine İlişkin Eğitim Çalışanlarının Görüşlerinin Analizi

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
İzleme	1	Öğrenci dosyası	3	Kişisel –sosyal rehberlik	4	Sağlık taraması	3	İzleme	4	Öğrenci dosyası	3
Koordinasyon (yönetim-rehberlik)	1	Paydaşlar arası eşgüdüm	5	Sağlık taraması	2	Kişisel –sosyal rehberlik	3	Koordinasyon (yönetim-rehberlik)	5	Paydaşlar arası eşgüdüm	7
Öz bakım	1	Bireysel görüşmeler	1	Aile görüşmesi	3	Kurum dışı paydaşlar işbirliği	4	Öz bakım	1	Bireysel görüşmeler	9
Aile ile eşgüdüm	1	Kurum dışı paydaşlarla işbirliği	1	Ergenlik fiziksel gelişimi hakkında bilgilendirme	2	Ergenlik fiziksel gelişimi hakkında bilgilendirme	2	Aile ile eşgüdüm	1	Kurum dışı paydaşlarla işbirliği	5
Ergenlik fiziksel gelişimi hakkında bilgilendirme	1	Ergenlik fiziksel gelişimi hakkında bilgilendirme	1	Müşavirlik	2	Oryantasyon	1	Ergenlik fiziksel gelişimi hakkında bilgilendirme	1	Ergenlik fiziksel gelişimi hakkında bilgilendirme	6
Sağlık taraması	1	Beslenme bilgisi	1			Eğitsel çalışmalar	1	Sağlık taraması	2	Beslenme bilgisi	6
Sağlık personeli görevlendirme	1	Fiziksel ortam düzenlemeleri	2			Aile görüşmesi	2	Sağlık personeli görevlendirme	2	Fiziksel ortam düzenlemeleri	2
İlk yardım bilgisi	1	Önleyici rehberlik	2			Önleyici rehberlik	3	İlk yardım bilgisi	2	Önleyici rehberlik	7
		Sağlık taraması	4			Gelişim dosyası tutma	2	Beslenme bilgisi	3	Sağlık taraması	5
		Sosyo-kültürel faaliyet	1			Müşavirlik	1			Problem tespiti yapmak	5
		Aile görüşmesi	7							İlk yardım bilgisi	2
										Geri bildirim	2
										Aile görüşmesi	6

Öğrencilerin yaşadıkları sağlık beden problemlerine ilişkin okullarda yapılan çalışmalara ilişkin olarak yöneticilerin en çok Aile Görüşmesi (f=7) yaptıklarını ifade etmişlerdir (K5; sağlık problemi yaşayan öğrencilerimizin ailelerini konu ile ilgili görüşmeye çağırıp bilgi alıyoruz). Buna ek olarak Paydaşlar Arası Eşgüdüm (f=5), Sağlık Taraması (f=4), Öğrenci dosyası (f=3), gibi etkinlikler yapıldığını belirtmişlerdir. Yöneticilerin yapılmasını istedikleri öneriler ise İzleme, Koordinasyon, Öz-bakım, Aile ile eşgüdüm, Sağlık taraması, Sağlık personeli görevlendirme İlk Yardım bilgisi (f=1) olarak sıralamışlardır (K5: burada en büyük görev sınıf öğretmenin, öğrencinin yaşadığı sıkıntıyı fark ettiğinde aile ile iletişime geçmelidir).

Rehber öğretmenler ise en fazla Kurum Dışı Paydaşlarla İşbirliği (f=4) yaptıklarını ifade etmiştir. Bunu Sağlık Taraması, Kişisel-Sosyal Rehberlik, Önleyici Rehberlik (f=3) hizmetleri izlemiştir (K13: olumlu benlik imajı geliştirilme çalışmaları ve gerekli grupla rehberlik uygulamaları yapılmaktadır). Öneriler içinde en çok dile getirilen çalışma ise Kişisel-Sosyal Rehberlik (f=4) gelmektedir. Aile Görüşmesi (f=3), Sağlık Taraması, Müşavirlik ve Bilgilendirme (f=2) dile getirilen görüşler arasındadır (K15: fark edildiğinde veliye bilgi verilip, yönlendirme yapılmalı).

Öğretmenlerin ise öğrencilerinin beden sağlık problemlerine ilişkin yaptıkları çalışmaların başında Bireysel Görüşmeler (f=9) gelmektedir (K21: öğrenciler ve ailelerin öğrencinin sağlık problemi hakkında bilgi sahip olup olmadığı hakkında görüşerek, öğrenci ve ailenin problemin çözülmesi noktasında yönlendirilmesini sağlıyorum). Bunu “Paydaşlar Arası Eşgüdüm” ve “Önleyici Rehberlik” (f=7) çalışmaları izlemiştir (K32: okul yönetimi ve sağlık kuruluşları işbirliğinde düzenli aralıklarla sınıflarımızda sağlık taramaları gerçekleştirilmektedir). Öneriler arasında ise Yönetim-Rehberlik Servisi Arasında Koordinasyon (f=5) ve Rehberlik (f=4) en fazla ifade edilen görüşler olmuştur (K29: bazen öğrenciler fiziksel görünüşleri ya da özellikle ergenlik dönemindeki vücutta meydana gelen değişiklikler yüzünden psikolojik olarak etkilenmektedirler. Bu durumda öncelikle kendim bireysel iletişim kuruyorum fakat zaman zaman profesyonel destek almaları için öğrencilerimi rehberlik servisine yönlendiriyorum).

Öğrencilerin Okul-Öğretmen ve Dersle İlgili Problemlerine Yönelik Bulgular

Öğrencilerin okul-öğretmen ve derslerle ilgili problemlerine ilişkin okul yöneticilerinin, rehber öğretmenlerin ve diğer branşlardaki öğretmenlerin yaptıkları çalışmalar ve buna yönelik öneriler başlığı altında

temalar oluşturulmuştur. Analiz sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Dersle İlgili Problemlere İlişkin Eğitim Çalışanlarının Görüşlerin Analizi

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
Yok	8	Yok	5	Paydaşlar arası işbirliği	3	Müşavirlik	4	Paydaşlar arası işbirliği	1	Yok	1
Paydaşlar arası işbirliği	1	Aile eğitimi	1	Yaşamla ilişkilendirme	1	Akademik destek verme	3	Aile ve PDR servisi bilgilendirme	10	Ortam düzenlemeleri	2
Aile ve PDR servisi bilgilendirme	1	Toplantı yapma	2	Eğitsel rehberlik	1	Aile görüşmeleri	2	Müşavirlik	3	Öğretmen öğrenci iletişimi	7
Müşavirlik	1	Akademik destek	3	Önleyici rehberlik	2	Önleyici rehberlik	1	Kişisel sosyal rehberlik	5	Akademik destek verme	6
Kişisel sosyal rehberlik	1	Deneme sınavları	2	Kişisel sosyal rehberlik	2	Eğitsel rehberlik	2	Sosyal-kültürel etkinlikler	3	Deneme sınavları	1
Sosyal-kültürel etkinlikler	2	Ortam düzenlemeleri	1	Müşavirlik	1	Mesleki rehberlik	4	Olumlu okul iklimi	3	Aile eğitimleri verilme	2
Olumlu okul iklimi	1	Eğitsel rehberlik	1	Psikolojik danışma	1	Sosyal-kültürel etkinlikler	1	Ortam düzenlemeleri	4	Eğitsel rehberlik	7
Ortam düzenlemeleri	1	Okula karşı olumlu tutum	1			Paydaşlar arası işbirliği	3	Öğrenme yolları öğretimi	1	Okula karşı olumlu tutum geliştirme	3
		Sosyal-kültürel etkinlikler	2			Psikolojik danışma	2	Öğretmen öğrenci iletişimi	2	Sosyal-kültürel etkinlikler	1
		Paydaşlar arası işbirliği	2			Bireyi tanıma	1	Problem tespiti	4	Paydaşlar arası işbirliği	9
		Cezai işlemler	1			Kişisel sosyal rehberlik	1			Cezai işlemler	1
		Bireyi tanıma-izleme	1							Bireyi tanıma-izleme	9
										Problem tespiti	11
										Toplantı yapma	4

Okul yöneticilerinin okul-öğretmen ve dersle ilgili öğrenci problemlerine ilişkin yaptıkları çalışmaların başında Akademik Destek (f=3) yer almıştır. Bunu Deneme Sınavı, Toplantı yapma, Sosyo-Kültürel etkinlikler ve Paydaşlar arası işbirliği (f=2) izlemiştir. Okul yöneticilerinin 5'i her hangi bir faaliyet içinde bulunmadığını belirtmiştir (K47: öğrencilerimizin başarı seviyesini ve sosyal aktiviteleri arttırmak amacıyla kurslar, deneme sınavları yapılmaktadır). Önerileriniz nelerdir? sorusuna yönelik olarak ise 8 yönetici hiçbir cevap vermemiştir. En çok geliştirilen öneri ise Sosyo-kültürel etkinlik (f=2) olarak belirtmişlerdir. Yöneticiler, paydaşlar arası işbirliği, ortam düzenlemesi, olumlu okul iklimi, müşavirlik, aile ve PDR servisi bilgilendirme (f=1) önerilerinde bulunmuşlardır (K46: okullar öğrencilerin benimseyeceği cazibe merkezi haline getirilmeli).

Rehber öğretmenlerin yaptıkları çalışmaların başında Müşavirlik ve Mesleki Rehberlik (f=4) gelmektedir. Bunu Akademik Destek ve Paydaşlar Arası İşbirliği (f=3), ayrıca Aile Görüşmesi, Eğitsel Rehberlik ve Psikolojik Danışma (f=2) uygulamaları izlemiştir (K52; öğretmenlere müşavirlik hizmeti sunuyoruz). Önerilen çalışmaların başında ise Paydaşlarla İşbirliği (f=3) gelmektedir. Bunu Kişisel-Sosyal Rehberlik ve Önleyici Rehberlik (f=2) izlemiştir (K14: sınıf öğretmenleri ve rehber öğretmenler işbirliği içinde öğrencilerin ders ile ilgili problemlerini çözebilir).

Öğretmenlerin ise en yaygın yaptıkları çalışmaların başında Problem Tespiti (f=11), Bireyi Tanıma-İzleme (f=9) ve Paydaşlar Arası İşbirliği (f=9) gelmektedir. Bunu, Öğretmen-Öğrenci İletişimi (f=7), Eğitsel Rehberlik (f=7), Akademik Destek (f=6) izlemiştir (K23: öğrencilerin dersle ilgili problemlerini çözmek için önce problemi tespit edip daha sonra öğrenci ile birlikte nasıl bir çözüm üretebileceğimiz hakkında tartışıyoruz) (K28: özellikle maddi durumu yetersiz olan öğrenciler ek kurslar sayesinde eksiklerine giderebiliyorlar). Öğretmenler öneri olarak en yaygın Aile ve PDR servisini bilgilendirme (f=10), Kişisel-Sosyal Rehberlik (f=5), Ortam Düzenlemesi (f=4) (K22: sınıf ortamının düzenlenmesi ve materyallerin ders öncesinde sağlanması öğrenci ile iletişim kurmak ve derse olan ilgiyi artırmak açısından en önemli etkenlerden biridir), Problem Tespiti (f=4)'ni sunmuşlardır (K27: bence bu tür problemleri çözmenin en önemli yolu aile birlikte hareket etmek, çünkü öğrencinin motivasyonunu yükseltmek ve ilgileri hakkında bilgi sahibi olmak için ailenin desteğini almak şart).

Aile İle İlgili Problemlerine Yönelik Bulgular

Yöneticilerin, rehber öğretmenlerin ve diğer branşlarda çalışan öğretmenlerin öğrencilerin aile ilgili problemlere yönelik yaptıkları çalışmalar ve önerilerine yönelik temalar oluşturulmuş ve kodlamalar yapılmıştır. Yapılan analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Aile İle İlgili Problemlere İlişkin Eğitim Çalışanlarının Görüşlerinin Analizi

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
Yok	10	Aile görüşmeleri	12	Bireyi tanıma	1	Aile görüşmeleri	9	Eğitsel rehberlik	4	Yok	1
Eğitsel rehberlik	1	Paydaşlar arası işbirliği	3	Sosyal-kültürel etkinlikler	1	Paydaşlar arası işbirliği	3	Öğrenci motivasyonunu artırma	2	Aile görüşmeleri	16
Öğrenci motivasyonunu artırma	1	Kurum dışı paydaşlarla işbirliği	3	Kişisel-sosyal rehberlik	1	Bireyi tanıma	1	Aile görüşmeleri	9	Rehberlik servisi çalışmaları	6
		Aile eğitimi	5	Aile eğitimi	3	Aile eğitimi	4	Aile eğitimi	4	Kurum dışı paydaşlarla işbirliği	2
		Bireysel görüşme	2	Paydaşlar arası işbirliği	3			Öğrenciyi tanıma	4	Aile eğitimi	10
		Eğitsel rehberlik	2	Aile görüşmeleri	2			Paydaşlar arası işbirliği	2	Bireysel görüşme	8
		İzleme-değerlendirme	1					Rehberlik servisi çalışmaları	6	Eğitsel rehberlik	6
										İzleme-değerlendirme	5
										Paydaşlar arası işbirliği	8

Okul yöneticileri öğrenci aileleri ile ilgili problemlerin giderilmesine yönelik olarak Aile Görüşmeleriyle (f=12) ilgili faaliyetlere yer verdiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca Aile Eğitimi (f=5), Paydaşlar Arası İşbirliği (f=3), Kurum Dışı Paydaşlarla İşbirliği (3) ve Bireysel Görüşme (f=2) yaptıklarını belirtmişlerdir (K6: velilerle işbirliği içinde hareket edilmeli, yaş gruplarına göre yaşanabilecek çatışmalar konusunda veliler bilgilendirilmelidir). Öğrencilerin aile ilgili problemlere yönelik olarak her hangi bir öneride bulunmayan yönetici sayısı azımsanamayacak kadar çoktur (f=10). Eğitsel rehberlik ve öğrenci motivasyonunu artırmaya

yönelik faaliyetle ilgili öneride (f=1) bulunmuşlardır.

Öğrencilerin yaşadığı aile ile ilgili problemlere yönelik rehber öğretmenlerin yaptıkları çalışmaların başında Aile Görüşmeleri (f=9) yer almaktadır. Bunu sırası ile Aile Eğitimi (f=4), Paydaşlar Arası İşbirliği (f=3) ve Bireyi Tanıma (f=1) izlemektedir (K13: ev ve aile ilgili yaşadıkları problemleri azaltmak için veli seminerleri ve aile eğitimleri, veli ziyaretleri yapılmaktadır). Öneriler arasında ise Aile Eğitimi ve Paydalar Arası İşbirliği (f=3), Aile görüşmeleri (f=2), Bireyi Tanıma, Sosyal-Kültürel Etkinlik ve Kişisel-Sosyal Rehberlik (f=1) hizmetlerini yapmak yer almaktadır (K12: okul aile işbirliğini güçlendirmek gerekli).

Öğretmenlerin ise öğrencilerinin aileleri ile ilgili yaşadıkları problemlere ilişkin Aile Görüşmeleri (f=16), Aile Eğitimi (f=10), Bireysel Görüşme (f=8) ve Paydaşlar Arası İşbirliği (f=8) yaptıkları belirlenmiştir. (K25: özellikle ergenlik döneminde aile ve öğrenci arasında problemlerin arttığını görüyoruz, bu durumda ailenin çocuğun gelişim dönemleri hakkında aile ziyaretleri ve veli toplantıları sırasında bilgilendirmeler yapıyoruz; K37: rehberlik servisimizin aile eğitimi ile ilgili gerçekleştirdiği bilgilendirme seminerleri hem ailelerin hem de biz öğretmenlerin öğrencilerle iletişim kurmamız hususunda faydalı olduğunu düşünüyorum). Öneriler olarak Aile Görüşmesi (f=9), Rehberlik Servisi Çalışmaları (f=6), Aile Eğitimi (f=4), Eğitsel Rehberlik (f=4) ve Öğrenciyi Tanıma (f=4) belirtmişlerdir. (K34: okulumuz ve rehberlik servisimiz belirli dönemlerde aile eğitimleri yapmaları gerektiğini düşünüyorum, çünkü birçok ailenin çocuğun gelişim dönemleri ve çevrelerinde oluşabilecek birçok tehlike hakkında yeterli bilgiye sahip değiller maalesef).

Toplumsal İlişkiler İle İlgili Problemlerine Yönelik Bulgular

Okul yöneticileri, rehber öğretmenler ve diğer branştaki öğretmenlerin öğrencilerin toplumsal ilişkilerle ilgili problemlere yönelik yaptıkları çalışmalara dayalı temalar oluşturulmuş ve bu temalara yönelik kodlamalar yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Toplumsal İlişkilerle İlgili Problemlere Yönelik Eğitim Çalışanlarının Görüşlerinin Analizi

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
Yok	6	Yok	6	Yok	5	Yok	3	Öğrenciyi dinleme	2	Sosyal-kültürel etkinlik	6
Öğrenciyi dinleme	1	Sosyal-kültürel etkinlik	2	Psikolojik danışma	1	Sosyal-kültürel etkinlikler	2	Etik davranış sergileme	4	Kişisel-sosyal rehberlik	9
Etik davranış sergileme	3	Kişisel-sosyal rehberlik	3	Sosyal-kültürel etkinlikler	3	Kişisel-sosyal rehberlik	2	Sosyal-kültürel etkinlik	3	Akran zorbalığı eğitimi	2
Sosyal-kültürel etkinlik	1	Akran zorbalığı eğitimi	1	Rol model olma	3	Psikolojik danışma	2	Toplumsal sorumluluk eğitimi	4	Toplumsal sorumluluk eğitimi	3
Toplumsal sorumluluk eğitimi	3	Bireysel-grup rehberliği	1	Sorumluluk verilme-li	1	Akran iletişimi eğitimi	1	Kişisel-sosyal rehberlik	2	Bireysel grup rehberliği	7
Kişisel-sosyal rehberlik	1	Etik davranış sergileme	2	Kişisel-sosyal rehberlik	1	Grup rehberliği	5	Öğrenci ile iletişim kurmak	1	Öğrenci ile iletişim kurmak	8
				Grup rehberliği	2	Müşavirlik	3			Rehberlik servisi	5
						Önleyici rehberlik	1			Paydaşlar arası işbirliği	5
						Aile görüşmeleri	1			Etik davranış sergileme	7

Toplumsal problemlere yönelik yöneticilerin yapmış oldukları çalışmaların başında Kişisel Sosyal Rehberlik (f=3) gelmektedir. Bunu Sosyo-Kültürel Etkinlik ve Etik Davranış Sergileme (f=2) izlediği gözlenmiştir. Yöneticilerin 6'sı hiçbir faaliyet yada çalışma yapmadığını belirtmiştir (K49: toplumsal kuralları, örf, adet, geleneklerimiz, sağlıklı insan ilişkileri vb. konulara derslerimizde ve kulüp çalışmalarımızda yer veriyoruz). Yöneticilerin 6'sı toplumsal ilişkilere ilişkin problemlere yönelik olarak yapılması gerekenlerle ilgili öneride bulunmamıştır. Etik Davranış Sergileme ve Toplumsal Sorumluluk Eğitimi (f=3) en çok yapılması gereken öneri olarak belirtmişlerdir. Öğrenciyi dinleme, sosyo-kültürel etkinlik ve Kişisel Sosyal rehberlik (f=1) öneriler arasında yer

almıştır (K46: okullarda adabı muâşeret dersleri konulmalı, iletişim dersi olabilir).

Öğrencilerin toplumsal ilişkiler konusunda yaşadıkları problemlere yönelik yapılan çalışmalarla ilgili rehber öğretmenlerin en çok Grup Rehberliği (f=5) yaptıkları belirlenmiştir. Bunu Müşavirlik hizmetleri (f=3) izlemiştir (K10: rehberlik dersi saatinde günlük yaşamdan kesitler sunularak sınıfta karşılıklı tartışmalar ve çözümler üretmeleri konusunda destek veriliyor). Önerilen çalışmaların başında ise Sosyo-Kültürel Etkinlikler ve Rol Model Olma (f=3) gelmektedir. Bunu Grup Rehberliği (f=2), Psikolojik Danışma (f=1), Kişisel Sosyal Rehberlik (f=1) ve Sorumluluk verme (f=1) izlemiştir (K11: toplumsal ilişkilerde nasıl olunması ile ilgili ders konuları ile paralel bir şekilde aktarım yapılmalıdır).

Toplumsal ilişkilerle ilgili öğretmenlerin en çok yaptıklarını belirttikleri çalışmaların başında Kişisel-Sosyal Rehberlik (f=9), Öğrencilerle İletişim (f=8), Etik Davranış Sergileme (f=7), Bireysel Grup Rehberliği (f=7) ve Sosyal-Kültürel Rehberlik (f=6) gelmektedir. (K36: değerler eğitimine yönelik yapılan etkinlikler çocukların toplumsal adabı muâşerete uymalarında yardımcı oluyor; K25: özellikle derslerimde grup aktivitelerine önem vermekteyim böylece öğrencilerimin daha fazla sosyalleşerek ileri yaşantılarında ekip çalışmalarına adapte olmalarında yardımcı olacağını düşünüyorum). Önerilerin başında ise Etik Davranış Sergileme ve Toplumsal Sorumluluk Eğitimi (f=4) gelmektedir. (K32: Her okul seviyesinde değerler eğitiminin verilmesi gerekli, ayrıca sosyal sorumluluk projeleri vasıtası ile öğrencilerin uygulamalı olarak bu eğitimi almaları gerektiğini düşünüyorum; K26: sportif aktivitelere daha fazla zaman ayrılmalı çünkü öğrencilerin takım ruhu, aidiyet hissi, bağlılık ve başkalarına saygı duyma gibi erdemleri öğrenmelerine yardımcı olacaktır; K33: öğrencilerin sosyalleşme ve arkadaş edineme problemleri var özellikle teknolojinin aşırı kullanılmasıyla birlikte maalesef birbirleriyle vakit geçirmiyorlar, farklı alanlarda yapılacak etkinlikler öğrencilerin sosyalleşmesine olanak sağlayacaktır).

Öğrencilerin Meslek ve Gelecekle İlgili Problemlerine Yönelik Bulgular

Okul yöneticilerinin, rehber öğretmenlerin ve diğer branş öğretmenlerinin öğrencilerin meslek ve gelecekle ilgili problemlerine yönelik yaptıkları çalışmaların ve önerilerinin neler olduğunu belirten temalar ve bu temalara bağlı kodlamalar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Öğrencilerin Meslek ve Geleceklerine İlişkin Eğitim Çalışanlarının Görüşlerinin Analizi

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
Yok	9	Yok	3	Yok	6	Yok	2	Mesleki rehberlik	10	Yok	1
Mesleki rehberlik	3	Mesleki rehberlik	10	Paydaşlar arası işbirliği	2	Mesleki rehberlik	10	Bireysel-grup rehberliği	3	Mesleki rehberlik	18
Bireysel-grup rehberliği	1	Bireysel-grup rehberliği	1	Mesleki rehberlik	3	Aile eğitimi	2	Kişisel-sosyal rehberlik	7	Bireysel-grup rehberliği	10
Kişisel-sosyal rehberlik	2	Sosyal-kültürel etkinlik	3	Kurum dışı paydaşlarla işbirliği	1	Veli görüşmeleri	1	Profesyonel destek	7	Sosyal-kültürel etkinlik	5
Profesyonel destek	1	Kurumlar arası işbirliği	1	Müşavirlik	1	Kişisel-sosyal rehberlik	1			Kurumlar arası işbirliği	6
Aile eğitimi	1	Aile eğitimi	1			Bireyi tanıma	2			Aile eğitimi	3
		Paydaşlar arası işbirliği	1							Paydaşlar arası işbirliği	4

Yöneticiler, öğrencilerinin mesleki geleceklerine yönelik yaptıkları çalışmaların başında Mesleki Rehberliğin (f=10) yer aldığını ifade etmiştir. Bunu Sosyo-Kültürel Etkinlik (f=3) izlemiştir. Her hangi bir çalışma yapmadığını belirten yönetici sayısı 3'tür. Mesleki geleceklerle ilgili 9 yönetici hiçbir öneri geliştirmemiştir (K49: meslek tanıtma etkinlikleri, çeşitli meslek gruplarından insanları okulumuza davet ediyoruz, meslek liselerini ziyaret ediyoruz). Yöneticiler Mesleki Rehberlik (f=3), Kişisel Sosyal Rehberlik (f=2), Aile Eğitimi (f=1), Profesyonel Destek (f=1) ve Bireysel ve Grup Rehberliği (f=1) çalışmalarının yapılmasını öneri olarak sunmuştur (K46: kariyer günleri kapsamında meslek grupları öğrenciler ile buluşturulmalıdır).

Rehber öğretmenlerin en çok yaptıkları çalışmanın Mesleki Rehberlik (f=10) olduğu bunu Aile Eğitimi ve Bireyi Tanıma (f=2) çalışmalarının izlediği belirlenmiştir (K13: öğrencilere mesleki rehberlik

çalışmaları yapılmaktadır, veli görüşmeleri ve seminerleri yapılmaktadır). En çok yapılan öneri Mesleki rehberliktir (f=3). Bunu Paydaşlar Arası İşbirliği (f=2), Müşavirlik ve Kurum Dışı Paydaşlarla İşbirliği (f=1) izlemektedir (K9: meslek konusunda bilgilendirme yapılması, alanında uzman meslek sahipleri tanıtım günleri düzenlemeli işyeri ziyareti yapılmalı).

Öğretmenler, öğrencilerin mesleki gelecekleri ile ilgili en yaygın yaptıkları çalışmanın Mesleki Rehberlik (f=18) olduğunu belirtmişlerdir. Bunu ikinci sırada Bireysel-Grup Rehberlik Çalışması (f=10) izlemiştir (K38: öğrencilere mesleki rehberlik çalışmaları yapılmaktadır; K42: velilerimizin aktif iştirakleri ile gerçekleştirilen meslek tanıtımları öğrencilerimizi meslek seçimi hususunda aydınlatmıştır). Öğretmenler öneri olarak en çok Mesleki Rehberlik (f=10), bunu Kişisel-Sosyal Rehberlik (f=7), Profesyonel Destek (f=7) çalışmalarının yapılmasını önermiştir (K47: meslek seçimi hususunda öncelikle öğrencilerin karakterleri, ilgi alanları ve sahip oldukları yeteneklerin tespit edilmesi gerekmektedir; K29: ortaöğretim ilk yıllarında yapılacak meslek tanıtımları öğrencilerin motivasyonunu artıracaktır).

Öğrencilerin Kişilikle İlgili Problemlerine İlişkin Bulgular

Öğrencilerin kişilik ile ilgili problemlerine yönelik yönetici, rehber öğretmen ve diğer branştaki öğretmenlerin görüşlerinin analizi sonucunda oluşturulan temalar ve kodlamalar Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: Öğrencilerin Kişilikle İlgili Problemlerine Yönelik Eğitim Çalışanlarının Görüşlerinin Analizi

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
Yok	7	Yok	4	Yok	4	Yok	6	Bireysel-grup rehberliği	3	Paydaşlar arası işbirliği	6
Bireysel-grup rehberliği	3	Paydaşlar arası işbirliği	3	Rol model olma	1	Müşavirlik	2	Önleyici rehberlik	6	Bireyi tanıma	10
Önleyici rehberlik	1	Bireyi tanıma	1	Psikolojik danışma	2	Bireyi tanıma	2	Eğitsel rehberlik	1	Önleyici rehberlik	15
Eğitsel rehberlik	1	Önleyici rehberlik	1	Eğitsel rehberlik	1	Grup rehberliği	1	Bireyi tanıma	4	Kişisel-sosyal rehberlik	15
Bireyi tanıma	1	Kişisel-sosyal rehberlik	6	Kişisel-sosyal rehberlik	4	Veli görüşmeleri	1	Aile eğitimi	3	Aile eğitimi	5
Aile eğitimi	1	Aile eğitimi	1	Akran iletişimi eğitimi	4	Aile eğitimi	1			Oryantasyon	4
Paydaşlar arası işbirliği	1	Aile görüşmesi	2	Kurum dışı paydaşlarla işbirliği	1	Psikolojik danışma	2				
Kişisel-sosyal rehberlik	1	Oryantasyon	1								

Yöneticiler, öğrencilerin kişilikle ilgili problemlerine ilişkin en çok yaptıkları çalışmanın Kişisel sosyal rehberlik ($f=6$) olduğu belirtmiştir. Bunu paydaşlar arası işbirliği ($f=3$) ve aile görüşmesi ($f=1$) izlemiştir (K54: rehberlik ve okula uyum çalışmaları yapılır, ailesi ile temas halinde çalışılır). Öneriler kategorisinde bireysel-grup rehberliği ($f=3$) en çok yükleme yapılan temadır. Önleyici rehberlik, paydaşlar arası işbirliği, birey tanıma, eğitsel rehberlik, aile eğitimi ve kişisel sosyal rehberlik diğer önerileri oluşturmaktadır (K4: öğrencilerin kendilerini tanımalarının sağlamalıyız, yaşadıkları ruhsal problemlere veya ergenlik problemlerinin çözümü noktasında onlara yardımcı olmalıyız).

Rehber öğretmenler ise öğrencilerin kişilik problemlerine ilişkin

analiz sonucunda en yaygın yapılan çalışmaları Müşavirlik (f=2), Bireyi Tanıma (f=2) ve Psikolojik Danışma (f=2) olarak ifade etmiştir (K10: öğrencilere bazı anket çalışmaları yapılarak kendilerini tanımaları sağlanır). Öneriler arasında Kişisel-Sosyal Rehberlik (f=4), Akran İletişimi Eğitimi (f=4) ve Psikolojik Danışma (f=2) yer almaktadır (K11: çatışma çözme ve akran arabuluculuğu çalışmaları yapılabilir).

Öğretmenler, öğrencilerin kişilik problemlerine yönelik olarak en yaygın yaptıkları çalışmanın Önleyici Rehberlik (f=15) ve Kişisel Sosyal Rehberlik hizmetlerine (f=15) yer vermek olduğu belirlenmiştir (K48: öğrencilerimle iletişim kurarak ve empati yaparak problemleri davranışları önlemeye çalışıyorum). Önerilerin başında Önleyici Rehberlik (f=6), Bireyi Tanıma (f=4) yer alırken bunu Aile Eğitimi, Bireysel-Grup Rehberliği (f=3) ve Eğitsel Rehberlik (f=1) olarak izlemiştir. (K29: öğrencilerin kendilerini tanımlarını sağlayacak çalışma ve seminerler yapılabilir bu konuda öncelikle rehberlik servisinin çalışması gerektiğini düşünmekle birlikte okul ve ailenin işbirliği içerisinde çalışması sağlanmalıdır).

Diğer Problemlere Yönelik Eğitim Çalışanlarının Yaptığı Çalışma ve Önerilere İlişkin Bulgular

Öğrencilerin karşılaştıkları diğer problemlerin çözümüne ilişkin yöneticilerin, rehber öğretmenlerin ve diğer branştaki öğretmenlerin yaptıkları çalışmalar olup olmadığına ilişkin görüşleri “diğer görüşleriniz nelerdir? Ve önerilerinizi belirtiniz” sorusu yönlendirilerek cevap vermeleri istenmiş ve verilen cevapların analizi sonucunda yapılan diğer çalışmalara ve önerilere ilişkin tema ve kodlama yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8: Eğitim Çalışanlarının Diğer Görüşlerine İlişkin Analiz Sonuçları

Okul Yöneticileri				Rehber Öğretmenler				Öğretmenler (Diğer Branşlar)			
Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar		Öneriler		Yapılanlar	
Temalar	f	Tema	f	Tema	f	Temalar	f	Temalar	f	Temalar	f
Yok	10	Yok	13	Yok	12	Yok	11	Sosyal-kültürel etkinlik	2	Önleyici rehberlik	1
Ders yükü azaltılma	1					Müşavirlik	1	Önleyici rehberlik	2	Bireyi tanıma	1
Sosyal-kültürel etkinlik	1					Bireysel-Grup rehberliği	1	Değer eğitimi	1	Okul aile işbirliği	3
Farklı programlı okullar açılmalı	1					Aile eğitimi	1	Rehberlik servisi daha çok çalışmalı	1		
Önleyici rehberlik	1							Bireyi tanıma	1		
Sosyal destek hizmetleri	1							Okul aile işbirliği	3		
Değer eğitimi	1							Eğitim sistemi değişikliği	2		
								Öğretmenlik uygulamaları yapılmalı	2		

Okul yöneticilerinin öğrenci problemleriyle ilgili yapılan diğer çalışmalarına ilişkin her hangi bir görüş beyan etmedikleri görülmüştür. Önerilere ilişkin olarak yapılan analizde Sosyo-kültürel etkinlik, ders yükünün azaltılması, farklı programlı okullar açma, önleyici rehberlik, sosyal destek hizmetleri ve değer eğitimi (f=1) verilmesi gibi temalar belirlenmiştir (K1: aslında öğrencilere ilkokul ve ortaokul seviyelerinde saygı, özgüven ve dinleme boyutunda çalışmalar yapılmalıdır).

Rehber öğretmenlerin öğrencilerin problemlerine ilişkin yaptıkları diğer çalışmalarla görüşlerin analizi sonucunda Müşavirlik, Bireysel-Grup Rehberliği ve Aile Eğitimi (f=1) olarak belirtmişlerdir (K14: okul personeline toplumsal ilişkiler, meslek ve gelecekle ilgili konular, kişilik problemleri gibi konularda etkinlikler gerçekleştirildiğini düşünüyorum). Her hangi bir öneri ise geliştirmemişlerdir.

Öğretmenler öğrencilerin yaşadığı diğer problemlerle ilgili en yaygın yaptıkları çalışmaların başında Okul Aile İşbirliği (f=3), Bireyi Tanıma (f=1) ve Önleyici Rehberlik (f=1) faaliyetleri yer almıştır. (K41: okul aile işbirliği sayesinde birçok problemi büyümeden çözebiliyoruz, böylece özellikle öğrencilerin devamsızlık problemlerini büyük oranda azaltmayı başardık). Önerilerin başında ise Okul-Aile İşbirliği (f=3) gelmektedir. Sosyo-kültürel etkinlik, önleyici rehberlik, eğitim sisteminde değişiklik, öğretmenlik uygulamalarının yapılması (f=2) da öneriler arasındadır. (K39: ailelerin bireyin gelişim süreçleri hakkında eğitilmesi gerekmektedir, ayrıca öğretmenlerin öğrenci ile iletişimini geliştirecek seminerler verilmelidir).

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada eğitim kurumlarında görev yapan eğitimcilerin (yönetici, rehber öğretmen ve öğretmenlerin) öğrencilerin sıkça karşılaştıkları problemlere ilişkin farkındalık durumlarının ve bu problemlerin çözümüne ilişkin yaptıkları çalışmaların neler olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda eğitim kurumlarında görev yapan yönetici, rehber öğretmen ve diğer öğretmenlerle görüşme yöntemi ile veri toplanmıştır. Toplanan verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgulara ilişkin sonuçlar, öğrencilerin yaşadıkları problemler çerçevesinde altı kategoride toplanmış (sağlık-beden, okul-öğretmen-ders, aile, toplumsal ilişkiler, meslek gelecek ve kişilik) ve sonuçlar bu çerçevede tartışılmıştır. Altı kategoride ele alınmasına neden olan faktör ise (Erdener vd., 2017a: 316-318; 2017b: 154-155) tarafından 7237 örneklemeden elde edilen verilerde sıklıkla yaşanan problemlerin olması etken olmuştur. Öğretmen, okul yöneticisi ve rehber öğretmenlerin bir taraftan yukarıda zikredilen araştırmada ortaya konulan problemlerle ilgili farkındalıkları olup olmadığı ve bu problemlerin çözümüne yönelik neler yaptıkları ve yapılması gerekenler olarak neler düşündükleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Yöneticilerile yapılan görüşmelerden neticesinde öğrencilerin sağlık ve beden alanında yaşadıkları sorunların çözümü için yapılan çalışmaları; öncelikle aile görüşmelerinin yapmak, hem okul içi hem de okul dışındaki paydaşlarla işbirliği içinde çalışarak bu sorunların üstesinden gelmek, sağlık taramaları yapmak, öğrenci dosyaları tutmak olarak belirtmişlerdir. Ancak yapılan bu çalışmaların yeterli olmadığını beyan eden yöneticiler bunlara ek olarak, kuruma sağlık personeli görevlendirilmesi, öz bakım ve ilk yardım eğitimlerinin verilmesi gibi önerilerde bulunmuşlardır. Okul yöneticileri öğrencilerin okul-öğretmen ve ders alanı ile ilgili problemlerinin çözüm adına, akademik destek verme, dönem sınavları yapma, sosyal-kültürel etkinlikler yapma, paydaşlarla işbirliği içine girme gibi çalışmalar

yaptıklarını belirtmişlerdir. Ancak yöneticiler yapılması gerekenlere ilişkin her hangi bir öneride bulunmamışlardır. Aile alanı ile ilgili yaşanan problemlere ilişkin olarak yöneticilerin problemlerin üstesinden gelmeye dönük “öğrenci aile görüşmeleri” yaptıkları ve “aile eğitimleri” verdikleri belirlenmiştir. Öğrencilerin toplumsal ilişkiler alanında yaşadıkları problemlerin çözümüne yönelik olarak okul yöneticileri “kişisel-sosyal rehberlik ve sosyal-kültürel etkinlik” gibi çalışmalar yaptıklarını belirtmiş, ancak birçok yönetici bu konuda herhangi bir görüş beyan etmemiştir. Bununla birlikte problemlerin çözümü adına öneri olarak yöneticiler ahlaki ve toplumsal sorumluluk eğitimlerinin verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Yöneticiler, öğrencilerinin meslek-gelecek alanında yaşadıkları problemlerin çözümüne yönelik olarak öncelikle “mesleki rehberlik” çalışmaları yaptıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin kişilik ile ilgili yaşadıkları problemlerin çözümü adına yöneticiler okullarda “kişisel-sosyal rehberlik faaliyetleri ve okul-öğretmen-aile işbirliği ile çalışmalar yaptıkları belirlenmiştir. Söz konusu altı alan dışında öğrencilerin yaşadıkları sorunların çözümü adına yöneticilerin neler yaptıkları sorusuna tüm katılımcıların herhangi etkinlik veya önleyici çalışma yapmadıkları belirlenmiştir. Ayrıca yöneticilerin yukarıdaki altı alanla ilgili sınırlı sayıda ya da hiç öneriye yer vermedikleri gözlenmiştir. Mevcut çalışmalara ilave olarak neler yapabileceklerine ilişkin soruya yöneticilerin genellikle öneride bulunmadıkları ya da sınırlı da olsa görüş beyan edenlerin “rehberlik servisi personeline” işaret ettikleri belirlenmiştir. Bu durum yöneticilerin öğrenci problem alanları konusunda farkındalıklarının sınırlı olduğu ya da bu durumu yeterli ciddiyette önemsemedikleri şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bilgi eksikliği olabileceğini de akla getirmektedir. Oysa okul yöneticilerinin öğrencilerin yaşadıkları sorunların çözümünde iyi bir yönetsel beceriye sahip olmalarının önemi büyüktür (Bursalıoğlu, 1997; Çınkır, 2010). Okul yöneticilerinin görevleri arasında, mevcut eğitim programı, öğrenci kaynağı, iş gören kaynağı, genel hizmetleri ve parasal kaynağı yönetmek olduğu (Başaran, 2008; Kaya, 1999) kısacası okulu amaçlarına uygun olarak yaşatmak (Çınkır, 2010: 1029) olduğu düşünüldüğünde yöneticilerin öğrenci sorunlarıyla ilgili yeterli düzeyde orijinal öneriler geliştirememiş olmaları okul amaçlarına ulaşım noktasında sorun oluşturması kaçınılmazdır. Söz konusu sorunların üstesinden gelmek adına okul müdürlerinin çalışanlara liderlik etmeleri ve etkili çözümler geliştirmeleri elde diledik sonuçları olumlu yönde etkileyecektir (Gümüşeli, 2001; Julian, 1994; Beatriz, Nusche ve Moorman, 2008). Okul yöneticilerinin öğrenci problemlerinin bazılarının genel itibari ile farkında olsalar da bu sorunların çözümüne yönelik önleyici rehberlik hizmetleri çerçevesinde yaratıcı çözümler ve bakış açıları üretememiş olmaları önemlidir. Bu durum, yöneticilerin bu bağlamda aksiyoner davranış

geliştirmeleri için hizmet öncesi ve hizmet içi eğitimlerinin sağlanması yararlı olabilir.

Okul rehberlik personelinin öğrencilerin sağlık ve beden alanında yaşadıkları problemlere yönelik olarak kurum dışı paydaşlar ile işbirliği içinde çalışmalar yaptıkları, sağlık taraması, kişisel-sosyal ve önleyici rehberlik çalışmalarına öncelikli olarak yer verdikleri görülmüştür. Bu çalışmaların yetersiz olduğunu kişisel-sosyal rehberlik, aile görüşmeleri, sağlık taramaları ve müşavirlik gibi çalışmaların yapılmasına daha çok ağırlık verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Okul-öğretmen ve ders alanında öğrencilerin yaşadıkları problemlerin üstesinden gelmek için okuldaki diğer personele yönelik rehberlik hizmetleri verdiklerini, öğrencilere dönük mesleki rehberlik çalışmaları yaptıklarını, akademik destek verdiklerini ve paydaşlar ile işbirliği içinde çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Ancak bu çalışmalara ek olarak işbirliğine dayalı çalışmaların, önleyici rehberlik uygulamalarının daha fazla yapılması gerektiğini önermişlerdir. Öğrencilerin aile ile ilgili yaşadıkları problemlerin üstesinden gelmede ise rehber öğretmenler sıklıkla aile görüşmeleri yaptıklarını ve aile eğitimlerine önem verdiklerini belirtmişlerdir. Ancak aile eğitimi ve paydaşlar arası işbirliğinin eksik olduğunu ve bu konuda daha çok çalışma yapılması gerektiğini önermişlerdir. Rehberlik servisi personeli öğrencilerin toplumsal ilişkilerinde yaşadıkları problemlerin çözümünde grup rehberlik uygulamaları, müşavirlik hizmetleri, sosyal-kültürel faaliyetleri ve kişisel sosyal rehberlik çalışmalarını yaptıklarını ifade etmişlerdir. Öğrenciye uygun rol-model olunması gerektiğini, sosyal-kültürel etkinlikler yapılmasını bireysel ve grup rehberlik çalışmalarının arttırılmasına yönelik önerilere yer vermişlerdir. Öğrencilerin meslek ve gelecek ile ilgili yaşadıkları problemlerin çözümü için rehberlik servisi personeli ağırlıklı olarak mesleki rehberlik çalışmaları yaptıklarını belirtmişlerdir. Buna ek olarak bireyi tanıma ve aile eğitimi çalışmaları ile sorunların üstesinden gelmeye çalıştıkları belirtmişlerdir. Ancak mesleki rehberlik çalışmaları ve paydaşlar arası işbirliğinin arttırılmasının sorunların çözümü için gerekli gördüklerini ifade etmişlerdir. Öğrencilerin kişilik alanında yaşadıkları sorunların çözümünde ise rehber öğretmenler sıklıkla müşavirlik, bireyi tanıma ve psikolojik danışma hizmeti sunduklarını belirtmiştir. Ayrıca kişisel-sosyal rehberlik, akran eğitimi, psikolojik danışma gibi hizmetlerin yapılmasının gerektiğini belirtmişlerdir. Ancak birçok rehber öğretmenin bu konuda herhangi bir çalışma yapmamış olması da önemlidir. Rehber öğretmenler yapılan çalışmaları yeterli görülmediğini de belirtmiştir. Öğrencilerin yaşadıkları diğer sorunların üstesinden gelme adına neler yapıldığına ilişkin rehber öğretmenlerin büyük bir bölümü herhangi bir görüş beyan etmemiştir. Aynı şekilde herhangi bir öneride de

bulunmadıkları belirlenmiştir. Bu durum rehberlik servisi personelinin öğrencilerin problem alanlarına ilişkin farkındalıklarının yeterli olmadığı düşündürmektedir.

Rehberlik servisi personelinin görüşleri incelendiğinde tespit edilen sorunların çözümü adına uzmanlık alanlarına uygun çalışmalar yaptıklarını ifade etseler de bu çalışmaların sorunların üstesinden gelmede yetersiz olduğunu belirterek, müşavirlik, aile görüşmesi, paydaşlar arası işbirliği, öğrenciye uygun rol-model olunması, akran eğitimi ve psikolojik danışma hizmetleri gibi çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bal-Bardakçı (2011) çalışmasında psikolojik danışmanların okullarda yaptıkları görevlere ilişkin görüşlerini incelemiş ve en sık yapılan çalışmalar arasında öğretmenlere rehberlik etkinlikleri konusunda bilgi verme, öğretmenlerle görüşme ve işbirliği yapma olduğunu belirlemişlerdir. Buna karşın psikolojik danışmanların yaptıkları çalışmalara ek olarak öğretmenlerle işbirliğinin daha çok artırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Araştırmanın bulguları literatürdeki araştırma sonuçları (Bal Bardakçı, 2011; Güven, 2009; Nazlı, 2007) ile paralellik göstermektedir.

Öğretmenler ise öğrencilerin sağlık ve beden alanı ile ilgili karşılaştıkları problemlerin çözümünde rehberlik servisi ile işbirliği içine çalıştıkları, beslenme ve ilkyardım bilgisi aktardıkları, kurum içi ve dışı paydaşlar ile işbirliği içinde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Bu bulgu öğretmelerin diğer eğitim çalışanları ile kıyaslandığında olaya daha hassasiyet ile yaklaştıklarını göstermektedir. Yapılan bu çalışmalara ek olarak öğretmenler, izleme çalışmalarının yetersiz olduğunu ve bilgilendirme çalışmalarının daha fazla yapılması gerektiğini ifade ettikleri görülmüştür. Okul-öğretmen ve dersler konusunda öğrencilerin problemlerinin çözümünde öğretmenlerin benzer bir şekilde yoğun çalışmalar içinde olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda, var olan sorunların belirlenmesi, bireyi tanıma ve izleme, işbirliği, eğitsel rehberlik, akademik destek verme gibi çalışmalar yaptıklarını vurgulamışlardır. Bu çalışmalara ilaveten ailenin ve rehberlik servisi personelinin bilgilendirilmesi, rehberlik servisi ve okul idaresinin daha fazla çaba sarf edecek çalışmalar yapmaları gerektiğini vurgulamaları öğrenci problemlerinin farkındalığı ve çözümü açısından önemlidir. Aile ilişkilerinde yaşadıkları sorunların çözümünde öğretmenler öğrencileri için, aile görüşmeleri ve eğitimleri yaptıklarını, paydaşlar ile işbirliği içinde çalışarak bireysel görüşmeler ile eğitsel rehberlik hizmetleri sunarak izleme-değerlendirme çalışmaları yaptıklarını belirtmişlerdir. Ancak yine de aile ile görüşmelerin yetersiz olduğunu ve rehberlik servisinin çalışmalarını arttırması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu durum rehberlik servislerinin öğretmenlerin beklentilerini karşılamadığını göstermektedir. Öğretmenlerin öğrencilerin toplumsal ilişkiler alanında

yaşadığı sorunların çözümünde sıklıkla, kişisel-sosyal ve bireysel-grup rehberlik çalışmaları yaptıkları gözlenmiştir. Bununla birlikte değer eğitimi temelli çalışmalara da yer verdikleri görülmektedir. Bu konuda rehberlik servisi personeli ile işbirliği içinde çalıştıkları gözlenmiştir. Ayrıca değer eğitimi çerçevesinde yapılan çalışmaların yetersiz olduğunu ve artırılmasını önermişlerdir. Daha da ilginç olanı ise öğrencinin yeteri kadar dinlenmesi gerektiğini vurgulamalarıdır. Meslek ve gelecek ile ilgili problemlerin çözümü için öğretmenlerin mesleki rehberlik çalışmaları yaptıkları görülmüştür. Ayrıca bireysel-grup rehberlik çalışmaları, sosyal-kültürel etkinlikler, işbirliği yapılan diğer çalışmalar olarak ifade edilmiştir. Buna rağmen mesleki rehberlik, kişisel-sosyal rehberlik ve uzman yardımı alanında yapılması gereken çok daha fazla çalışma oluşunu belirttikleri gözlenmiştir. Öğrencilerin kişilik alanında yaşadıkları sorunların çözümünde öğretmenlerin sıklıkla önleyici, kişisel-sosyal rehberlik, bireyi tanıma hizmetleri verdikleri ve diğer paydaşlar ile işbirliği içine girdiklerini ifade etmişlerdir. Bu çalışmalara ek olarak aile eğitimi, önleyici rehberlik, bireyi tanıma vb. çalışmalara önem verilmesini önermişlerdir. Öğrencilerin sözkonusu problem alanları dışında varsa belirledikleri sorunların çözümü konusunda çoğu öğretmenin herhangi tespitte bulunmadığı ancak tüm eğitim çalışanlarına ve paydaşlara düşen görevler olduğunu vurgulamışlardır.

Öğretmenlerin öğrenci sorunlarının çözümünde yaptıkları önemli çalışmalar umut verici bir hizmet olarak değerlendirilebilir. Bahsi geçen sorunların üstesinden gelmek için okullardaki öğrenci izleme çalışmalarının ve bilgilendirme çalışmalarının daha çok yapılması gerektiği yönündeki önerileridir. Buna ek olarak, aile ve rehberlik servisi personelinin bilgilendirilmesi, rehberlik servisi ve okul idaresinin daha fazla çaba sarf etmesi gerektiği, aile ile görüşmelerin yetersiz olduğu ve rehberlik servisinin çalışmalarını artırması gerekliliğini, öğrencinin yeteri kadar dinlenmesi gerektiğini, eğitim çalışanlarına ve paydaşlara düşen görevler olduğunu belirttikleri önemli tespitler arasında yer almaktadır. Bu önerilerin literatürdeki çalışmaların bulguları ile tutarlı olduğu görülmüştür (Bal Bardakçı, 2011; Başaran, 2008; Bozic ve Carter, 2002).

Sonuç olarak, öğretmenlerin yaptıkları çalışmaların sayısı müdürler ve rehber öğretmenlerden daha fazladır. Ayrıca öğretmenlerin öğrenci problemlerine ilişkin yapılmasını önerdikleri temaların ve kodların sayısının fazla olması öğretmenlerin öğrenci problemlerine daha duyarlı olduklarını göstermektedir. Katılımcıların en yaygın yaptıkları çalışmalar, öğrencilerin sağlık-beden problemlerine ilişkindir. Bununla birlikte araştırmamızın odak noktasını oluşturan altı alan dışında ilave olarak “eklemek istedikleri husus ve önerileriniz nedir?” Sorusuna öğretmenler yöneticiler

(müdürler), rehber öğretmenlerin çoğu hemen hemen hiçbir öneriye ve çalışmaya yer vermemiş olması okullarda önleyici rehberlik hizmetlerinin yeterli olmadığını göstermektedir. Bir diğer araştırma sonucu en yaygın yapılan çalışmaların aynı zamanda yapılmasının en çok önerildiği çalışma içinde yer almaktadır. Bu durum, aslında okullarda yapılması gereken çalışmaların, yapılmadığını gösterdiği söylenebilir. Özellikle teknolojinin hızlı bir şekilde günlük yaşamdaki kullanımının yaygınlaştığı (Tezci, 2011: 484-485; Tezci ve İçen, 2017: 100) günümüzde öğrencilerin problemlerinin buna bağlı olarak çeşitlendiği dikkate alındığında okul yöneticileri ve rehber öğretmenlerin yaptıkları çalışmaların yüzeysel kaldığı söylenebilir. Öğretmenlerin, rehber öğretmenlerin ve okul müdürlerinin programında doğasında yer alan ve öğrencilerin karşılaştıkları problemlerin üstesinde gelmelerinde onlara yaratıcı, eleştirel düşünme gibi becerileri kazandıracak çalışmalar yapmalarının (Dilekli ve Tezci, 2016: 144) yararlı olacağı söylenebilir.

Araştırmanın bulguları okullarda öğrenci problemlerinin çözümü adına tüm eğitim personelinin kayda değer çalışmalar yaptıkları ancak yeterli olmadığı ve günümüz şartlarında değişen ve farklılaşan sorunlara karşı etkili önleyici rehberlik hizmetlerinin yeterli olmadığı ve buna yönelik yaratıcı çözümler önerilmediği belirlenmiştir. Bununla birlikte katılımcıların bu çalışmaların mevcut sorunların çözümünde yetersiz olduğunu belirtmiş ve buna bağlı olarak bazı önerilerde bulunmuş olmaları da farkındalık açısından önemlidir. Elde edilen bulgulara bağlı aşağıdaki önerilere yer verilmiştir:

Öncelikle her geçen gün değişen ve farklılaşan öğrenci problem alanları konusunda eğitim iş görenlerinin yenilikçi bakış açılarının geliştirilmesi yönünde gerek hizmet öncesi ve gerekse hizmet içi eğitim sağlayacak programlara yer verilmesi yararlı olacaktır. Eğitim iş görenlerinin mesleğini sevmesi, görev ve sorumluluklarını tam olarak yerine getirmesi gerekmektedir. Bunun için hem eğitim fakültelerindeki öğretmen yetiştirme eğitimi programlarına hem de hizmet içi eğitim uygulamalarına, politika yapıcılara önemli sorumluluklar düşmektedir. Ayrıca, psikolojik danışmanların yönetici olarak görevlendirilmemesi; alan dışı atamaların yapılmaması; psikolojik danışman sayısının arttırılması da gerekmektedir (Yüksel-Şahin, 2016: 291-292). Son olarak, tüm personelin ortak bir rehberlik anlayışı ile işbirliği içinde çalışması için konsültasyon çalışmalarına ağırlık verilmesinin, sınıf rehberlik uygulamalarının daha sağlıklı bir şekilde yapılmasının, tüm paydaşların rehberlik konusunda bilgilendirilmesi için hizmet-içi eğitim almalarının faydalı olacağı söylenebilir. Özellikle günümüzde gittikçe artan madde bağımlılığı, teknoloji bağımlılığı, dijital zorbalık, dijital suçlar ve buna

yönelik önleyici rehberlik hizmetleri bakımından tüm okul çalışanlarına hizmet içi eğitimlerin verilmesinin bunlarla mücadele ve önleyici rehberlik çalışmalarının nasıl yürütüleceğine ilişkin bilgi ve beceriler artırılmasının yararlı olacağı söylenebilir. Ayrıca okullarda öğretmen-rehber öğretmen ve okul yönetimi arasında daha fazla eşgüdüm ve işbirliğinin sağlanmasının yararlı olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Aktepe, V. (2005). Eğitimde Bireyi Tanımının Önemi. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 15-24.
- Alıcıgüzel, İ. (1999). *Çağdaş Okulda Eğitim ve Öğretim*. İstanbul: SistemYayıncılık,
- Aydın, B. (Ed.) (2011). *Rehberlik*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Bacanlı, H. (2005). *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Baddeley, A. (1992). Volume II: Working memory and conscious awareness. Editörler: Collins, A. F., Gathercole, S. E., Conway, M. A. & Morris, P. E. *Theories of memory*, (pp. 11-20), UK: Lawrence Erlbaum.
- Bakırcıoğlu, R. (2005). *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. Ankara: Anı Yayınları.
- Bal-Bardakçı, A. (2011). *İlköğretim Okullarında Çalışan Sınıf Öğretmeni, Sınıf Rehber Öğretmeni ve Psikolojik Danışmanların Kapsamlı/Gelişimsel Rehberlik Programına İlişkin Görüşleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Başaran, İ. E. (2008). *Türk Eğitim Sistemi ve Okul Yönetimi*. Ankara: Ekinoks Yayınları.
- Başaran, M. (2008). *İlköğretim Okullarındaki Yönetici ve Sınıf Rehber Öğretmenlerinin Psikolojik Danışma ve Rehberlik Faaliyetlerinden Beklentileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Beatriz, P., B. Nusche, D. ve Moorman, H. (2008). *Improving school leadership. Policy and practice*. OECD. Retrieved 10 May, 2017, from: <https://www.oecd.org/education/school/44374889.pdf>
- Benton, S, A. Robertson, J. M., Tseng, W. C., Newton, F. B. ve Benton, S. L. (2003). Changes in counseling center client problems across 13 years. *Professional Psychology: Research & Practice*, 34, 66-72.

- Bozic, N. ve Carter, A. (2002). Consultation groups: Participants' Views. *Educational Psychology in Practice*, 18(3), 189-201.
- Bursalıoğlu, Z. (1997). *Okul Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranış*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Çınkır, S. (2010). Problems of Primary School Head Teachers: Problem Sources and Support Strategies. *Elementary Education Online*, 9(3), 1027-1036.
- Cohen, J. (2006). Social, Emotional, Ethical, and Academic Education: Creating a Climate for Learning, Participation in Democracy, and Well-Being. *Harvard Educational Review*, 76(2), 201-237.
- Demirel, Y. ve Yücel, M. (2017). Sosyal Destek ve Psikolojik Güçlendirmenin Duygusal Tükenmişlik Üzerine Etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 310-321.
- Dilekli, Y., ve Tezci, E. (2016). The Relationship Among Teachers' Classroom Practices for Teaching Thinking Skills, Teachers' Self-Efficacy Towards Teaching Thinking Skills and Teachers' Teaching Styles. *Thinking Skills and Creativity*, 21, 144-151.
- Downe-Wamboldt, B. (1992). Content Analysis: Method, Applications, and Issues. *Health Care for Women International*, 13(3), 313-321.
- Erdener, M. A. (2014). The Factors which Contribute or Limit Parent Involvement in Schooling. *NWSA-Education Sciences*, 9(1), 36-47.
- Erdener, M. A. (2016). Principals' and Teachers' Practices about Parent Involvement in Schooling. *Universal Journal of Educational Research* 4(12A), 151-159.
- Erdener, M. A., ve Knoepfel, R. C. (2018). Parents' Perceptions of their Involvement in Schooling. *International Journal of Research in Education and Science*, 4(1), 1-13.
- Erdener, M. A., Sezer, F. ve Tezci, E., (2017a). Determination of Frequent Student Problems Areas in Middle Schools. *Erzincan Üniversitesi Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(2), 303-320.
- Erdener, M. A., Sezer, F. ve Tezci, E., (2017b). Liselerde Sık Karşılaşılan Öğrenci Problemleri. *Journal of Turkish Studies*, 12(14), 151-166., Doi: 10.7827/Turkishstudies.11517.
- Glasser, W. (1990). *The Quality School: Managing Students without Coercion*. Harper and Row Publishers, Inc., 10 East 53rd Street,

New York, NY 10022.

- Gümüşeli, A. İ. (2001). *Yılında İlköğretim Okulu Müdürleri Çalışma Ortam ve Koşulları, Sorunları, Bireysel ve Mesleki Özellikleri*. İstanbul: İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Vakfı Yayın No: YTÜVAK. FE.DK-2002-2003.
- Güneri, O. Y., Aydın, G. ve Skovholt, T. (2003). Counseling Needs of Students and Evaluation of Counseling Services at a Large Urban University in Turkey. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 25(1), 53-63.
- Güven, M. (2009). Milli Eğitim Bakanlığı Müfettişlerinin Okul Rehberlik Hizmetleri ve Denetimiyle İlgili Görüşleri. *Journal of International Social Research*, 2(9), 171-179.
- Julian, D. A. (1994). Planning for Collaborative Neighborhood Problem-Solving: A review of the literature. *Journal of Planning Literature*, 9(1), 3-13.
- Kaya, Y. K. (1999). *Eğitim Yönetimi: Kuram ve Türkiye'deki Uygulama* (4. Baskı). Ankara: Set ofset.
- Kılıç, M. (2006). Öğrenmenin Doğası. Yeşilyaprak, B. (Ed). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. (ss.144-169). Ankara: Pegem
- Kitzrow, M. A. (2003). The Mental Health Needs of Today's College Students: Challenges and Recommendations. *NASPA Journal*, 41(1), 167-181.
- Larrivee, B. (2000). Transforming Teaching Practice: Becoming the Critically Reflective Teacher. *Reflective Practice*, 1(3), 293-307.
- Nazlı, S. (2007). Okul Yöneticilerinin Rehberlik ve Psikolojik Danışma Hizmetlerini Algılamaları. *Eğitim Araştırmaları*, 26, 155-166.
- Resmi Gazete (1973). *Milli Eğitim Temel Kanunu*. Kanun no: 1739.
- Seikaly, L. (2007). *Indicators for Effective Principal Leadership in Improving Student Achievement. School Improvement in Maryland*. Australia.
- Seremet, C., Ward, B., Williamson, C. ve Seikkaly, L. H. (2009). Indicators for effective principal leadership in improving student achievement. *Maryland State Department of Education, undated*. Retrieved 10 May, 2015, from http://www.mdk12.org/process/leading/p_indicators.html.
- Sezer, F. (2016). Causes of Failure from Students' Point of View. *Journal*

of Human Sciences, 13(3), 4818-4830. <https://doi.org/10.14687/jhs.v13i3.4157>

- Sezer, F. ve İşgör, İ. Y. (2010). İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Problem Alanlarının Tespiti (Erzurum ili örneği). *Millî Eğitim Dergisi*, 39(186), 235-247.
- Tezci, E. (2011). Factors that Influence Pre-Service Teachers' ICT Usage in Education. *European Journal of Teacher Education*, 34(4), 483-499.
- Tezci, E. ve İçen, M. (2017). High School Students' Social Media Usage Habits. *Journal of Education and Proctice*, 8(27), 99-108.
- Weikel, K. A., Avara, R. M., Hanson, C. A. ve Kater, H. (2010). College Adjustment Difficulties and the Overtand Covert Forms of Narcissism. *Journal of College Counseling*, 13(2), 100-111.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Şeçkin Yayınları.
- Yüksel-Şahin, F. (2016). Okul Psikolojik Danışmanlarının Okullarında Verdikleri Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetlerini Değerlendirmeleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(1), 281-298.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page: 117-132

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 10.05.2019
Kabul/Accepted: 07.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**ORTAOKUL ALTINCI SINIF
ÖĞRENCİLERİNİN
YAZILI ANLATIM
BOZUKLUKLARININ
İNCELENMESİ**

**EXAMINATION OF
WRITTEN EXPRESSION
DISORDERS OF THE SIXTH
GRADE STUDENTS IN
SECONDARY SCHOOL**

Dr. Öğr. Üyesi Özgür BABAYİĞİT

Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Temel Eğitim Bölümü

ORCID: 0000-0001-6123-0609, ozgur.babayigit@bozok.edu.tr

Öz

Bu çalışmada, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunun belirlenmesinde, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Yozgat Merkez ilçedeki bir devlet ortaokulunda öğrenim gören 56 altıncı sınıf öğrencisi ile çalışılmıştır. Veriler 2018 yılı Nisan ayında toplanmıştır. Öğrencilere Türkçe derslerinde “aile” konulu kompozisyon yazdırılmıştır. Veri analizinde içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanmadıkları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra gereksiz sözcük kullanılması, sözcüğün yanlış anlamda kullanılması, mantık yanlışlığı, özne-yüklem uyumsuzluğu, eklerle ilgili yanlışlar, tamlama yanlışları anlatım bozuklukları tespit edilmiştir. Öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanmalarını geliştirmek amacıyla dikte çalışmaları yapılmalıdır. Dikte çalışmaları sonrasında öğretmenler tarafından kontrol ve düzeltmeler yapılarak öğrenci kâğıtları öğrencilere geri verilmelidir. Öğrenci eksik ve yanlış yaptığı noktalama işaretlerini görmelidir. Öğrencilerin uzun cümlelerde daha fazla anlatım bozukluğu yapmalarından hareketle, öğrenciler daha kısa ve öz cümleler yazmaya yönlendirilmelidir. Öğrencilerin konuşma kusurlarını yazıya aktarmaları sebebiyle, öğrencilerin öncelikle konuşma kusurlarının düzeltilmesi gerekmektedir. Bunu yapmak amacıyla öğrencilere sesli okuma yaptırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: ortaokul öğrencileri, yazılı anlatım, bozukluk

Abstract

The aim of this study is to examine the written expression disorders of the sixth grade students in the middle school. The research was carried out with the method of document analysis, one of the qualitative research methods. In the

determination of the research group, the sampling method which is easily accessible is used. 56 students studying in the sixth grade in a state secondary school in Yozgat province were studied. Data were collected in April 2018. The sixth grade students in the secondary school were given a composition on the subject of family during the lesson. Content analysis technique was used in the analysis of the obtained data. When the students' compositions examined, the students were observed not to use punctuation marks. Especially in long sentences, narration disorders were observed. In addition, the use of unnecessary words, the use of the word in the wrong sense, logic error, subject-predicate mismatch, errors related to attachments, misbehaviors in terms of expression were identified. For solution: Dictation studies should be carried out to improve students' use of punctuation marks. Having done dictation studies, the students' papers should be returned to the students after checking and correcting by the teachers. The students should see the missing and incorrect punctuation marks. Students should be directed to write shorter and more concise sentences, since they make more speech disorders in long sentences. Because of students' carrying the speech defects into writing language, firstly, they should correct the speech defects.. In order to solve this problem students' reading aloud is recommended.

Keywords: secondary school students, written expression, disorder.

Giriş

Bireylerin öğrenim yaşamları boyunca dört temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu dört temel dil becerisinden birisi olan yazma becerisi bunlar içerisinde en son ve en zor gelişenidir. Bunun yanı sıra konuşma becerisi ile birlikte yazma becerisi anlatmaya yönelik olan becerilerdir. Bu iki anlatma becerisi, bireyin kendisini dinleyene veya okuyana doğru bir şekilde ifade edebilmesi açısından önemlidir. Yapılan bu çalışmada öncelikle yazılı anlatım konusuna değinilmiştir. Ardından yazılı anlatım bozukluğu kavramının üzerinde durulmuştur.

Yazma, beyinde yapılandırılmış bilgilerin yazıya dökülmesi işlemidir (Güneş, 2007: 159). Yazma, zihindeki duygu, düşünce ve bilgilerin yazılı olarak ifade edilmesidir (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2009: 17). Yazmak çok karmaşık bir süreçtir. Yazmak, metnin fiziksel yaratımı, ses/sembol yazışmalarının organizasyonu, dilsel yapı üzerinde kontrol unsurlarını içermektedir. İnsanlar el yazısı ya da noktalama yapmak için yazmayı öğrenmemektedirler. Bunlar yazılı dilin etkili bir şekilde oluşturulması ve sunulması için araçlardır. İnsanlar iletmeleri gereken fikirleri ve düşünceleri olduğu için yazmaktadırlar (Hall, 1997: 69). Çocuklar, sosyo-kültürel topluluklarının üyelerinin okuryazar eylemlerini, rutinlerini ve değerlerini içselleştirdikleri ve anlamlandırdıkları için yazılı dillerini geliştirmektedirler (Owocki ve Goodman, 1997: 77). Yazma, okuma ve dinleme ile birlikte okuryazarlığın unsurlarından biridir (Hayes, 2010: 463).

Öğrencinin yazma becerisi geliştikçe bilgiyi transfer etme, düşünceleri düzenleme daha etkili şekilde yapılmaktadır (Akyol, 2013: 107). Yazma süreci üç aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamaların ilki ön bilgileri gözden geçirme, ikincisi düzenleme, üçüncü ve son aşama ise aktarma aşamasıdır (MEB, 2009: 17). Öğrenciler yazma becerileri ile düşüncelerini sınırlama, sıralama, düzenleme ve yazma kurallarını uygulamayı öğrenmektedirler. Yazma becerileri okuma, konuşma ve dinleme becerileriyle doğrudan ilişkilidir (MEB, 2009: 17). Teknolojik gelişmelerle artan iletişim araçlarında yazılı anlatımın daha fazla yer aldığı dikkat çekmektedir (MEB, 2012: 2). Yazıdaki biçimsel nitelikler ve içerik birbirini tamamlayan unsurlardır (MEB, 2012: 4). İletişimin temel malzemesi dil olmakla birlikte, dili kalıcı kılan ise yazılı anlatımdır (Aktaş ve Gündüz, 2002: 61). Yazılı anlatım olay, durum, düşünce ve duyguları, dili en güzel şekilde kullanarak, belli plan kapsamında başkalarına ve geleceğe ulaştırmaya, böylelikle kalıcılığını sağlamaya imkân veren bir araçtır (Aktaş ve Gündüz, 2002: 61). Yazma ile ilgili bilgiler incelendiğinde, yazmanın eğitimdeki önemine ağırlık verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra yazmanın iletişimde olan önemi dikkat çekmektedir.

Anadilini iyi öğrenememek ve anadili bilincini kazanamamış olmak, anlatım bozukluklarına neden olmaktadır (Pilancı, 1998: 229). Yazılı anlatım bozukluğu konusunun daha iyi anlaşılması açısından, konuyu oluşturan kavramların açıklanmasında fayda bulunmaktadır. Yazılı kavramı; yazılmış olan, muharrer, sözlü karşısı anlamına gelmektedir (Güncel Türkçe Sözlük, 2018). Anlatım kavramı; bir düşünceyi, bir duyguyu, bir tasarımı, bir konuyu sözle ya da yazı ile bildirme demektir (Yazın Terimleri Sözlüğü, 1974). Bozukluk kavramı ise; biçimsel ve dilsel yanlışlıkları bulunan (anlatım) anlamına gelmektedir (Yazın Terimleri Sözlüğü, 1974). Anlamın tam olarak iletilmesini engelleyen eksiklikler ve hatalar, genel olarak anlatım bozukluğu adı altında değerlendirilmektedir (Gökdayı, 2008: 100). Yazının kuralları, yazan ve okuyan için bir buluşma adresidir (Akbayır, 2011: 3). Yazılı anlatım çalışmalarında öğrencilerin ifade ve dil açısından kusursuz olması amaçlanmaktadır. Fakat anlatım sırasında çeşitli dil ve ifade yanlışlıkları yapılabilmektedir (Büyükikiz, 2009: 170). Yazılı anlatım bozukluğu, yazılanların tam olarak algılanmasını zorlaştırmakta ve geciktirmektedir. Zihin yazılanları anlamaya çalışmak yerine bozuklukları düzeltmekle uğraşmaktadır (Alpay, 2004: 51). Yazılanların eksik veya yanlış anlaşılması sonucunda, istenenlerin tam olarak aktarımı gerçekleşmemektedir. İstenmeyenlerin anlaşılmasına da sebep olabilmektedir. Bu durumu engellemek için, dil bilgisel ve toplumsal kurallara uyulması, konuşan/yazan ile dinleyen/okuyan kişilerin aynı kurallar içerisinde hareket etmesi gerekmektedir (Gökdayı, 2008: 97). Anlatım açısından bozuk ve

yazım yanlışları sık görülen bir yazı, yazarının eğitimsizliğini göstermektedir. Daha da önemlisi, bireyin ana diline gerekli saygıyı göstermediği anlamına gelmektedir. Anlatım bozukluklarını engellemenin temel şartı yanlışları bilmek ve tespit etmektedir. Anlatım bozuklukları bilinçli ve sürekli yazma çalışmaları ile düzeltilebilmektedir (Aktaş ve Gündüz, 2002: 115). Anlatım bozukluğu kavramı incelendiğinde, düşünceleri doğru ve eksiksiz olarak aktarmanın önemi dikkat çekmektedir.

İlgili araştırmalar incelenirken, yazılı anlatım bozukluğuna yönelik olarak ortaokul seviyesinde yapılan araştırmalar dikkate alınmıştır. Ortaokul seviyesinde yazılı anlatım bozukluğu ile ilgili olarak Uça (2003) tarafından yapılan araştırma sonuçlarından elde edilen bulgular şöyle özetlenebilir: Öğrencilerin yazılı anlatım kâğıtlarında en çok gerekli yerlerde nokta kullanılmaması ve gerekli yerlerde virgül kullanılmaması gibi noktalama işaretleri ile ilgili hatalar yaptıkları görülmüştür. Mahallî söyleyiş veya konuşma dilinin yazıya aktarılması konusunda hata oranının yüksek oluşu da dikkat çekicidir. Akbaba ve Yalçın (2006) tarafından yapılan araştırma sonucunda, cümle düzeyinde noktalama işaretlerinde, anlatım bozukluğunda çok hata yapıldığı tespit edilmiştir. Büyükkiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda, 12 türde 311 anlatım bozukluğu belirlenmiştir. Anlatım bozukluklarının 72'si yanlış anlamda sözcük kullanımı, 36'sı gereksiz sözcük kullanılması, 11'i gereksiz tekrar, 1'i devim ve atasözü yanlış, 7'si sıra yanlışlığı, 39'u öge eksikliği, 19'u mantık yanlışlığı, 31'i özne yüklem uyumsuzluğu, 15'i tamlama yanlışlığı, 2'si gereksiz kip ve kişi ekleri, 51'i eksik veya yanlış ek kullanımı, 7'si zamir belirsizliğidir. Yiğit (2009) tarafından yapılan araştırma kapsamında sınav kâğıtları incelenen 50 öğrencinin Türkçe, Sosyal Bilgiler, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin yazılı sınavlarında yaptıkları anlatım hata sayısı 1124'tür. En çok yapılan anlatım hatası %21,3'lük oranla mantık hatalarıdır. Dolayısıyla mantık hataları öğrencilerin yaptığı hataların beşte birinden fazladır. Mantık hatalarından sonra en fazla yapılan hatalar ise sırasıyla sözcük ya da eklerin eksik kullanılması (%13,7), özne-yüklem uyumsuzluğu (%13,1), nesne-yüklem uyumsuzluğu (%10,5), sözcüğün yanlış anlamda kullanılması (%9,8), sözcük ya da eklerin gereksiz yere kullanılması (%9,7) olarak tespit edilmiştir. Üstün (2011) tarafından yapılan araştırma sonucuna göre: Her öğrenci en az bir anlatım bozukluğu yapmıştır. En sık karşılaşılan anlatım bozuklukları %97,2 görülme oranı ile cümle öğeleriyle ilgili yanlışlıklar ve %50,5 görülme oranı ile birbiriyle karıştırılan kelimelerdir. Sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik düzeyle anlatım bozukluğu görülme sıklığı arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Yapılan ilgili araştırmalar incelendiğinde, ortaokul seviyesinde yazılı anlatım bozukluklarının sıklıkla görüldüğü anlaşılmaktadır. En fazla yapılan yazılı anlatım bozukluğunun

ise, yanlış kelime kullanımının olduğu belirlenmiştir.

Bu araştırmada, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu araştırma, ortaokul altıncı sınıf öğrencileri tarafından yapılan yazılı anlatım bozukluklarının tespit edilmesi ve bu yazılı anlatım bozukluklarının nedenlerinin ortaya konulması açısından önemlidir. Araştırmanın bulgularının sınıf ve Türkçe öğretmenlerine faydalı olacağı düşünülmektedir. Türkçe öğretimi alanında ve yazma eğitimi alanında çalışan araştırmacılara katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırmanın modeli nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi türündedir. Doküman incelemesi, yazılı veya görsel malzemenin toplanıp incelenmesi demektir (Sönmez ve Alacapınar, 2011: 83). Bu yöntem, araştırılması amaçlanan belirli olgu veya olgular hakkında bilgi içeren materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 187). Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarını incelemek amacıyla öğrenci yazıları incelendiğinden araştırmada doküman incelemesi yöntemi temel alınmıştır.

Çalışma Grubu ve Materyali

Araştırmanın çalışma grubunun belirlenmesinde, amaçlı örnekleme yöntemleri arasında yer alan kolay ulaşılabilir durum örnekleme uygulanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2006: 113; Patton, 2014: 242). Kolay ulaşılabilir durum örnekleme ile belirlenen, Yozgat Merkez ilçedeki bir ortaokulda altıncı sınıfta öğrenim gören 56 öğrenci çalışma grubunu oluşturmaktadır. Öğrencilerin 29'u erkek, 27'si kız öğrencidir.

Araştırmanın planlanması aşamasında, Türkçe öğretimi alanında görev yapan bir doktor öğretim üyesi ile uzman görüşmesi yapılmıştır. Uzman öğretim üyesi ile ortak karar verilmesi sonrasında, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerine kompozisyon yazdırılması uygun görülmüştür. Türkçe öğretmenliğı alanında doktora öğrenimi gören bir Türkçe öğretmeniyle kompozisyon konusunu tespit etmek için görüşme yapılmıştır. Türkçe öğretmeniyle yapılan fikir alışverişi sonrasında kompozisyon konusu olarak "aile" konusu belirlenmiştir.

Verilerin Toplanması

Veriler, 2018 yılı Nisan ayında toplanmıştır. Çalışma grubu öğrencilerine bir Türkçe ders saatinde kompozisyon yazdırılmıştır. Kompozisyon konusu olarak öğrencilere aile konusu verilmiştir. Araştırmacı, Türkçe

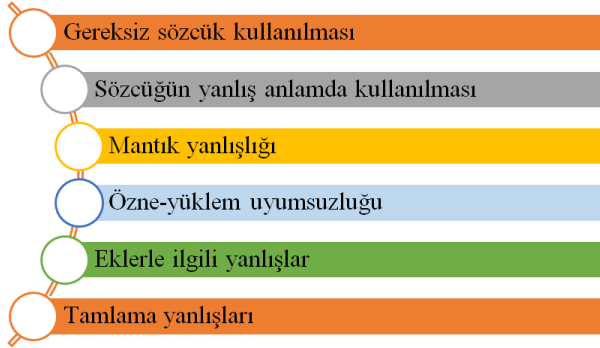
öğretmeniyle beraber veri toplama aşamasında derslere katılmıştır. Öğrencilere kompozisyon yazdırma görevini Türkçe öğretmeni yürütmüştür. Araştırmacı süreç boyunca Türkçe öğretmenine yardım etmiştir.

Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin analizinde, içerik analizine başvurulmuştur. Bu analizde öncelikle veriler kodlanır ve daha sonra kodlar içerisindeki temaları ve örüntüleri belirlemek için analitik yöntemlere başvurulmaktadır (Glesne, 2012: 255). Öğrencilerin kompozisyonları okunduktan sonra, öğrencilerin yapmış oldukları yazılı anlatım bozuklukları belirli kodlar, kategoriler ve temalar altında gruplandırılmıştır (Creswell, 2012: 243). Araştırmanın geçerliliğini sağlamak amacıyla; kod, kategori ve temaların uzman tarafından incelenmesi yöntemi işe koşulmuştur. Araştırmanın güvenilirliği boyutunda, araştırma sürecinin tamamı, eğitimde ölçme ve değerlendirme alanında görev yapan bir öğretim üyesi ile paylaşılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Öğrenci kompozisyonları incelendiğinde öncelikle göze çarpan durumlardan birisi, öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanmamalarıdır. Öğrencilerin özellikle uzun cümlelerde anlatım bozukluğu yaptıkları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, yapılan içerik analizi sonucunda Şekil 1’de belirtilen yazılı anlatım bozuklukları tespit edilmiştir.

Şekil 1: Yazılı Anlatım Bozuklukları

Şekil 1’de yer alan temalar kapsamında bulgular belirtilmektedir. Bulgular incelenirken, öğrencilerin yapmış oldukları yazılı anlatım bozukluklarına ait örnekler verilmektedir. Bu örnekler verilirken öğrencilerin yazılı cümleleri aynı şekilde aktarılmıştır. Yazım yanlışları üzerinde düzeltme yapılmamıştır.

Gereksiz Sözcük Kullanılması

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozuklukların-

dan ilki, cümlelerde gereksiz sözcük kullanılmasıdır. Öğrencilerin yapmış oldukları gereksiz sözcük kullanılması yazılı anlatım bozukluğu örnekleri Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Gereksiz Sözcük Kullanılması

Yazılı Anlatım Bozukluğu	Doğru Yazılı Anlatım
• Bence sizde mutlu olacağını yerlerde yaşamamanızı isterim.	• Bence siz de mutlu olacağınız yerlerde yaşayın.
• Sonra biraz kardeşimle biraz oyun oynadıktan sonra yemek yedikten sonra evin yolunu tuttuk.	• Kardeşimle biraz oyun oynayıp yemek yedikten sonra evin yolunu tuttuk.
• Ailenize bir veya iki saatinizi onlara ayırın.	• Bir veya iki saatinizi onlara ayırın.
• Aile sevgisi ailenin en büyük sevgilerden biridir.	• Aile sevgisi en büyük sevgilerden biridir.
• Kimse bu sevgimi hiç kimse azaltamaz.	• Bu sevgimi hiç kimse azaltamaz.
• Demek istiyorum ki ailemi çok seviyorum yani.	• Demek istiyorum ki ailemi çok seviyorum.
• Bir insan için aile sevgisi onlar için çok önemlidir.	• Bir insan için aile sevgisi çok önemlidir.
• Ailemiz bizim en büyük değerli insanlardır.	• Ailemiz bizim için en değerli insanlardır.
• Bende aynı şekilde bende onlara gösteriyorum.	• Ben de aynı şekilde onlara gösteriyorum.
• Sizce sizin aklınıza ne gelir?	• Sizin aklınıza ne gelir?

Tablo 1 incelendiğinde, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarında gereksiz sözcük kullanmalarına ilişkin örnekler görülmektedir. Örneğin “Aile sevgisi ailenin en büyük sevgilerden biridir.” cümlesinde, “ailenin” sözcüğünün fazladan kullanıldığı görülmektedir. Cümleler incelendiğinde, özellikle aynı kelimenin cümle içerisinde iki defa yazıldığı dikkat çekmektedir. Bu durumun ana nedeni olarak, düşünmeden yazma akla gelmektedir. Öğrencinin cümleyi zihninde olgunlaştırmadan kâğıda aktardığı düşünülmektedir. Konuşma kusurlarının yazıya yansıdığı düşünülmektedir.

Sözcüğün Yanlış Anlamda Kullanılması

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından ikincisi, cümlelerde sözcüğün yanlış anlamda kullanılmasıdır. Öğrencilerin yapmış oldukları sözcüğün yanlış anlamda kullanılması yazılı anlatım bozukluğu örnekleri Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Sözcüğün Yanlış Anlamda Kullanılması

Yazılı Anlatım Bozukluğu	Doğru Yazılı Anlatım
• Kol kanat edinen tek bireydir aile.	• Aile, kol kanat geren bireylerdir.
• Tüm kişi ailesinden mutludurlar umarım.	• Umarım herkes ailesiyle mutludur.
• Ailem sizler sayesinde dolu kişiyi tanıdım iyi ki varsınız	• Ailem! Sizler sayesinde birçok kişiyi tanıdım. İyi ki varsınız.
• Bunu unutmayın bu ismi bana babam kodu.	• Bunu unutmayın. Bu ismi bana babam koydu.
• Mesala ben bir küslük 1 dakika dayanamam.	• Meselâ ben küs olarak bir dakika dayanamam.
• Onlarsız hayat benim için boş gelir.	• Onlarsız hayat bana boş gelir.
• Köylü şehrin efendisidir	• Köylü milletin efendisidir.

Tablo 2 incelendiğinde, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarında sözcüğün yanlış anlamda kullanılması örnekleri görülmektedir. Örneğin “Köylü milletin efendisidir.” özdeyişinde, “milletin” sözcüğünün yerine “şehrin” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Cümleler incelendiğinde, konuşma anlatım bozukluklarının yazıya yansımış olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra cümlelerin zihinde olgunlaştırılmadan yazıya geçirildiği anlaşılmaktadır. Öğrencilerin planlama yapmadan, rastgele cümleleri oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Mantık Yanlışlığı

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından üçüncüsü, mantık yanlışlığıdır. Öğrencilerin yapmış oldukları mantık yanlışlığı yazılı anlatım bozukluğu örnekleri Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3: Mantık Yanlışlığı

Yazılı Anlatım Bozukluğu	Doğru Yazılı Anlatım
• Ailenizin değerini bilin. Sizden bana bir tavsiye.	• Benden size bir tavsiye. Ailenizin değerini bilin.
• Aynı bende onların başına bişey gelmesine dayanamam.	• Aynı şekilde, ben de onların başına bir şey gelmesine dayanamam.

Tablo 3 incelendiğinde, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarında mantık yanlışlığı örnekleri görülmektedir. Cümleler incelendiğinde, kelime sıralamasının yanlışlığı ve kelime ek-sikliği nedeniyle mantık hatasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Cümleler incelendiğinde, konuşma sırasında yapılan anlatım bozuklukları akla

gelmektedir. Yapılan mantık yanlışlığına bakıldığında, öğrencilerin yazmış olduğu kompozisyonu tekrar kontrol etmediği anlaşılmaktadır. Öğrencinin kompozisyonunu kontrol etmesiyle mantık yanlışının düzeltilebileceği düşünülmektedir.

Özne-Yüklem Uyumsuzluğu

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından dördüncüsü, özne-yüklem uyumsuzluğudur. Öğrencilerin yapmış oldukları özne-yüklem uyumsuzluğu yazılı anlatım bozukluğu örnekleri Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4: Özne-Yüklem Uyumsuzluğu

Yazılı Anlatım Bozukluğu	Doğru Yazılı Anlatım
<ul style="list-style-type: none"> • Annem, babam beni, ben de onları çok seviyorum. • Ben onları onlarda beni sever. 	<ul style="list-style-type: none"> • Annem, babam beni çok seviyorlar. Ben de onları çok seviyorum. • Ben onları çok severim. Onlar da beni sever.

Tablo 4 incelendiğinde, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarında özne-yüklem uyumsuzluğu örnekleri görülmektedir. Cümleler incelendiğinde, yüklem eksikliği nedeniyle, özne-yüklem uyumsuzluğunun yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durumun ana nedeni olarak konuşma sırasında yapılan anlatım bozukluğu akla gelmektedir. Konuşma sırasında yapılan bu yanlışın aynı şekilde yazıya geçirildiği görülmektedir.

Eklerle İlgili Yanlışlar

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından beşincisi, eklerle ilgili yanlışlardır. Öğrencilerin yapmış oldukları eklerle ilgili yazılı anlatım bozukluğu örnekleri Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: Eklerle İlgili Yanlışlar

Yazılı Anlatım Bozukluğu	Doğru Yazılı Anlatım
• Ailem benim dünyadaki en önemli insandır.	• Ailem benim için dünyadaki en önemli insanlardır.
• Annem benim için elinden gelen her şeyi yapan benim mutlu olmamı sağlayan insanlar.	• Annem benim için elinden gelen her şeyi yapan, benim mutlu olmamı sağlayan insan.
• 15 tatilinde annemin yanına gittim.	• 15 tatilde annemin yanına gittim.
• Ailemizden kıracak bir söz bir davranış yapmayalım.	• Ailemizi kıracak bir söz bir davranış yapmayalım.
• Demekki aile sevgisi budur olsa gerek.	• Demek ki aile sevgisi bu olsa gerek.

Tablo 5 incelendiğinde, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarında eklerle ilgili yanlışlık örnekleri görülmektedir. Cümleler incelendiğinde, özellikle çoğul eki olan -lar, -ler ekinde yanlışlıklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerin ekleri gereksiz olarak fazladan kullandığı görülmektedir. Eklerle ilgili yapılan bu yanlışın ana sebeplerinden birinin, öğrencinin kompozisyonunu tamamladıktan sonra yazısını kontrol etmediği düşünülmektedir. Öğrenci tarafından yapılacak kontrolün ardından, mevcut anlatım bozukluğunun düzeltilebileceği düşünülmektedir.

Tamlama Yanlışları

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından altıncısı ve sonuncusu, tamlama yanlışlarıdır. Öğrencilerin yapmış oldukları tamlama yanlışları yazılı anlatım bozukluğu örnekleri Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6: Tamlama Yanlışları

Yazılı Anlatım Bozukluğu	Doğru Yazılı Anlatım
• Ben bisürü arkadaşım oldu.	• Benim bir sürü arkadaşım oldu.
• Anne sevgisi göremeyenler anne sevgisine ihtiyaçları vardır.	• Anne sevgisini göremeyenlerin anne sevgisine ihtiyaçları vardır.
• Aile seni karşılıksız seven, senin her şeyinle kabul edendir.	• Aile seni karşılıksız seven, seni her şeyinle kabul edendir.
• Kardeşlerimde çok seviyorum.	• Kardeşlerimi de çok seviyorum.
• Çocuklar aile büyüklerine çok saygı duymaları gerekir.	• Çocukların aile büyüklerine çok saygı duymaları gerekir.
• Bende senin için her zorlu göze alacağım.	• Ben de senin için her zorluğu göze alacağım.
• Babanızın değeri bilin.	• Babanızın değerini bilin.
• Anne babasının evladına şevkatle, sevgiyle yaklaşınca çocukta mutlu olur.	• Anne babası evladına şevkatle, sevgiyle yaklaşınca çocuk da mutlu olur.
• Sizde bu yapmayı unutmayın.	• Siz de bunu yapmayı unutmayın.
• Mesala birgün birşey kendi aramızda çözeriz.	• Meselâ bir gün bir şeyi kendi aramızda çözeriz.

Tablo 6 incelendiğinde, ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarında tamlama yanlışları örnekleri görölmektedir. Cümleler incelendiğinde, tamlayan ve tamlanan ekinde eksiklikler dikkat çekmektedir. Yapılan bu yanlışla ilgili olarak öncelikle akla cümlelerin oluşturulmasındaki özensizlik gelmektedir. Öğrencilerin cümleleri yazıya geçirmeden önce, zihinlerinde olgunlaştırmadan ve düzenlemeden yazıya geçirdikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, öğrencilerin kompozisyonlarını yazım aşamasından sonra kontrol etmedikleri düşünölmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Yapılan bu araştırmada ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozuklukları incelenmiştir. Öğrencilerin yazmış oldukları kompozisyonlarında noktalama işaretlerini sıklıkla kullanmadıkları tespit edilmiştir. Bu durum araştırmacının, öğrenci kompozisyonlarını okurken oldukça zorlanmasına neden olmuştur. Ulaşılan bu sonuca benzer bir şekilde Uça (2003) tarafından yapılan araştırma sonucunda, ilköğretim altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım kâğıtlarında en çok gerekli yerlerde nokta kullanılmaması ve gerekli yerlerde virgöl kullanılmaması gibi noktalama işaretleri ile ilgili hatalar yaptıkları belirtilmiştir. Yine benzer

şekilde Akbaba ve Yalçın (2006) tarafından yapılan araştırma sonucunda ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin cümle düzeyinde noktalama işaretleri hataları yaptıkları tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan bu araştırma sonucunda öğrencilerin özellikle uzun cümlelerde anlatım bozukluğu yaptıkları tespit edilmiştir. Belirtilen sonuçların yanı sıra, yapılan içerik analizi sonucunda aşağıda belirtilen yazılı anlatım bozuklukları belirlenmiştir: Gereksiz sözcük kullanılması, sözcüğün yanlış anlamda kullanılması, mantık yanlışlığı, özne-yüklem uyumsuzluğu, eklerle ilgili yanlışlar, tamlama yanlışları.

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından ilki cümlelerde gereksiz sözcük kullanılmasıdır. Öğrencilerin yazılı cümleleri incelendiğinde, özellikle aynı kelimenin cümle içerisinde iki defa yazıldığı tespit edilmiştir. Ulaşılan bu sonuca benzer şekilde Büyükkiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda, ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinin yapmış olduğu 311 anlatım bozukluğundan 36'sının gereksiz sözcük kullanımı, 11'inin gereksiz tekrarlar olduğu belirtilmiştir. Yine benzer şekilde Yiğit (2009) tarafından yapıla araştırma sonucunda ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinin sözcük ya da eklerin gereksiz yere kullanması (%9,7) olarak tespit edilmiştir.

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından birisi, cümlelerde sözcüğün yanlış anlamda kullanılmasıdır. Cümleler incelendiğinde, konuşma anlatım bozukluklarının yazıya yansımış olduğu dikkat çekmektedir. Ulaşılan bu sonuca benzer şekilde Uça (2003) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim altıncı sınıf öğrencilerinin mahallî söyleyiş veya konuşma dilinin yazıya aktarılması nedeniyle yazım hatalarının yüksek oluşu belirtilmiştir. Benzer bir şekilde Büyükkiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda, ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinin yapmış olduğu toplam 311 anlatım bozukluğundan 72'si yanlış anlamda kullanılan sözcüklerdir. Araştırma sonucuyla paralel şekilde Yiğit (2009) tarafından yapılan ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yazılı sınavlarda yaptıkları anlatım bozukluklarından biri olan sözcüğün yanlış anlamda kullanılması oranı %10 olarak tespit edilmiştir. Yine benzer şekilde Üstün (2011) tarafından yapılan araştırma sonucunda, ilköğretim ikinci kademe öğrencilerinin yazılarında görülen anlatım bozuklukları % 51 görülme oranı ile birbiriyle karıştırılan kelimelerdir.

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından birisi, mantık yanlışlığıdır. Cümleler incelendiğinde, kelime sıralamasının yanlışlığı ve kelime eksikliği nedeniyle mantık hatasının yapıldığı tespit edilmiştir. Araştırma sonucuyla benzerlik gösterecek şekilde Büyükkiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yapmış olduğu 311 anlatım bozukluğundan 19'u man-

tık yanlışlığıdır. Benzer şekilde Yiğit (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda, ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin en çok yaptığı yazılı anlatım bozukluğu, %21,3'lük oranla mantık hatalarıdır.

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından bir diğeri, özne-yüklem uyumsuzluğudur. Cümleler incelendiğinde, yüklem eksikliği nedeniyle, özne-yüklem uyumsuzluğunun yapıldığı tespit edilmiştir. Araştırma sonucuyla benzerlik gösterecek şekilde Büyükikiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yapmış oldukları 311 anlatım bozukluğunun 31'i özne yüklem uyumsuzluğudur. Yine benzer şekilde Yiğit (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yazılı sınavlarda yapmış oldukları özne-yüklem uyumsuzluğu oranı %13'tür. Yine benzer şekilde Üstün (2011) tarafından yapılan araştırma sonucunda ortaokul öğrencilerinin yazılarında en sık karşılaşılan anlatım bozuklukları % 97 görülme oranı ile cümle öğeleriyle ilgili yanlışlıklardır.

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından bir diğeri, eklerle ilgili yanlışlardır. Cümleler incelendiğinde, özellikle çoğul eki olan -lar, -ler ekinde yanlışlıklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Araştırma sonucuyla benzerlik gösterecek şekilde Büyükikiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yapmış oldukları 311 anlatım bozukluğunun 2'si gereksiz kip ve kişi ekleri, 51'i eksik veya yanlış ek kullanımından kaynaklanmaktadır. Yine benzer şekilde Yiğit (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yazılı sınavlarda yapmış oldukları sözcük ya da eklerin gereksiz yere kullanılması oranı %10 olarak tespit edilmiştir.

Ortaokul altıncı sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım bozukluklarından bir diğeri, tamlama yanlışlarıdır. Cümleler incelendiğinde, tamlayan ve tamlanan ekinde eksiklikler dikkat çekmektedir. Araştırma sonucuyla benzerlik gösterecek şekilde Büyükikiz (2009) tarafından yapılan araştırma sonucunda ilköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yapmış oldukları 311 anlatım bozukluğunun 15'i tamlama yanlışlığıdır.

Araştırma sonuçları kapsamında şu önerilerde bulunulmuştur:

- Öğrencilerin noktalama işaretlerini kullanmalarını geliştirmek amacıyla dikte çalışmaları yapılmalıdır. Dikte çalışmaları sonrasında öğretmenler tarafından kontrol ve düzeltmeler yapılarak öğrenci kâğıtları öğrencilere geri verilmelidir. Öğrenci eksik ve yanlış yaptığı noktalama işaretlerini görmelidir.
- Öğrencilerin uzun cümlelerde daha fazla anlatım bozukluğu yapmalarından hareketle, öğrenciler daha kısa ve öz cümleler

yazmaya yönlendirilmelidir.

- Öğrencilerin konuşma kusurlarını yazıya aktarmaları sebebiyle, öğrencilerin öncelikle konuşma kusurlarının düzeltilmesi gerekmektedir. Bunu yapmak amacıyla öğrencilere sesli okuma yaptırılması önerilmektedir.
- Öğrencilerin yazılı anlatım bozukluklarını azaltmak amacıyla, öğrencilerin yazılı ürünlerini okumaları ve düzeltmeleri yapmaları teşvik edilmelidir.
- Yapılacak araştırmalarla farklı öğrenim seviyesindeki öğrencilerle yazılı anlatım bozukluğu incelenebilir. Ayrıca bu duruma boyamsal olarak bakılabilir.

Kaynakça

- Akbaba ve Yalçın (2006). 6. Sınıf Öğrencilerinin Yazma Becerilerinde Görülen Hataların Sınıflandırılması. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1320-1338.
- Akbayır, S. (2011). *Yazılı Anlatım. Nasıl Yazabilirim?* (2. Baskı) Ankara: Pegem Akademi.
- Aktaş, Ş. ve Gündüz, O. (2002). *Yazılı ve Sözlü Anlatım* (3. baskı). Ankara: Akçağ Basım Yayım.
- Akyol, H. (2013). *Türkçe Öğretim Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Alpay, N. (2004). *Dilimiz, Dillerimiz Uygulama Üzerine Yazılar*. İstanbul: Metis.
- Büyükikiz, K. K. (2009). İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Söz Dizimi Ve Anlatım Bozuklukları Üzerine Bir Araştırma. *Gazi Türkiyat Türköloji Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 167-178.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational Research: Planning, Conducting, And Evaluating Quantitative And Qualitative Research* (4th ed.). Boston: Pearson Education, Inc.
- Glesne, C. (2012). *Nitel Araştırmaya Giriş*. A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu. (Çev. ve Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gökdayı, H. (2008). Dil Kullanımını Değerlendirmede Doğru ve Yanlış. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 51, 91-109.
- Güncel Türkçe Sözlük (2018). Türk Dil Kurumu. Ankara.
- Güneş, F. (2007). *Türkçe Öğretimi ve Zihinsel Yapılandırma*. Ankara: No-

bel Yayın Dağıtım.

- Hall, N. (1997). The Development of Young Children As Authors. V. Edwards ve D. Corson (Edl), *Encyclopedia of Language And Education, Volume 2: Literacy*, 69-76. Dordrech: Springer Science Business Media.
- Hayes, D. (2010). *Encyclopedia of Primary Education*. Oxon: Routledge.
- Owocık, G. M. ve Goodman, Y. M. (1997). The Teaching Of Writing. Edwards ve D. Corson (Edl), *Encyclopedia of Language and Education, Volume 2: Literacy*, 77-86, Dordrech: Springer Science Business Media.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel Araştırma Ve Değerlendirme Yöntemleri (3. Baskıdan Çeviri)*. (Çev. Ed.: Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir). Ankara: Pegem Akademi.
- Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) (2009). *İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı Ve Kılavuzu (1- 5. Sınıflar)*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü Basım Evi.
- Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) (2012). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Yazarlık Ve Yazma Becerileri Dersi (5, 6, 7 Ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara.
- Pılandı, H. (1998). Anlatım Bozuklukları. H. Pılandı (Ed.). *Sözlü ve Yazılı Anlatım içinde* (s. 219-234). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sönmez, V. ve Alacapınar, F. G. (2011). *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Uça, M. (2003). *İstanbul'da Seçilen İlköğretim Okullarının Altıncı Sınıf Türkçe Derslerinde Tespit Edilen Yazılı Anlatım Bozuklukları Ve Öneriler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Üstün, M. (2011). *İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Yazılarında Görülen Anlatım Bozukluklarının İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Yazın Terimleri Sözlüğü (1974). Türk Dil Kurumu. Ankara.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yiğit, M. (2009). *İlköğretim Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Yazılı Sınav-*

larda Yaptıkları Anlatım Bozuklukları Üzerine Bir İnceleme. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page: 133-149

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 02.08.2019
Kabul/Accepted: 21.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**JEAN-LUC NANCY’NİN
SANAT ANLAYIŞININ
ÇOĞULCU
YANSIMALARI***

***THE MULTIPLE
REFLECTIONS OF
JEAN-LUC NANCY’S
CONCEPT OF ART***

Ata DEMİR

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi
ORCID: 0000-0002-9075-8987, atadmr72@gmail.com

Öz

Bu çalışma, siyaset felsefesinin önemli kavramlarından biri olan çoğulculuk kavramı bağlamında, postmodern çoğulcu felsefenin yaşayan önemli düşünürlerinden Fransız filozof Jean-Luc Nancy (d.1940)’nin çoğulcu sanat anlayışını izah etmeyi hedeflemektedir. Çoğulculuk hem bilimsel teori ve metotlarda hem de insan hakları, adalet, egemenlik, demokrasi, özgürlük ve vatandaşlık gibi sosyal ve toplumsal hayatı etkileyen konularda önemli bir yaklaşım getirme iddiasıdır. Devlet, toplum, politika, siyaset, sanat, demokrasi, liberalizm, barış, adalet ve ahlak gibi kavramların çoğulcu bir bakış açısıyla ele alınmasını beraberinde getirmiştir. Bu sorgulamayı başlatan en önemli kavramlardan biri çoğulculuk düşüncesidir.

Nancy, anlamı işaret eden pek çok yolun bulunduğunu sanatı konu edinecek açığa çıkarmayı amaçlar. Bu amaçta sanat, kendini anlama çemberine kapatmayan bir ilişkiye dönüşür. Bu dönüşümle beraber sanat, anlamı saklanmış hiçbir şey içermeyen bir yapıya bürünür. Konunun daha iyi anlaşılması için postmodern düşüncede çoğulculuk kavramını kısaca açıkladıktan sonra Nancy’nin konuyla ilgili düşüncesini bu alanda öne çıkan diğer düşünürlerin yaklaşımlarıyla birlikte ele alacağız. Çoğulculuk ve sanat konularında öne çıkan birbirinden farklı düşünürlerin yaklaşımları, konunun anlaşılmasında önemli katkı sağlayacağı inancındayız. Bu vesileyle konumuzla ilgili iddia ve varsayım sahibi düşünürlere kısaca değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Jean-Luc Nancy, sanat, çoğulculuk.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD bünyesinde ve Prof. Dr. Celal Türer’in danışmanlığında yürütülen; “Jean- Luc Nancy’nin Siyaset Felsefesinde Çoğulculuk ve Demokrasi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abscract

This study aims to explain the pluralist understanding of the French philosopher Jean-Luc Nancy (d.1940), one of the important thinkers of postmodern pluralist philosophy in the context of pluralism which is one of the important concepts of political philosophy. Pluralism is an assertion to bring an important approach both in scientific theories and methods and in issues that affect social and social life such as human rights, justice, sovereignty, democracy, freedom, and citizenship. The state has brought a pluralistic approach to the concepts of society, politics, politics, art, democracy, liberalism, peace, justice and morality from a pluralistic perspective. One of the most important concepts that initiated this inquiry is the idea of pluralism.

Nancy seeks to reveal the many ways that point to meaning, with the subject of art. For this purpose, art becomes a relationship that does not close itself to the circle of understanding. With this transformation, art becomes a structure that contains nothing hidden meaning. After a brief explanation of the concept of pluralism in postmodern thought for a better understanding of the subject, we will discuss Nancy's thought with the approaches of other prominent thinkers in this field. We believe that the approaches of different thinkers who are prominent in pluralism and art will contribute to the understanding of the subject. On this occasion, we will briefly touch upon the thinkers who have claims and assumptions about our subject.

Keywords: Jean-Luc Nancy, art, pluralism.

1. Çoğulculuk Kavramı

Çoğulcu düşüncenin izleri, Antik Yunan'da Eflatun'un "mutlak hakikat" iddiası ve *ideasına*¹ dayalı seçkinci, tekelci ve tekilci anlayışa karşı çoğulculuğu savunmuş olan Sofistlere kadar sürülebilir. Ancak bir felsefî yapı ve siyasî sistem olarak çağdaş dönemdeki savunucuları İngiltere'de John Locke(1632-1704), J. Bentham(1748-1832), J. S. Mill(1806-1873), Amerika'da "Kurucu Babalar" olarak bilinen Alexander Hamilton(1757-1804), James Madison(1751-1836) ve Fransa'da Alexis de Tocqueville(1805-1859) gibi liberal düşünürler olduğu kabul edilir. Toplumların çeşitli alanlarında bulunan farklılıkları bilimsel anlamda çoğulculuk tezine

1 Eidé (idealar): Platondan'dan çok önceleri kullanılmış ve sofistike haline getirilmiş bir kavram olsa da Platon söz konusu kavramı yeniden ele almış ve felsefesini üzerine bina etmiştir. Platon'a göre duyular âleminden ayrı, akılla kavranabilir olan, mutlak, değişmez ve mükemmel olan *idealar* âlemi vardır. Duyu âlemi sadece *idealar* âleminin silik gölgeleri ve onlardan pay aldıkları oranda var olabilen âlemdir. Sokrates'i uğraştıran ve Platon'da çok önemli yer işgal eden idealar düşüncesi, etik kadar epistemolojik düşüncesinin temelini oluşturur. Herakleitos'un etkisini bariz şekilde hisseden Platon, her daim değişim halinde olan üzerine etik ve bilginin inşa edilemeyeceğini söyler. Epistemolojisini anımsama ile *ideaların* değişmez, mükemmel bilgisini elde etme üzerine kuran Platon, *ideaların* düzenini de etik anlayışının hedefi olarak belirler. Bkz.(Peters, 2004: 85-87) Daha geniş bilgi için bkz. (Timayos, 52a-c, Phadion. 65d-e, Parmanides, 135b-c, Polite.532a-b.)

dönüştüren Madison'un modeli, pluralist ilkelerin ilk örneğini oluşturması bakımından son derece önemli kabul edilir. (Heywood, 2011: 114)

Çoğulculuk ile ilgili konular genel olarak üç kısımda izah edilir. İlk olarak 19'dan 20.y.y'a kadar ABD'de etkili olmuş olan John Dewey (1859-1952) ile William James (1842-1910)'in çalışmalarından oluşur. Birinci gruptan hem teorik hem de tarihi anlamda son derece farklı olan ikinci kısım, 1920-1930 tarihleri arasında ABD ve İngiltere'de etkili olan Marry P. Follet (1863-1933), G. D. H. Cole (1889-1959) ve H. J. Laski (1893-1950) 'in çalışmalarıdır. Yine Amerika'da ortaya çıkan ve özellikle siyaset alanındaki teorileriyle dikkatleri üzerine çeken Robert A. Dahl (1915-2014)'in öncülüğünü yaptığı grup da üçüncü kısmı oluşturur. Çoğulcu düşünürlerde ortak yanlar bulunabildiği gibi birbirinden farklı yaklaşımlarıyla da dikkat çekerler. Misal olarak Dewey'in çoğulculuk yaklaşımında, *pragmatik* düşüncenin izleri görülürken, Dahl'ın özellikle siyasal konularla ilgili çoğulcu yaklaşımlarında *davranışçı* yaklaşımın etkisi görülür. Aynı şekilde Figgs'in çoğulculuk ile ilgili düşüncesi din adamı olması ya da dini konulardaki bakış açısıyla ilgili olduğu kabul edilirken, İ.Berlin(1909-1997)'in liberal dünya görüşüne paralel bir çoğulcu yaklaşım sergilediği görülür. Mutlak egemenlik ve değişmez değerlerin olmaması, hazır çözümler yerine her alanda tecrübenin ön planda olması, sunulan birden çok seçenekle hayata pratik çözümler getirerek kolaylaştıran bir yöntem olarak çoğulculuk kavramı, özellikle Kanada'da devlet politikası olarak 1960'tan beri güncelliğini korumaktadır (Sengstock, 2009: 239.)

Teknolojik gelişmeler, izafiyet teorisi ve kuantum fiziği gibi bilimsel gelişmeler; modern bilimi mutlak hakikat arayışı yerine farklı ve çoğulcu çözümler bulmaya yöneltmiştir. Çoğulculuk hem bilimsel teori ve metotlarda hem de insan hakları, adalet, egemenlik, demokrasi, özgürlük ve vatandaşlık gibi sosyal ve toplumsal hayatı etkileyen konularda önemli bir yaklaşım getirme iddiasıdır. Devlet, toplum, politika, siyaset, sanat, demokrasi, liberalizm, barış, adalet ve ahlak gibi kavramların çoğulcu bir bakış açısıyla ele alınmasını beraberinde getirmiştir. Bu sorgulamayı başlatan en önemli kavramlardan biri çoğulculuk düşüncesidir.

Çoğulcu dünyanın bireylerinin liberalizmle elde ettikleri hususlarla yetinmeyip kültürel, inançsal ve etnik açıdan yeni haklar talep etmeleri söz konusu sorunun özü olarak kabul edilebilir. A. Giddens bu durumu, bölgesel olarak yaşanan olayların dünya çapında yaygınlaşması olarak ifade eder. (Habermas, 2010: 30) Zira kitle iletişim araçları sayesinde neredeyse köye dönuşen bir dünyada yaşamaktayız. Bu yeni dünyada yolunu bulmak zorunda kalan yeni insanların modern çağdan miras aldıkları zihniyet ve düşünce alışkanlıklarından kurtulma çabaları dikkat çekicidir.

Artık *doğal hukuk* ile herhangi bir bağı olmayan, mevzuatlara indirgenmiş, işlerliği yalnızca praxiste ve pragmatik saiklerle meşruluk kazanan dünyanın, çoğulcu yaklaşım tarzıyla yeni bir mahiyet kazandığını söylemek mümkündür.

Genel olarak yukarıda bahsedilen gelişme ve anlamlandırma sürecine bağlı olarak çoğulculuk kavramı gün geçtikçe daha da anlamlı hale gelmektedir. Bu anlamda J. L. Nancy'nin sanat anlayışını bu kavramla ilişkilendirerek söylemlerini derlemek ve değerlendirmek konunun göz önüne serilmesine yardımcı olacağı kanısındayız.

2. Modernizm ve Postmodernizmin Bilimsel Yaklaşımlarında Çoğulculuk

Çoğulculuk kavramının felsefi bir mahiyet kazanarak çağdaş dönemde bilimsel, sosyal ve siyasal neredeyse her alandaki yaygın etkisine yol açan nedenleri anlamak için modernizm ve postmodernizm yaklaşımlarını bilmek gerekir. Genel olarak Descartes ile 17. yüzyılda ortaya çıkan Modernizm, önce Avrupa'yı daha sonra da hemen hemen dünyanın tamamını etkileyen bir bilimsel yöntem, toplumsal yaşam ve örgütlenme tarzını ifade etmektedir (Giddens, 2012: 9). Postmodernizm ise varlığın hesaplanamayan bir karaktere sahip olduğunu iddia ettiğinden bilimsel, sosyal ve siyasal alanda özne merkezli tümel hakikat varsayımlarının (Habermas, 1982: 28). etkisinin kırılmasıyla tezahür eden merkezsiz çoğulcu yaklaşımı savunan felsefi düşüncenin adıdır (Küçükalp, 2018: 182).

Modernist düşünce biçimini oluşturan ya da moderniteye geçişi sağlayan etkenlerin başında bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstriyel devrimler gelmektedir. Ancak hem saydığımız devrimlere hem de moderniteye zemin hazırlaması bakımından en önemli hususun düşüncede oluşan yeni bir mantık (Jeanniere, 2011:113). olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı üzere düşünce tarihinde tartışma konusu olan *varlık-oluş, hakikat-yanılsama, idealar-gölgeler dünyası, madde-form, bu dünya öte dünya, öz-görünüş, olgu-değer, ruh-beden, madde-mana ve özne-nesne gibi düşünme tarzlarının dualistik ilişkisi*, (Küçükalp, 2018: 21). Descartes'ın etkisiyle "cogito" ile "res" şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuştur. Bu ayırım neticesinde bir taraftan özne merkezli tahakkümcü düşüncenin etkisi yaygınlaşırken, diğer yandan usçu ve *erekeci* bir yapı olan dinsel dünyaya karşı başlattığı eleştirel süreç (Touraine, 2017: 33) şöyle özetlenebilir:

Doğrudan Tanrı ve melekleri aracılığıyla yönetildiğine inanılan evren görüşünden, Isaac Newton (1643-1727)'un başlattığı bilimsel devrim olan evrensel yerçekimi sayesinde kendini yöneten bir doğa düşüncesine geçilmiştir. (Jeanniere, 2011: 114)

Modernist yeni evren anlayışının dili matematikti ve evrenin tümü matematikle açıklanabildiği ölçüde anlaşılabilirdi. Descartes'ın *Yöntem Üzerine* isimli eserindeki ilk kural insan zihninin işleyişinin evrenin kanunlarıyla mutlak örtüşmesi üzerinedir. Nitekim Descartes, bu hususu şöyle ifade eder:

Bir araştırmanın amacı, zihni, önüne çıkan bütün sorunlarda doğru ve sağlam yargılarda bulunmak olmalıdır. ...bilimlerin işlenişinin her zaman bir ve aynı olan insan zihninden hiç farkı yoktur. Güneş ışınları aydınlattığı şeylerin farklı olmasından ne kadar etkilenirse, insan zihni de aydınlattığı konuların farklılığından o kadar etkilenir. (Descartes, 1996: 15)

Modernist Batı'nın karakteristik özelliği olan "tözel akılcılık" veya "formel akılcılık", büyük toplumsal değerleri ve bunlara yönelten araçların seçimini ihtiva eden ve evrensel olarak uygulanabilirlik iddiası taşıyan yöntem, kural, hukuk ve düzenlemelerin varlığı iddiasıdır. (Ritzer, 2011: 89) "Demir bir kafes"e benzetilen bu anlayış, Weber'in akılcılaştırma kuramıyla düşünüldüğünde "kutup gecesi" ve "buz gibi karanlık" ifadelerin büyüsunün bozulduğu görülür. (Ritzer, 2011: 89)

Modernizmin bir diğer yüzü yöntemde tahakkümcü oluşudur. Bu anlayışta bilimsel akıl yürütme sürecinde kuramlar olgularla karşı karşıya getirilir ve kuramların olgular tarafından desteklenmesi şartı aranır. Olgularla kanıtlanmamış bir kuram, bilim dünyasında günahkârlık olarak görülen bir çeşit sahte bilim sayılırdı. Einstein'dan önce çoğu bilim insanının gözünde Newton, Tanrı'nın nihai yasalarını olgulardan hareketle kanıtlayarak çözen kişi olarak kabul ediliyordu. (Lakatos, 2014: 20-22) Ancak Newtoncu düşüncenin "çöküşü", bilim insanlarının dürüstlük adına koymuş oldukları standartların da ütopyadan ibaret olduğu iddia edilmeye başlandı. 1934'de Karl Popper, *doğrulama* kuramı yerine *yanlışlama* kuramını öne sürerek bütün kuramların aynı derecede kanıtlanamaz olduklarını ve bir sınır koyma ölçütüne ihtiyaç olduğunu iddia etmiştir. Nitekim Popper'e göre bir kuram, onu destekleyen hiçbir kanıt olmadan bilimsel sayılabilir ve aynı şekilde başka bir kuram, eldeki bütün kanıtlar onu desteklese bile sahte-bilim olabilir. (Lakatos, 2014: 23)

Paul Feyerabend (1924-1994) da *Akla Veda* ile Yönteme Karşı/*Against Method* adlı eserlerinde modernizmi eleştirmiştir. O, teorik, bilimsel, akılcı, tekçi ve evrensellik iddiası taşıyan her türlü felsefi ve bilimsel yaklaşımın kullanılamaz olduğunu iddia etmiştir. Bu yüzden o, bilimsel araştırmaların belli metotların gölgesinde yapılmasına itiraz ederek "yönteme hayır" demiştir. Feyerabend'in "her şey gider" (anything goes) ifadesi bilim, sanat ve din başta olmak üzere bilgi kaynaklarına yaklaşım

tarzını göstermesi açısından önemlidir. Ona göre bu alanların her biri bilgi edinmenin farklı yolları olduğundan hiçbirinin diğerlerinden üstünlüğü olmayıp, gerçekliğe ulaşmanın farklı yollarından ibarettirler. Birbirleriyle ölçülebilir ya da kıyaslanabilir olmadıkları gibi tek bir yöntemin konusu da olamazlar. Bu yüzden olguları değişmez ve evrensel kabul eden hipotetik-tümdengelimsel yöntemlerin tamamını geçersiz kabul eder. (Feyerabend, 1993: 14-19)

Feyerabend, ilerleme anlayışını temsil eden Batı uygarlığının yapmadıklarını yıktığını, anlamadıklarını ise alaya aldığını söyler. Ona göre hayatın devamı için sadece teorik bilimsel yaklaşım ve yöntemlerin yeterli olabileceğini iddia etmek miyoplukla eşdeğerdir. (Feyerabend, 2012: 36-37). Böyle bir iddianın taşıyıcısı olarak bütüncül bakış açısına sahip olan Batı bilimini bir ucubeye benzetir. Feyerabend'in Batı uygarlığına karşı sarf ettiği tekçilik eleştirisinin genel anlamda çoğulculuk yaklaşımlarına önemli katkılar sağladığı kabul edilir. Nitekim o, bu hususu şöyle ifade eder:

Batılı teorisyenler insan doğasını tanımlamak isteyen birisinin karşı karşıya kalacağı derin epistemolojik sorunları hesaba katmıyor görünüyorlar. Batı sanayi devletleri ve resmî kurumları tarafından kabul edileceği, oradan da ilk önce eğitime sonra da gelişme sürecine sızacağı umundadırlar. Tıpkı ataları sömürge memurları gibi, düşüncelerinin iktidar gücüyle yürürlüğe sokulmasından hiç vicdan azabı duymazlar. Fakat onlardan farklı olarak, iktidar gücünü bizzat işletmezler; hatta tersine akılcılıktan, nesnellikten, hoşgörüden dem vururlar. Demem o ki sadece saygısız, dünyadan bihaber ve sığ değil aynı zamanda oldukça namussuz insanlardır bunlar. (Feyerabend, 2012: 38).

Modernist Batı düşünce tarihinin öne sürdüğü temel değerlerinden biri de 'ilerleme' fikridir. Bu düşüncenin temel tezlerini hedef alan Thomas S. Kuhn (1922-1996), *The Structure of Scientific Revolutions/Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı eseriyle bilimsel alanda çoğulculuk anlayışına önemli bir katkı sağlamıştır. Kuhn, bilimsel paradigmaya bağlı kalınarak gösterilen 'ilerleme' fikrinin birçok hatayı barındırdığını ileri sürer. (Kuhn, 2014: 11). O, mutlak doğrunun ulaşılabilir olduğunu ve ona götüren biricik yolun ilerlemeci, ampirik, bilimsel yöntem olduğu iddiasına; çoklu, çoğulcu, kendi içinde tutarlı ve birbiriyle kıyaslanamazlık özelliğine sahip paradigmaların var olduğunu iddia ederek karşı çıkar. (Kuhn, 1970: 78-79). Ona göre paradigmalar değiştiği zaman dünya da değişmektedir. Yeni bir paradigma, daha önce denenmişin dışında yeni bir bakış açısıyla dünyanın farklı araçlarla yeniden yorumlanması ve keşfedilmesi demektir. Çoğul-

culuk açısından en önemli husus, bilimsel devrimlerden sonra elde edilen bakış açısıyla önceki paradigma üzerine kurulu dünyaya tekrar bakan bilim adamı, tıpkı paradigma gibi dünyanın da değiştiğini fark etmesidir. (Kuhn, 1970: 111). Dolayısıyla bu farklılıklar çoğulculuk yaklaşımlarına açılan sürecin başlamasına neden olmaktadır.

3. Sanat Kavramı ve Jean-Luc Nancy'nin Sanat Anlayışı

Sanatın gerçekliğini varlık ya da eşya kategorisi içinde düşünmek yerine onu "hakikatin gelişi" şeklinde düşünmek daha isabetli olabilir. Nitekim Heidegger, sanatın ontolojik gerçekliğini reddetmek yerine sanat eseriyle beraber her seferinde yeniden düşünülecek olan ontolojiyi önermiştir. (Direk, 2010: 106) Buna göre bir nesne olarak ele alınan sanat eserinin estetik yoluyla alınıp duyumsandığı söylenebilir. O, yaşam süreçlerinde bilinç tarafından fark edilerek anlam kazanır. Bu nedenle estetiğin aşılması bilinç felsefesine dayanan bir sanat ontolojisinin aşılması anlamına gelmektedir. (Heidegger, 1991: 80-81)

Hegel, mutlak bilincinin öncelikle sanattaki incelik faktörünü ürettiğini iddia eder. Ona göre bu husus, dış ortak varoluşun bir çalışmasına, o işi üreten ve onu düşünen bir konuya ayırırken diğer yandan somut teffekkür ve ideal olarak ima edilen mutlak ruhun zihinsel resmini ifade eder. İdea'nın yansıması olan bilginin, bilgi veren ruh tarafından güzel bir şekilde şekillendirildiğini söyler. Böylelikle güzelliğe bağlanan duyusal dışsallık -bu şekilde dolaysızlık şekli- aynı zamanda somutlaştırdığı eşyayı nitelendirir ve Tanrı'nın (sanatın) maneviyatı ile aynı zamanda doğal bir ortamın ya da doğal olanın damgasını taşır. (Hegel, 1971: 79)

J. Luc Nancy'nin düşüncesinde sanat, dünya ile alakalı, dünyaya tekabül ederek ona cevap veren ve bir anlamda dünyadan cevap anlamına gelir. Buna ilaveten onun bir sanat eserini seslendirdiği de ileri sürülebilir. Öyleyse böyle bir dünya vardır ve sanat dünya ile bir temsil içerisinde olmaksızın dünyanın yolunu açabilir. Ancak bitimi olmayan, yerinden ayrılan ve uzaklaşan bir anlam için böyle bir dünyanın olması, sanatın kanıtı olmayacaktır. Çünkü dünyanın içerisinde bulunduğumuzdan dolayı dünya sadece içeriden öğrenilebilecek bir yerdir. Bu yer, birlikte mevcudiyetin temelsizliği üzerine varoluşa geldiği için varoluşu temasa/dokunmaya ve yanallığa bağlıdır. (Michaud, 2011: 305-307) Nitekim Descartes ile Montaigne, nüfuz edenin nüfuz edilende şekillendiğini ve böylece nüfuz edici bir düşüncenin düşündüğü eşyanın bir lezzetini aldığını belirtmişlerdir. (Michaud, 2011: 316)

Sanat çalışmalarında Nancy'nin öne çıkan en belirgin özelliği, temsil ve temel olgularının yerlerinden sökülmesidir. Bu düşüncede söz konusu olan artık ne bir dünyanın önüne yerleşmiş öznenin temsili ne de

bir şey üzerine bakıştır. Bunun yerine kendi görünürlüğüne ve kendi tanıklığına şahit olan bir dünyanın sunumudur. Böyle bir sunum esnasında dünyaya uyulmuş, yuvasından fırlamış ve fal taşı gibi açılmış bir bakış açısından kendisini dışarı çıkarır. Çünkü bakış, çıkan bir durum olduğu için görüngüsel/fenomenoloji hiçbir şeye karşılık gelmez, aksine kendinde çıkışın kendinde eşyasına tekabül eder. Bu karşılık gelme neticesinde özne, özne olur ve kendinde şey dünyaya doğru bir açıklık halini alan sanat olarak karşımıza çıkar. (Michaud, 2011: 320)

Nancy, sanatta var olan aşırı değer ya da değeri aşırı hale getirenin sebebinin açıklamak için, finans kapitalizmine tabi kılınan yapıtların kullanım değeri, değişim değeri, ahlaki değer ile semantik değeri yeterli görmez. Hiç şüphesiz o, sanatın hem pozitif hem de negatif anlamda daima ölçsüz ya da sonsuz olduğunu iddia eder. Ona göre bu aşırılık, sanatın en zor ve en hassas yönlerinden biridir. Onda değerli ya da paha biçilmez asıl neden, hesaplanamaz olanı tıpkı bir kalıntıda olduğu gibi düşünme ve tartma olanağıdır. (Nancy, 2016: 164.)

Genel anlamda sanat, bazen kozmik, bazen kozmolojik, bazen de kozmogonik konuları düşündürmeyi amaçlar. Kozmosun olmadığı bir yerde sanatın konusu ve yöntemi nasıl olacaktır? Nancy, dünyamızın belirgin özelliğinin kuşkusuz kozmostan yoksun veya uzak olduğunu belirtir. Bugün hem dünya kozmos değildir hem de sanat kozmos anlamında sanat değildir. Nancy, Leiris'in 1929'da yaptığı eleştiriyi naklederek sanatı şöyle ifade eder: Son zamanlarda bir şeyin iyi, kötü, çirkin ya da iğrenç olduğunu belirleyecek hiçbir ölçü artık kalmamıştır. "Bok" bile hoş görüldüğünden dolayı dünya ile dünyasızlık, başka bir ifadeyle kozmos ile kaos birbirine karışmıştır. Dolayısıyla dünyanın kozmuş olduğunu ileri sürmek imkânsız hale gelmiştir. (Nancy, 2016: 165-166.)

Sanat bu şekildeki bir ölçüyle kendi kalıntısının bilmecesini kendi özüne doğru zahmetli bir gidişi kendine ilke edinmektedir. Günümüzde en tepe noktasına varmış sanattaki gerilme ve bükülme, bütün tarihi boyunca sanatın uzak kalamadığı bilmecesine doğru oluşunun ifadesi olarak kabul edilir. Bu durum bir algıdan ibaret olabildiği gibi son iki yüz yıllık bir olgu ya da Batı'da hep olmakta olan bir durumun son zamanlardaki aşırı yoğunluğundan da kaynaklanıyor olabilir. Dolayısıyla hem dünya hem de sanatın kederleriyle ilgili bir bocalama içinde oldukları görülmektedir. (Nancy, 2016: 166) Nitekim Kant, uzun süredir sanatın geçemediği bir sınıra vardığını iddia eder. Bilgi ve teknolojiye meydana gelen baş döndürücü ilerlemenin tersine sanatın aşamadığı sınır, bir tükenişin göstergesinden ziyade, daima tekrar eden başlangıç ve sonlanışın belirsiz ilk durumudur. Hegel ise hakikatin kendini gösterdiği sanatın geçmişe ait olduğunu ileri sürer. Ni-

tekim Renan, yüzyılın öbür ucunda kasıtlı bir şekilde Hegel'i yineleyerek, zaman içinde sanatın sadece geçmişe ait bir olgu olduğunun ortaya çıkacağını ve büyük sanatlar dâhil tümünden sanatın yok olacağını ifade etmiştir.

Nancy, sanatın birbirini takip eden beliriş, sonlanış gibi kökten bir tarihi olduğunu ve olayların belirli bir süreç için var olduğunu iddia eder. Ancak tarih her defasında yetkinlik ve tamamlanma peşinde koşulduğunu göstermektedir. Tarihe ilerleyen bir amaç ve nihai bir son olarak değil ve nihai hedeflere ulaşarak biçimlenmiş, uyumlu bir varlık olarak bakılmalıdır. Nitekim Aristoteles, tek bir eşyanın gelişine ve sunumuna bağlı olan yetkinlik olarak ifade ettiği *entelekhia* kavramını böyle bir anlamda kullanmıştır. Burada vurgulanan yetkinlik, her zaman gelişmesine rağmen bir *entelekhia*'dan öbürüne ilerlemeyen bir anlamdan ibarettir. O halde sanat tarihi, süreç ve ilerleme olarak tasarılan tarihten ya da tarihsellikten her zaman kendini geri çeken bir tarihtir. Nitekim Nancy, bu hususu şöyle ifade eder:

Başka bir dünyaya, başka bir polis'e verdiği yanıtı göre sanat her defasında kökten biçimde başka bir sanattır. Fakat aynı zamanda her defasında olduğu her şeydir, nihayet kendinde olduğu gibi tüm sanattır. Burada bir beğeni yargısı bulmaya çalışılmadığı gibi, çağdaş sanat üstüne, sanatı, iyi olsun kötü olsun, teleolojik bir sonlanışın ölçüğünde ölçülecek olan nihai bir yargı önerilmemektedir. Bir tamamlanma kendini gösterdiğinde ve kendini göstermekte ısrar ettiğinde geriye kalanın ne olduğunu araştırmanın önemi üzerinde durulmaktadır. O halde öneri şudur: sonlu ya da kalıtsal bir mükemmelliktir. (Nancy, 2016: 167-168.)

Gerçekten sanat, herhangi bir ide'nin duyulur sunumunun tanımı altında kalarak bir sınıra dayanan, böyle bir ide'nin son parıltısında arı ve karanlık tortusunda donan bir anlama sahiptir. Bu anlam, son noktada ideal bir düşüncenin idesi dışında bir şey ifade etmez. İçerik ve anlamdan yoksun bu yeni ide, anlamın saf idesi olarak görev yapar. Aslında günümüzde birçok yapının dikkat çeken özelliği, biçim yoksulluğu ya da biçimsizliğinden ziyade anlam arayışıdır ya da kendini anlamlandırma arzusudur. Bu, evreni, özneyi, bedeni ve her şeyi anlamlandırma çabasını anlamlı kılmayı amaçlamaktadır. Böyle bir amacın bir anlam arayışını ve arzulanan herhangi bir anlamın azar azar tüm kanını kaybedişini engellemeyi içerdiği kolaylıkla anlaşılır (Nancy, 2016: 171) Zira sanatın tükendiği yer, böyle bir ide talebinin hırs ve naiflikte yayılmasıdır. Bu yayılmadan geriye kalan ise sadece metafizik arzudur. Bu açıdan bakıldığında Hegel için sanat, idenin çeşitli alanlarda sonlu açınlanması iken, nihilist için sanatın sonlu oluşunun nedeni, boş bir kavramda sunulmasından kaynaklanmaktadır (Nancy,

2016: 171.)

İde felsefesinde düşünmememiz için bize kalan anlamın geriye çekilmiş olması gerekir. Böyle bir geriye çekilme ile beraber imge de kendini geriye çekerek tahmin edileceği gibi sadece imgenin ötekisi kalıntı kalmaktadır. Sonuç itibarıyla sanatın görevi, İde'nin bir sunumu olmayan ve kendini başka türlü tanımlayan bir kalıntıyı ortaya çıkarmaktır. (Nancy, 2016: 172.)

Sanat, imgenin İdeyle veya imgelenemez-olanla bir ilişkisi olarak tanımlandığı sürece sanatın bütünü imge ile birlikte kendini geriye çeker. Bu durumun farkında olan Hegel, sanatın imge işlevinden diğer bir ifadeyle onto-teolojik yapıdan arındırılmasını savunmuştur. Dolayısıyla Hegel'de sanat, imgeden başka şekilde görünür olmaya başlayan kendini başka türlü hissettirecek olan haline getirmek anlamına gelir. (Nancy, 2016: 173) Bu anlamda imgesiz bir dünya, insanın ve sanatın kendisini bulamadığı bir imgeler bolluğuna maruz kalır. Bu bir görü(nüş) çoğalmasındır, diğer ifadeyle görünür ya da duyulur olanın birçok parça haline gelerek hiçbir yere gönderilememesidir. Bu durum, sanatın boş bir inanç olduğu varsayımını güçlendirmiştir. Aslında böyle bir kuşkunun ortaya çıkmasını sağlayan temel neden, her bir imgenin hiç karşısındaki kaygısıdır. Nitekim Adorno, bu hususu şöyle ifade eder: “(Sanat), radikalleşmiş bir imge yasağı içindedir ve böylece kendisi boş inanç olmasından kuşkulanılır hale gelmiştir.” (Adorno, 2004: 300-307.) O halde “hiçbir şeye gönderme” önemli bir belirsizliktir, “hiç” inatçı bir biçimde hâlâ İde'nin olumsuz ve İde'nin uçurumu olarak anlaşılabilir. (Nancy, 2016: 174)

Nancy sanat kalıntısı için, *hiçbir şey adı altında öne sürmek istediğim bir şey* tanımlamasını yapar. Bu durum, kalıntının birinin geçip gittiğini göstermesine rağmen kimin geçtiğini göstermediğini ortaya koymaktadır. Zira kalıntı nedenini ya da modelini tanıyamadığı için Hermes'i temsil edeni bir imge olan Hermes heykelinden ayırır. O halde sanat İde'nin sunulması değil dumansız ateş, Tanrı'sız kalıntıdır. Aslında kalıntı-sanatın doğuşu ya da gün ışığına çıkması, sanatı her zaman kalıntı haline getirerek onto-teolojik ilkedden kurtarmıştır (Nancy, 2016: 175) Bu yüzden kalıntı bir adım, yürüyüş, dans, sıçrama, art arda geliş, atılım, düşünüş ve gelgitin belirtisidir. Kalıntı açısından bakıldığında bu bir yıkıntıdan ziyade bir temele işaretir. Bulunuştan geriye aşınarak kalan eşya, bir yıkıntı değil aksine zemine dokunmuştur. Diğer ifadeyle kalıntı, bir girişimden geriye kalanın işaretidir. Bu noktada kalıntı atılmış adımların bir imgesi olmadığı, çünkü daha önce atılmış adımların kendi kalıntısından başka bir şeyden oluşmadığı ileri sürülebilir.

Ancak Nancy, kalıntıya varlık atfederek isimlendirmekten kaçır-

nır. O, hiçbir özü kabul etmediği gibi kalıntısız bir özü de kabul etmediği için sanatın özünü İde olmayan çoğulcu bir yapıda düşünür. Bu nedenle onun felsefesinde var olmak, varlığın kendi sınırlarını geçerek ritmini bulmasıdır. Böylece geçiş, anlamın bütün yer alması ve bulunuşu manasına gelmektedir. Bu geçişte yer alan varlığın iki kipi bulunur. Bunlardan ilki karşısında varlık sunulan *ide*, ikincisi önünde varlık sunulandır. Buna göre Nancy, kalıntı sözcüğünü, cinse dair bir kavram olarak tanımlar. Ancak onun çoğul biçimi genelliğe engel olduğu için her zaman çoğul olarak teki- le ve cinslerin biçimine, diğer ifadeyle art arda geliş, sıçrama ve ritimlerin çoğul/tekil biçimine işaret etmektedir. (Nancy, 2016: 177-179)

Yukarıdaki düşünceler, Nancy'nin tamamlanmışlık, mükemmellik, ucu kapalı ve çoğullaşmaya açık olmayan bütün düşünceleri eleştirdiğini göstermektedir. Nitekim o, romantizm kavramını romantik “saflık”, “kesinsizlik”, tamamlanma ve kusursuzluk ideallerinin etrafında kurulmuş hatalı bir kelime olarak ele alır. Ona göre romantikler anlamın çoğulcu, dinamik doğasını kavramada başarısız oldukları ve anlamın kökenleri sorununa nasıl yaklaşacaklarını bilmedikleri için böyle bir başarısızlığa uğradılar. (Nancy, 2001: 63) Bu yüzden Nancy'nin yaklaşımı, bugün yaşamın ne anlama geldiği sorunuyla mücadele etme girişimi olarak okunabilir. (Ross, 2011: 149)

Söz konusu yaklaşım, ontolojik açıdan ele alındığında Varlık/olmak(being) “ile-olmak” diye tanımlanır. Onun ontolojisindeki bu “ile”nin öne çıkışı, varlığın şeylerin “özünden” ziyade dışsal “ilişkilerde” olduğunu vurgulama ve sınırlarını belirleme amacındadır. Nitekim Nancy, *The Sence of the World* adlı eserinde “sembolik” terimini şeylerin birbirleriyle yan yana geliş şeklini tanımlamak için kullanır. Ona göre sembolik olan “tutarlı bir bağlantı ve sürekli bir döngü” değil anlamın ortaya çıktığı ağa veya zincire maruz kalışında “bir bağlantı ya da takasın olanaklılık koşulu”nun (Nancy,2001:58,59,136) olmasıdır. Burada ilişkilerin dinamizmi ağın herhangi bir “düğüm”üne tercih edilir. Dinamik bir anlam düzeni meydana getiren duyulur ilişkiler ağı kavramı, indirgeme yapılmaksızın maddesel biçimlerin anlama-derinliğini açıklayabilen temelsiz bir ontolojiyi derinlemesine incelemesindeki teknik sorunla başa çıkmanın bir yöntemi- dir. (Ross, 2011: 151)

Romantiklerin aksine Nancy, sanatı genel bir ontoloji içine yerleştirir ve bu ontoloji sanatın özel iç görüye ve politik değere sahip olduğunu iddia eden romantizmin felsefi gramerine karşı koyar. Bu anlayış, romantizmin geçmişe sıkıştırılamayacağını, bugün “aşınmış görünmesine rağmen hala devam ettiğini savunmaktadır.” (Nancy,2001:63)

Nancy, Hegel'in duyumsallık ile idea arasında varsaydığı düaliz-

min düşünülebilir olanın bütünlüğünü savunmanın artık olası olmamasından dolayı çökmüş olduğunu iddia eder. Ona göre yapılması gereken anlamın duyumsal sunumunun gerekliliğini düşünmektir. Nitekim düşünülür olanın varlığın duyulur biçiminden tamamen farklı bir varlık kategorisi oluşturması, tutarlılığı kalmayan bir hususu ifade etmektedir. (Ross, 2011: 153)

4. Nancy'nin Sanat Anlayışında Çoğulcu Yansımalar

Sanat açısından Hegel'in düşüncelerine bakıldığında Nancy, onun İdeanın duyumsal görünümü diye tarif ettiği hususun kaçınılmaz ama çoktan aşılmış olduğunu belirtir. (Nancy 1997a: 88) Ona göre Tanrısal olan, sanatta sunulan ayrı bir içerikmiş gibi okunmamalıdır. Bunun yerine sanat, anlamın parçalanması olan öz-dışsallığın aydınlatılması olmalıdır. Zira biçim-idea geri çekildiğinde Platon'dan itibaren düalist yapıda olan estetik, artık birbirinden farklı anlamlara gelmez. Bu süreçte anlam ise duyulardan takip edilen ya da takip eden bir niteliğe bürünür. (Nancy 1997a: 97) Nitekim Nancy, bu hususu şöyle ifade eder: "Tarihimizde estetik ve sanat, anlamın düşünürlülüğü kosmoteolojisinde yok olduğunda, anlamın belirlenmesi ve sorunsallaştırılması için gerekli gibi görünür." (Nancy 1997a: 130)

Nancy'nin düşüncesinde İdea'nın düşünüm bağlamından bağımsız bir varoluşu yoktur. Kant'ın kurucu metni ve modern estetik, üstü kapalı da olsa İdealar ve maddesellik arasındaki temel ayırımını bir problem olarak ortaya koyar. Nancy, İdealar ve maddesel biçimler arasındaki düalizmin varsayılan bütünlüğünün sorunlu olduğu yerlere dikkat çeker. Ayrıca Hegel'in estetiğine özellikle önem verir, çünkü "sanatın sonu" tezi tartışmasında bu sorunun tarihsel boyutlarını ortaya koyar. (Ross, 2011: 155) Bu yüzden Nancy için sanat, Tanrısal sunumun bir aracı olarak önceki işlevinden zincirlerini kopardığı için araçlarının maddeselliğini keşfetme özgürlüğünü kazanır. Böyle bir süreç neticesinde özerk olan bu kavram, anlamın kopması, ayrılması ve parçalanmasının nedeni olarak kendisini dışa vurur. (Nancy, 1997b: 130) Nitekim Nancy, bu hususu şöyle ifade eder: "...sanat dışa serilen her şeyin kıyıları boyunca, söylenebilirin kendisi olarak ve daha ötesi olarak, parçalılığında söylemenin tümü olarak, her zaman onu söylemenin, söylenemeyecek olanı (bir söylenmezi değil, ama anlamın söylenmesi gerekmeyeni) dışa sermenin sanatıdır." (Nancy, 1997b: 131)

Nancy, kendi felsefesinde belli bir tarihi arka plana karşı durduğunu ve varoluşu anlamlandırmak için bütün aşkın rejimlerinin aşılması/geçilmesi gerektiğini izah eder. Dolayısıyla metafiziğin "sonu"nda paradoksal olan ilk felsefede bir soruşturma yürütmeyi önerir. O, bu paradoksu "sosyal varlığın sorusu" olarak varlık sorusunu yeniden biçimlendirerek çözer. (Nancy,2001:57) Böyle bir çözümde filozof, tarihle veya bir sistem

olarak anlama yön veren tarihin tarihselliğiyle zıtladır. (Nancy, 2001: 77) Bu zıtlama, verili olan ile Batı metafiziğindeki “mükemmel insan” ve küresel kapitalin değişim sistemlerinin aşılmasını içermektedir. O halde Nancy’nin tarihin tarihselliğini, “dünyanın anlamı”nın olumsuzluğunda ortaya çıkmasını açığa vurmak için ele aldığı söylenebilir. (Nancy, 1997b: 24,77).

Nancy’nin anlama dair görüşlerine bakıldığında anlamın üç biçimsel yapısı olduğu görülür. Bunlar: 1) Her şeyi içine alan önceden verili bir düzenin izlenmesi, örneğin antik felsefe. 2) Kurtuluş, örneğin, yabancılaşmanın giderilmesi, Hıristiyanlık’taki düşüş, işgücünün kamulaşması. 3) Yol gösterici ve meşru bir temeli olmayan ama anlam yaratma praksisinin etiği, yani çoğulculuk, uyumsallık veya “etkilenebilirlik”; etkilenecek duyguların yetisi veya eğilimi etiğiyle uyumlu varoluş. (Ross, 2011: 157) Nancy, bu hususa dair *The Sence of The World* adlı eserinde şunları ifade eder: “Duyulur ya da estetik olan, genel olarak bir anlamın kendine dışsallığıdır ya da onun sayesinde anlam vardır. Dolayısıyla anlam her zaman çoklu anlamlara veya anlaşılmalara açıktır.” (Nancy, 1997b: 129).

Nancy, anlamdan “gelmekte olan” diye söz eder. O, romantizmde yetersiz gördüğü tamamlanma ve kusursuzluk kavramları yerine “son-suz sonlanma” kavramını kullanır. Onun kullandığı her ifadede algının tek bir duyumsamada hapsolmediği fikrini farklı bir şekilde dile getirdiği iddia edilebilir. Buna göre Nancy’nin felsefesinde anlamın bir süreç olduğu ve dolayısıyla sürekli duyumsanır ilişkilerle örülüp onlardan çözüldüğü söylenebilir. Bu çözülmeye anlam deneyimi, ağın hep yeniden örülmesi manasına gelmektedir. Bu durumu aynı zamanda eşyanın yapısının yeni bir açıklanışı olarak nitelenmek de mümkündür. Çünkü eşya ile günlük ilişkimiz bir anlam potansiyeli taşıdığı için onun *varoluşsal anlamlanmalar* taşımaması mümkün kılar. Bu husus, anlamın aşkın ya da kökensel bir andan hareketle inşa edilmek zorunda olması ya da anlamın geleneksel yapısına mutabık kalınması manasına gelmez. Nancy, anlamlandırmayı mevcudiyete gelmek olarak ifade eder. Ona göre eşya ne birbirlerine kayıtsız bir durumda ne de bir tasarımla bize verilmiş haldedir. Bunun yerine o, birlikte olan eşyanın, düzenlenmesi devam eden bir iş ya da bir anlam potansiyeli olduğunu savunur. Böylece varoluşun temel açıklığının nihai bir anlam talebi olmadığı ileri sürülebilir. (Ross, 2011: 158-159)

Nancy, kapitalizmi böylesi bir nihai mananın tükenişi olarak ifade eder. Çünkü orada eşyanın değeri özelliklerinden ziyade değiş tokuş ilişkilerindeki durumuna göre belirlenmiştir. Bu yüzden bir şeyin içselliğini belirleyen, yani tinsel tözü, aslında onun piyasadaki yeridir. Nancy, böyle bir sistemde var olan çok anlamlılığının altını çizerek kapitalist değerlendirme biçimlerini vurgular. Ona göre kapitalizm, kapitalist ekonominin için-

deki değer ağımlı kendisi örerek eşyanın değer kaynağını dışsallaştırır ve dolayısıyla böyle bir yolda kapital, kaçınılmaz ve temel biçimde mananın kaynağını sorgular. (Nancy, 2004: 43)

Görüldüğü gibi anlam, değer ve belirsizlik, Nancy’de sanatın ayrılmaz bir unsuruna dönüşmüştür. Bu yüzden sanat ne İdea’nın indirgenmiş bir sunumu ne de indirgenmiş bir İdea’nın sunumudur. Onun sunduğu husus, İdea’dan ziyade hareket, süreç ve mevcudiyete gelmenin devam etmesidir. (Nancy, 1997a: 98) Böyle bir anlayışta sanat, sunumun sunumu, (Nancy 1997b: 135) sunumun tekil çoğul sunumu olarak açığa çıkar. (Nancy, 1997a: 34). Bu durumun farkında olan Nancy, sanat ve varlıkta içsel tözden veya eşyanın sunumundan gelen “öz” kavramından kurtulmak ister. Bu amaçla eşyayı dışsal ilişkileri bakımından tanımlamayı tercih eder. Böylece “tek” sanat değil çok sanat olduğu sonucu ortaya çıkar. Nancy, anlamı işaret eden pek çok yolun bulunduğunu sanatı konu edinecek açığa çıkarmayı amaçlar. Bu amaçta sanat, kendini anlamlama çemberine kapatmayan bir ilişkiye dönüşür. Bu dönüşümle beraber sanat, anlamı saklanmış hiçbir şey içermeyen bir yapıya bürünür. (Nancy, 1997b: 137).

Duyulur olan öz-dışsal olduğundan anlamı, anlamlanışların taşıyıcısı olmaya tutsak edemez. Çünkü anlamın örülmesi ve yeniden ayarlanması için bir alan ve anlama bir erişimdir. (Nancy, 1997b: 132). Nancy’nin anlam ontolojisi, duyumsamanın ve duygulanışın dinamik yapılarından ortaya çıktığından dolayı sanat her seferinde farklı bir “son”da olmayı ifade eder. (Ross, 2011: 160)

Tüm bunlardan hareketle romantizm çağında olmadığımızı ifade eden Nancy, (2001: 63) bunun diyalektik bir çağı geride bıraktığımız anlamına gelmediğini vurgular. (Nancy, 1997b: 127). Ona göre Aydınlanma Çağı gibi Romantik Çağ da aşınan/incelen bir çağdır. (Nancy, 2001: 63). Bu çağda anlam, *hiçbir varlığın asla bitiremeyeceği bir geliş* olarak anlaşılmalıdır. (Nancy, 1997b: 126).

Sonuç

Nancy’nin felsefesinde sanat, anlamı asla tamamlanmayan bir geliş tir. Anlam ise duyumsal yüzeyler boyunca açılma, sunumun sunumu ve bir geliş hareketi olarak tanımlanır. Bu tanım, anlamın önemli bir niteliğinin dinamik bir ilişki ağından çıkmasına yardımcı olur.

Sanatın bir alt dalı olan resmetme açısından Nancy’nin felsefesi ele alındığında resim, bir modelin temsilinden ziyade onun sunulduğu anlamına gelir. Böyle bir sunuşta resim, portre modelini, güzelliğinin modelini ve sanatın modelini aynı anda sunar. Bu nedenle resim, bir taklitten ziyade modelin modellenmesi, kadının mevcut olmayan bedeninin modellenme-

sidir. Modelin modellenmesi ise herhangi bir şeklin yeniden üretimi değildir. O, her hangi bir modeli taklit etmek yerine modeli model yapan ya da onu model olarak sunar. O halde bir ön zevk olan modellemenin zevkin kendisinden önce gelen bir zevk olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla sanatlar, hiçbiri ortak temsil nesnelere olabilecek bir şeyi temsil etmediğinden karşılıklı olarak temsil edilemezler. Bu durum, sanatların ortak bir temsil konusuna sahip olmadıklarını gösterir.

Aslında her sanat bir mevcudiyete gelişi sunar. Bu durum, öz belirten mevcudiyetin özü itibarıyla hiçbir mevcudiyete sahip olmadığını, bazı mevcudiyetler ile tekil bulunuşların çokluğunun var olduğunu ortaya koyar. Bu yüzden kendisinde mevcudiyet, mevcudiyet olarak bulunmaz. Mevcudiyetin uçurumu mevcudiyetteki bir eksiklik veya aralık tarafından bölünür ve böylece mevcudiyet kendini bölünmüş olarak ortaya çıkarır. Böyle bir bölünme, mevcudiyetin tezahürü ve herhangi bir yerden gelip gitmediği çoğul tekil varoluşa işaret eder.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2004), *Negative Dialectics*. Translated by E.B.Ashton, London and New York: Taylor & Francis.
- Descartes, R. (1996). *Yöntem Üzerine*. Kenar, B. (Çev.). İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Direk, Z. (2010). Heidegger'in Sanat Anlayışı. *Cogito*, 64, 106-123.
- Feyerabend, P. (1993). *Against Method*, NY. Third edition published by Verso, Part I, pp.14-19.
- Feyerabend, P. (2012). *Akla Veda*. Başer, E. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Modernliğin Sonuçları*. Kuşdil, E. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ginette, M. (2011). Sanata Tapınma: Jean-Luc Nancy ve 'Hıristiyan' İkonografi, *MonoKL*, 10, 302-323.
- Habermas, J. (2010). Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak - *Siyaset Kuramı Yazılar*. Aka, İ. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Habermas, J. (1982). The Entwinement of Myth and Enlightenment: Re-Reading Dialectic of Enlightenment, *New German Critique*, No. 26, pp.28.
- Hegel, G.W. F. (1971). *Philosophy Of Mind, Part Three of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, Translated by William Wallace,

London: Clarendon Press.

Heidegger, M. (1991). *Nietzsche*, Vols. 3 and, 4 edited by David Farrell Krell, San Francisco: HarperOne.

Heywood, A. (2011). *Siyaset*. Özipek, B. (Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.

Jeanniere, A. (2011). Modernite Nedir?, *Modernite Versus Postmodernite*. Tural, N. (Çev.). Küçük, M. (Der.). İstanbul: Say Yayınları.

Kuhn, S. T. (2014). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. Kuyaş, N. (Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Kuhn, S. T. (1970) The Structure of Scientific Revolutions, *The University Of Chicago Press* Editor-in-Chief: Otto Neurath, London:, Vol. II, Part VIII. (The Response To Crisis), pp.78-79.

Küçükalp, K. ve Cevizci, A. (2018). *Batı Düşüncesi Felsefi Temelleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Lakatos, I. (2014). *Bilimsel Araştırma Programlarının Metodolojisi*. Uygun, D. (Çevç). İstanbul: Alfa Bilim Yayınları.

Nancy, J.L. (2001). *Being Singular Plural*. Stanford: Stanford University Press.

_____. (2011). Ölümün Boğazında Delişmen Kahkaha, *MonoKL*, S. X, s.461-475.

_____. (2004). Philosophy Without Conditions, Translation by Ray Brassier, in *Think Again: Alain Badiou And The Future Of Philosophy*.

_____. (2016). Sanat Kalıntısı. Albayrak, Ö. B. (Çev.). *Cogito*, 85, 164-179.

_____. (1997a). *The Muses*, Translated By Peggy Kamuf, Stanford: Stanford University Press.

_____. (1997b). *The Sence of the World*, Minnesota: University of Minnesota Press.

Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü Tarihsel Bir Okuma*. Hünler, H. (Haz. ve Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Ritzer, G. (2011). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*. Kaya, Ş. S. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ross, A. (2011). Hegel'den Sonra: Nancy'nin Romantizmi Değerlendirmesinde Sanat ve Ontoloji, *MonoKL*, 10, 149-162.

Sengstock, M. C. (2009). *Voices of Diversity Multi-Culturalism in Ameri-*

ca, New York: Siproinger

Touraine, A. (2017). *Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*. Kunal, O. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page: 151-171

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 03.07.2019
Kabul/Accepted: 20.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**BAĞIMSIZLIK SONRASI
KIRGIZİSTAN'DA
HAYVANCILIKTA
GELİŞMELER**

***DEVELOPMENTS IN
LIVESTOCK IN
KYRGYZSTAN AFTER
INDEPENDENCE***

Prof. Dr. Hüseyin KARADAĞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi
ORCID: 0000-0002-0174-6504, karadagturkiye@gmail.com

Öz

Kırgız halkının tarihi geleneği olan pastoralist hayvancılık, sosyoekonomik yaşamsal önemini günümüzde de devam ettirmektedir. Sanayi, inşaat, hizmetler sektörü ve diğer sektörlerdeki istihdam olanaklarının gelişkin olmamasına bağlı olarak iş imkânlarının kıtlığı nedeniyle, özellikle ülkenin yüksek dağlık bölgelerinde ve ücra yerlerde yapılan hayvancılık, kırsal kesim ailelerinin başat gelir kaynağıdır. Hayvancılık, Kırgız nüfusunun üretim ve tüketim alışkanlıklarını belirleyen, yoksulluğun azaltılmasını sağlayan, sosyoekonomik kalkınmayı destekleyen, iç ve dış göç hareketleri üzerinde azaltıcı etkisi olan doğal kaynak yönetimine dayalı bir ekonomik faaliyet koludur. Bağımsızlıktan sonra, geleneksel hayvancılık sistemleri (pastoral, agro-pastoral ve yarı entanstif) pazar ekonomisine uygun biçimde yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Kırgızistan'da toplam nüfusun %14'ü tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Hayvan sayısı, bağımsızlığın ilan yılı olan 1991'den başlayarak 2001'e kadar hızla gerilemiştir. Koyun ve sığır sayılarındaki en dramatik düşüş 1989 ile 1995 yılları arasında görülmüştür. Üretim artışı, hayvan sayısının artışından ileri gelmektedir. 2014 yılına gelindiğinde, kişi başına hayvansal ürün tüketim değerleri bağımsızlık öncesi döneme ait değerlerin gerisindedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, hayvancılık, bağımsızlık sonrası.

Abstract

Pastoralist livestock, which is the historical tradition of the Kyrgyz people, continues its socioeconomic vital importance at the present time. Animal husbandry is a primary source of income for rural region families, especially in the high mountainous regions and remote areas of the country, due to the limited availability of employment due to the lack of industry, construction, services and other employment opportunities. Animal husbandry which is based on natu-

ral resource usage is an economic activity branch in Kyrgyzstan determining the production and consumption habits of the Kyrgyz population, enabling poverty reduction, supporting socio-economic development, which has a decreasing effect on internal and external migration movements. After the independence, the traditional livestock systems (pastoral, agro-pastoral and semi intensive) began to be reorganized in harmony with the market economy. In Kyrgyzstan, 14% of the total population is employed in the agricultural sector. The number of animals decreased very rapidly from 1991 (the declaration year of the independence), up to 2001. The most dramatic reduction in the number of cattle and sheep has been observed between 1989 and 1995. By the year 2014, per capita consumption of animal products is lower than the values of the pre-independence period

Keywords: Kyrgyzstan, livestock, post-independence.

Giriş

Yüzölçümü 199.900 km² olan ülke arazisinin yaklaşık %86'sı dağlarla kaplıdır. Ülkenin %45'i ya da toplam tarım arazilerinin %87'si (9,6 milyon hektar) doğal yayla ve otlaklardan oluşur. Kırgızistan'da hızlı bir nüfus artışı söz konusudur. 1960'da 2,172 milyon olan nüfus, 2016'da %2,1'lik artışla 6,083 milyona (WORLD BANK-1, 2016), 2017'de de 6.195 milyona (Kabar, 2018) erişmiştir. Nüfusun yaklaşık %65'i kırsal kesimde yaşamakla birlikte (Polyahova ve Cumaliev, 2011:1; Zhumanova, 2011:i), son zamanlarda iş sahibi olmak amacıyla özellikle genç nüfus arasında kırsal kesimden şehre ve başka ülkelere göç oranı artış göstermektedir.

Kırgızistan'da genç nüfus oranı yüksektir. 2017 rakamlarına göre ülke nüfusunun sadece 425.862'si, yaklaşık %14'ü, yaşlı nüfustur. Nüfusun genç ve çoğalma eğiliminde olması, ülke için değerli bir potansiyeldir. Çalışabilen yaştaki nüfus sayısı 3.585.721'dir. Ülkede genelinde 1 km²'ye 12,5 kişi düşmekte, nüfus yoğunluğu bölgelerin ekonomik gelişmişlik düzeyine ve arazi yapısına bağlı olarak değişmektedir. Ticaret ve tarımsal üretim bölgesi olan Oş, 1 km²'ye düşen 150 kişi ile ülkenin en yoğun bölgesi olurken, Narın en seyrek nüfusa sahip bölge olup 1 km²'ye 5 nüfus düşmektedir (Kabar, 2018).

(DEİK, 2011) verileri, 2010 yılı yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfus oranının %23 olduğunu gösterirken; geçen zaman içinde bu oran artmış ve 2016 yılı istatistik verilerine (Kabar, 2018) göre ülke nüfusunun üçte birinin yoksulluk sınırının altında yaşadığı belirlenmiştir. Calal-Abad bölgesinde nüfusun %40,1'i, Talas bölgesinde ise %21'i yoksuldur. Yoksulluk oranlarının yükselmesinde 2010 yılında ülkede yaşanan siyasal gelişmelerin payı vardır (Aşçı, 2017: 35).

Kırgızistan'da 1991'den beri artan yoksulluğun bir sonucu olarak özellikle genç emek göçündeki artış sosyoekonomik bir sorun olarak arta-

rak devam etmektedir. Nüfusun %20'sine yakın kısmı Rusya, Kazakistan, Türkiye ve başka ülkelerde daha iyi ekonomik fırsatlar aramakta ve GS-YİH'nın %30'u göçmen işçilerin Kırgızistan'a gönderdiği paralarla sağlanmaktadır.

Kırgızistan'da kırsal kesimde hayvancılığın ekonomik öneminin devam etmesinden ötürü, göçmen işçilikle kazanılan küçük sermayelerin önemli bir kısmı hayvancılık alanında yatırım aracı olarak kullanılmaktadır. Göçmen işçi sermayesi kullanılarak, kırsal kesim aileleri hayvancılık yatırım sermayesini çoğaltma; geçimlerini sağlamak ve refah seviyelerini artırmak amacıyla hayvan sayılarını artırmaktadırlar (Schoch, Steimann ve Thieme, 2010: 212).

Kırgız halkının tarihi geleneği olan pastoralist hayvancılık, sosyo-ekonomik yaşamsal önemini günümüzde de devam ettirmektedir. Sanayi, inşaat, hizmetler sektörünün ve diğer istihdam olanaklarının gelişkin olmasına bağlı olarak iş imkânlarının kıtlığı nedeniyle, özellikle ülkenin yüksek dağlık bölgelerinde ve ücra yerlerde yapılan hayvancılık kırsal kesim ailelerinin başat gelir kaynağıdır. Hayvancılık, Kırgız nüfusunun üretim ve tüketim alışkanlıklarını belirleyen, yoksulluğun azaltılmasını sağlayan, sosyoekonomik kalkınmayı destekleyen, iç ve dış göç hareketleri üzerinde azaltıcı etkisi olan doğal kaynak yönetimine dayalı bir ekonomik faaliyet koludur (Ajibekov, 2005: 1-3 Kulov, 2007: 1).

Bağımsızlıktan sonra, geleneksel hayvancılık sistemleri (pastoral, agro-pastoral ve yarı entanstif) kırsal kesimde ve uzak bölgelerde, göçebe geleneksel tecrübelerden de yararlanarak pazar ekonomisine uygun biçimde gıda temin etmek, istihdam alanı yaratmak ve gelir sağlamak amacıyla yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Ülkede pastoral ve agro-pastoral sistemler yetersiz veya çok düşük maliyetli kaynakların kullanımına dayanan hayvancılık işletmeleri için imkânlar sağlamaktadır. Bu sistemde, ağırlıklı olarak yaz aylarında kısmen de güzün meralardan tedarik edilen yemlerle hayvanlar kış mevsimi boyunca ilkbahar ortalarına kadar beslenmektedir.

Kırgızistan'daki hayvancılık sektörünün tarihsel gelişiminin geleneksel dönem, Çarlık dönemi, Sovyet dönemi ve bağımsızlık sonrası dönem olarak dört aşamada değerlendirilmesi gerekir. Ülkedeki havancılığın tarihsel geçmişi irdelenmeden, sektörün günümüzde kaydettiği gelişmeleri anlaşılabilir biçimde yorumlamak ve değerlendirmek mümkün olamayacaktır. Daha önceki çalışmalarımızda geleneksel dönemde Kırgız hayvancılığı (Tülöbaev, Karadağ, Salıkov ve Isaev, 2013; Karadağ, Tülöbaev ve Isaev, 2016; Karadağ, 2017) ile Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kırgızistan'da hayvancılık (Karadağ, 2018) konularında değerlendirmeler yapılmıştır.

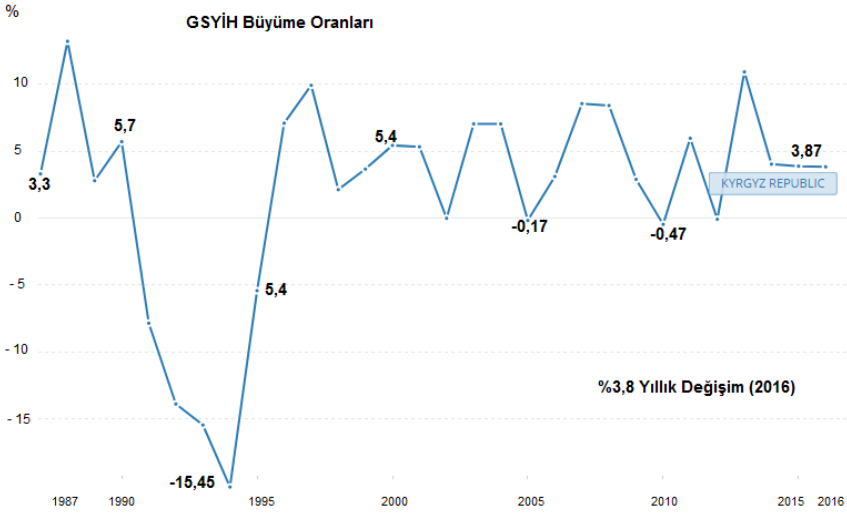
Bu makalede ise, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde ve bağımsızlık sonrasında Kırgızistan hayvancılığında ortaya çıkan gelişmeler değerlendirilecektir. Böylece, tarafımızdan yapılan çalışmalarla, Kırgız hayvancılığının tarihsel aşamalarını içeren makalelerden oluşan bir makaleler serisi ortaya konulmuş olacaktır. Bu çalışmada Sovyetlerin dağılma sürecinde ve bağımsızlıkla birlikte başlayan yeni dönemde hayvancılık sektöründe ortaya çıkan gelişmeler değerlendirilirken, sahada tarafımızdan yapılan gözlem ve tespitlerden de yararlanılmıştır.

Bağımsızlığı Takip Eden Dönemde Kırgızistan'da Ekonomide ve Hayvancılıkta Ortaya Çıkan Gelişmeler

GSYİH büyüme oranı 1987 yılında %3,3, 1990 yılında yani bağımsızlıktan bir yıl önce %5,7 olarak gerçekleşirken, bağımsızlığı takip eden yıllarda hızla düşmüş ve 1993'te -%15,5, 1995 yılında da -%5,4 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılında ülkede ortaya çıkan siyasal krize bağlı olarak -%0,47'ye düşen büyüme oranı, 2016'da % 3,87 seviyesine ulaşmıştır (**Tablo:1**) (WORLDBANK, 2016).

Tablo1: Kırgızistan'da 1987-2016 Yılları Arasında GSYİH Büyüme Oranları

Kaynak: (WORLDBANK, 2016).

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı yıllarda Kırgızistan'da GSYİH'nin %33,6'sı tarım sektöründen sağlanıyor, istihdamın üçte biri tarım sektöründe yapılıyordu. Kırgızistan tarımsal üretiminin %57'sini hayvancılık sektörü oluşturmaktaydı. Bağımsızlıktan sonraki on yıl içinde Kırgızistan'da tarım sektörünün GSYH içindeki payı %22,1'e düşmüş, ihracat içindeki payı ise yaklaşık %14 olmuştur.

Kırgızistan'da tarım sektörü, sürdürülebilir ekonomik kalkınma için en dinamik sektör olarak ortaya çıkmaktadır. Tarım sektörü 2012'ye gelindiğinde çalışan nüfusun %30,1'inin istihdam edildiği ilk sıradaki sektör olmuştur (**Tablo:2**) (NSCKR, 2013:65). Gelişmiş dünya ülkelerinde toplam nüfusun %1-3'ü tarım sektöründe istihdam edilirken, Kırgızistan'da bu oran %14'tür. Tarım sektörü içinde hayvancılığın brüt payı %47,5'dir (Miller, 2001:12; Abdurasulov, 2009; Polyahova ve Cumalieva, 2011:2; Zhumanova, 2011:4; JIKA, 2013:1-2).

Tablo 2: Sektörlere Göre 2012 Yılı Çalışan Nüfusun İstihdam Alanları ve Oranları

Kaynak: (NSCKR, 2013: 65).

Çalışan Nüfus (1000 Kişi)	%	İstihdam Edilen Sektörler
2.286,4	100	
688.0	30.1	Tarım, Orman ve Balıkçılık
346,3	15,2	Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Taşıtlar ve Motosikletlerin Tamiri
259.0	11.3	İnşaat
180,4	7.9	Eğitim
173,6	7.6	İmalat
137,6	6,0	Taşımacılık ve Depoculuk
109,3	4.8	Kamu Yönetimi. Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik
84,3	3,7	Konaklama ve Gıda Servisi Hizmetleri
84,1	3.7	İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri
37,6	1.6	Diğer Hizmetler
34.3	1.5	Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme
26,9	1,2	Danışmanlık ve İletişim
23,1	1.0	Finans ve Sigortacılık
19,5	0.9	Yönetim ve Destek Hizmet Faaliyetleri
18,7	0.8	Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler
18,9	0.8	Sanat, Gösteri ve Eğlence
16.4	0.7	Su Tedarik Sistemleri, Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri
13.0	0.6	Madencilik ve Taşocakları
8,7	0.4	Hanelerin İşveren Olarak Faaliyetleri
5,6	0.2	Gayrimenkul Faaliyetleri
1,0	0.0	Yurtdışı Organizasyonlar ve Organların Faaliyetleri

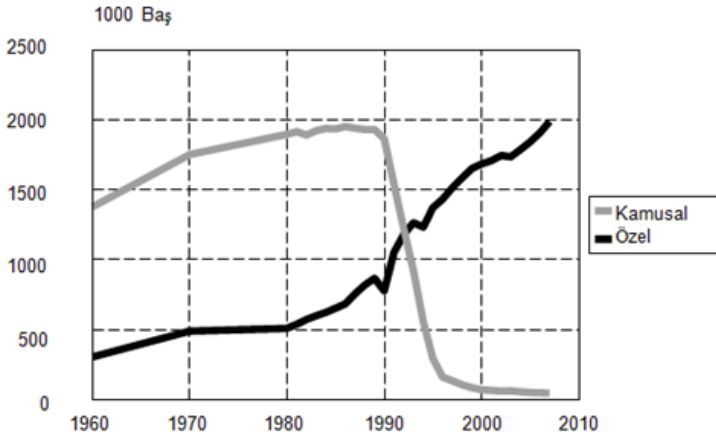
Geleneksel Kırgız hayvancılığı, 19. yüzyılın ortalarında Türkistan'ın Ruslar tarafından işgaliyle birlikte başlayan ve Kırgızistan'ın bağımsızlığına kadar geçen süre içinde Çarlık ve Sovyet toprak, su ve mera yönetimi ve üretim modellerine bağlı olarak değişmiş ve yarı göçebe hayvancılık modeli ortaya çıkmıştır. Sovyet döneminde kolhoz ve sovhoz hayvancılık sistemi içinde hayvanlar kış ve ilkbahar aylarında yönetim tarafından meralarda inşa edilen çoban evleri, hayvan barınakları ve sulama noktalarının bulunduğu yerlerde, yaz ve sonbahar aylarında ise uzak otlaklarda otlatılmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra entansif ve endüstriyel hayvancılık sisteminin yerini, yeniden pastoral, yarı entansif ve agro-pastoral sistemler almaya başlamıştır (Zhumanova, 2011:4; Karadağ, 2018:371-373).

Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991'de ülkede 560 kolhoz ve sovhoz vardı. Bağımsızlıkla birlikte planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçildi ve bu işletmeler işçi ailelerine dağıtıldı. Böylece hayvancılık sektöründe özel girişimcilik dönemi başlamış oldu. Bu dağıtım sırasında her aileye kişi başına 0,2-0,8 hektar ekilebilir tarım arazisi ile birkaç hayvan verilmiştir. Ancak, yayla ve meralar devlet mülkiyetinde kalmıştır.

Ülkede bağımsızlıkla birlikte hayvancılıkta kolhoz tipi kolektif sisteme son verilmiş, hayvancılık ve hayvansal üretim piyasa ekonomisine göre yeniden düzenlenmiştir (Suttie ve Reynolds, 2003). Bağımsızlığı takiben başlayan özelleştirme süreci içinde, kamusal ve özel işletmelerdeki hayvan stokları özel işletmeler lehine süratli bir biçimde değişmeye başlamıştır (**Tablo:3**) (Lerman ve Sedik, 2009:8) ve (**Tablo:4**) (NSCKR, 2017:7).

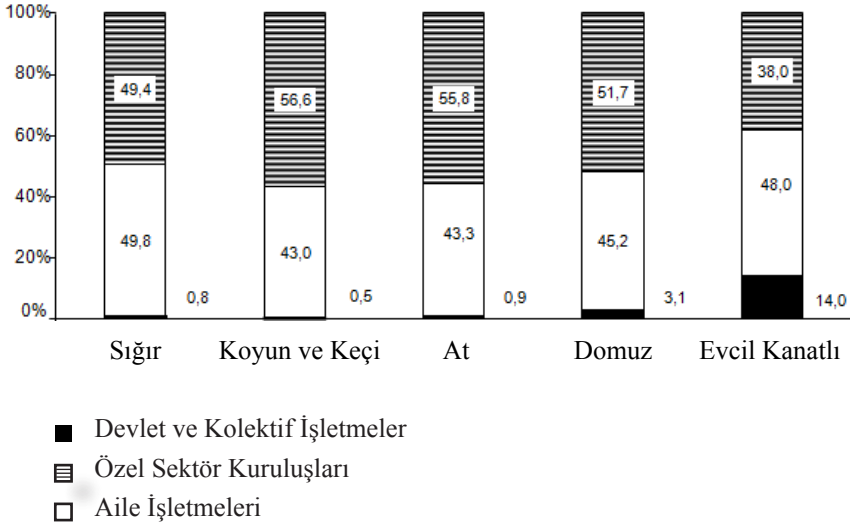
Tablo 3: Kırgızistan'da Kamusal ve Özel Hayvancılık İşletmelerinde Hayvan Envanterinin 1960-2010 Arası Dağılımı

Kaynak: (Lerman ve Sedik, 2009:8)

Tablo 4: 2016 Yılında Hayvan Varlığının İşletmelere Göre Dağılımı

Kaynak: (NSCKR, 2017:7)

Kırgızistan, ülkede yeni istihdam alanları yaratmak ve ekonomik gelişimi teşvik etmek amacıyla, ülkenin en dinamik sektörü olan tarım ve hayvancılığa önem vermekte, sektörde yatırımların artmasını sağlamak amacıyla tedbirler geliştirmekte ve teşvikler uygulamaktadır. 2016 yılında geliştirilen sektörü teşvik programında tarım, hayvancılık ve tarım ürünleri işleme sektörüne destek sağlamak üzere; hayvancılık sektörüne %10 faiz ve 18 ay vade, tarım sektörüne %10 faiz ve 24 ay vade, tarım ve hayvancılık ürünlerini işleme ve ihracata yönelik tarım ve hayvancılık ürünlerinin üretimine ise %6 faiz ve 36 ay vade uygulanması kararı alınmıştır (DEİK, 2017). Bankacılık sisteminde faiz oranlarının çok yüksek seyrettiği ülkede, tarım ve hayvancılık için uygulanan faiz oranları düşük kalmaktadır. Hayvancılık sektöründe 2016 yılında 11661 çiftçi kredi kullanmıştır. Hayvancılıkta kullanılan kredi, tarım sektörüne ayrılan kaynakların %78,2'sine karşılık gelmektedir.

Kırgız tarımının ve endüstrisinin 2020 Yılına Kadar Kalkınma Stratejisi Programı'nda da üretkenliğin iyileştirilmesi, nicel ve nitel kalitenin artırılması, gıda hijyeni ve güvenliği, devlet hizmetlerinin artırılması, su kaynaklarının verimli kullanımı, arazi kullanımının rasyonelleştirilmesi, bölgesel ve uluslararası işbirliklerinin geliştirilmesi, üretimde teknoloji kullanımı, işgücü verimliliği, emek-sermaye-kazanç dengesinin iyileştirilmesi gibi bir dizi vizyon geliştirilmiştir (JICA, 2013:12).

Hayvan Varlığı

Kolhoz ve sovhozların bir anda çökmesine bağlı olarak yeni bir ekonomik sisteme ve yeni bir hayvancılık modeline geçilmiş, diğer sektörlerde olduğu gibi hayvancılık sektöründe de derin bir kriz ortaya çıkmıştır. Birçok kişi 1990'ların başındaki ekonomik krizden kurtulmak ve hayatta kalabilmek için hayvanlarını kesmeye veya satmaya başladı. Özellikle nakit para ihtiyacının sağlanabilmesi için, Çinli tüccarlara çok sayıda hayvan çok ucuz fiyata satılmıştır. Dağılmadan hemen sonra çok sayıda hayvan da hastalıklardan ölmüştür.

Böylece 1989'da 10,3 milyon baş olan koyun sayısı sert bir düşüşle 1996'da 3,7 milyona kadar gerilemiştir (Shamsiev ve ark., 2007: 57). Hayvan sayısı, bağımsızlığın ilan yılı olan 1991'den başlayarak 2005'e kadar gerileme eğilimindedir (Tablo:5, Tablo:6) (NSCKR, 2017:3; KRUSK, 2019). Koyun ve sığır sayılarındaki en dramatik düşüş 1989 ile 1996 yılları arasında görülmüştür (Zhmanova, 2011: 68). Tablo 5 incelendiğinde hayvan sayısındaki dramatik düşüş açık olarak görülecektir. 1990 yılı sayılarına göre günümüzdeki koyun-keçi sayısı 1/3, kanatlı sayısı da 1/2 oranında azalmıştır. Buna karşılık günümüzdeki sığır sayısı 1990 rakamlarına göre yaklaşık %35 oranında artış göstermiştir. Kırsal kesimde hayvancılık yapabilecek nüfusun şehirlerde veya başka ülkelerde iş sahibi olma arzusu, kamusal otlakların özelleştirilmesi, arazi reformları ve büyük işletmelerin üretim faaliyetlerinde pazara yakınlığı göz önüne alarak tüketici nüfusun yoğun olduğu şehirlere yakın yerleri tercih etmeleri bu değişimin ana nedenleri arasındadır.

Tablo 5: 1990-2018 Yılları Arasında Kırgızistan'da Hayvan Varlığı
Kaynak: (KRUSK, 2019)

YILLAR	SIĞIR	SIĞIR VARLIĞI İÇİNDE İNEK SAYISI	DOMUZ	KOYUN VE KEÇİ	AT	KANATLI
1990	1.205.311	506.159	393.447	9.969.374	312.676	13.914.670
1991	1.190.219	518.312	354.937	9.524.935	320.468	13.571.195
1992	1.122.384	514.581	245.422	8.741.508	313.005	10.420.586
1993	1.062.283	511.282	169.443	7.322.345	322.025	6.916.647
1994	920.131	480.893	117.790	5.076.012	299.044	2.208.323
1995	869.009	470.834	113.871	4.274.898	308.168	2.031.782
1996	847.641	459.858	88.040	3.716.081	314.066	2.121.973
1997	884.776	473.507	92.165	3.803.876	325.279	2.329.362
1998	910.564	492.238	105.476	3.810.580	335.232	2.727.486
1999	932.273	511.472	104.830	3.806.544	349.811	2.979.896
2000	947.021	523.797	101.053	3.799.191	353.860	3.063.672
2001	969.549	535.633	86.619	3.744.217	354.423	3.454.338
2002	988.016	547.460	87.159	3.765.434	360.701	3.647.552
2003	1.004.363	533.920	82.770	3.679.202	340.535	4.332.163
2004	1.034.890	548.193	82.659	3.773.619	347.178	4.510.941
2005	1.074.764	565.134	77.786	3.876.002	345.174	4.278.987
2006	1.116.733	584.941	79.567	4.046.949	347.526	4.472.582
2007	1.168.026	607.197	74.918	4.251.813	355.553	4.589.190
2008	1.224.563	635.598	63.328	4.502.651	362.433	4.364.777
2009	1.278.070	664.294	61.315	4.815.539	372.951	4.535.762
2010	1.298.825	666.450	59.791	5.037.715	378.448	4.749.854
2011	1.338.583	684.157	59.202	5.288.115	388.971	4.815.308
2012	1.367.466	699.339	55.380	5.423.881	398.796	5.076.559
2013	1.404.168	718.516	51.777	5.641.214	407.381	5.385.713
2014	1.458.377	744.336	5.0782	5.829.024	432.972	5.420.033
2015	1.492.517	757.423	50.345	5.929.529	449.614	5.586.212
2016	1.527.763	769.933	51.082	6.022.554	467.249	5.673.607
2017	1.575.434	789.796	52.169	6.077.775	481.329	5.910.418
2018	1.627.296	812.596	51.265	6.167.949	498.684	6.009.697

Tablo 6: 2016 Yılı Evcil Hayvan Sayıları ve 2015'e Göre Değişimleri

Kaynak: (NSCKR, 2017:3)

Hayvanlar	2015	2016	2015'e Göre Sayısal Değişim (+) (-)	2015'e Göre % Değişim
Sığır	1.492.517	1.527.763	35.246	102,4
Sığır Varlığı İçinde Topoz (Yak)	32.377	38.477	6.100	118.8
Koyun ve Keçi	5.929.529	6.022.554	93.025	101,6
Domuz	50.345	51.082	737	101,5
At	449.614	467.249	17.635	103,9
Evcil Kanatlı	5.586.212	5.673.607	87.395	101,6
Deve	258	235	-23	91,1
Arı	103.270	108.525	5.005	104,8

Kırgız halkı ezelden beri, coğrafyanın ve doğanın sağladığı imkânlarla topozculuk (yak) yapmakta, bu hayvanların etini ve sütünü tüketmektedir. Kırgızistan'da At-Başı, Alay, Koçkor, Ak-Suu, Yeti-Ögüz, Ton, Narın, Kara-Kulca, Kadamçay, Batken bölgelerinin dağlık kesimlerinde topozculuk yapılmaktadır. Topoz varlığı 1991'de 55.300 iken, 2000'de 16.300'e kadar düşmüş, yıllar içinde artarak 2014'de 36.200'e ulaşmıştır. 2000'den 2014'e kadar sayıları %54,7 artış göstermiştir. 2016 yılındaki sayısı 38.477 başa ulaşmıştır (Tablo:7) (Mamatov, Kangeldiyeva ve Comba, 2012:42; Tashabaev, 2016:81).

Yapılan çalışmalar, Kırgızistan'ın yüksek dağlık kesimlerinde yer alan 2.460 bin hektar tutarındaki yaylaklarda 150.000 baş topoz yetiştirme potansiyelinin var olduğunu ortaya koymuştur. Bütün mevsimlerde dağlık arazilerde doğal ortamda yaşayan ve soğuk iklim koşullarında yaşamayı tercih eden bu hayvanların karkas ağırlıkları 220-250 kg arasındadır. Bakım, besleme, barınak ve veteriner hekimlik hizmetlerine ihtiyaç yoktur (Tashabaev, 2016: 76). Esas itibarıyla topozculuk, iyi bir koordinasyonla

hem ülke içi et ihtiyacını karşılamak için değerli bir potansiyel, hem de uluslararası pazara alternatif ihraç ürünü olarak sunulabilecek değerli bir kaynaktır.

Sovyetlerin dağılması sürecinde baş gösteren ekonomik kriz döneminde topoz etinin besin ihtiyacını karşılamak üzere aileler tarafından aşırı tüketilmesi, yerli ve yabancı avcılar tarafından kontrolsüz avlanması ve topoz etinin kontrolsüz biçimde kesilip pazarlanarak paraya dönüştürülmesi topoz sayılarındaki düşüşün temel sebepleri arasındadır.

Özellikle yabancı uyruklu avcıların Kırgız gen kaynaklarına zarar verdiklerini belirtmek gerekir. Kırgız Devleti, ulusal gen kaynakları arasında yer alan ак илбирс (kar leoparı), күрөң аюу (bozayı), бугу (geyik), жейрен (ceylan), арка-кулжа (dağ koyunu), кундуз (kunduz), кызыл карышкыр (kızılkurt), сүлөөсүн (vaşak), суусар (sansar) gibi doğal yaşam hayvanlarını devletin strateji belgesi olan Kızıl Kitap'a (Кызыл Китеп) almıştır.

Tablo 7: Kırgızistan'da Yıllara Göre Topoz (Yak) Popülasyonu

Kaynak: (Mamatov, Kangeldiyeva ve Comba, 2012:42; Tashabaev, 2016:81)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
55.300	53.700	50.000	40.700	33.200	22.700	17.900	16.000	16.800	16.300	16.800	17.400
2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
17.900	18.500	19.800	21.900	22.400	22.800	24.800	29.100	29.600	30.000	31.200	36.200
2015	2016										
32.377	38.477										

Damızlık Kapasitesi

Kırgızistan'da ıslah faaliyetlerine büyük ilgi vardır. Koyun yetiştiriciliğinde Kırgızistan'ın doğal iklim koşullarına uyumlu Kırgız kıvrıkcık, Tiyaşan kaba yünlü ve Alay kaba yünlü koyunları kullanılmaktadır. Keçi yetiştiriciliğinde yerli Kırgız kıl ve tiftik keçileri, sığır yetiştiriciliğinde Ala-Too ve Aulieat, atçılıkta yeni Kırgız atı, kanatlılarda ise rodonit ve Kırgız yerli yavukları kullanılmaktadır (Polyahova ve Cumaliev, 2011:5-6)

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991'de bütün hayvanların %99'u safkan iken, dağılmadan 18 yıl sonra, 2009'da, koyun ve keçi varlığının %33'ü, sığır popülasyonunun %24'ü atların da %14'ü safkandır. 2009'un başında, Kırgızistan'da var olan 1.168.000 baş sığır, 4,5 milyon baş koyun ve keçi, 355.000 at içinde yer alan 70.800 koyun ve keçi, 4.200 at

ve 29.300 baş sığır safkan hayvan olarak kayıtlara geçmiştir (Nazarkulov, 2009).

Pazar ekonomisine geçişle birlikte, pazarın talebindeki değişikliğe bağlı olarak, koyun gen kaynaklarında da değişimler ortaya çıkmıştır. 1990'da koyun varlığının %87'si ince yünlü, %7'si yarı ince yünlü, %3'ü yarı kaba yünlü, %3'ü de kaba yünlü yağlı kuyruklu koyun iken; 2003'te koyun varlığının %31,3'ü ince yünlü, %6,2'si yarı ince yünlü, %62,5'i de etçi kaba yünlü koyuna dönüşmüştür. Rakamlardaki keskin değişimler, üreticinin pazar talebine uygun olarak, yüncü-yapağıcı koyun ırklarından etçi koyun ırkına yöneldiğini göstermektedir (Ajibekov, 2005:4).

Koyunculukta, Edilbaev ve Gissar gibi yağlı kuyruklu koyun ırkları yetiştiriciler arasında tercih edilen hayvanlardır. Dağlık bölgelerde bile çiftçiler bu ırkları tercih etmektedir. Gissar ırkı dağ koşullarına iyi adapte olan bir ırktır. İlk nesil anaçlar yılda 1-2 kuzu doğurmakla birlikte, olgun anaçlarda doğum sayısı 2-3 kadardır. Kırgızistan'da yarı yapağıcı Tiyaşan, Gissar koyunu, Kazak Edilbayları, kuyruklu kaba yünlü Jaydari ve etçi yerel Kırgız koyunları yetiştirilmektedir. Kuzulama sayısının fazlalığına bağlı olarak sürüdeki hayvan sayısının kısa sürede hızlı artışını sağlamasından ve hayvan sayısındaki artışla birlikte canlı hayvan satışı nedeniyle elde edilen kârın yüksek olmasından dolayı koyun yetiştiriciliğinde geniş ölçüde Gissar koyunu benimsenmektedir. 2006 yılında Tarım, Su ve Ticaret Bakanlığının talimatıyla yeni Kırgız Dağ Merinosu damızlık olarak onaylanmıştır. Bu ırk, Kırgız Merinosu ile Avustralya Merinosu'nun birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Son yıllarda Avustralya merinosunu çoğaltmak amacıyla tohumlama çalışmaları başlatılmıştır (Polyahova ve Cumaliev, 2011: 3-6; Zhumanova, 2011: 79).

Yem bitkileri üretim alanlarının azlığı, ortak kullanımlı meralara erişimin kolaylığı, sert iklim koşullarına iyi adaptasyon yeteneği, doğal kaynak tabanlı beslenmeye uyumluluğu, asgari koşullarda canlı ağırlık artışının yüksekliği gibi sebepler hayvancılıkta keçi yetiştiriciliğinin öne çıkmasına neden olmaktadır. İkizlik oranının yüksek olması münasebetiyle, Kırgızistan'ın kırsal kesimlerinde emek ve sermaye girdisine oranla kârlılık değerini artırmaktadır. Tarihsel olarak, keçi yetiştiriciliği ülkedeki hayvancılıkta geleneksel bir sektör olmuştur (Alymeev ve ark.,2009). Sovyetler Birliği döneminde yarı kurak ve bozkır türü uzak doğal çayır alanlarında, özellikle Batken ve Calal-Abad bölgelerinde, keçi kılı ve tiftik üretimi için keçi yetiştiriciliği öne çıkmıştır. Günümüzde de Ala-Buka bölgesinde süt keçiciliği ve Saanen ırkı tercih edilen bir hayvancılık koludur (DADD, 2010). Ala-Buka bölgesinde aile işletmelerinde keçi popülasyonunun arttığı tespit edilmiştir. Keçiler ailenin nakit ihtiyacı olduğunda

çabucak satılabilen, sindirim atıklarından gübre ve yakıt olarak yararlanılan bakım besleme masrafları düşük hayvanlardır (Zhumanova, 2011: 80).

Hayvan ırklarının çeşitliliği bölgenin iklim, arazi örtüsü, arazi yapısı ve yem bitkileri üretimi miktar ve çeşitliliğine göre değişmektedir. Kırgızistan’da önemli sayıda etçi sığır bulunmaktadır. Ayrıca, sığır eti üretiminde sütçü ırk hayvanların buzağlarından da yararlanılmaktadır. Etçi sığır beslemeye imkân veren 4.435.000 hektar yazlık yayla ve mera vardır. (Nogoev, 2008).

Kırgızistan’da bağımsızlık sonrası pazar ekonomisinin şartlarına paralel olarak, Sovyet dönemindeki büyük kapasiteli kanatlı işletmeleri faaliyetlerini ya durdurmuş ya da kapasite azaltmışlardır (Tashabaev, 2016: 77).

Kırgız Devleti, 2005 yılında çıkardığı bir kanunla (KRO, 2005), 2010 yılına kadar damızlık hayvanların sayısını ve kalitesini artırma, damızlık hayvanların soy kütüklerinin hazırlanarak hayvan ıslah çalışmalarını geliştirme kararı almıştır. Ülkenin doğal topografik yapısı ve iklim koşulları hayvancılığın geliştirilmesi için özel imkânlar sunmaktadır. Zira ülkenin %83’ü (9,6 milyon hektar) doğal hayvan yemi kaynağıdır. Devlet bu yasa ile hayvan ıslahında hedeflerine ulaşmak için ülkenin bütün bölgelerinde damızlık istasyonları kurmak suretiyle işletmelerde suni tohumlama hizmetleri vermeyi amaçlamıştır.

Kırgız Devleti’nin 2005 yılında belirlediği “2010 Yılı Damızlık Hayvan Sayısal Hedefleri” (**Tablo:8**) ile Kırgızistan Tarım Bakanlığı Islah Kontrol Dairesi’nden temin edilen “2017 Yılı Rakamlarına Göre Kırgızistan’da Damızlık Hayvan İşletmeleri ve Sayıları” (**Tablo:9**) karşılaştırıldığında, hedeflerin gerçekleştirilemediği görülecektir.

Tablo 8: Kırgız Devleti’nin 2005 Yılında Belirlediği 2010 Yılı Damızlık Hayvan Hedefleri (Baş)

Kaynak: (KRO, 2005)

Hayvan Türleri	Yıllar			
	2004	2006	2008	2010
Sığır	29.500	35.300	41.100	52.650
Koyun	66.500	78.700	90.800	102.900
Domuz	1.050	1.100	1.160	1.210
At	4.200	9.800	11.200	12.500
Topoz / Yak	5.150	6.140	7.125	8.100
Keçi	8.500	9.800	11.200	12.500
Evcil Kanatlı	337.900	377.100	400.000	455.500

Tablo 9: 2017 Yılı Rakamlarına Göre Kırgızistan'da Damızlık Hayvan İşletmeleri ve Sayıları

Kaynak: (BIMAK, 2017)

Damızlık Hayvan	Damızlık İşletmesi	Damızlık Hayvan Sayısı
Sığır	36	10.353
Koyun	67	52.931
Topoz (Yak)	10	2.939
At	38	3.276
Domuz	2	6.046
Evcil Kanatlı	1	130.013

Ülkede hayvancılığı geliştirmek amacıyla 2010 yılında sığırlar için 65, topozlar (yaklar) için 7, koyunlar için 8, atlar için 38, kanatlılar için 5 ve karışık olmak üzere de 12 tohumlama istasyonu hizmet vermiştir. Bu alanda İsviçre'nin desteğiyle kurulmuş Kırgız "Helvitas" Agroprojesi kapsamında "Merkezi Asya Tohum Servis LTD" (БАТС) önemli faaliyetler göstermektedir. Günümüzde yaklaşık 30 hayvan çiftliğinde hayvanların soyunu iyileştirme programları yürütülmekte olup, bu çiftliklerde İsviçre'den getirilen hayvan tohumları ile ıslah çalışmaları yapılmaktadır. Cumhuriyetin ilçelerinde 80'den fazla suni tohumlandırma merkezi açılmıştır. Bu merkezlerde Avrupa ve Amerika'dan getirilen boğaların spermaları kullanılmaktadır (Polyahova ve Cumalieva, 2011:5-6)

Kırgızistan Tarım, Gıda Sanayi ve Arazi Islahı Bakanlığı'nın (Айыл Чарба, Тамак-Аш Өнөр Жайы Жана Мелиорация Министрлиги) 2016 kayıtlarına göre Kırgızistan'da bulunan 117 damızlık işletmesinin 62'si koyunculuk (49.814 baş), 36'sı sığırcılık (10.383 baş), 38'i at (3.357 baş), 2'si domuz (6.046 baş), 1'i kanatlı (139.400) ve 4'ü arı (1.017 kovan) alanında damızlık üretimi yapmaktadır.

Ülkede 300 suni tohumlama merkezi vardır. 2017 yılının ilk 6 ayında Kırgızistan'da 45.744 hayvana suni tohumlama yapılmıştır. Bunların 4.546'sı pilot köy seçilen 31 noktada gerçekleşmiştir. Kırgız Devleti 2017 yılı içinde 2017-2021 damızlık hayvan yetiştiriciliği gelişim programını hazırlamıştır (Anonim, 2019: 17). 2016 yılı içinde 452 büyük baş hayvan tohumlama merkezi hizmet vermiştir. Bu yıl içinde 81.143 düve ve 21.053 ince yünlü merinos koyunu tohumlanmıştır (Anonim-1, 2019).

Hayvansal Ürün Durumu

Şehir ve kasabalara yakın yerlerdeki işletmeler ağırlıklı olarak süt sığırcılığını, dağlık kesimlerde yaşayan halk ise et sığırcılığını tercih etmektedir. Hayvancılık sektöründe elde edilen ürünlerin %60'ı sığırlardan

elde edilmektedir. Sütçü ırk olan Oluya-Ata 1974’de, Ala-Too ırkı ise 1950’de geliştirilmiştir. Bu ırklar bakım koşullarına göre yıllık 4000-5000 kg arasında süt vermektedir.

Et ve süt üretiminde Çuy Rayonu’ndaki (Çy Bölgesi’ndeki) MİS, Kirovets; Issık-Ata Rayonundaki Vetka, Koss, Rassvet; Sokuluk Rayonundaki İliçtin Osuyatı, Moskva Rayonundaki Rossia, Aksu Rayonundaki Abubakir firmaları ülkede sektörün önemli kuruluşları olmuştur (Polyahova ve Cumalieva, 2011:2).

Hayvan türlerine göre Kırgızistan’daki et üretimi Tablo 11’de verilmiştir. Türk halklarına özel bir süt ürünü olan kımız üretimi 2016’da 15.000 tonu geçmiştir (Tashabaev, 2016: 74-75).

Tablo 10: 1990-2017 Yılları Arasında Kırgızistan’da Üretilen Temel Hayvansal Ürünler
Kaynak: (KRUSK 1, 2019)

YILLAR	ET (TON)	SÜT (TON)	YUMURTA (MİLYON ADET)	YÜN (TON)	YILLAR	ET (TON)	SÜT (TON)	YUMURTA (MİLYON ADET)	YÜN (TON)
1990	277.680	542.529	449.466	20.687	2004	194.967	584.539	175.154	8.171
1991	231.309	471.131	390.410	19.818	2005	194.586	599.567	203.368	7.796
1992	165.482	310.839	285.430	28.856	2006	190.901	614.740	218.719	7.790
1993	148.492	280.628	151.312	26.208	2007	223.806	562.605	253.107	7.440
1994	116.922	201.365	47.257	9.724	2008	211.456	662.382	264.064	3.650
1995	130.417	239.031	36.095	10.962	2009	226.687	711.689	150.798	4.731
1996	133.762	263161	43634	6682	2010	198.273	837.065	267.721	7.297
1997	134.474	293.585	54.460	6.265	2011	227.395	888.958	286.335	6.986
1998	142.577	324.498	62.727	6.880	2012	239.885	809.048	285.163	7.123
1999	152.527	414.984	80.158	7.102	2013	245.788	963.527	314.459	6.576
2000	171.520	489.315	97.461	7.638	2104	259.117	1.054.906	297.914	7.294
2001	180.925	516.642	118.313	8.424	2015	259.614	1.063.054	353.251	6.856
2002	185.774	534.554	129.270	8.724	2016	259.614	1.063.054	353.251	6.856
2003	190.707	564.875	152.038	8.616	2017	287.447	1.074.026	362.781	6.131

Tablo 11: Kırgızistan'da Hayvan Türlerine Göre Üretilen Ürün Miktarları (1000 Ton)

Kaynak: (Tashabaev, 2016: 74-75)

Ürünler	2010	2011	2012	2013	2014	2010 Yılına Göre Değişim %
Toplam Et (Karkas)	187,8	190,4	192,3	193,2	202,8	108,0
Sığır Eti	97,7	98,7	97,0	96,9	101,6	104,0
Koyun Keçi Eti	50,4	50,1	51,1	51,8	59,4	117,9
Domuz Eti	16,3	16,4	16,1	15,1	15,8	96,9
At Eti	19,0	18,8	21,5	22,2	19,9	104,7
Kanatlı Eti	4,1	6,1	6,1	6,8	5,8	141,5
Tavşan Eti	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3	100
Çiğ Süt	1359,9	1358,1	1382,4	1408,2	1445,5	106,3
İnek Sütü	1321,8	1321,7	1350,0	1374,1	1410,6	106,7
At Sütü	32,4	32,4	28,7	30,7	31,6	97,5
Keçi Sütü	5,7	4,0	3,7	3,4	3,3	57,9
Yumurta (Milyon Adet)	373,1	392,8	418,0	422,3	445,8	119,5

Temel hayvansal ürün miktarlarının bağımsızlığın ilanıyla birlikte 1997 yılına kadar düşüş eğiliminde olduğu, 1998'den itibaren yükselme çizgisini yeniden yakaladığı görülmektedir (**Tablo:10, Tablo:11**). Bununla birlikte, 1990-2015 yılları arasındaki rakamlar incelendiğinde yün-yapağı üretiminin azalmaya devam ettiği görülmektedir. Bunun nedeni, Sovyet döneminde endüstriyel hammadde temin etmek üzere kolhoz ve sovhozlarda üretilen ince yapağılı koyun ırklarının yerini bağımsızlık sonrasında pazarın talebine bağlı olarak etçi koyun ırklarının almasıdır.

Tablo 12: Kırgızistan'da Kişi Başına Yıllık Hayvansal Ürün Tüketimi (Kg)

Kaynak: (Tashabaev, 2016: 80)

Ürün Çeşitleri	1990	1991	2000	2011	2012	2014	1990 Yılı Rakamlarına Göre 2014 Yılı Değişim % (+, -)
Et ve Et Ürünleri	54	48	40	38,7	36,9	34,6	-19,4
Süt ve Süt Ürünleri	266	249	204	213,0	211,5	215,6	-50,4
Yumurta (Tane)	154	144	48	82,2	80,8	81,7	-72,3
Balık ve Balık Ürünleri	6,3	4,2	1,3	1,9	1,9	1,9	-4,4

2014 yılına gelindiğinde, kişi başına hayvansal ürün tüketim değerleri bağımsızlık öncesi döneme ait değerlerin gerisindedir (**Tablo:12**).

Değerlendirme ve Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden 25 yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen; Sovyetler Birliği döneminde yayla ve meralara kurulan çoban evlerinin, hayvan barınaklarının ve su kaynaklarının, kış mevsiminde işletmelere yem servis etmek üzere yayla ve meralara kurulan yem depolarının ve devasa silaj çukurlarının kalıntılarıyla karşılaşmak mümkündür. Sovyet hayvan bakım-besleme stratejisine uygun olarak, mera ve yaylalardan etkin bir biçimde yararlanmak üzere inşa edilen fiziki kapasiteleri yüksek bu işletmelerin binaları ve arazileri dağılma döneminde ya nüfuzlu kişiler tarafından sahiplenilmiş ya da binaların malzemeleri halk tarafından yağmalanarak yeni binaların inşaatlarında kullanılmıştır.

Günümüzde halkın hayvancılık sektörüne olan ilgisi bölgeden bölgeye ve hatta ilçeler arasında çeşitlilik göstermektedir. Yerleşim yerlerine yakın yerlerde ağırlıklı olarak yatırım sermayesine dayalı işletmelerde et ve süt sığırcılığı yapılırken, dağlık bölgelerde ve yerleşim yerlerine uzak kesimlerde koyunculuk ve keçi yetiştiriciliği yapılmaktadır. Ülkede özellikle sanayi, inşaat ve hizmetler sektörü başta olmak üzere istihdam alanlarının kısıtlı olmasının doğal sonucu olarak hayvancılık özellikle de ülkenin dağlık kesimlerinde kırsal kesim ailelerinin en önemli gelir, geçim ve istihdam kaynağı olmuştur. Son yıllarda hayvan sayılarındaki yıllık artış eğilimleri yıllık bazlarda küçük artışlar halinde kendini göstermiştir (Ajibekov, 2005: 1-4).

Kırgızistan'da tarım, ulusal ekonominin önder sektörüdür. Bu sektör Kırgızistan'da çalışabilir nüfusun %30'unu istihdam etmektedir. 1990'lı yıllarda başlayan tarım reformunun sonucunda; tarım arazileri, tarım makineleri ve ekipmanları, hayvan stoku gibi tarımsal ve hayvansal üretimin ana girdileri özelleştirilmiştir. Şu anda, hayvansal üretimin yaklaşık %97'si özel çiftlikler tarafından sağlanmaktadır. Ancak uygulanan reformlar beklentilere cevap verememiştir. Devletin uyguladığı tarım siyaseti sonunda, bu stratejik sektör geçim ekonomisi düzeyinde kalmış ve küçük emtia üretim biçimlerini kazanmıştır. Hayvancılık, kırsal nüfusun yaşadığı yerlerde üretim ve kazanç sağlayıcı en kıymetli ekonomik faaliyet olduğundan, son zamanlarda toplam hayvan sayılarında sürekli bir artış olmuştur. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, sektördeki verimlilik, potansiyel verimlilikten önemli ölçüde düşüktür. Hayvansal ürün miktarlarındaki artış, hayvan başına alınan verim artışından değil, hayvan sayısının artışından kaynaklanmaktadır.

Veterinerlik hizmetlerinin çökmesiyle birlikte hayvan sağlığı düzeyi bozulmuştur. Hayvanlarda bruselloz ve şap hastalığı gibi geniş yayılım gösteren bulaşıcı hastalıkların yanı sıra, çiftliklerin üretkenlik ve karlılığını olumsuz yönde aşırı derecede etkileyen ve insan sağlığı için önemli bir risk oluşturan paraziter hastalıklar da yaygındır (MAM, 2014:4).

Piyasada hayvansal ürünlere olan talebin artması, hayvan sayılarının ve ırk çeşitliliğinin artmasına sebep olmuştur. Ancak, hayvan beslemede yem yeterliliği ve mera kapasitesi dikkate alınmadan ortaya çıkan sayısal artış, işletmelerde verim düşüklüğüne yol açmaktadır (Zhumanova, 2011: 62).

Kırgızistan'da hayvancılık sektöründe rasyonel bir gelişim süreci yaratabilmek ve sektör üzerinden sosyoekonomik refah seviyesini artırmak amacıyla verim odaklı (etçi, sütçü, yapağıcı-tiftikçi) hayvan ıslah çalışmaları yapmak gerekir. Bu amaçla, öncelikli olarak seçilmiş-pilot özel ya da kamusal işletmelerde örnek damızlık ve ıslah modelleri oluşturulmalı, damızlık ve ıslah çalışmalarının süreçleri ve sonuçları bilimsel metodlarla izlenmeli, elde edilen sonuçlar modern tohumlama teknikleriyle halka ulaştırılmalıdır. Diğer yandan salgın hastalıklarla mücadele programlarının geliştirilmesi ve veteriner hekimlik hizmetlerinin yaygınlaştırılması da sektörün beklentileri arasındadır.

Kırgızistan'da hayvancılığın geliştirilmesi sadece iç pazarın değil, aynı zamanda hayvansal ürünlerin ihracat payının da artmasına yol açacaktır. Diğer yandan, hayvansal ürün ihracatını kısıtlayan, başta Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü (OIE) tarafından listelenen hastalıklar başta olmak üzere, bulaşıcı salgın hayvan hastalıklarının eradikasyonu çalışmaları

önem arz etmektedir.

Kırgızistan'da hayvancılık sektörünün en önemli paydaşı olan yayla ve meraların mevcut durumu, yönetim tarzı, otlaklarda ortaya çıkan bozulmaların sebepleri ve alınması gereken önlemler gibi hususlar üzerinde bilimsel çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Abdurasulov, Y. (2009). *Condition of Agrarian Sector of Kyrgyzstan*. Bishkek: AKIpress.
- Ajibekov, A. (2005). *Animal Husbandry in Kyrgyzstan. Strategies for Development and Food Security in Mountainous Areas of Central Asia* (p. Paper 5). Dushanbe: GTZ.
- Alymeev, A., Abdurasulov, A. H., Nogoiev, A. I., Toygonbaev, S., Catkan-kulov, E. ve Jeenbekova, B. (2009). *Characteristics of Southern Kyrgyzstan's Goat Breeds and Types*. Bishkek.
- Anonim (2017). Tirkeme. <http://www.gov.kg/wp-content/uploads/2017/05/MAALYIMAT-yanvar-iyun-2017.pdf> Erişim Tarihi: 8 Ocak 2019.
- Anonim-1 (2017). 2016-jıldın Jıyındıtıtı Boyunca Mal Carbacılııtı Jönündö. Maalım Kat. <http://www.agroprod.kg/documents/3001173.doc> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2019.
- Aşcı, S.A. (2017). Kırgızistan'ın Bağımsızlık Sonrası Ekonomik Gelişimine Yönelik Öneriler. İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 2(2): 29-44.
- BIMAK (2017). *Breeding Inspection of Ministry of Agriculture of Kyrgyzstan*.
- DADD. (2010). *Report on Agrarian Sector of Ala-Buka District -2010. Ala-Buka District Department of Afrarian Development*.
- DEİK (2011). *Kırgızistan Ülke Bülteni*, Haziran.
- DEİK (2017). *Avrasya Bölge Bülteni*, Şubat.
- JICA (2013). *Kyrgyz Republic Data Collection Survey on Dairy Industry Final Report*, November, Japan International Cooperation Agency (JICA), Hokkaido Intellect Tank (HIT), Overseas Merchandise Inspection Co., Ltd. (OMIC), 13-005, KG, JR.
- Kabar (2018). Kırgızistan Nüfus Özellikleri. <http://kabar.kg/tur/news/k-rg-zistan-nufus-ozellikleri/> Erişim Tarihi: 1 Ocak 2019.
- Karadağ, H., Tülöbe, A. ve Isaev, T (2016). Tarihin Derinliklerinden Gü-

nümüze Kırgızlarda Geleneksel Veteriner Hekimlik Bilimi. *Yeni Türkiye Bilim ve Teknoloji Özel Sayısı-I*. 380-388.

Karadağ, H. (2017). Türkistan’da Hayvan ve Hayvancılıkla İlgili Mitolojik ve Geleneksel Kültürün Günümüzdeki Etkileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37, 21-37.

Karadağ, H. (2018). Çarlık ve Sovyet Dönemlerinde Kırgızistan’da Hayvancılık. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 369-390.

KRO (2005). Kırgız Respublikasının Ökümötünün 2005 Cıldın 31 Yanvarında No:5 Toktomu Menen Bekitilgen: Kırgız Respublikasında Asıl Tukum Mal Carpacılıktı Önüktürünün 2010 Cılga Ceyinki Konseptiyası, Bishkek.

KRUSK (2019). Kırgız Respublikasının Uluttuk Statistika Komiteti. Ayıl Carba Rasmiy Statistika. 1.05.02.12 Pogolobe Skota i Pomashmey Ptitsı po Kategoriyam Hozyaystv Kırgızskoy Respublike.

KRUSK 1 (2019). Kırgız Respublikasının Uluttuk Statistika Komiteti. Ayıl Carba Rasmiy Statistika. 1.05.02.03 Realizatatsiya Osnovnih Bilov Selskohozyaystvennoy Produktsii po Kırgızskoy Respublike.

Kulov, S. (2007). Total Economic Valuation of Kyrgyzstan Pastoralism. NGO “Center for Development of Kyrgyz Nomadic Pastoralism” and the World Initiative for Sustainable Pastoralism (WISP), UNDP/GEF Program Bishkek.

Lerman, Z., Sedik, D. (2009). Agrarian Reform in Kyrgyzstan: Achievements and the Unfinished Agenda. FAO Regional Office for Europe and Central Asia Policy Studies on Rural Transition No. 2009-1.

MAM (2014). Ministry of Agriculture and Melioration (2014). Pasture and Livestock Management Improvement Project Environmental and Social Management Plan. Bishkek.

Mamatov, N., Kangeldiyeva, G. ve Comba, B. (2012). Yüksek Rakımlı Meraların Kullanımı ve Yak (Topoz) Etolojisinin Araştırılması. *YYU Veteriner Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 41– 43.

Miller, D. (2001). Sustainable Development of Mountain Rangelands in Central Asia: An update from the Kyrgyz Republic.

Nazarkulov, K. (2009). Animal Husbandry in Kyrgyzstan. Condition, Problems and Ways of Improvement. Bishkek: MAWRPI, (Water Resources and Processing Industry) Bishkek.

- Nogoev, A. (2008). Selectional-technological Methods of Increasing Beef Production in Kyrgyzstan, Bishkek: Kyrgyzstan.
- NSCKR (2013). National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Statistical Yearbook of the Kyrgyz Republic, K 97 (2008-2012). Ed.: Osmanaliev, A. Bishkek.
- NSKKR. (2017). Natsionalniy Statisticheskoy Komitet Kirgizskoy Respubliki. İtogi Uceta Skota i Domashney Ptitsiv Kirgizskoy Respublike (Po Sostoraniyu na Konets 2016 Goda). Bishkek.
- Polyahova, O.V. ve Cumalieva, T.F. (2011). Kırgız Respublikasında Mal Östürünün: Abalkı Cana Onüğü Kelecegi. Obzorduk Maalimat. Kırgız Respublikasının Mamlekettik Patenttik-Tehnikalık Kitephanası Spravkalar-Maalımatlar Teylöö Bölümü.
- Schoch, N., Steimann, B. ve Thieme, S. (2010). Migration and Animal Husbandry: Competing or Complementary Livelihood Strategies. Evidence from Kyrgyzstan. Natural Resources Forum 34 (2010) 211–221. Erişim 2 Nisan 2019: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-8947.2010.01306.x/full>
- Shamsiev B., Katsu S., Dixon A., Voegelé J. (2007): Kyrgyz Republic. Livestock Sector Review: Embracing the New Challenges (World Bank Report 39026). Washington, D.C. The World Bank.
- Suttie, J.M., Reynolds, S.G. (2003). Transhumant Grazing Systems in Temperate Asia. Rome: FAO Plant Production and Protection Series No.31.
- Tashabaev, A. M. (2016). Mal Carba Produktsiyaların Öndürünün Avalı. *Osh Mamlekettik Universitetin İnjarcısı İlmijurnalı*. No:2, 72-81.
- Tülöbaev AZ, Karadağ, H., Salıkov R ve Isaev A,T. (2013). Kırgız Elinin Veterinariya Boyunca Salttu Bilimderi. “Salttu Bilimler Aalamdashuunun Shartında” Kırgız Uluttuk Agrardık Universitetinde Ötkörülö Turgan Attu II. El Aralık İlmıy-Praktikalık Konferentsiyası. 2013 Jıldın 25 Martı.
- WORLDBANK (2016). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=KG> Erişim Tarihi: 8 Şubat 2019.
- WORLDBANK-1 (2016). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=KG> Erişim Tarihi: 3 Ocak 2019.
- Zhumanova, M. (2011). A Study On Livestock And Land Management In Kyrgyzstan. Master’s Thesis. Graduate School for International Development and Cooperation Hiroshima University.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page: 173-199
ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 05.04.2019
Kabul/Accepted: 25.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**VAN GÖLÜ
HAVZASI'NDA
KÜLTÜR ROTASI
ÖNERİSİ**

***CULTURE ROUTE
PROPOSAL IN
THE VAN
LAKE BASIN***

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KELEŞ ERİÇOK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
ORCID: 0000-0002-3476-0572, akericok@gmail.com

Öz

Anadolu, coğrafi konumu ve iklimsel özellikleri nedeniyle tarih öncesi dönemlerden itibaren kıtalararası geçiş bölgesi olmuştur. Anadolu'da nehirlerin açmış olduğu vadileri takip eden, tarih öncesi çağlardan itibaren egemen olan uygarlıkların merkezleri ile ilişkili yollar yer almaktadır. Zamanla, dini, ticari, askeri, politik, sosyal ve benzeri amaçlarla şekillenen doğal yollar, farklı medeniyetlerin oluşturduğu yerleşimleri birbirine bağladı. Turizm olgusuna yaklaşımın değişmesi, sürdürülebilir turizmin ortaya çıkmasıyla birlikte yollar önem kazanmıştır. Geçmişin izlerini taşıyan tarihi yollar sahip oldukları doğal, tarihi, kültürel ve işlevsel özellikleri nedeniyle kültür rotası olarak yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu araştırma, önemli coğrafi konuma sahip olması nedeniyle birçok uygarlığın izlerini taşıyan, tarihi ve kültürel değere sahip olan Van Gölü Havzası'nda bir kültür rotası oluşturulup oluşturulamayacağı sorusuyla başlamıştır. Kültür rotası ile ilgili yazını inceleyerek Van Gölü Havzası'nda bir kültür rotası oluşturmayı amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle, kültür rotasına kuramsal yaklaşım irdelenmiş, sonra da çalışma alanının tarihi ve kültürel dokusu ele alınmıştır. Sonuç olarak da Van Gölü Havzası'nda ağırlıklı olarak yer alan Urartu Uygarlığına ait kültürel değerlerin birbirleriyle ilişkilendirildiği bir kültür rotası önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: kültür rotası, Urartu mirası, Van Gölü havzası.

Abstract

Anatolia has been a crossing point between Europe and Asia since

the prehistoric ages, owing to its geographical location and climatic characteristics. There are roads associated with the centers of civilizations that have been dominant since prehistoric times, following the valleys opened by rivers in Anatolia. In the course of time, the natural paths shaped by religious, commercial, military, political, social and other similar purposes have connected the settlements that were formed by different civilizations. With the change in the approach to the phenomenon of tourism, appearing of sustainable tourism, the roads have gained importance: Historical land routes, full of traces of the past, have been re-evaluated as cultural route due to their natural, historical, cultural and functional features. This research has started with the question of whether a cultural route can be established in the historically and culturally important Van Lake Basin, which has traces of past civilizations due to its critical geographical location. It aims to examine a cultural route in the Van Lake Basin by examining the literature on the cultural route. The first section examines the theoretical approach to cultural routes, while the second discusses the historical and cultural texture of the area. As a result, a cultural route was proposed in the Van Lake Basin, which associated the cultural values of the Urartian Civilization to each other.

Keywords: cultural route, Urartu heritage, Van lake basin.

Giriş

Tarihsel süreçte hayvanların besin bulmak için açtığı düşünülen yollar, askeri, ticari, dini amaçlarla iki nokta arasında ulaşımı sağlamıştır. Yollar, insan hareketlerinin izlerini barındırmakta ve farklı yerleşimler ve kültürler arasında etkileşim sağlamaktadır (Forbes, 1964: 7). Anadolu'da bölgenin coğrafi ve iklimsel koşulları nedeniyle, nehirlerin açmış olduğu vadileri takip eden, tarih öncesi çağlardan itibaren egemen olan uygarlıkların merkezleri ile ilişkili yollar yer almaktadır. Geçmişte belirli bir dönemde, belirli bir amaca yönelik olarak oluşturulan tarihi yollar farklı dönemlere ait olan doğal, tarihi ve kültürel değerleri birbirlerine bağlamıştır. Süreç içerisinde doğal nedenlerle veya insan kaynaklı olumsuz müdahalelerle tarihi yollar ve üzerindeki kültür varlıkları tahribata uğramıştır.

Uluslararası ve ulusal ölçekte tarihi çevrelerin korunmasına yönelik çalışmaların etkisi, çevre bilincinin artması, özellikle sürdürülebilir gelişme kavramının her alana yayılması ve her sektörün kendi içinde "sürdürülebilirlik" yaklaşımları geliştirmesiyle, tarihi değerlerin öneme ilişkin farkındalığı arttırabilmek ve bu alanların sürdürülebilirliğini sağlayabilmek amacıyla "kültür rotaları" oluşturulmaya başlanmıştır. Anadolu'daki tarihi yolların kültür rotası olarak düzenlenmesi ise turizm olgusuna yaklaşımın değişmesi ile önem kazanmıştır. Hızla büyüyen ve

gelişen turizm sektöründe; küreselleşme sürecinde gelişen bilgi ve iletişim teknolojileri, ulaşım ve konaklama seçeneklerinin çeşitlenmesi, bireylerin serbest zamanlarının ve gelir düzeylerinin artması ile birlikte turist tercihlerinden kaynaklanan değişimler meydana gelmiştir. Bireyler özel ilgileri doğrultusunda ürün ve hizmet arayışına girmişlerdir (Özer, 2016: 47-50). Bu süreçte geçmişin izlerini taşıyan tarihi yolların, “kültür rotası” kavramı çerçevesinde yeniden düzenlenmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) kültür rotasını; anıtlar, arkeolojik miras, endüstri mirası, kültürel peyzaj gibi kültürel miras öğelerini, bir rota kapsamında; sahip oldukları değeri arttıracak şekilde ve somut olmayan kültürel miras bileşenleri ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir sistem olarak tanımlamıştır¹. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) ise kültür rotasını dünya mirasının bir parçası olarak ele almış ve miras yolu kavramıyla açıklamıştır². Buna göre miras yolu, ülkeler ve bölgeler arasındaki çok boyutlu bir diyalogdan gelen, kültürel öneme sahip olan somut unsurlardan oluşmaktadır. Rota boyunca zaman ve mekânda bir etkileşim söz konusudur (UNESCO, 1994). Bir farklı tanımlama da Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı (Çekül) tarafından yapılmıştır. Çekül’e göre (2015: 12) kültür rotası, tarihin belirli bir döneminde kullanılmış veya günümüzde üretilmiş, üzerinde doğal ve kültürel miras öğeleri yer alan, çeşitli amaçlarla geliştirilen, ulusal veya uluslararası ölçekte bir ulaşım koridorudur. Bu çalışmada önerilen kültür rotası, belirli bir döneme ait olan kültürel miras öğelerinin ilişkilendirildiği bir ulaşım koridoru olarak belirlenmiştir.

Van Gölü Havzası’nın ekonomik temelini oluşturan sektör tarım ve hayvancılıktır. Bölge her ne kadar doğal, tarihi ve kültürel çekiciliklere sahip olması nedeniyle farklı turizm seçenekleri sunabilme potansiyeline sahip olsa da turizm geliri ve ziyaretçi sayıları Türkiye’deki diğer bölgelerin oldukça altındadır³. Bölgede turizm sektörünün desteklenmesi ve gelişimiyle başta ticaret sektörü olmak üzere diğer sektörler de olumlu etkilenecektir.

Bölgenin coğrafi yapısına bakılacak olursa, yüksek dağların çevrelediği yerleşimler ve vadiler ağırlıklıdır. Kış mevsimi uzun süreli etki

1 http://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf (Erişim Tarihi: 12.05.2017).

2 <https://whc.unesco.org/archive/routes94.htm> (Erişim Tarihi: 29.03.2019)

3 Bu durumun en önemli nedenleri arasında güvenlik nedeniyle bölgeye yapılan seyahatlerin zaman zaman sınırlı sayıda gerçekleşmesi yer almaktadır. T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı. (2011). Muş-Bitlis-Van Planlama Bölgesi 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı, Plan Açıklama Raporu. s. 19. Ankara: Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Planlama Genel Müdürlüğü. https://webdosya.csb.gov.tr/db/mpgm/editordosya/file/CDP_100000/mbv/mbv_PLAN_ACIKLAMA_RAPORU.pdf (Erişim Tarihi: 25.03.2019)

göstermektedir. Bölge güçlü ulaşım ağına sahiptir. Diğer ülkelerle ve bölgelerle kara yolu, demiryolu ve havayolu ulaşımı sağlanabilmektedir. Van Gölü üzerinde de bir ulaşım ağı mevcuttur⁴. Bölgesel kalkınma açısından değerlendirildiğinde Van Gölü Havzası'nda turizm sektörünün gelişimi, bölgede söz konusu olan göç sorunu, işsizlik sorunu, altyapı sorunu ve bölgelerarası eşitsizlik gibi temel sorunlarının giderilmesini ve bölgenin ekonomik kalkınmasını sağlayacaktır. Ayrıca Van Gölü Havzası; güvenlik problemleri, bölgenin olumsuz imajı, bölge ekonomisinin düşük olması gibi nedenlerle turizme kaynak olabilecek doğal, tarihi ve kültürel çekiciliklerini etkin kullanamamış ve pazarlama fırsatı bulamamıştır.

Turizm sektörünün ekonomiye katkısı Van Gölü Havzası'nda temel ekonomik sektör olan tarım ve hayvancılıktan daha fazla olduğu için, bölgenin sahip olduğu doğal ve kültürel potansiyeller, koruma kullanma dengesi göz önünde bulundurularak sürdürülebilirlik ilkelerine dayalı planlamayla kültür turizmine kazandırılabilir. Bölge, ağırlıklı olarak arkeolojik alanlara ve zengin doğal çevreye sahiptir. Van Gölü Havzasını içine alan 1/100 000 ölçekli bölge planının hedefleri arasında arkeolojik alanların ve kültür varlıklarının korunması, bu kaynakların desteklediği turizm faaliyetlerine yönelik potansiyellerin değerlendirilmesi yer almaktadır. Van Gölü Havzası yeni yerleri keşfetmek isteyen ziyaretçilere birçok seçenek sunabilecek potansiyele sahiptir. Bu nedenle bölgenin potansiyelleri değerlendirilerek oluşturulan bir kültür rotası önem kazanmaktadır.

Amaç ve Yöntem

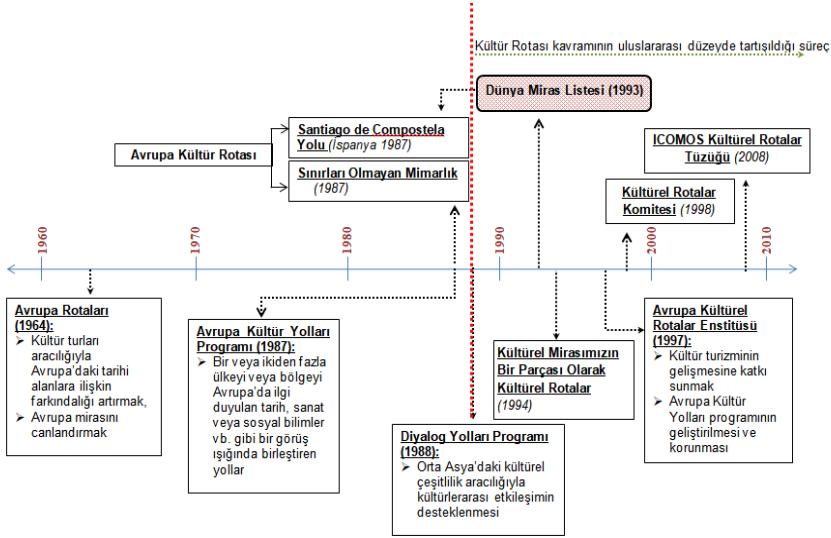
Bu çalışmanın temel amacı, bölgede yer alan ve belirli bir dönemin yaşam biçimini deneyimleme olanağı sunan kültürel miras öğelerinin birbirleri ile ilişkilendirildiği ulaşım koridoru şeklinde bir kültür rotası oluşturmaktır. Bunun için öncelikle bölgede yer alan doğal, tarihi ve kültürel değerlere ilişkin envanter kayıtları, bilgi ve belgeler Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünden alınarak söz konusu değerlerin ait oldukları dönemler belirlenmiştir (Ek 1). Daha sonra ise kültür rotası bileşeni olabilecek değerlerin konumları ve aralarındaki mesafeler CBS (Coğrafi Bilgi Sistemi) ortamında haritalandırılmıştır. Son olarak da rota üzerinde konaklama başta olmak üzere ziyaretçilerin ihtiyaçlarının karşılanabileceği hizmet altyapısı güçlü veya güçlendirilebilecek potansiyellere sahip merkezler belirlenmiştir. Önerilen güzergâhın, alanın niteliğine bağlı olarak farklı uzmanlık alanlarından oluşan ekip tarafından yönetilecek çok bileşenli ve sistematik bir kültür rotası planlama çalışmasına altyapı oluşturması hedeflenmiştir.

⁴ Van İskelesi ve Tatvan İskelesi arasında feribot seferleri, Gevaş İskelesi ve Akdamar İskelesi arasında feribot seferleri, Edremit İskelesi ve Akdamar İskelesi arasında feribot seferleri yapılmaktadır.

Kültür Rotası Kavramının Tarihsel Gelişimi

Kültür rotası kavramı, ilgili yazında 1960'lı yılların başında, Avrupa halkının geçmişini tanıyarak bilinçlenmesi üzerine kurgulanan, tarihi alanlara ilişkin farkındalığı artırmayı amaçlayan "Avrupa Rotaları" çalışması (Smith, 2003: 64) ile tartışılmaya başlamıştır (Şekil 1). Bu çalışma kültür turları düzenleyerek Avrupa'daki tarihi alanlara yönelik farkındalığı artırmayı ve Avrupa halkının geçmişini tanımasını sağlamayı amaçlamıştır (Capp, 2003: 2). 1980'li yılların sonundan itibaren farklı yaklaşımlar getirilmiştir. Bu süreçte farklı temalara dayalı (dini, askeri, doğal, ticari vb.) ve Avrupa değerlerini temsil eden çok sayıda kültür rotası oluşturulmuştur. 1987 yılında "Avrupa Kültür Yolları Programı" ile kültür rotası kavramı gelişmeye başlamıştır (Durusoy, 2016: 25). Bu program kültür rotası olgusunu, bir veya daha fazla ülkeyi sanat, tarih ve sosyal bilimler gibi bir amaçla birleştiren yol olarak tanımlamış ve farklı ülkelerin kültür varlıklarını ortak kültürel miras olarak değerlendirmiştir (Capp, 2003: 2). Avrupa Konseyi tarafından 1987 yılında, "Avrupa Kültür Rotası" olarak belirlenen *Santaigo de Compestela Yolu*⁵ ve *Sınırları Olmayan Mimarlık*, kültür rotası kavramının somutluk kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca daha sonra belirlenen kültür rotaları için örnek olmuştur (Şekil 1).

Şekil 1: Kültür Rotası Kavramının Tarihsel Gelişimi

1980'li yılların sonuna kadar sadece Avrupa ülkelerini konu alan kültür rotası çalışmaları söz konusuysen 1988 yılında UNESCO tarafın-

5 1987 yılında "Avrupa Kültür Rotası" olarak seçilen Santaigo de Compestela Yolu 1993 yılında dünya miras listesine alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.santiago-compestela.net/>

dan, kültürlerarası etkileşimin desteklenmesi hedefiyle “Diyalog Yolları Programı” oluşturulmuştur (Uğur, 2008: 31). Diyalog Yolları Programı ve 90’lı yıllarda Santiago de Compostela Yolu’nun Dünya Miras Listesi’ne alınmasıyla kültür rotası kavramı uluslararası düzeyde tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreçten sonra kavramın uluslararası düzeyde gelişimine katkı sağlayacak birçok çalışma yapılmıştır ve yapılmaya devam etmektedir. Kavramın gelişimine en fazla etkileyen dört çalışma dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki UNESCO ve ICOMOS temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilen “Kültürel Mirasımızın Bir Parçası Olarak Rotalar” başlıklı ilk uzmanlar toplantısıdır⁶ ve sonunda kültür rotası kavramını tartışan bir belge hazırlanmıştır. İkincisi kültür turizminin gelişmesi amacıyla “Avrupa Kültürel Rotalar Enstitüsü (EICR)”nın kurulmasıdır⁷. Enstitüye göre bir rota en az üç Avrupa devletini kapsamalı ve kültürel bir kavrama dayalı güzergâh önermelidir. Üçüncüsü, 90’lı yılların sonunda, tarihi yolların korunması amacıyla “Kültürel Rotalar Komitesi (CIIC)” adlı topluluğun kurulmasıdır⁸. Topluluk, kültür rotası kavramı ile ilgili belirsizlikleri gidermeyi hedeflemektedir. Sonuncusu ise 2008 yılında yayınlanan “ICOMOS Kültürel Rotalar Tüzüğü”⁹dür. Tüzük, kültür rotaların korunması ve yönetimi konularında yeni bakış açıları getirmiştir. Ayrıca kültür varlıklarının kültür rotası bileşeni olarak değerlendirilmelerine ilişkin yol gösterici bir doküman niteliğindedir ve kültür rotalarının tanıtılmasına yönelik çerçeve sunmaktadır.

Uluslararası düzeydeki çalışmalara benzer şekilde Türkiye’de de kültür rotaları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar öncelikle 1999 yılında “Likya Yolu” ile başlamıştır. Teke Yarımadası boyunca planlanan rota Likya Uygarlığının günümüze ulaşmış kentlerinden geçmektedir (Uğur, 2008: 70). Sonra 2004 yılında, Perge Harabeleri’nden başlayıp Toros Dağları Boyunca devam eden kilise ve anıtları gözlemleme olanağı sunan “Aziz Paul Yolu” ile devam etmiştir¹⁰. 2006 yılında ise “Komagene-Nemrut Koruma ve Geliştirme Programı” çerçevesinde Dünya Kültür Mirası Listesi’nde bulunan Nemrut Dağı arkeolojik alanını ve Kommagene Uygarlığına ait kültürel mirası bir bütün olarak korumayı amaçlayan kültür rotası planlanmıştır¹¹. Daha sonraki süreçte ise Anadolu’nun geçmişini yansıtan tarihi yollar, 2012 yılında Kültür ve Turizm

6 <http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm> (Erişim Tarihi: 22.05.2017)

7 <http://culture-routes.net> (Erişim Tarihi: 22.05.2017)

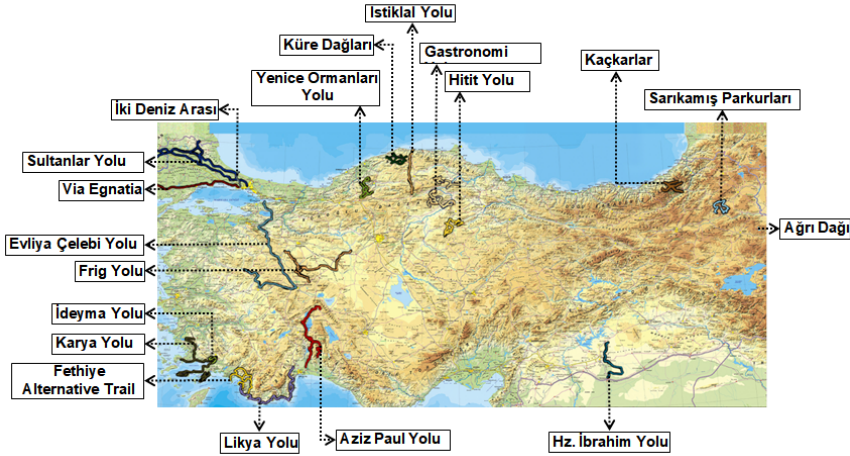
8 <http://www.icomos-ciic.org/CIIC/CIIC.htm> (Erişim Tarihi: 21.05.2017)

9 http://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf (Erişim Tarihi: 12.05.2017).

10 <http://cultureroutesinturkey.com/tr/> (Erişim Tarihi: 08.04.2017).

11 <http://www.nemrut.org.tr> (Erişim Tarihi: 12.05.2017).

Bakanlığı'nın teşvikiyle kurulan, sivil toplum kuruluşu "Kültür Rotaları Derneği" aracılığıyla kültür rotasına dönüştürülmüştür (Şekil 2).

Şekil 2: Türkiye’de Planlanan Kültür Rotaları¹²

2012-2013 yıllarında ise ÇEKÜL tarafından Anadolu'nun doğal ve kültürel miras açısından zengin bölgelerinde, doğa ve kültür odaklı karar üretmeye yönelik rehber olabilecek çalışmalar yapılmıştır¹³. Bu çalışmalar sonrasında ÇEKÜL tarafından 2015 yılında kültürel rota planlamasının nasıl yapılması gerektiğini kavramsal çerçevede anlatan "Kültür Rotaları Planlama Rehberi" yayımlanmıştır¹⁴.

Kültür rotaları planlama rehberine göre kültürel rotalar iki şekilde sınıflanmıştır. Bunlar (Çekül, 2015: 16):

1. *Tarihin belirli bir döneminde gerçekten kullanılmış ulaşım güzergâhları:* Tarihin belirli bir döneminde ticaret, ibadet, göç, savaş, keşif gibi amaçlarla kullanılmış olan bu rotalar, üzerlerinde düzenli ve toplu nüfus hareketlerine sahne olmuştur (Ticaret yolları, Kutsal yollar, Göç yolları, Askeri güzergâhlar gibi)¹⁵.

2. *Geçmişte kullanılmamış ancak çeşitli amaçlarla günümüzde planlanmış ve geliştirilmiş rotalar:* Kültürel ve doğal mirası kullanarak;

¹² <http://cultureroutesinturkey.com/tr/>

¹³ <http://cekulvakfi.org.tr/proje/kultur-oncelikli-bolgesel-yol-haritalari> (Erişim Tarihi: 17.08.2017).

¹⁴ <http://cekulvakfi.org.tr/haber/kultur-rotalari-planlama-rehberi-cikti> (Erişim Tarihi: 17.08.2017).

¹⁵ http://www.tarihikentlerbirligi.org/wp-content/uploads/rota-rehberi_press.pdf (Erişim Tarihi: 17.04.2017).

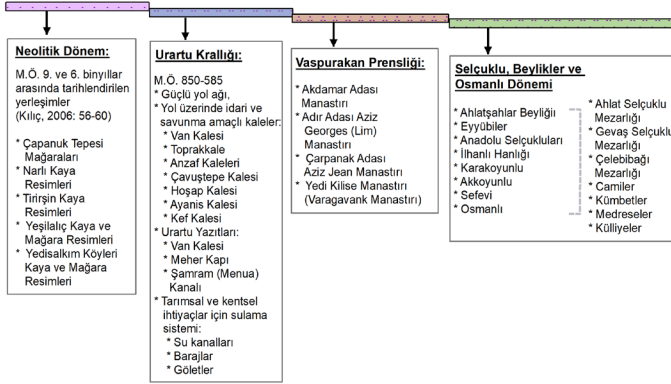
turizmin geliştirilmesi, kalkınmanın desteklenmesi ve mirasın korunması gibi amaçlarla günümüzde yaratılan rotalardır (Likya Yolu, Aziz Paul Yolu gibi)¹⁶.

Van Gölü Havzası'nın Tarihsel Geçmişi

Bu çalışmada Van Gölü Havzası (Van'ın; Tuşba, İpekyolu, Edremit, Gevaş, Gürpınar, Özalp, Saray, Çaldıran, Muradiye, Erciş ilçeleri ile Bitlis'in; Adilcevaz, Ahlat, Tatvan ilçeleri) ele alınmıştır. Bölgede tarih öncesi dönemlere kadar uzayan çeşitli kültürel izler görülmektedir (Ek 1). Tarihsel gelişim sürecinde bölgeye egemen olan uygarlıkların, sosyal ve kültürel yapısı, kültürel etkileşimleri ve yaşam biçimlerine bağlı olarak bölgede dört farklı kırılma noktası yaşanmıştır. Bölgede bulunan ilk izler neolitik dönemden kalan kaya ve mağara resimleridir (Şekil 3). Bölgenin tarihsel geçmişinde, farklı kültürlerin etkileri görülmektedir. Bölgede en fazla etkisi olan ve en büyük öneme sahip olan uygarlık Urartu Krallığı'dır. Ortaçağ ve sonrasında ise Hristiyanlık mirasının yanı sıra ağırlıklı olarak Türk-İslam kültür ve medeniyeti bölgede hâkim olmuştur.

Bölgede belirgin iz bırakan birinci kırılma noktası, Urartu Krallığı dönemidir. Urartular bölgede güçlü yol ağı ve yerleşim sistemi kurmuştur. Urartulardan sonra İran Sasani İmparatorluğu ve Doğu Roma (Bizans) arasında kalan bölgenin yönetimi Ermeni Vaspurakan Prensiği'ne bırakılmıştır (Kılıç, 2006: 173). 10. Yüzyılın başlarında Van, Prensiğin en önemli yerleşim merkezi haline gelmiştir. Hristiyanlık mirasına ait önemli izlerin kaldığı bu dönem ikinci kırılma noktasıdır. Üçüncü kırılma noktası Selçuklular, Beylikler ve Osmanlıların bölgede bıraktıkları izlerdir. Selçuklular döneminde Ahlat önemli merkezlerdendir. Bu dönemde Ahlat'ın yanı sıra Erciş ve Gevaş'ta da önemli izler vardır (Şekil 3). Van, Osmanlı döneminin de önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle her ne kadar günümüze kadar gelemese de Eski Van Şehri'nde dönemin izlerini taşıyan yapılar yer almıştır. Cumhuriyet dönemi ise dördüncü kırılma noktasıdır. Bu dönemden iz bırakan yapılar ise çeşitli eğitim ve sanayi yapılarıdır.

16 http://www.tarihikentlerbirliigi.org/wp-content/uploads/rota-rehberi_press.pdf (Erişim Tarihi: 17.04.2017).

Şekil 3: Van Gölü Havzası'nın Tarihsel Süreci

Bu süreçte kültür rotası bileşeni olarak kullanılabilir Urartu, Ermeni ve Selçuklu dönemine ait kültürel miras öğeleri öne çıkmaktadır. Elde edilen veriler ve değerlendirmeler ışığında Van Gölü Havzası'nda;

- Urartu mirasının deneyimleme imkanı sunan bir kültür rotası,
- Ermenilerden kalan Hristiyanlık mirasına ait izlerin ilişkisini kuran bir kültür rotası,
- Selçuklu mirasını deneyimleme olanağı veren Ahlat merkezli bir kültür rotası

oluşturma potansiyeli olduğu görülmektedir. Şekil 3'de ve Ek 1'de de görüldüğü üzere bölge, Urartu Uygarlığının yerleşim özellikleri hakkında önemli bilgiler sunan ve günümüze kadar gelebilmiş zengin kültürel değerlere sahiptir. Bu nedenle bu çalışmada, günümüze taşınmış Urartu kültürel miras öğelerini içeren bir kültür rotası önerilmiştir. Önerilen bu güzergâhın, alanın niteliğine bağlı olarak farklı uzmanlık alanlarından oluşan ekip tarafından yönetilecek çok bileşenli ve sistematik bir kültür rotası planlama çalışmasına altyapı oluşturması hedeflenmiştir.

Van Gölü Havzası'nda Urartu Kültürel Mirasına Genel Bakış

Van Gölü Havzası'nda herhangi bir büyük antik yerleşim izine rastlanmasa da bölge, zengin Urartu mirasını yansıtan tarihi dokuya sahiptir. Assur yazılı kaynaklarına göre, Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallığı öncesinde beylikler halinde yarı göçebe olarak yaşayan etnik gruplar (Uruatri ve Nairi Beylikleri) Assur seferlerine karşı bir araya gelip M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında (M.Ö. 840-825) Urartu Krallığı'nı kurmuşlardır (Sal-

vini, 2006: 28, 32-33; Burney, 1957: 37; Zimansky, 2005: 110; Çavuşoğlu, 2017: 107). Urartu Krallığı, doğuda Sevan (Gökçe) Gölü kıyılarından batıda Fırat Nehri kıyısına kadar yayılım göstermiştir.

Urartu Krallığı'nın yerleşme düzeni incelendiğinde; stratejik noktalarda, tarımsal üretimin ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olduğu alanlarda, merkez işlevi taşıyan ve geniş alana yayılan krali kentler kurdukları, coğrafi koşulların daha zor olduğu alanlarda ise göç yollarının korunması için savunma amaçlı yerleşimler (küçük ölçekli kaleler) kurdukları dikkat çekmektedir. Van Gölü Havzası'nda tespit edilmiş krali kentler, Van Kalesi, Toprakkale, Ayanis Kalesi, Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Çavuştepe Kalesi ve Kef Kalesi'dir (Konyar, 2018: 32). Bunların dışında Urartu Krallığı'na özgü yerleşimler arasında eyalet merkezleri, yerel beyliklere ait kaleler ve Karagündüz, Dilkaya Höyüğü gibi köy tipi yerleşmeler yer almaktadır. Van Gölü Havzası'nda Urartu eyalet sistemine ait önemli merkez yer almamaktadır (Konyar, 2018: 33).

Krallığın merkezi Tuşpa olarak bilinen Van Kalesi ve çevresidir (Fotoğraf 1). Tuşpa, Van Gölü kıyısında stratejik öneme sahip bir noktada yer alan kayalık üzerine inşa edilmiştir (Pınarcık, 2014: 44). Urartular özellikle Assur saldırılarına karşı Van Ova'sını gözetleyen konumlarda, Van Kalesi'ne bağlı kale ve yerleşmeler ağı kurarak bölgenin savunmasını sağlamışlardır (Burney, 1957: 37; Zimansky, 2005: 110). Kalelerin her biri, idari, ekonomik ve askeri bir merkez konumundadır ve kalelerin dışında yerleşim alanları yer almaktadır (Işıklı, 2017: 96).

Fotoğraf 1: Van Kalesi¹⁷

Van Kalesi'nden sonra kuzey ve kuzeydoğudan gelebilecek teh-

17 Sağdaki fotoğraf yazarın kişisel arşivine aittir. Soldaki fotoğrafın kaynağı: <http://www.vankulturturizm.gov.tr/TR-52160/fotograf-galerisi.html> (Erişim Tarihi 14.03.2019)

likelere karşı savunma amacıyla Van Kalesi'ne beş kilometre uzaklıkta Krallık'ın ikinci başkenti olan Toprakkale kurulmuştur (Pınarcık, 2014: 48). Toprakkale, Tanrı Haldi adına kurulmuş dinsel bir merkezdir. Krallık'ın doğuya açıldığı güzergahtaki önemli merkezler ise Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'dir. Aşağı Anzaf Kalesi (M.Ö. 830-810) Van Kalesi'nin kuzeydoğusunda, Van – İran karayolunun yakınında, doğal bir tepe üzerinde, tarihi yolların kesişme noktasında ve savunma açısından önemli bir noktada kurulmuştur. Kalenin güneyinde yer alan sur duvarları ve yerleşim merkezine ait yapı kalıntıları 1980'li yıllarda Van-Özalp-İran yolu açıldığı sırada zarar görmüştür (Kılıç, 2006: 105-111). Aşağı kaleden daha büyük olan Yukarı Anzaf Kalesi, tarım ürünlerinin depolandığı üretim merkezi olarak kurulmuştur. Urartu yapım tekniğinin gelişim evrelerini yansıtan bir örnektir. Günümüzde Dereüstü Köyü sınırları içinde yer alan Kale ve Kale ile birlikte planlanan aşağı kent, erken dönem Urartu yerleşim merkezi örneklerinden biridir¹⁸.

Urartu Krallığı'nın batıya açıldığı güzergah ise Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısıdır (Erdoğan, 2017: 33). Bu yol üzerinde kurulan merkezlerden biri ızgara plan şemasıyla inşa edilen Zernaki Tepe yerleşimidir (Fotoğraf 2). Çeşitli çalışmalarda yerleşimin Urartu Krallığı tarafından planlandığı ancak yapımının hiçbir zaman bitmediği öne sürülmüştür (Çilingiroğlu, 1997: 83). Diğer merkez ise, Assur yazılı kaynaklarına göre *Ziukuni Ülkesi* adıyla anılan, Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alan Adilcevaz'dır (Erdoğan, 2017: 45). Bu nedenle Kral II. Rusa döneminde bölgede volkanik bir tepe üzerinde Kef Kalesi kurulmuştur. Kef Kalesi'nde bulunan depo binasından elde edilen veriler ve Kale yakınında baraj gölünün varlığı, alanda verimli tarımsal üretim olduğunu göstermektedir (Erdoğan, 2017: 46).

18 http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Urartu%20Mimarisi/Urartu%20Mimarisi.htm Erişim: 10.08.2018

Fotoğraf 2: Zernaki Tepe Antik Kenti¹⁹

Bölgedeki önemli kalelerden biri de Kef Kalesi ile karşılıklı konumda inşa edilen Ayanis Kalesi'dir. Başkent Tuşpa'ya bir günlük yürüme mesafesinde yer alan Ayanis Kalesi'nin, Urartu döneminde yapılan son kale olduğu düşünülmektedir (Işıklı, 2017: 99). Ayanis Kalesi'nin konumuna ilişkin çeşitli görüşler söz konusudur. Bunlardan biri dinsel bir nedenle Kef Kalesi ile karşılıklı inşa edilmiş olabileceğidir (Sevin, 2000: 303-308), diğeri ise coğrafi konumu (Van Gölü'ne hakim noktada oluşu) ve iklimsel özellikleri (yaz aylarında serin olması) nedeniyle kraliyet ailesi için yazlık saray olarak inşa edilmiş olabileceğidir (Işıklı, 2017: 100).

Urartu Krallığı'nın güneye açıldığı güzergah, başkent Tuşpa'yı kuzeybatı İran'la bağlayan askeri ve ticari amaçla kullanılan "Ordu Yolu" adı verilen yoldur. Bu yol üzerinde savunma amaçlı birçok kale inşa edilmiştir (Çavuşoğlu, 2017: 10; Kılıç 2006: 1257). Bu kalelerden en önemlileri ve günümüze kadar gelebilenler Çavuştepe Kalesi (Fotoğraf 3) ve Hoşap Kalesi'dir (Fotoğraf 4). Çavuştepe Kalesi, Urartu kalelerinde sıklıkla rastlanmayan iki tapınaklı bir kaledir (Tarhan, 2004: 80). Kral II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından başkent Tuşpa'ya 56 km mesafede ve Gürpınar ova-

19 <http://www.ercis.gov.tr/zernaki-tepe> (Erişim Tarihi 14.03.2019)

sından geçen yollara hakim noktada kurulmuştur (Çavuşoğlu, 2017:113). Kale'nin altında herhangi bir yerleşim yoktur. Bu nedenle dini, idari ve ekonomik amaçlı bir merkez olduğu düşünülmektedir (Tarhan, 2004: 116). Çavuştepe Kalesi'ndeki depo binalarının kapasitesi ve bulunan yazıtlara göre Kale, Krallık'ın ekonomik merkezidir (Erzen, 1988: 9). Hoşap Kalesi ise önemli ulaşım güzergahlarının kesişim noktasında, Hoşap Çayı vadisini izlemek amacıyla kurulmuştur. 17. Yüzyıla ait bir ortaçağ kalesi görünümünde olan Hoşap Kalesi, Urartu döneminde inşa edilen kale kalıntıları üzerinde yapılmıştır. Kale'nin kuzeyindeki temelde gözlemlenebilen taş işçiliği, Kale kapısından sonraki koridorlar ve ana kayaya oyularak işlenmiş basamaklar Urartu döneminden kalan izlerdir (Kılıç, 2006: 124).

Fotoğraf 3: Çavuştepe Kalesi (Kılıç, 2006: 121)

Fotoğraf 4: Hoşap Kalesi²⁰

Bu dönemde yapılan kalelerin, aralarındaki mesafeler ve konumları dikkate alındığında Urartuların planlı bir yol ağı oluşturduğu görül-

²⁰ <https://vanguzel.com/galeri/125> (Erişim Tarihi 14.03.2019)

mektedir. Urartular aynı zamanda, verimsiz toprakları tarıma elverişli hale getirebilmek ve bağ-bahçe kurabilmek amacıyla kanal, baraj ve göletlerden oluşan sulama sistemi kurmuşlardır (Öğün, 1970: 16; Erdoğan, 2006: 10-15; Avcı, 2016: 56-58; Sevin, 2000: 398). Urartu sulama sisteminin günümüz ulaşan en belirgin örneği Şamram (Menua) Kanalı'dır (Fotoğraf 5). Van Ovası'nın su ihtiyacını karşılamak üzere Kral Menua tarafından yaptırılmıştır (Öziş, 1982: 10). Menua Kanalı'nı incelemeye değerli kılan yaklaşık 50 km uzunluğundaki kanalın günümüze kadar korunarak gelmesi ve günümüzde de kullanılıyor olmasıdır. Menua Kanalı'nın başlangıç noktası Gürpınar ilçesi, Yukarı Kaymaz Köyü yakınlarında Bacet Dağı'nın batı uzantısı olan kalker kayalıklardır. Başlangıçta Kurubaş Çayı'na dökülen kanal, Devlet Su İşleri tarafından 1964 ve 1967 yıllarında belirli yerlerde yapılan düzenlemelerle ve eklemelerle Akköprü (Engusner) Çayı'na kadar uzatılmıştır (Erdoğan, 2006: 19; Öğün, 1970: 19). Kanal üzerinde çeşitli Urartu yerleşmeleri ve anakayaya işlenmiş Urartu yazıtları bulunmaktadır (Erdoğan, 2017: 16). Diğer bir örnek ise Çavuştepe Kalesi'nin güneyinde yer alan ve günümüzde de Çavuştepe Köyü'ndeki tarlaları sulama amaçlı kullanılan Gürpınar Urartu Su Kanalı'dır. Çavuştepe Kalesi'nde yer alan tapınak yazıtında II. Sarduri'nin toprağı verimli kılmak için bir kanal açtığı, bağ-bahçeler kurduğu ve yeni bir kent kurduğu belirtilmektedir (Tarhan, 2004: 82; Erzen, 1972: 68; Sevin, 2000: 400).

Fotoğraf 5: Menua (Şamram) Kanalı²¹

Urartulara özgü farklı bir yapı geleneği de kaya kaplıdır. Kral İşpuini ve oğlu Menua tarafından kayaya oyularak yaptırılan Meher Kapı (M.Ö. 820-810), Toprakkale'nin batısında yer almaktadır. Meher Kapı'da-

21 <https://selcukguzeloglu.wordpress.com/water-engineering-in-urartu/> (Erişim Tarihi: 14.03.2019)

ki yazıtta Urartu Krallığı'nın dini konusunda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır (Fotoğraf 6). Urartu inancına göre içinden tanrılar çıktığı düşünülen bu tür kaya kapıları dağların kapisidir ve bu nedenle de kutsaldır (Tarhan ve Sevin, 1975: 407; Salvini, 1994: 205; Kılıç, 2006: 133).

Fotoğraf 6: Meher Kapı²²

Değerlendirme

Van Gölü Havzası, savunma açısından uygun topoğrafik özellikleri, sahip olduğu doğal kaynaklar ve tarım için elverişli topraklar nedeniyle antik çağlardan günümüze birçok farklı uygarlığın yerleşim yeri olmuştur. Bölgede günümüze kadar korunabilmiş mimari kalıntılarıyla ve etkileyici görünümüyle dikkat çeken arkeolojik alanlar mevcuttur. Bu alanlarda bulunan kültür varlıkları, -ICOMOS'un 2008 yılında yayınladığı "Kültürel Rotalar Tüzüğü'nde²³" belirtildiği üzere- kültür rotasının özgün kimliğini yansıtan temel fiziksel bileşenlerdir. Kültürel rota bileşeni olan değerlerin o yöreye özgü olması ve özgün niteliklerinin ön plana çıkarılması, rotanın benzer örneklerinden farklılaşmasını sağlamaktadır. Van Gölü Havzası, Urartu Medeniyetine ait tarihi ve kültürel dokuya sahip olduğu için Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın, Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı çalışmasında "Urartu Kültür ve Turizm Gelişim Bölgesi" ilan edilmiştir. Bu nedenle, var olan bu potansiyeli değerlendirmek ve mimari elemanları birbirleriyle ilişkilendiren bir rota oluşturmak önem kazanmaktadır. Böy-

²² <http://www.vankulturturizm.gov.tr/TR-76517/meher-kapi.html> (Erişim Tarihi: 14.03.2019)

²³ http://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf (Erişim Tarihi: 12.05.2017).

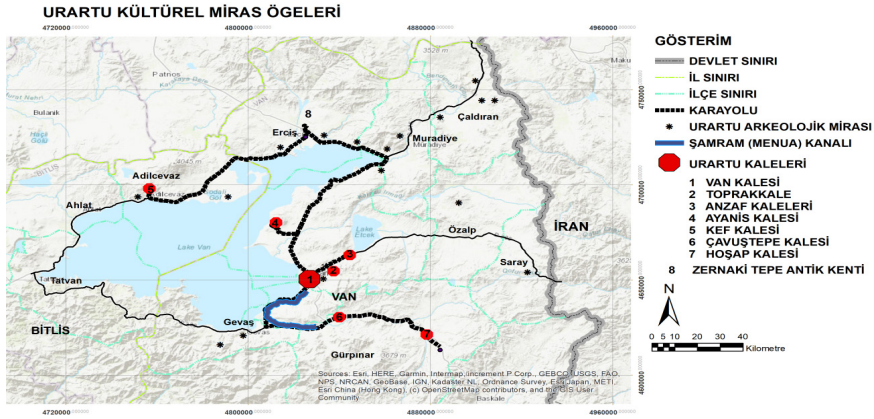
lelikle Urartu mirasını deneyimlemek isteyen ziyaretçiler bölgenin ekonomik gelişimine katkı sağlayacaklardır. Her ne kadar Urartu mirasına ait olan değerlerin bir kısmı önemli oranda tahrip edilmiş olsa da günümüzde hala var olan önemli eserler bulunmaktadır (Tablo 1). Bölge’de başta Urartu Medeniyetinin başkenti olan Tuşpa (Van) olmak üzere önemli yol güzergâhlarında, belirli mesafelerde kurulan kaleler önemli merkezlerdir.

Tablo 1: Urartu Krallığı Dönemine Ait Kültür Varlıkları

Kültür Varlığı	Önemi
Van Kalesi Aşağı Anzaf Kalesi Yukarı Anzaf Kalesi Toprakkale Ayanis Kalesi Çavuştepe Kalesi Kef Kalesi Hoşap Kalesi	<ul style="list-style-type: none"> • Yüksek bir kaya ve tepelik üzerinde yukarı yerleşme (sitadel) • Sitadelde kamusal yapılar (saraylar, tapınaklar, depo yapıları) • Sitadel etrafındaki düzlükte veya yamaçlarda yerleşim alanı • Kendine özgü yapım tekniği ve geleneksel mimari öğeler (duvar kalınlıkları, yapı ölçüsü ve temel biçimi gibi) • Kanalizasyon ve sulama sistemi
Şamram (Menua) Kanalı	Sulama sistemi
Gürpınar Urartu Su Kanalı	Sulama sistemi
Şamram Yazıtı-1 Şamram Yazıtı-2 Şamram Yazıtı-3 Şamram Yazıtı-4 Şamram Yazıtı-5 Şamram Yazıtı-6 Şamram Yazıtı-7 Şamram Yazıtı-8	<p>Urartu çivi yazıtı “<i>İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi’nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı Menua kanalıdır. Tanrı Haldi’nin büyüklüğü sayesinde, Menua güçlü Kral, büyük Kral, Biaini ülkelerinin Kralı, Tushpa kentinin efendisidir. Menua derki: Kim bu yazıtı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına “bu kanalı ben açtırdım” derse o, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Shivini (ve bütün) tanrılar onu Güneşin altında yok etsinler</i>” (Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivi)</p>
Meher Kapı	Urartu çivi yazıtı Urartu tanrılarının isimleri yazılıdır. Urartu dini hakkında bilgi veren anıtsal kaya kapısı.
Zernaki Tepe Antik Kenti	Izgara plan şeması

Tarihsel sürecin her döneminde, savunma, konaklama, posta işleri gibi belirli bir amaca yönelik yapıların belirli mesafelerde yer aldığı görülmektedir. Urartulara ait kültürel miras öğelerinin mekânsal dağılımı incelendiğinde, yerleşim alanları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görül-

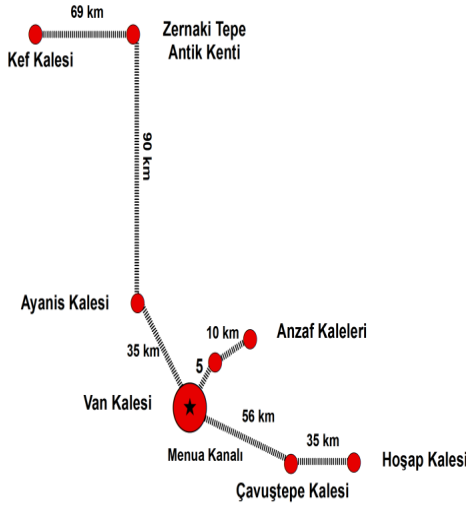
mektedir. Şekil 4’de, belirgin biçimde günümüze taşınan Urartu kültürel miras öğelerinin isimleri verilmiş, diğerleri ise sembolik olarak gösterilmiştir. Buna göre kültür rotasının merkezi, kentsel hizmetlerin (ulaşım, haberleşme, konaklama, sağlık, eğitim, yeme-içme gibi) en üst düzeyde karşılanabileceği olanaklara sahip olmanın yanı sıra diğer kültür varlıklarının konumları ile ilişkisi en güçlü yerleşim olan ve aynı zamanda Urartu Krallığı’nın başkenti Van olmalıdır. Şekil 4’e göre kuzeyde Kef Kalesi, Zernaki Tepe Antik Kenti ve Ayanis Kalesi arasında ilişki kurulabilme olanağı vardır. Bu güzergahta bir merkez oluşturularak Ahlat ve Tatvan’a kadar devam eden bir alt güzergahla bölgedeki diğer kültürel izleri deneyimleme olanağı görülmektedir. Ayrıca Van Kalesi ve Ayanis Kalesi arasında kıyından geçen Urartu döneminde de kullanılmış olma ihtimali olan yürüyüş güzergâhları oluşturulabilecektir.

Şekil 4: Urartu Kültürel Miras Öğeleri

Doğudaki önemli Urartu merkezleri, Van Kalesi’ne yakın olmaları nedeniyle kültür rotasının güçlü bileşeni olarak önem kazanmaktadır. Güneyde ise Urartu kültürel mirasının önemli öğelerinden olan sulama sisteminden kalan izler dikkat çekmektedir. Şekil 4’de görüldüğü gibi güneydeki Çavuştepe Kalesi ve Hoşap Kalesi gibi önemli merkezlerle; Şamram (Menua) Kanalı gibi sulama sistemine ait öğeleri ilişkilendirme olanağı görülmektedir. Şamram (Menua) Kanalı üzerinde belirli noktalarda yer alan yazıtlar ve Urartu bahçelerinin yakınlarındaki yerleşimler alt merkez olma potansiyeli taşımaktadır.

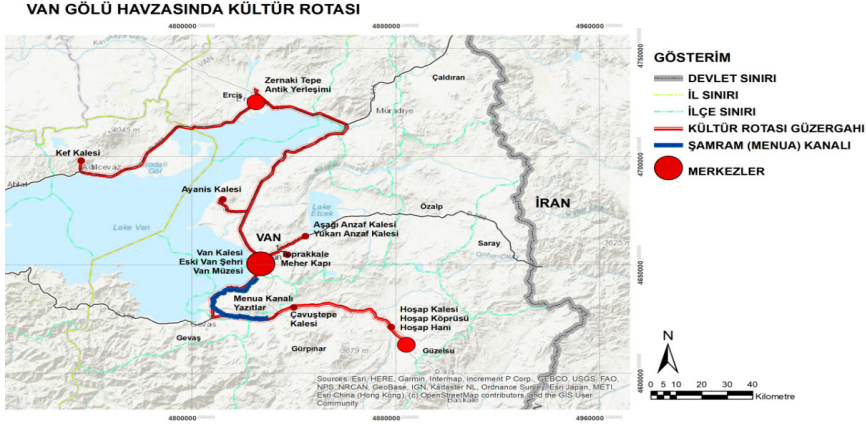
Kültür rotasının temel bileşenleri olarak yukarıda tespit edilen Urartu yerleşimlerinin ve sulama sistemine ait öğelerin, merkez olarak belirlenen Van Kalesi’ne olan mesafeleri değerlendirildiğinde (Şekil 5), belirli mesafelerde alt merkezler belirlenmesi gerektiği görülmüştür.

Şekil 5: Urartu Kültürel Miras Ögeleri Aralarındaki Mesafeler

Alt merkezleri belirlemek için geçmişte at veya deve menziline göre yaklaşık 50 km de bir yapılan duraklar (konaklama alanları) dikkate alınarak, günümüz olanakları ile Van Kalesi'ne ortalama 100 km'lik mesafelerde yer alan yerleşmeler incelenmiştir. Söz konusu yerleşmelerin dokusu, coğrafi konumu, sahip oldukları tarihsel ve kültürel değerler ile çağdaş kentsel hizmetler değişkenlik göstermektedir. Buna göre ilçe merkezlerine yakınlıkları nedeniyle kentsel hizmetlerden yararlanma olanağı taşıyan Zernaki Tepe Antik Kenti yakınındaki Erciş ve Hoşap Kalesi yakınındaki Güzelsu alt merkez olarak öne çıkmaktadır. Alt merkezlerde de farklı kullanıcı gruplarının beklentilerini karşılayacak konaklama seçenekleri ve kentsel hizmetler sunulmalıdır. Bunların dışında kalan diğer küçük yerleşimler ise geleneksel kırsal nitelik göstermeleri nedeniyle duraklama alanları olma potansiyeline sahiptir.

Sonuç olarak tüm bu değerlendirmeler ışığında, Van Gölü Havzası'nda Urartu Krallığı'ndan kalan belirli mesafelerde savunma ve yerleşim amaçlı yapılan ve günümüze kadar taşınan yapılar dikkate alınarak Urartu mirasını deneyimleme imkanı sunan kültür rotası aşağıda yer almaktadır (Şekil 6). Böylelikle Urartu mirasını deneyimlemek isteyen ziyaretçiler bölgenin ekonomik gelişimine katkı sağlayacaklardır.

Şekil 6: Van Gölü Havzasında Kültür Rotası

Sonuç

Tarihi ve kültürel değerlerimizin birçoğu çeşitli sebeplerle risk altındadır. Kültür varlıkları üzerindeki en önemli tehditlerin başında doğal afetler ve yerleşimlerin geleneksel dokuya uyumsuz şekilde büyümesi, hava ve ulaşım kaynaklı kirlilik, madencilik faaliyetleri, izinsiz ve/veya kaçak kazılar gibi insan kaynaklı (bilinçli veya bilinçsiz olarak gerçekleştirilen) müdahaleler gelmektedir. Bu değerlerin sürekliliğinin sağlanabilmesi ve geleceğe aktarılabilmesi için önerilen kültür rotası bir araç olarak öne çıkmaktadır. Geçmişte önemli iz bırakan bir döneme ait birden fazla kültür varlığının bir hat ile destekleyecek biçimde bir araya getiren kültür rotası her ne kadar kitlesel turizmi çağrıştıran bir kavram olarak görünse de yerelin kendine özgü değerlerini deneyimleme olanağı sağlayan potansiyele sahiptir.

Kültür rotası; geleneksel üretim, yerel mimari gibi yere özgü değerleri ön plana çıkaran, kültür varlıklarını korumayı teşvik eden, turizmin tüm yıla yayılmasına aracılık eden, yeni iş olanakları yaratarak yerel ekonomiyi ve bölgesel kalkınmayı destekleyen bir araçtır. Önerilen kültür rotası, bölgedeki tarihsel ve kültürel değerlerin korunmasına katkı sağlayacağı gibi sürdürülebilir turizmin gelişimi ile kırsal kalkınmayı destekleyen bölgesel ve ulusal ölçekli bir ulaşım koridoru olarak öne çıkmaktadır. Kültür rotası üzerinde yer alan köyler ve kasabalar, bölgedeki geleneksel yaşamı temsil eden kırsal yerleşimler olarak bir taraftan konaklama ihtiyacını karşılayabilecek, diğer taraftan da el sanatları, gastronomi gibi bölgeye özgü geleneksel yaşam hakkında bilgi verecek potansiyele sahiptir.

Van Gölü Havzası'nın en önemli çekici unsuru olan Urartu Me-

deniyetine ait tarihi ve kültürel değerler, bölgenin yerel ekonomisini geliştirmek ve kültürel turizmi canlandırmak için büyük bir potansiyeldir. Yaklaşık 285 km'lik bir güzergâha sahip olan kültür rotası Van Kalesi, Toprakkale, Anzaf Kaleleri, Çavuştepe Kalesi, Hoşap Kalesi, Ayanis Kalesi ve Kef Kalesi gibi arkeolojik alanlar, Zernaki Tepe Antik Kenti ve Şamram (Menua) Kanalı gibi tarihi değerlerin yanı sıra doğal güzeleliğe sahip alanlardan ve kentsel-kırsal yerleşim alanlarından geçmektedir. Kültür rotası aracılığıyla farklı kullanıcı gruplarının beklentilerine göre yürüyüş, dağcılık, bisiklet gibi seçenekleri de içerecek şekilde, bireysel veya gruplar halinde, rehberli veya rehbersiz farklı tur olanakları sunulduğunda bölgeye gelecek ziyaretçi sayıları artacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri, kültür rotası üzerinde yer alan yerleşimlerde yaşayan yerel halkın bölgedeki kültür varlıklarını, gelecek nesillere aktarılması gereken bir kültürel değer olarak benimsemesini sağlamak; bir diğer husus ise yerel halkın yaşayışlarının devam etmesi için gerekli önlemleri almaktır.

Kültür rotasının bileşenlerinden en üst düzeyde yararlanabilmek adına güçlü yönlerini ve fırsatları değerlendirmek, onları tehdit eden unsurları ve zayıf yönlerini en aza indirecek önlemleri almak için strateji geliştirmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Avcı, C. (2016). The Balance Between the Urban and the Rural in the Urartian Heartland. *Colloquium Anatolicum*, 15, 54-69. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Burney, C. (1957). Urartian Fortresses and Towns in the Van Region. *Anatolian Studies*, vol. 7, 37-53. Ankara: British Institute.
- Capp, C. (2003). *The European Institute of Cultural Routes*. Erişim tarihi: 26.07.2018. https://www.kul.pl/files/602/w02_capp.pdf
- Çavuoğlu, R. (2017). *Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş*. Taştan, Z., Duman, Z. ve Akköprü, E. (Ed.). *Edebiyat Fakültesi Panelleri* içinde (s. 105-114). İstanbul: Hiperlink.
- ÇEKÜL Vakfı. (2015). *Kültür Rotaları Planlama Rehberi*. (http://www.tarihikentlerbirliği.org/wp-content/uploads/rota-rehberi_press.pdf)
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Durusoy, E. (2016). *Tarihi Yoldan Kültürel Rotaya; Milas ve Labraunda Arasındaki Yolun Korunması ve Yönetimi*. Ankara: ODTÜ.

- Erdoğan, S. (2006). *Menua (Şamram) Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Van.
- _____. (2017). Kef Kalesi Urartu Yerleşiminin Arka Planı, *TAD*, 36 (62). (s. 31-58).
- _____. (2017). Menua (Şamram) Kanalı ve Tariria Bahçesi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, 11-24.
- Erzen, A. (1972). Çavuştepe Kazıları. 7. *Türk Tarihi Kongresi I* içinde (s. 66-69). Ankara.
- _____. (1988). Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age. Ankara.
- Forbes, R.J. (1964). *Notes on the History of Ancient Roads and Their Construction*. Amsterdam.
- ICOMOS Kültürel Rotalar Tüzüğü (2008), Erişim Tarihi: 03.05.2017, http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf
- Işıklı, M. (2017). Yeniden II. Rusa, Ayaniz ve Urartu'nun Sonu. Zeki Taştan, Zeki Duman ve Ebru Akköprü (Ed.). *Edebiyat Fakültesi Panelleri* içinde (s. 91-104). İstanbul: Hiperlink.
- Kılıç, S. (2006). *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerler*. Van: Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Konyar, E. (2018). *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa Arkeolojik Rehber*. İstanbul: Homer.
- Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara.
- Öziş, Ü. (1982). Outlook on Ancient Cisterns in Anatolia, Turkey, *Proceedings of the International Conference on Rain Water Cistern Systems* (9-15). Honolulu.
- Pınarcık, P. (2014). Urartu Başkentleri. Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 33 (56), 35-54. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1956/20477.pdf> Erişim: 18.12.2017.
- Salvini, M. (1994). The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı. 3. *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu* içinde (s. 205-228). 6-12 Ağustos 1990. Altan Çilingiroğlu, D.H. French

(Ed.). Ankara.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. Belgin Aksoy (Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Sevin, V. (2000). Urartu Bahçeleri. *Belleten*, LXIV (240), 395-418. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Smith, M. (2003). *Issues in Cultural Tourism Studies*. New York: Routledge.

Tarhan, M.T. ve Sevin, V. (1975). Urartu Tapınak Kapıları ve Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı. *Belleten*, 39(55), 389-412.

Tarhan, M.T. (2004). Anadolu’da Arkeoloji: Afif Erzen’in Çavuştepe’si Bir Urartu Kalesindeki Arkeolojik Kazılar. *Toplumsal Tarih*, 125, 80-83.

Uca, Ö. S. (2016). Özel İlgi Turizmi. *Alternatif Turizm* içine (s. 47-71). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3405.

Uğur, E. (2008). *Kültür Turizmi Bağlamında Kültür Yolları: Türkiye’deki Kültür Yolu Örnekleri Üzerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Ankara.

UNESCO Routes as Part of Cultural Heritage. (1994). *Report on the Meeting of Experts* Madrid. (<http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm>).

Zimansky, P. (2005). The Cities of Rusa II and the End of Urartu. *Anatolian Iron Ages 5* içinde (s. 235-240). A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire (Ed). Ankara: British Institute of Archeology.

http://anadolu.iwarp.com/ANASAY_files/Urartu%20Mimarisi/Urartu%20Mimarisi.htm

<http://www.anadoluuygarliklari.com/urartu/92-menua-samram-kanali>

www.cultureroutesinturkey.com.tr

www.icomos.org

www.icomos-ciic.org

www.nemrut.org.tr

www.santiago-compostela.net

www.tarihikentlerbirliigi.org

www.unesco.org

<http://www.culture-routes.lu/>

<http://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/cultural-routes>

EK 1 Kültür Varlıkları Envanter Tablosu

İ L Ç E S İ	Kültür Varlığının Envanter Bilgisi	Dönemi				
		Urartu Öncesi Dönem	Urartu Dönemi	Hristiyanlık Mirası Seççüklü, Beylikler ve Osmanlı Dönemi	Cumhuriyet Dönemi	
İ P E K Y O L U	Baklatepe Kalesi	+	+			
	Karagündüz Nekropolü	+	+			
	Karagündüz Höyüğü	+	+			
	Van Kalesi Höyüğü	+	+			
	1.Argiştî Kaya Mezarı		+			
	1.Kale Kapısı (Divan Kapısı)		+			
	Anahî Kızlı Kutsal Alan		+			
	Aşağı-Yukarı Anzaf Kalesi		+			
	Aşağı-Yukarı Kevenli Kalesi		+			
	Bin Merdivenler		+			
	Büyük Kerpiç Kule		+			
	Eski Van Şehri Mezarlığı					
	II.Sarduri Mezarı		+			
	III. Kale Kapısı (İç Kapı)		+			
	Kale Altı Sarnıcı		+			
	Kavuncu (Çoravamis) Kalesi		+			
	Kerpiç Yapı		+			
	Kremasyon Mezarı		+			
	Kurucular Mezarı		+			
	Küçük Horhor Kaya Mezarı		+			
	Küçük Kaya Mezarı		+			
	Menua Kaya Mezarı		+			
	Menua Salonu (Sirsini'si)		+			
	Saray Kapısı (Orta Kapı)		+			
	Sardur Burcu (Madır Burcu)		+			
	Sihke Göleti		+			
	Sitadel Altında Küçük Kaya Mezarı		+			
	Tebriz Kapısı		+			
	Tebrizkapı Yazıtı		+			
	Tonozlu Mekan		+			
	Van Kalesi		+			
	Xerxes Yazıtı		+			
	İ P E K Y O L U	Yeni Saray			+	
		Yoncatepe Sarayı (Kalesi)			+	
Yukarı Sitade Urartu Yapısı				+		
1.Kilise (Surp Vardan)				+		
2.Kilise (Surp Staphanos)				+		
Çifte Kilise				+		
Eski Van Şehri Şapel				+		
Sarmaç Köyü Hristiyan Mezarlığı				+		
Sarmaç Mahallesi Şapeli				+		
Sarmaç Surp Grigor Kilisesi				+		
Yedikilise Manastırı				+		
Abdurahman Gazi Türbesi					+	
Askeri Ambar					+	
Çifte Kumbetler-1-2					+	
Faruk Su Bendi					+	
Galip Paşa Türbesi					+	
Horhor Camii					+	
Horhor Medresesi					+	
Hüsrev Paşa Camii					+	
Hüsrev Paşa Çifte Hamamı					+	
Hüsrev Paşa Hanı					+	
Hüsrev Paşa Türbesi					+	
Hüsrevpaşa İmaretî					+	
Hüsrevpaşa Medresesi				+		
Kale Üstü Sarnıcı				+		
Kaya Çelebi Camisi				+		
Kızıl Minareli Camii				+		
Miri Ambarı				+		
Sinaniye Camii				+		
Süleyman Han Camii				+		
Van Ulu Camii				+		
Endüstri Meslek Lisesi				+		
Tekel Binası				+		
Eski Sofu Eski Yeni Kehrizi						
Yörükler Evi (Sivil Mimari –Geleneksel Konut)						
Tahir Paşa Konağı (Sivil Mimari – Geleneksel Konut)						
Aşit Yerleşim Alanı ve Nekropolü		+				
Ş Colpan(Panz) Kalesi		+				
B Kasımoğlu Köyü Höyük		+				

EK 1 Kültür Varlıkları Envanter Tablosu (devamı)

	Aliler Kalesi	+	+			
	Kalecik Kalesi ve Höyüğü	+	+			
	Alaköy Kalesi		+			
	Altın-tepe(Tuşba) Nekropol		+			
	Amik(Yeşilsu) Kalesi		+			
	Ayanis(Ağartı) Kalesi		+			
	Ayanis(Ağartı) Tümülüsü					
	Beyüzümü (Şahbağı) Kalesi		+			
	Dağönü Gözetleme Kalesi		+			
	Dağönü Kaya Mezarı					
	Derebey Kalesi		+			
	Ermişler Oda Mezarı		+			
	Kalecik Nekro.+ Dikili Taş		+			
	Kelepost Nekropolü		+			
	Meher Kapı		+			
	Topaktaş Gözetleme Kalesi ve Yerleşim Alanı		+			
T	Toprakkale		+			
U	Adır Adası ve Lim			+		
Ş	Manastırı					
B	Çarpanak Adası ve			+		
A	Kilisesi					
	Noravanis Köyü Kilisesi			+		
	Surp Sahak Manastırı			+		
	Adır Çeşmesi					+
	Mollakasım Köyü Tarihi Mezarlığı					+
	Otluca Mezarlığı					+
	Pirgarip Köyü Mezarlığı					+
	Ermişler Kaya Mezar Odası					
	Zeve Şehitliği					+
E	Dilkaya Höyüğü ve Mezarlık Alanı	+	+			
D	Devdam Mağara					
R	Yerleşimi					
E	Devdam Yerleşim					
M	Alanı					
İ	Aşağı Zivistan Kalesi		+			
T	Hazine Piri Kaya Yazıtı		+			
	Kız Kalesi		+			
	Şamram Yazıtı-2-8 (7 adet)			+		
	Şamram(Menua) Kanalı			+		
	Ayazpınar Köyü Hristiyan Mezarlığı				+	
	Bakacak Köyü Kilisesi				+	
	Bakımlı Köyü Kilisesi				+	
	Çayırbaşı Köyü Hristiyan Mezarlığı				+	
	Doğanlar Köyü Hristiyan Mezarlığı				+	
	Doğanlar Köyü içi Ermeni Mezar Taşları				+	
	Dönemeç Köyiçi Kilisesi				+	
	Dönemeç Köyü Kilisesi				+	
	Edremit Kilisesi				+	
	Eski Edremit Mezarlığı				+	
	Gölkaşı Köyü Kilisesi				+	
	Köprüler Hristiyan Mezarlığı				+	
E	Turnakilise Tepesi				+	
D	Yerleşim					
R	Ayazpınar Köyü Müslüman Mezarlığı					+
E	Ayazpınar Köyü Türbesi					+
M	Köprüler Selçuklu Mezarı					+
İ	Antik Demir Ocağı ve Ergitme Merkezi			+		
T	Hişet(Vestan) Kalesi			+		
	Kurultu Köyü Höyüğü			+		
G	Aydınocak Kalesi					
E	Gelengeh Kalesi					
V	Yemişlik Eski Yerleşim Alanı					
A	Akdamar Adası Kilisesi ve Müstemilatı				+	
Ş	Altınsaç Köy İçi Kilisesi				+	
	Altınsaç Köyü Manastırı				+	
	Altınsaç Varis Mezrası Mevkii Göl Kıyısı Kilise ve Yerleşim Alanı				+	
	Anaköy Beşadım Şapeli			+		

EK 1 Kültür Varlıkları Envanter Tablosu (devamı)

G E V A Ş	Anaköy Şapeli			+				
	Anaköy Tatlıca Şapeli			+				
	Bağlama Kilisesi			+				
	Daldere Doruklu Şapeli			+				
	Daldere Şapeli			+				
	Deveboyu Mevkii Kilise ve Mezar			+				
	Göründü Köyü Kilisesi			+				
	Göründü Mahallesi Manastırı			+				
	Gündoğan Kilisesi			+				
	Hasbey Şapeli			+				
	Koçak Şapeli			+				
	Toklu Adası Şapeli			+				
	Üçpınar Kaya Şapeli			+				
	Yuva Hristiyan Mezarlığı			+				
	Dilmetaş Mezarlığı				+			
	Gevaş Selçuklu Mezarlığı					+		
	Halime Hatun Kümbeti					+		
	İzzettin Sir Cami+Medresesi					+		
	Yezdanşer Bey Çeşmesi						+	
	İnköy Ağın Mezrası Deveboyu Mevkii (Doğal Sit)							
	G Ü R P İ N A R	Yedisalkım Köyü Mağaraları	+					
İremir Höyüğü ve Yerleşimi		+	+					
Çavuştepe Kalesi				+				
Çavuştepe Nekropolü				+				
Gürpınar Urartu Su Kanalı				+				
Hamurkesen Yerleşimi ve Kaya Mezarı				+				
Hazinetepe Yerleşim Alanı				+				
Hoşap Kalesi				+				
Şamram Yazıtı-1				+				
Azize Marine Manastırı					+			
Der Meryem Manastırı					+			
Değirmen 1-13 (13 adet)							+	
Evliya Bey Medresesi							+	
Hamurkesen Köyü Camisi							+	
Hamurkesen Köyü Mescidi							+	
G Ü R P İ N A R E R C İ Ş	Hamurkesen Köyü Mezarlığı						+	
	Hamurkesen(Zernek) Kalesi						+	
	Hasan Bey Medresesi ve Türbesi						+	
	Hoşap Gevirhan Mezarlığı						+	
	Hoşap Hanı						+	
	Hoşap Köprüsü						+	
	Kırkgeçit Kalesi						+	
	Sarı Süleyman Türbesi						+	
	Tutmaç Köyü Sahipliği							
	Paleolitik Dönem Yerleşmesi	+						
	Ağaçören Köyü Yerleşim Alanı			+				
	Bayramlı Nekropolü			+				
	Beylerin Güneyi Kalesi ve Nekropol Alanı			+				
	Deliçay Kalesi			+				
	Karataş Yazıtları			+				
	Koca Kafir Kalesi			+				
	Kocapınar Kalesi			+				
	Mino Kalesi			+				
	Zernaki Tepe Antik Kenti			+				
	Zınarizer(Bayramlı) Kalesi			+				
	Çökek Köyü Kilisesi				+			
Salmanağa Köyü Kilisesi				+				
Ağaçören Köyü Mezarlık Alanı						+		
Akçayuva Kümbeti						+		
Celebibağı Mezarlığı						+		
Erciş Kalesi						+		
Haydarbey Köprüsü						+		
Haydarbey Türbe+Mezarlık						+		
Kadem Paşa Hatun Kümbeti						+		
Tarihi Beyler Mezarlığı						+		
Tekler Köyü Mezarlığı						+		
Ziyaret Köyü Mezarlığı						+		
Zortul Kümbeti						+		
Emrah ile Selvi Çay Bahçesindeki Taş Bina						+		
Eski Anadolu Lisesi ve Atatürk İÖO						+		

EK 1 Kültür Varlıkları Envanter Tablosu (devamı)

MURADIYE	Evditepe Kalesi ve Nekropol		+					
	Kandahar Mah. Oda Mezar		+					
	Keçikıran Kalesi		+					
	Körzüt Kalesi		+					
	Muradiye Kalesi		+					
	Muradiye Kilisesi			+				
	Soravank Kilisesi+Mezarlık			+				
	Bend-i Mahi Köprüsü					+		
	Şeytan Köprüsü					+		
	Alpaslan Öğretmen Lisesi						+	
	Muradiye Şelalesi (Doğal Sit)							
	Boztepe Höyüğü							
	Umuttepe-1 Yerleşimi							
	Alikelle Kalesi							
Aşağı Mutlu Kalesi								
Çubuklu Kalesi								
Demircik Kalesi								
ÇALDIRAN	Hacı Hatun Kale+Yerleş		+					
	Hacı İbrahim Kalesi		+					
	Komtepe Kalesi		+					
	Soğuksu Kalesi		+					
	Şehitlik Kalesi		+					
	Yeniyaka Köyü			+				
	Gözetleme Kalesi							
	Yukarı Mutlu Kale, Yerleşim Yeri ve Nekropolü			+				
	Yeniyaka Köyü Kümbetleri						+	
	Tendürek Dağı ve Çevresindeki Lav Kütlesi (Doğal Sit)							
	Mezarlık Tepesi Höyüğü							
	Saray Merkezi Höyüğü							
	Kurucam Köyü Nekropolü							
	Yeşilalıç Anıtsal Kaya Nişi							
ÖZALP	Aşağı Turgalı Köyü Kümbeti					+		
	Özalp Eski Hükümet Konağı						+	
Adilcevaz Sahil Kalesi								
Kef Kalesi								
ADILCEVAZ	Gültepe Mah Yerleşim Alanı							
	Adilcevaz Kilisesi				+			
	Enverpaşa MhHristiyanMezar					+		
	Yk. Suphan Köyü Şapeli				+			
	Adilcevaz Ulu Cami						+	
	Hamam Kalıntısı						+	
	Karışeyh Köyü Mezarlığı						+	
	Zalpaşa (Tuğrul Bey) Camii						+	
	Zalpaşa Hanı						+	
	Aygır Gölü (Doğal Sit)							
	Yuvadamı Nekropolü							
	Ahlat Eski İç Kale							
	Su ve Solgun Dereleri Mevkii Eski Yerleşim Alanı							
	Alakır Köyü Kilisesi							
	Ovakışla St. Etienne Kilisesi							
	Serinbayır Köyü Şapeli							
	Serinbayır Köyü Yerleşimi							
	Uludere Köyü Kaya Yerleş							
	Harabeşehir Kaya Yerleşimi							
	Küllün Mağarası Vadi Yerle.							
	Madavans Vadi Kaya Yerleş.							
	Saka Köyü Yerleşimi							
	Tahtı Süleyman Mah. Mağa.							
	Abdurrahman Gazi Türbesi							
Ahlat Bezirhane								
Ahlat Sahil Kalesi								
Ahlat Selçuklu Mezarlığı								
Ahlat Ulu Cami								
Ahlat Zaviyesi								
Akıt- I-XXI (21 adet)								
Alimoğlu (Yarım) Kümbeti								
Anonim Kümbeti								
Çifte Hamam								

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:201-229

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 11.07.2019
Kabul/Accepted: 25.07.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TÜKETİCİLERİN SAĞLIKLI
GIDA ALGILARI VE
TÜKETİM DAVRANIŞLARI:
KEŞİFSEL
BİR ÇALIŞMA**

**HEALTHY FOOD
PERCEPTIONS AND CON-
SUMPTION BEHAVIOURS
OF CONSUMERS: AN
EXPLORATORY STUDY**

Doç. Dr. Sezen BOZYİĞİT

Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi
Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü
ORCID:0000-0002-0951-3588, sbozyigit@tarsus.edu.tr

Gülden KILINÇ

Diyetisyen
ORCID: 0000-0002-7910-474, guldenkilinc@yahoo.com

Öz

Günümüzde tüketiciler gittikçe bilinçlenmiş ve sağlıkları hakkında daha çok endişelenir olmuşlardır. Bu nedenle de beslenme tarzlarına dikkat etmeye, sağlıklı bir hayat sürdürmeye ve “sağlıklı gıdalar” tüketmeye başlamışlardır. Alanyazında sağlıklı gıda olarak birçok gıdadan bahsedilse de aslında sağlıklı gıda kavramı sözü edilen kavramların sadece birini değil, birkaçını içermektedir. Tüketicilerin davranışları sağlıklı ürün üretmek isteyen üreticiler ve işletmeler için oldukça önemli bir konu olduğundan dolayı da bu araştırmanın amacı sağlıklı beslenen tüketicilerin “sağlıklı gıda” kavramından ne anladıklarını, hangi ürünleri sağlıklı olarak değerlendirdiklerini ve sağlıklı gıda tüketirken nelere dikkat ettiklerini ortaya çıkartmaktır. Araştırmanın örneklemini sağlıklı gıdalar tüketen 24 tüketici oluşturmaktadır. Katılımcılardan veriler derinlemesine görüşme yöntemi ile toplanmış ve içerik analizi ve betimsel analiz yöntemleri kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, katılımcılar doğal ve ilaçsız gıdaları sağlıklı gıda olarak nitelendirmekte, sağlıklı gıdanın organik olmasını önemsemelerinin yanında üreticisine ve üretim sürecine de dikkat etmektedir. Bu nedenle analiz sonuçları olan doğal gıdalar da tüketiciler tarafından sıklıkla tercih edilmektedir. Sağlıklı gıda olarak en çok sebze-meyve, yumurta ve baklagiller tüketilmekte, bu ürünler genellikle internetten alınmakta, gıdaların en çok içeriği ve tarihi incelenmektedir. Son olarak katılımcılar sağlıklı gıdaların ambalajlarında sorunlar olduğunu düşünmektedirler.

Anahtar Kelimeler: sağlıklı gıda, organik gıda, doğal gıda, gıda güvenliği.

Abstract

Recently consumers have become increasingly conscious and they more concerned about their health. Therefore, they started to pay attention their diet and to sustain healthy life and to consume “healthy foods”. Although many foods are mentioned as a healthy food in the literature, actually healthy food concept contains not only one but also a few foods. The purpose of this research is to determine the perceptions of consumers in terms of the concept of healthy food, their product choice as a healthy food, the reasons for their choice, the issues they pay attention. When consuming healthy food, their behaviour is a very important issue for manufacturers and businesses who want to produce healthy products. The number of research sample consists of 24 consumers who consume healthy foods. Data were collected from the participants by in-depth interview method and the data were analyzed using content analysis and descriptive analysis methods. According to research results, The participants consider natural and non-medicated foods as healthy food, they pay attention that healthy food is organic as well as the producer and production process. Therefore, natural foods with analysis results are often preferred by consumers. Vegetable-fruit, eggs and legumes are consumed mostly as a healthy food, these products are generally taken from the internet and the contents and history of the foods are mostly examined. Lastly, participants think that there are problems in the packaging of healthy foods.

Keywords: healthy food, organic food, natural food, food security.

Giriş

Ekonomik, teknolojik ve kültürel dönüşümler toplumsal yapıyı değiştirmiş, toplumsal yapının değişmesi de insanların beslenme tarzına etki etmiştir. Eskiden gıdaların çoğu evde yapılmaktaydı. Hatta insanlar yiyebilecekleri kadar sebze ve meyveyi bahçelerinde yetiştirebilmekteydi. Ancak günümüzde şehirleşmenin artması, nüfusun kalabalıklaşması, kadının iş yaşamına katılması gibi birçok faktör bazı gıdaların dışarıdan temin edilmesine yol açmıştır. Dışarıda yemek yeme alışkanlığının artması, fast food restoranlar, hazır gıda sektörünün gelişmesi beraberinde bazı sağlık problemlerini de getirmiştir. Aşırı yağlı, tuzlu, şekerli gıdaların alımı, tüketilen gıdaların içerisindeki koruyucu maddeler obezite, kardiyovasküler hastalıklar ve kanser başta olmak üzere birçok hastalığı da tetiklemiştir. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) obezite ile ilgili olarak hazırladığı raporda (2017) beş yetiştikenden ve altı çocuktan birinin obez olduğu, obez insan sayısının her yıl katlanarak arttığı, en fazla obez insanın yüzde 38.2 ile ABD ve yüzde 32.4 ile Meksika'da görüldüğü, Türkiye'deki obezite oranının ise yüzde 22.3 olduğu belirtilmiştir¹. İnsanların fazla kilolu

1 <https://www.oecd.org/> 09.07.2019

olması beraberinde diğer sağlık sorunlarını da getirmektedir. Son yıllarda genç kişilerin hatta çocukların kalp damar hastalıkları nedeniyle ölmesi, kanser vakalarının hızla artması beslenme ile sağlık arasındaki ilişkinin daha detaylı olarak incelenmesine neden olmuştur. Bu konuda Akbulut (2015:34) da günümüzdeki tüm kanserlerin yaklaşık üçte birinin beslenme ile ilişkili olduğunun düşünüldüğünü belirtmektedir. Yapılan araştırmaların artması, bu konuların kamuoyunu meşgul etmesi, tüketicilerin de bu konuya daha çok ilgi göstermesini sağlamıştır. Teknolojinin gelişmesi ile birlikte daha çok araştıran, daha çok okuyan, hayat tarzına ve beslenmesine dikkat eden bilinçli bir tüketici kitlesi oluşmuştur.

Günümüzde tüketiciler sağlıkları hakkında daha çok endişelenir olduklarından dolayı, beslenme tarzlarına ve sağlıklı bir hayat sürdürmeye önem vermeye başlamışlardır (Hosni vd.,2017:85). Tüketicilerdeki bu davranış değişiklikleri de üreticilerin ve pazarlamacıların harekete geçmesine sebep olmuştur. Tüketiciler sağlıklı bir hayat sürmeye dikkat ettikleri için, spor merkezlerinin, sağlıklı gıdaların hatta yapılan diyetlerin sayıları ve türleri artmıştır. Tüm bunlara ek olarak alanyazına yeşil, organik, doğal ve fonksiyonel ürün/gıda gibi kavramlar girmiştir. Bu kavramların ortak paydası “sağlık” olsa da, aslında hepsi birbirinden farklı özelliklere sahip olan kavramlardır. Örneğin günlük olarak tüketilen yiyecek ve içeceklerin içeriğinin vitamin, antioksidan, yağ asidi gibi yönlerden zenginleştirilmesi ve geliştirilmesi fonksiyonel gıdaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Fonksiyonel gıdalar bir tüketicinin sağlığında, fiziksel aktivitelerinde veya ruhsal durumunda olumlu etkiye sahip, besleyici değeri de olan gıda veya gıda bileşeni olarak tanımlanmaktadır (Dölekoğlu vd.,2015:573). Tanımdan da anlaşılacağı gibi burada ön planda olan gıdanın içeriği ve sağlığa olan faydasıdır. Oysaki organik gıdalarda sağlığın yanında üretim sürecine ve çevreye vurgu yapılmaktadır. Sing, Singh ve Verma (2013:71) organik tarımın atmosfere ve doğaya zarar vermeksizin toprağın verimliliğinin zenginleştirme amacıyla yapıldığını, her aşamanın denetlendiğini ve bu yöntemle üretilen gıdalara organik sertifikaların verildiğini ifade etmektedir. Sertifikaya sahip olmadığı halde bazı işletmeler de hiçbir kimyasal kullanmadan ve doğaya zarar vermeden üretim yapmaktadır. Doğal ürünlerin üretildiği bu üretim biçiminin organikten temel farkı organik üretimin her aşamasında denetlenmesi ve bununla ilgili sertifika sahibi olunmasıdır. Bozyiğit ve Doğan (2016:34) ve “Doğal Besin Bilinçli Beslenme İşletmeleri (DBB)” (2015), “doğal ürünlerin, organik tarım standartlarının altında olmayan (yani sistemik kimyasalların kullanılmadığı) ve mümkün olduğunca bunun da ötesinde doğaya, biyoçeşitliliğe ve insan sağlığına saygılı yöntemlerle üretilen ürünler olduğunu” belirtmektedirler. Çevre düşünülerek üretilen diğer

bir ürün türü yeşil üründür. Yeşil ürünler çevreye zarar vermemenin amaçlandığı, üretim esnasında enerji ve kaynakların korunmasına, atıkların elimine edilmesine dikkat edildiği, insan ve hayvan sağlığına zararı olmayan ancak her aşamanın denetlenmediği ve sertifikasının olmadığı bir üretim biçimiyle üretilen ürünlerden oluşmaktadır.

Son zamanlarda tüketicilerin daha çok bilinçlenmeleri ve sağlıklarına dikkat etmeleri organik, doğal, yeşil ve fonksiyonel ürünleri/gıdaları ve gıda güvenliğini gündeme getirirse de bu kavramların odak noktalarının birbirlerinden farklı olduğu görülmüştür. Bu noktada da asıl mesele tüketicilerin “sağlıklı gıdalar”dan ne anladıklarının ve bu konuda nasıl davrandıklarının saptanmasıdır. Bu nedenle bu araştırmanın amacı sağlıklı beslendiğini düşünen tüketicilerin “sağlıklı gıda” kavramından ne anladıklarını, hangi ürünleri sağlıklı olarak değerlendirdiklerini ve sağlıklı gıda tüketirken nelere dikkat ettiklerini ortaya çıkartmaktır.

1. Sağlıklı Gıda Kavramı

Sağlıklı gıda kavramının basit bir tanımını yapmak pek mümkün değildir çünkü sağlıklı beslenmek özünde birçok açıdan ele alınması gereken bir kavramdır. Maalesef bu konuda kamuoyunda çok fazla yanlış bilgi veya bilgi kirliliği bulunmaktadır. Yıllarca yağdan uzak durarak beslenme tavsiye edilmiş olmasına rağmen, son zamanlarda ortaya çıkan ve sağlıklı çok fazla ilişkisi kurulan ketojenik beslenme yağ üzerine kurulu bir beslenme tarzıdır. Aynı şekilde yumurtanın kolesterolü tetiklediği bu nedenle yenmemesi gerektiği söylene de sonradan her gün yumurta yemenin sağlığa olan faydasından bahsedilmiştir (Aydın vd.,2014:26). Örneğin sağlıklı beslenmek denilince ilk başta yağ, tuz ve şekerden olabildiğince arındırılmış, sebze ve meyve ağırlıklı, karbonhidrattan ve zararlı içerikten uzak gıdalar tüketmek akla gelse de tüketilen sebze ve meyvenin toksin ve pestisit gibi ilaç kalıntılarını bulundurması bu gıdanın aslında pek de sağlıklı olmadığını ortaya çıkartmaktadır. Aslında burada önemli olan nokta bir gıdayı sağlıklı olarak değerlendirebilmek için sonuçtan ziyade sürece odaklanmanın gerekliliğidir. Gıdanın üretilmeye başlandığı andan tüketiciye ulaşıncaya kadar geçirdiği her bir evre gıdanın sağlıklı olmasına etki edebilmektedir. Bu noktada da gıda güvenliği ve güvenli gıda kavramları ön plana çıkmaktadır. Güvenli gıda insan sağlığına zararı olmayan gıda anlamına gelmektedir. Budak, Ataman ve Özkaya (2017:3) gıda güvenliğini şu şekilde tanımlamaktadırlar:

Gıda güvenliği; gıda hijyeni, gıda kaynaklı hastalıklar, gıda katkıları, bulaşanlar, veteriner ve tarım ilacı kalıntıları gibi bilimsel-teknik konuları olduğu kadar, gıda mevzuatı, denetim sistemleri ve sertifikasyon sistemleri gibi sisteme dair konuları da kapsamaktadır. Görüldüğü gibi

gıda güvenliğinin sağlanması, üretimin tüm aşamalarında sistemin tüm taraflarının üzerlerine düşeni tam olarak yapmalarıyla mümkün olmaktadır. Üretim zincirinin bir halkasında veya sistemin herhangi bir noktasında meydana gelen aksaklık, tüketime sunulan gıdanın güvenli olmamasına neden olacaktır.

Sağlıklı gıda üretiminin temeli güvenli gıdaya dayanmaktadır. Çünkü gıdanın üretiminden son tüketiciye ulaşma aşamasına gelinceye kadar sürece dahil olan herkesin sağlıklı gıda üretiminde bir sorumluluğu bulunmaktadır. Öncelikle üretilen gıdalarda kimyasal ve ilaç kalıntılarının bulunmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Ancak bu yeterli değildir. Çünkü bu gıdaların taşınması, ambalajlanması, zamanında tüketilmesi gibi konulara önem verilmezse, ilk başta sağlıklı gibi görünen bir gıda maddesi sağlıksız hale gelebilecektir.

Alanyazın incelendiği zaman organik, doğal, yeşil, fonksiyonel ürün/gıda gibi kavramların sağlıkla ilgili olarak ele alınan konular olduğu görülmüştür. Bilimin ilerlemesi ve teknolojinin gelişmesi tarımda kullanılan yöntemlerin de değişmesini sağlamıştır. Üreticilerin ürünlerinden daha fazla verim alabilmek için ürünlerini ilaçlaması da hem hava ve toprağın kirlenmesine hem de bu ürünleri tüketen insanların sağlık sorunları ile karşılaşmasına yol açmıştır. Bu tarz sorunlar ile karşılaşan ve gittikçe kaygıları artan tüketiciler yeni arayışlara girmişlerdir. Bu arayışlar sonucu ortaya çıkan yöntemlerden birisi de organik gıda üretimidir. Organik gıda üretimi, olabildiğince az tarımsal girdi kullanarak ekolojik çeşitliliğin korunmasını ve iyileştirilmesini esas alan insan ve çevre odaklı bir üretim anlayışıdır (İnci v.d ,2017: 137). Sürdürülebilirliğe dayanan organik gıda üretimi yalnızca doğal kaynakların uzun vadede korunması ve verimliliklerinin garanti altına alınmasını değil, aynı zamanda; ekonomik, sosyal ve ekolojik açıdan dengeli bir tarım sistemini de hedeflemektedir (Demiryürek,2011:28). Organik gıda üretiminin her aşaması denetime tabidir ve bu denetimler sonucu ürünün organik olduğuna dair üreticiye sertifika verilmektedir. 1999 yılında dünya çapında 15,2 milyar dolar olan organik ürün pazar büyüklüğü, 2016 yılında 89,7 milyar dolara çıkmış, ABD 43,1 milyar dolarla pazarda ilk sırada yer almış ve Türkiye'nin organik ürün ihracat değeri de yaklaşık 500 milyon doları bulmuştur². Organik ürün pazarı hızlı bir şekilde büyüdüğü için bu pazarın hedef kitesinde yer alan tüketicilerin tüketim davranışlarının ve beklentilerinin saptanması önem taşımaktadır. Bu konuda Bahşi ve Akça (2019), tüketicilerin organik ürünleri kimyasal ilaçların kullanılmadığı ve sağlığa zararı olmayan ürünlerin yetiştirildiği tarım ürünü olarak tanımladığını, çoğunlukla köyde yetişen ürünlerin doğal ve organik olarak görüldüğünü,

² <https://www.tzob.org.tr>. 09.07.2019

tüketiciler tarafından organik ürünlerin satın alınmasındaki en önemli nedenin sağlıklı olması, satın alınmamasındaki en önemli faktörün ise temin etmenin zorluğu ve fiyat pahalılığı olduğunu vurgulamışlardır. İnci v.d (2017), tüketicilerin en çok yaş sebze-meyve, süt ve süt ürünleri, organik et, yumurta ve bal tükettiklerini, kadınların erkeklere oranla daha fazla organik ürün tüketme eğiliminde olduğunu, lise ve üniversite mezunu tüketicilerin diğer bireylere göre daha fazla organik ürün tükettiklerini, tüketicilerin organik ürün tüketirken sağlığa zararlı olmaması faktörüne çok dikkat ettiklerini, ancak besin değeri faktörüne çok fazla önem vermediklerini saptamışlardır. Karanjac, Tankosić ve Knežević (2017) organik ürün satın alan tüketicilerin çoğunluğunun 31-40 yaş aralığında bulunduğunu, kadın ve üniversite mezunu olduklarını, ürünlerin tüm aile için ayda bir veya birkaç kez satın alındığını, en çok sebze, meyve, tahıl ve süt ürünlerine talep olduğunu, bu ürünlerin marketlerden, üreticilerden ve bu tarz ürünleri satan butik dükkanlardan temin edildiğini, tüketicilerin kendilerinin ve çocuklarının sağlığı için organik ürüne yöneldiklerini ve organik ürünlerde en çok yüksek fiyattan ve ürüne ulaşamamadan şikayet edildiğini tespit etmişlerdir.

Bazı işletmeler doğal üretim yaptıklarını belirtmektedirler. Doğal ürün kavramı, üzerinde yoğun tartışmalar yaşandığı bir kavramdır. Çünkü bu kavram kullanılarak tüketiciler çok rahat kandırılabilir. Bu nedenle 2017 yılında Tarım Bakanlığı “gerçek”, “hakiki”, “%100 doğal” gibi kavramların ürün etiketlerinde kullanılmasını yasaklamıştır. Bir ürünün doğal olması onun organik olduğu anlamına gelmemektedir. Koç (2009: 45) organik ürünün, sentetik gübre ve pestisit kullanılmadan üretildiğini, organik kelimesinin üretim metodları ile ilgili olduğunu, işleme veya diğer takip eden süreçlerle çok fazla bağlantısının bulunmadığını, bir ürünün içeriğinde organik ürünler bulunmasına rağmen “doğal” olmayan ürünlerin de kullanılabileceğini belirtmektedir. Doğal ürün üreten işletmelerin bazıları Türkiye’de “Doğal Besin, Bilinçli Beslenme Ağı (DBB)” adıyla bir topluluk kurmuşlardır. Bu toplulukta bulunan işletmeler “üretimini hiçbir aşamasında doğaya ve insan sağlığına zararlı yöntem ve girdilerin (örneğin, sistemik kimyasallar içeren zirai ilaçlar ve katkıları) kullanılmadığı, biyoçeşitliliğe, insan sağlığına ve emeğe saygılı şekilde üretilen ürünler” ürettiklerini dile getirmektedir (DBB,2019). Topluluğa üye işletmeler yerel üretim-yerel tüketim ilkesine önem vermekte, tüketicilerin üreticilere daha kolay ulaşmasını hedeflemektedir. Gıda Pazarlama Enstitüsü (Food Marketing Institute, FMI) (2007), sağlıklı yaşamın hastalıkları önlemenin ve çevreyi korumanın bilinçli tüketiciler için önemli unsurlar olduğunu, geleneksel ürünlere bir alternatif olarak doğal ve organik ürünlerin üretilmeye başlandığını vurgulamışlardır.

Doğal ürün üreten işletmeler her ne kadar kimyasal kullanmadan, ilaçsız tarım yöntemlerini kullanıp insan sağlığını önemseseler de, yaptıkları üretim devlet denetimine ve sertifika sürecine dâhil değildir. Ürün ve üretim ölçütleri konusunda temel mekanizmaları kolektif gözetim ve dayanışmadır (DBB,2019). Aslında doğal üretim yasal olarak denetime tabi olmadığından dolayı üreticinin vicdanına kalmış bir üretim biçimidir. Bu nedenle bazı işletmeler tüketicide güven sağlamak adına ürünlerini analize göndermekte ve analiz sonuçlarını yayınlamaya ürünlerinde sağlığa aykırı bir unsur olmadığını belgelemektedir. Doğal ürünlerle ilgili olarak yapılan çok fazla çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu konuda Bozyiğit ve Doğan (2016) organik ve doğal ürün üreticileriyle yaptıkları çalışmada, her iki üretici grubun da hedef kitlesinde gelir bakımından üst düzeyde olan, sağlıklı yaşamaya önem veren ve bilinçli tüketicilerin olduğunu, tutundurma aracı olarak en çok sosyal medya ve ağızdan ağıza iletişimin kullanıldığını ifade etmişlerdir.

Bilinçli tüketimle birlikte ele alınan konulardan birisi de yeşil ürün kavramıdır. Bir ürünün yeşil ürün olarak nitelendirilebilmesi için insan ya da hayvan sağlığını tehlikeliye atmaması, üretim, kullanım ya da ortadan kaldırma süreci boyunca aşırı miktarda enerji ve diğer kaynakları tüketmemesi, çevreye zarar vermemesi, fazla ambalaj ya da kısa yaşam süresi nedeni ile gereksiz atıklara neden olmaması, gereksiz kullanımı özendirmemesi gerekmektedir (Moisande,2007:405). Yeşil ürün kavramı aslında yeşil pazarlamanın bir parçasıdır. Çünkü yeşil pazarlama içerisinde yeşil ürün, yeşil dağıtım, yeşil ambalajlama gibi olguları içermektedir. Yeşil ürün satın alan tüketicilerin davranışlarını inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin Karaca (2013) çalışmasında, yeşil ürün satın alan tüketicilerin sağlıklı olmak ve çevreyi korumak amacıyla satın alma davranışında bulduklarını, yeşil ürünlerle ilgili olarak en çok pahalılık ve bulamama problemi yaşadıklarını saptamıştır. Agyeman (2014) fiyatın, çevresel bilincin, ürünün kalitesinin ve markasının, bulunabilirliğinin ve sağlamlığının tüketicilerin yeşil ürün satın almasını etkilediğini vurgulamaktadır. Şahin, Meral ve Aytıp (2016), yeşil pazarlama konusunda tüketici algılarını değerlendirdikleri çalışmalarında, tüketicilerin en çok sağlıklarını korumak için yeşil ürün tükettiklerini, en fazla gıda ürünlerini yeşil ürün olarak satın aldıklarını, en önemli yeşil ürün tüketmeme nedeninin bulma sorunu olduğunu, tüketicilerin çoğunluğunun çevreye dost yoldan üretilen, işlenen ve paketlenen ürünlere daha fazla ödeme yapmayı kabul ettiğini ve ürünlerin içinde kimyasal katkı maddeleri olup olmadığına çok fazla dikkat ettiklerini tespit etmişlerdir. Shamsi ve Siddiqui (2017) ise yaptıkları çalışmayla yeşil tüketicilerin çevresel sorunlar ve kişisel bilinç nedeniyle yeşil ürün satın aldıklarını, fiyat ve ürünlerin bulunamamasının

tüketicileri sıkıntıya soktuğunu ifade etmişlerdir.

Martirosyan ve Singh (2015) sahip olduğu geleneksel besinlerin ötesinde bir sağlık yararı sağlayabilecek herhangi değiştirilmiş gıda veya gıda maddesi içeren besinleri fonksiyonel gıda olarak tanımlamıştır. Fonksiyonel gıdalara ilişkin iki temel yaklaşım söz konusudur (Açu, 2004:2): Bunlardan ilki, içerisinde bulunan bir bileşenden dolayı fonksiyonel olan gıdalar diğeri ise, içeriğine belirli bir bileşenin katılması ya da içeriğinden belirli bir bileşenin çıkarılması ile bu özelliği kazanan ürünlerdir. İlkinde doğallık, ikinci grupta ise dışarıdan müdahale söz konusudur. Fonksiyonel ürünlerin aşırı kullanılmasının içerdiği bileşenlerden dolayı toksik etki yapabileceği ve bazı bileşenlerin kanser, kalp hastalıkları ve doğum kontrol ile ilgili ilaçlarla etkileşime girmesi sonucu beklenmeyen ve öngörülemeyen etkilerle karşılaşılmasının olası olması nedeniyle bu tarz gıdalar eleştirilmesine rağmen fonksiyonel gıda ürünlerinin tüketiciler tarafından benimsenme oranı gün geçtikçe artmaktadır. (Özdemir v.d., 2009:1083). Bu durum da bu konuda yapılan çalışmaların sayısını arttırmıştır. Hacıoğlu ve Kurt (2012), çalışmalarında tüketicilerin en çok kullandıkları fonksiyonel gıda ürünlerinin, maden suyu, tahıllı diyet bisküvi ve tahıl yönünden zengin kahvaltılık gevrek olduğunu belirtirken, tüketicilerin fonksiyonel gıda ürünlerini tüketmelerini sağlayan sağlık unsuru ile ilgili en önemli üç özelliğin ise sırasıyla; fonksiyonel gıdaların sağlıklı gut bakterisini artırması, zayıflamaya ve çocukların gelişimi ve büyümesine yardımcı olması olduğunu saptamışlardır. Anamaria (2015), fonksiyonel gıda tüketenlerin yarıdan fazlasının kadın, evli ve 35-45 yaş aralığında olduğunu, kilo fazlalığı, alerji intoleransı, kalp hastalıkları, diyabet, vejeteryan diyet ve spor nedeniyle bu tarz ürünleri tükettiklerini, bu ürünler hakkındaki bilgiyi en çok ürün etiketleri, doktorlar ve reklamlardan edindiklerini dile getirmektedir. Sevilmiş, Olgun ve Artukoğlu (2017), fonksiyonel ürün tüketmede etkili olan nedenlerin; tüketiciler tarafından sağlığa yararlı olduğunun düşünülmesi, bu ürünlerin tatlarının hoş gitmesi ve kaliteli olduğuna inanılması gibi faktörler olduğunu, fonksiyonel ürünlerin tüketimlerin seçiminde önceki deneyimlerden memnun olma, televizyon reklamları ve sağlık problemlerinden kaynaklanan nedenlerin etkisinin bulunduğunu, sağlık faydasına, markasına ve ambalaj üzerinde yer alan açıklamalara bakılarak bu ürünlerin seçildiğini vurgulamaktadırlar.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu kısımda araştırmanın amacı ve önemi, evreni ve örnekleme, veri toplama ve analiz yöntemi ile geçerlik ve güvenilirlik bilgilerine yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Her canlı için beslenmek temel ihtiyaçların başında gelmektedir. İnsanoğlu için ise sağlıklı yaşam ve sağlıklı beslenmenin altın kurallarından birisi güvenli besinleri tüketmekten geçmektedir. Ancak yaşadığımız dönemde ürün çeşitliliğinin artmış olması ve bu ürünlerin tarladan tüketicilerin sofrasına kadar uzanan basamaklarda çeşitli işlemlere maruz kalması çoğu kez çok da sağlıklı olmayan gıdaların tüketilmesine neden olmaktadır. 2018 Mart ayında Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 173 firmaya ait aralarında et ve et ürünleri, bitkisel yağ, bal, çikolata ve enerji içeceği, süt ve süt ürünleri ve takviye edici gıdaların da bulunduğu 282 parti üründe taklit ve tağşiş yapıldığı açıklanmıştır³. Maalesef bu ürünlerin içerisinde sağlığa yararlı diye kullanılan besinler de bulunmaktadır. Yani beslenme ile sağlık arasındaki ilişki basit değil aslında oldukça dikkat edilmesi gereken karmaşık bir süreçtir. Bu ilişki, gıda ürünlerinin üretilmesinden son tüketiciye ulaşıncaya kadar geçen her sürece aşırı dikkat edilmesini ve önem gösterilmesini içermektedir. Bu konu hakkında önemli tespitlerde bulunan Kocatepe ve Tırıl (2015:58) şunları dile getirmektedirler:

Tarımsal üretimi takip eden işleme süreci ile birlikte bir bütün olarak ele alınması gereken gıda üretimi, bu sürecin her aşamasındaki katkılar ve işleme tekniklerini değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Tarımsal üretim aşamasından endüstriyel üretim süreçlerine kadar Genetiği ile Oynanmış Organizma (GDO) ürünler, pestisit ve antibiyotik kalıntıları, trans yağlar, aşırı tuz ve gıda katkı maddeleri modern insanın günlük yaşamında önemli bir yer tutan hazır gıdaların sağlık sorunlarına yol açmasına neden olmaktadır. Halkın büyük bir bölümünün bilinçsizce tükettiği, aralarında alerjen ve karsinojen etkileri olabilecek maddeleri de içeren gıdalar birçok sağlık sorununu da beraberinde getirmektedir. Son yıllarda artan kanser, alerji, obezite ve kalp krizi vakaları gibi toplumun her kesimini etkileyen sağlık sorunları ile geleneksel beslenmenin terkedilmesi arasında ilişki olduğu bilinmektedir.

Bilinçli tüketici yukarıda sayılan nedenlerden dolayı geleneksel ürünleri terk etmeye başlamış ve yeni arayışlar içerisine girmiştir. Bu arayışlar da organik, doğal, yeşil, fonksiyonel gibi bilinç ve sağlıkla ilişkisi kurulan yeni gıda türlerini ortaya çıkartmıştır. Alanyazın incelendiği zaman bu tür ürünler ve bu tür ürünleri tüketen tüketici davranışları ile ilgili (doğal ürünler hariç) hem yurtiçinde hem yurtdışında birçok çalışmanın (Koç,2009;Hacıoğlu ve Kurt,2012; Karaca,2013;Agyman, 2014;Anamaria, 2015; İnci v.d. 2017;Shamsi ve Siddiqui, 2017; Bahşi ve Akça, 2019)

³ <https://www.sabah.com.tr.11.07.2019>

yapıldığı görülmüştür. Hem bu konularda birçok çalışmanın yapılmış olması hem de sağlıklı gıda kavramının yukarıda sayılan konulardan sadece birini değil, birkaçını da içerisine alan bir kavram olması nedeniyle araştırmada yukarıda sayılan konular özellikle kullanılmamış, onun yerine “sağlıklı gıda” kavramı tercih edilmiştir. Sağlıklı gıda kavramı oldukça kapsamlı bir konu olduğu için tüketicinin sağlıklı gıda ile ilgili olarak ne tür beklentileri ve davranışlarının olduğunu tespit etmeye yönelik doğrudan “sağlıklı gıda” ile ilgili olarak yapılmış bir çalışmaya da rastlanılmamıştır. Bu nedenle bu araştırmanın amacı sağlıklı beslendiğini düşünen tüketicilerin “sağlıklı gıda” kavramından ne anladıklarını, hangi ürünleri sağlıklı olarak değerlendirdiklerini ve sağlıklı gıda tüketirken nelere dikkat ettiklerini ortaya çıkartmaktır. Ek olarak araştırmada daha detaylı bilgiler elde edebilmek için nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine görüşme yöntemi ile verilerin toplanması tercih edilmiştir.

Araştırmada tüketicilerin nasıl davrandığının belirlenmesi yanında neden böyle davrandıkları ile ilgili de cevaplar elde edilmiştir. Derinlemesine görüşme yönteminde sorular açık uçlu sorulduğu ve cevaplar tamamen katılımcıya bırakıldığı için daha kapsamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu nedenle de araştırmanın öncelikle sağlıklı beslenen ve/veya beslenmeye çalışan tüketicilere, sağlıklı beslenen tüketicilerin tüketim davranışlarını ve sorunlarını tespit ettiği için sağlıklı ürünler üretmek isteyen işletmelere/ üreticilere ve alanyazına katkı sağlayacağı umulmaktadır.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan, sağlıklı beslenen tüketiciler oluşturmaktadır. Türkiye’de sağlıklı beslenen kaç kişinin bulunduğu ile ilgili bir bilgiye ulaşmak mümkün olmadığı için araştırmanın evreni hakkında net bir sayı verilememiştir. Bu nedenle de araştırma örneklem üzerinden gerçekleştirilmiştir. Örneklem girecek katılımcıların seçiminde öncelikle kartopu örneklem yönteminin kullanılması düşünülmüştür. Kartopu örneklem yöntemi potansiyel katılımcıların çok fazla bilinmediği ve ulaşılması güç katılımcıların örneklem dahil edilmek istendiği çalışmalarda kullanılabilir en iyi örneklem seçme yöntemlerinden birisi olduğu için araştırmada tercih edilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2017:133). Bu bağlamda öncelikle sağlıklı beslenen bir tüketiciye ulaşılmıştır. Bu tüketiciyle yapılan görüşme sonrasında İstanbul’da sağlıklı beslenmeyle ilgili bir eğitim toplantısının yapılacağı ve sağlıklı beslenen birçok tüketicinin bu toplantıya katılacağı bilgisi edinilmiştir. Bunun üzerine araştırmacılar bu toplantıya katılmış, toplantıda bulunan 15 kişi ile toplantı yapılan otelde, örneklem dahil edilen kişilerin yönlendirmesi sonucu bağlantı kurulan dokuz kişi ile de iş yerlerinde ve evlerinde

görülmüştür.

Araştırmanın örneklemini İstanbul, Malatya, Ankara, Adana, Kütahya’da ikamet eden tüketiciler oluşturmaktadır. Ancak örneklemin kaç kişiden oluşacağına araştırmanın başında karar verilmemiştir. Nitel çalışmalar nicel çalışmalar gibi olmadığından dolayı, bu tür çalışmalarda örneklem sayısı ile ilgili farklı görüşler mevcut olup nicel çalışmalardaki gibi hesaplamalar yapmak ya da belirli bir sayı vermek çok olası olmamaktadır. Örneğin Başkale (2016:27), nitel çalışmalar için ideal bir örneklem büyüklüğünün hesaplanamayacağını, nitel araştırmaların amacının sonuçlarını tüm evrene genellemek olmadığını, bir ya da iki vakanın (ör. bireyler, gruplar) yeterli olduğunu ifade etmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2013:143) ise “araştırma sorularının yanıtı olabilecek kavramların tekrar etmeye başladığı aşamaya kadar veri toplamaya devam edilmesini, verilerin birbirini tekrar etmeye başladığı noktada da örnekleme katılımcı eklemeye son verilmesini” tavsiye etmektedir. Bu görüşler doğrultusunda araştırmaya katılımcı eklemeye cevapların birbirini tekrar etmeye başladığı 24. kişiden sonra son verilmiş ve araştırma toplam 24 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir.

2.3 Araştırmanın Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Araştırmanın amacı ve alanyazında aktarılan bilgiler doğrultusunda araştırmada aşağıdaki ana soruların cevabı aranmıştır:

1. Tüketiciler sağlıklı gıda denilince ne anlamaktadırlar?
2. Tüketiciler sağlıklı gıda alırken nelere dikkat etmektedirler?
3. Tüketiciler sağlıklı gıda satın alırken ürün, fiyat, tutundurma konularında nasıl davranmaktadırlar?

Bu sorulara cevap bulabilmek için araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmış ve veri toplama yöntemi olarak derinlemesine görüşme kullanılmıştır. Çakır ve İrez (2018:341) duygu, düşünce ve niyetleri gözlemleyemeyeceğimizi, bu gibi durumlarda insanlara soru sormanın gerekli olduğunu ve amacı diğer insanların bakış açısına ulaşmak olan derinlemesine görüşmelerin de bu şartlarda başvurulacak en iyi veri toplama yöntemlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmeden önce, ana sorulara uygun olarak araştırmacılar tarafından alt sorular oluşturulmuş ve böylelikle de görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formunda ilk olarak katılımcılardan sağlıklı gıda satın alma konusunda kendilerine 1 ila 10 arasında bir puan vermeleri istenmiştir. Katılımcılara kartopu örneklem yöntemi ile ulaşılmış olmasına rağmen, bu soru ile katılımcıların ne ölçüde ve ne sıklıkla sağlıklı gıda satın alan tüketiciler olduklarının sağlanması yapılmış ve kendisini ortalamanın

üstünde değerlendiren katılımcılar örnekleme dahil edilmiştir. Daha sonra katılımcıların sağlıklı gıda kavramından ne anladıkları, kaç yıldır ve neden sağlıklı beslendikleri, sağlıklı gıda satın alırken nelere dikkat ettikleri, en çok hangi ürünleri satın aldıkları, sağlıklı gıda konusunda nelerden rahatsız oldukları ve sağlıklı gıda ile ilgili fiyat, tutundurma ve dağıtım ile ilgili açık uçlu sorular sorulmuştur. Formun son kısmında ise katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yarayan sorulara yer verilmiştir. Görüşme formu oluşturulduktan sonra dört kişi ile ön test yapılmış ve alınan geri bildirimler sonucu formda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Görüşmeler 09-17 Mart 2019 tarihleri arasında tüm katılımcılar ile yüz yüze olarak gerçekleştirilmiş ve her bir katılımcı ile yaklaşık olarak 20-30 dakika görüşülmüştür.

Elde edilen verilerin analiz edilmesinde içerik analizi ve betimsel analiz yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler sorulan sorular temel alınarak sunulmuş, her bir soruya verilen cevaplar belirli kavramlar altında kodlanmış ve her bir kavramın kaç katılımcı tarafından dile getirildiğini göstermek amacıyla frekans tabloları kullanılmıştır. Frekans tablolarının altında ise katılımcılardan yapılan alıntılara yer verilmiştir. Araştırmaya 24 tüketici katılmış olmasına rağmen, bazı tablolardaki cevapların 24'ten fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bunun nedeni tüketicilerin sorulara birden fazla cevap vermiş olmalarıdır. Örneğin katılımcılar sağlıklı ürün tüketmek için birden fazla nedene sahip olabilmektedirler.

2.4. Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Daha az katılımcı ile yapıldığı ve genelleştirilmeme özelliğine sahip olduğu için nitel çalışmalarda geçerlik ve güvenilirlik koşullarının sağlanması ayrı bir önem taşımaktadır. Nitel çalışmalarda güvenirliliğin sağlanması için ön test kapsamında bir çalışmayla soruların nasıl anlaşıldığının test edilmesi, ya zamana ya da araştırmacıya bağlı olarak verilerin tekrar kodlanması önem taşımaktadır (Türnüklü, 2000:550-551; Yıldırım ve Şimşek, 2013: 294). Geçerlik için de nitel araştırmalar konusunda uzman olan akademisyenlerden yardım alınıp görüşme formundaki soruların incelenmesi yanında, sorulan soruların ve analiz sürecinin detaylı olarak yazılması gerektiği vurgulamaktadır (Başkale, 2016:24). Araştırma kapsamında geçerlik ve güvenirliliğin sağlanması için öncelikle alanında uzman olan iki akademisyen tarafından sorular incelenmiş, daha sonra dört kişi ile ön test yapılmıştır. Hem akademisyenlerden hem de ön test yapılan kişilerden gelen geri bildirimler doğrultusunda da görüşme formuna son hali verilmiştir. Veriler toplandıktan sonra her iki araştırmacı tarafından da veriler ayrı ayrı kodlanmış ve birbirine oldukça yakın sonuçlara

ulaşmıştır. Araştırmanın yöntem kısmında araştırma süreci detaylı olarak açıklanmış, veriler anlaşılır tablolar halinde sunulmuş ve katılımcılardan alıntılar yapılmıştır. Tüm yapılanlar sonucunda da araştırmanın güvenilirlik ve geçerlik şartlarını taşıdığı düşünülmektedir.

3. Bulgular

Tablo 1’de katılımcıların demografik özellikleri gösterilmektedir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Aylık Hane Geliri	Eğitim	Meslek
Katılımcı 1	Kadın	36	10000	Lisans	Öğretmen
Katılımcı 2	Kadın	38	10000	Lisans	Diyetisyen
Katılımcı 3	Kadın	64	1500	İlkokul	Ev Hanımı
Katılımcı 4	Kadın	41	5000	Lisans	Operasyon Şefi
Katılımcı 5	Kadın	41	10000	Lisans	Turizmci
Katılımcı 6	Kadın	47	6000	Lisans	Biyolog
Katılımcı 7	Kadın	37	5000	Lisans	Öğretmen
Katılımcı 8	Kadın	35	60000	Lisans	Gıda Mühendisi
Katılımcı 9	Kadın	40	12000	Lisans	Serbest Meslek
Katılımcı 10	Kadın	38	8000	Lisans	Çiftçi
Katılımcı 11	Kadın	49	7000	Lisans	Tekstil
Katılımcı 12	Kadın	37	12000	Lisans	İstatistikçi
Katılımcı 13	Erkek	49	7500	Lisans	Öğretmen
Katılımcı 14	Kadın	35	4500	Lisans	Satış Pazarlama
Katılımcı 15	Kadın	31	10000	Lisans	İç Mimar
Katılımcı 16	Kadın	31	10000	Yüksek Lisans	Akademisyen
Katılımcı 17	Kadın	38	7000	Lisans	İdari İşler Müdürü
Katılımcı 18	Kadın	39	20000	Lisans	Kimyager
Katılımcı 19	Kadın	48	90000	Lisans	Ziraat Mühendisi
Katılımcı 20	Erkek	41	10000	Lisans	Makine Mühendisi
Katılımcı 21	Kadın	32	12000	Lisans	Öğretmen
Katılımcı 22	Kadın	37	10000	Ön Lisans	Ev Hanımı
Katılımcı 23	Kadın	43	11000	Yüksek Lisans	Elektrik Mühendisi
Katılımcı 24	Kadın	32	8000	Lisans	Öğretmen

Tablo 1’e göre, 24 katılımcıdan 22’si kadın sadece ikisi erkektir. Farklı mesleklere sahip olan katılımcıların yaş aralığı 31 ile 64 arasında değişmektedir. 20’si lisans mezunu olan katılımcıların aylık hane gelirleri ise 1500 TL-20000TL arasında değişmektedir.

Tablo 2: Birinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıda Alımı Konusunda Kendinize 1 İla 10 Arasında Bir Puan Verseniz Kaç Verirdiniz?	6	3	13
	7	7	29
	8	9	38
	9	2	8
	10	3	13
	Toplam	24	100

Araştırmaya katılanların ne sıklıkla sağlıklı gıda alımı yaptıklarını anlayabilmek için ilk olarak sağlıklı gıda alımı konusunda kendilerini değerlendirmeleri istenmiştir. 24 katılımcının da kendisine altı ve daha fazla puan verdiği görülmektedir. Sekiz katılımcı kendisini dokuz, yedi katılımcı ise yedi puan ile değerlendirmiştir.

Tablo 3: İkinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sizce Sağlıklı Gıda Nedir?	Doğal -İlaçsız Gıda	15	39
	Sağlığımıza Zararı Olmayan Gıda	10	26
	İşlenmemiş Gıda	5	13
	Koruyucu İçermeyen Gıda	4	11
	Organik Gıda	3	8
	Üretim Süreci Bilinen Gıda	1	3
	Toplam	38	100

Tablo 3 katılımcıların “sağlıklı gıda nedir?” sorusuna verdikleri cevapları göstermektedir. Tablo 3’e göre, 15 katılımcı doğal ve ilaçsız, 10 katılımcı vücuda zararı olmayan, beş katılımcı işlenmemiş ve dört katılımcı da koruyucu içermeyen gıdaları sağlıklı gıdalar olarak nitelendirmektedir. Katılımcılardan bazılarının verdikleri cevaplar şöyledir:

“Doğal, ilaçsız, organik ortamda yetişmiş ürünler sağlıklı gıdadır.”
(Katılımcı 1)

“Tükettiğimde sağlığıma olumsuz hiç bir etkisi olmayan gıdadır.”
(Katılımcı 7)

“Üretim süreci bilinen, insan sağlığına zarar vermeyen gıdadır.”

(Katılımcı 10)

Tablo 4: Üçüncü Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Ne Kadar Zamandır Sağlıklı Besleniyorsunuz?	3 yıldır	5	21
	4 yıldır	3	13
	5 yıldır	3	13
	10 yıldır	2	8
	9 yıldır	2	8
	7 yıldır	2	8
	6 yıldır	2	8
	2 yıldır	2	8
	1 yıldır	2	8
	15 yıldır	1	4
	Toplam	24	100
Neden Sağlıklı Besleniyorsunuz?	Daha Sağlıklı Olmak İçin	13	52
	Hastalığımdan Dolayı	8	32
	Çocuk Sahibi Olmak İstiyorum	2	8
	Uzun Ömürlü Olmak İçin	1	4
	Mesleğim Gereği	1	4
	Toplam	25	100

Tablo 4’te katılımcıların ne kadar zamandır sağlıklı beslendikleri görülmektedir. Tablo 4’e göre beş katılımcı üç, üçer katılımcı dört ve beş yıldır sağlıklı beslendiğini ifade etmiştir. 13 katılımcı daha sağlıklı olmak için, sekiz katılımcı hastalığından dolayı sağlıklı beslendiğini belirtmiştir. Verilen cevaplardan bazıları aşağıda sunulmuştur:

“Daha sağlıklı olabilmek için dokuz yıldır sağlıklı besleniyorum.”

(Katılımcı 2)

“İki yıldır daha kontrollü besleniyorum, vücudumu sağlıklı tutmak ve korumak için.”

(Katılımcı 4)

“Sağlık sorunlarıma çözüm olsun diye üç yıldır sağlıklı besleniyorum.” (Katılımcı 16)

Tablo 5: Dördüncü Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıda Alırken Nelere Dikkat Ediyorsunuz?	Organik Olmasına	11	24
	Üreticisine ve Üretim Sürecine	10	22
	Katkısız Koruyucusuz Olmasına	8	18
	Son Kullanma Tarihine	4	9
	Ambalajına	4	9
	Besin Değerine	3	7
	İçeriğine	2	4
	Analiz Raporu Olmasına	1	2
	Tadına	1	2
	Fiyatına	1	2
	Toplam		45

Katılımcıların 11’i sağlıklı gıda alırken bu gıdaların organik olmasına, 10’u üreticisine ve üretim sürecine, sekizi katkısız ve koruyucusuz olmasına, dörder kişi de son kullanma tarihi ve ambalaja dikkat etmektedir. Cevaplardan bazıları şöyledir:

“Organik olmasına dikkat ediyorum.” (Katılımcı 5)

“Öncelikli olarak neler içerdiğini okurum ve üreticisine güvenmek isterim.” (Katılımcı 8)

“Organik sertifikalı olmasına, besin değerine, son tüketim tarihine dikkat ederim.” (Katılımcı

21)

Tablo 6: Beşinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde	
En Çok Satın Aldığınız Sağlıklı Gıdalar Nelerdir?	Sebze ve Meyve	18	23	
	Yumurta	17	22	
	Baklagiller	8	10	
	Süt	6	8	
	Bal	6	8	
	Zeytinyağı	5	6	
	Yoğurt	4	5	
	Kuruyemiş	4	5	
	Peynir	3	4	
	Et	3	4	
	Ekmek	3	4	
	Tuz	1	1	
	Toplam	78	100	

Tablo 6'dan katılımcıların sırasıyla en çok sebze ve meyveyi, yumurtayı, baklagilleri, sütü, balı, zeytinyağını, yoğurt ve kuruyemişi sağlıklı gıda olarak satın aldığı görülmektedir. Katılımcıların verdikleri cevaplardan bazıları şöyledir:

“En çok baklagil ve süt alıyorum.” (Katılımcı 18)

“Bal, yumurta, et, bakliyat ve sebze-meyve.” (Katılımcı 24)

“Yumurta, sebze ve baklagil en dikkat ettiklerim.” (Katılımcı 24)

Tablo 7: Altıncı Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sizce Sağlıklı Gıda Mutlaka Organik Olmak Zorunda Mıdır?	Evet	7	29
	Hayır	17	71
	Toplam	24	100
Neden?	Evet /Sertifika Sürecinden Dolayı	7	25
	Hayır/ Analiz Sonuçları Da Önemli	11	39
	Hayır/ Üretim Süreci Önemli	5	18
	Hayır/ Üreticinin Vicdanı Önemli	3	11
	Hayır/ Her Organik Ürün Sağlıklı Değildir	2	7
	Toplam	28	100

Tablo 7, sağlıklı gıdanın organik gıda olmak zorunda olması ile ilgili katılımcı görüşlerini, göstermektedir. Tablo 7'ye göre, yedi katılımcı sağlıklı gıda ile organik gıdayı eşdeğer görürken, 17 katılımcı ise sağlıklı gıdaların organik olamayabileceğini kabul etmektedir. Bu soruya evet diyenler organik gıdaların sertifika süreçlerinden dolayı daha sağlıklı olduğunu dile getirirken, hayır diyenler ise her organik gıdanın sağlıklı gıda anlamına gelmediğini, organik olmamasına rağmen analiz raporu olan, üretim sürecini bildikleri ürünlerin de sağlıklı olarak değerlendirilebileceğini vurgulamaktadırlar. Verilen cevaplardan bazıları şu şekildedir:

“Hayır. Kaynağını bildiğim, üretim sürecine güvendiğim ürünlerde sertifika şartı

aramıyorum.” (Katılımcı 11)

“ Hayır. Analizleri yapılmış ürünleri tercih ediyorum.” (Katılımcı 14)

“Evet. Sertifika alırken kontrol altında olduklarından dolayı en

güvenilir gıdalar organik gıdalardır.” (Katılımcı 17)

Tablo 8: Yedinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıdaların Fiyatları Hakkında Ne Düşünüyorsunuz?	Pahalı	12	50
	Uygun	12	50
	Toplam	24	100

Tablo 8’den 24 katılımcının 12’sinin sağlıklı gıdaların fiyatını pahalı, 12’sinin ise uygun bulduğunu anlıyoruz. Bu konuda katılımcıların cevaplarından bazıları şöyledir:

“Normal fiyatlara göre pahalıymış gibi görünse de bence fiyatlar oldukça uygun.” (Katılımcı

13)

“Tabi ki işlenmiş, katkılı gıdalara oranla pahalı.” (Katılımcı 19)

“ Maliyetlerin yüksek olduğunu biliyoruz ancak üreticiden doğrudan alındığında gayet uygun.” (Katılımcı 6)

Tablo 9: Sekizinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıdaları Nereden Satın Alıyorsunuz?	İnternet Sitelerinden	18	39
	Organik Pazardan	12	26
	Doğrudan Üreticiden	8	17
	Mağazalardan	8	17
	Toplam	46	100

Tablo 9’a göre, katılımcılardan 18’i sağlıklı gıdaları internetten, 12’si organik pazarlardan, sekizer katılımcı da doğrudan üreticiden ve mağazalardan satın almaktadır. Katılımcılardan bazılarının cevapları şu şekildedir:

“ İnternet sitelerinden ya da sağlıklı gıda satan butik mağazalardan satın alıyorum.” (Katılımcı 15)

“Küçük ölçekli doğrudan üreticiden, özellikle ürünün üretildiği yer kırsal bölge ise daha güven

veriyor.” (Katılımcı 20)

“ Organik pazarlar, mağazalar ve internet sitelerinden.” (Katılımcı 22)

Tablo 10: Dokuzuncu Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıdalarla İlgili Bilgilere Hangi Kanallar Vasıtasıyla Ulaşıyorsunuz?	Instagram	18	44
	İnternet	10	24
	Arkadaşlar	6	15
	Yayınlar	6	15
	Organik Pazar	1	2
	Toplam	41	100

Tablo 10, katılımcıların sağlıklı gıdalarla ilgili bilgilere hangi kanallar vasıtasıyla ulaştığını göstermektedir. Tablo 10’a göre, 18 katılımcı Instagram, 10 katılımcı internet, altışar katılımcı da arkadaşlar ve yayınlar sayesinde sağlıklı gıdalarla ilgili bilgilere ulaşabilmektedir. Verilen cevaplardan bazıları aşağıda sunulmuştur:

“ İnternet ve arkadaşların deneyimi vasıtasıyla.” (Katılımcı 12)

“ Instagram en çok bilgi aldığı kaynak, ya üretici firmaların Instagram hesapları ya da ya da

bu konuda bilgisine güvendiğim kişisel hesaplar.” (Katılımcı 23)

“ Instagram ve organik pazar.” (Katılımcı 3)

Tablo 11: Onuncu Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıdaların Ambalajları Hakkında Ne Düşünüyorsunuz?	Sağlıklı Gıdaya Uygun Değil	15	52
	Özenli Hazırlanmış	8	28
	Geri Dönüşümlü Olmalı	3	10
	Kağıt Olmalı	2	7
	Abartılı Olmamalı	1	3
	Toplam	29	100

Katılımcılardan 15’i sağlıklı gıdalar için kullanılan ambalajların sağlıklı gıdalara uygun olmadığını, sekizi özenli hazırlandığını, üçü ise kullanılan ambalaj malzemesinin geri dönüşümlü olması gerektiğini dile getirmiştir. Cevaplardan bazıları şöyledir:

“Ambalajda geri dönüştürülebilir ürünler kullanılması tercih nedenim.” (Katılımcı 6)

“ Daha geliştirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bazı gıdalar hala jelatinle sarılıyor, kağıt

kullanılmalı.” (Katılımcı 7)

“ Bazı organik gıdalar poşetleniyor ve güneşte bırakılıyor. Bunların sağlıklı olmadığını

biliyorum.” (Katılımcı 13)

Tablo 12: On Birinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıdaların Etiket Bilgilerinde Nelere Dikkat Ediyorsunuz?	İçeriğine	21	46
	Tarihine	11	24
	Üretici Bilgisine	7	15
	Sertifikasına	4	9
	Besin Değerine	3	7
	Toplam	46	100

Tablo 12’den katılımcıların etiket okurken en çok içeriğe, sonra sırasıyla tarihe, üretici bilgisine, sertifika ve besin değerine dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Cevaplar şu şekildedir:

“İçeriğine dikkat ederim, en çok da katkı maddesi olup olmadığına.” (Katılımcı 18)

“ Son kullanma tarihi, üretici bilgisi, içeriği en dikkat ettiğim noktalar.” (Katılımcı 23)

“ Üreticinin adı, işletme kayıt numarası, içindekiler bölümü, son kullanma tarihi, katkı, koruyucu ve aroma vericinin olmaması.” (Katılımcı 2)

Tablo 13: On İkinci Soru ve Katılımcıların Bu Soruya Verdikleri Cevaplar

Soru	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Sağlıklı Gıda Konusunda Sizi En Çok Rahatsız Eden Uygulamalar Nelerdir?	Bilinçsiz Üretici	8	28
	Yüksek Fiyat	6	21
	Tedarik Sorunu	5	17
	Yanıltıcı Tanıtım	5	17
	Denetim Yetersizliği	3	10
	Devlet Desteğinin Olmaması	2	7
	Toplam	29	100

Tablo 13'e göre, sağlıklı gıda konusunda katılımcıların sekizi üreticinin bilinçsiz olmasından, altısı fiyatların yüksek olmasından, beşer tanesi tedarik problemi ve yanıltıcı tanıtımdan rahatsız olmaktadır. Verilen cevaplardan bazıları şu şekildedir:

“Bazen tedarikleri zor oluyor ama onun dışında bir problem yaşamadım.” (Katılımcı 4)

“ Devlet katkısının ve denetimin yetersiz olması. Sertifika verildikten sonra denetlemelerin

çok sağlıklı yapıldığını düşünmüyorum.” (Katılımcı 17)

“ Üreticinin bilinçsiz olması. Bazen vicdanlarının olmadığını düşünüyorum.” (Katılımcı 4)

Sonuç ve Öneriler

İnsanların sağlıklarını korumak adına dikkat etmesi gereken bazı unsurlar vardır. Beslenme de bunlardan birisidir. Yapılan çoğu çalışmada (Ross,2010; Cinaz,2012; Akbulut,2015) beslenme ile sağlık arasındaki ilişki sorgulanmış ve bazı sonuçlar ortaya konmuştur. Buna ek olarak Tarım Bakanlığının hileli ürünleri açıklaması tüketicilerin sağlıklı gıdalar üzerine düşünmesini ve bu konuda bilinç sahibi olmasını tetiklemiştir. Bu araştırma da sağlıklı gıda tüketen tüketicilerin tüketim davranışlarını tespit etmeye yönelik olarak yapılmıştır.

Araştırmaya katılanların tamamına yakını orta yaşa sahip lisans mezunu çeşitli meslekleri yerine getiren kadın tüketiciler oluşturmaktadır. Araştırmanın bu sonuçları Sabuncu'nun (2013), Kılıç v.d.'nin (2014), Karanjac v.d.'nin (2017), İnci v.d.'nin (2017) çalışmaları ile paralellik göstermektedir. Özellikle eğitim düzeyi yüksek kadınlar bilinçli tüketime ve sağlıklı gıdalara daha çok ilgi göstermektedirler. Bu nedenle de sağlıklı

gıda üreten üreticiler ve işletmeler hedef kitlelerini belirlerken kadın tüketicilere ayrı bir önem vermeli ve onlara uygun stratejiler belirleyip kadınlara rahatlıkla ulaşabilecekleri mecraları tercih etmelidirler.

Katılımcıların sağlıklı gıda satın alma konusunda ortalamanın üstünde tüketiciler oldukları görülmüştür. Hatta katılımcıların çoğu bu konuda kendilerine yüksek puanlar vermişlerdir. Dikkat çeken bir nokta da katılımcıların yarısından fazlasının 5 yıl ve daha az süredir sağlıklı gıda tüketiyor olmasıdır. Bu sonuçta özellikle son yıllarda sağlıklı gıda konusunda yapılan araştırmaların, verilen bilgilerin artmasının, kanser gibi bazı hastalıkların gıdalarla ilişkili olduğu konusundaki uyarıların etkili olduğu düşünülmektedir.

Sağlıklı gıda konusunda farklı düşünceler olmasına rağmen, araştırmaya katılanlar sağlıklı gıdayı doğal, ilaçsız, sağlığa zararı olmayan gıdalar olarak tanımlamışlardır. Bu konuya paralel olarak katılımcıların sağlıklı gıda tüketmesinin en önemli nedenlerinin daha sağlıklı olmak veya hastalık olduğu görülmüştür. Bazı katılımcılar yakalandıkları hastalıklardan kurtulmak bazıları da hastalığa yakalanmamak için sağlıklı gıda tüketmektedirler. Şahin v.d. (2016), Sevilmiş v.d. (2017) ve Bahşi ve Akça (2019) da çalışmalarında benzer sonuçlar bulmuşlardır. Günümüzde çeşitli etkenlerden dolayı insanların sağlıkları bozulmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de beslenme tarzı ve yenilen içilen gıdalardır. Bu konuda gerek kamu spotları gerek farklı bilgilendirme araçları ile tüketiciler bilgilendirilmelidir. Yapılan çalışmaların ve bu araştırmanın sonucunda görüldüğü gibi kadınlar sağlıklı gıda konularıyla daha ilgili oldukları için ilk olarak kadınlar hedef alınıp kadınlara sağlıklı gıdalar hakkında eğitimler verilmeli hatta bu konuda projeler yürütülmelidir.

Araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların çoğu sağlıklı gıda satın alırken bunların organik olmasına, üreticisine, nerede üretildiğine, katkısız ve koruyucusuz ürünler olmasına önem vermektedirler. Sebze ve meyve, yumurta, baklagiller ve süt sağlıklı gıda bağlamında en çok tüketilen ürünlerdir. Araştırmanın bu sonuçları İnci v.d. (2017) ile Karanjac v.d.'nin (2017) çalışma sonuçları ile örtüşmektedir. Genellikle organik gıdalar sağlıklı gıdalar olarak algılandığına da katılımcıların çoğu sağlıklı gıdanın mutlaka organik gıda olmasının gerekmediğini, organik olmamasına rağmen analiz sonuçları olan gıdaların da sağlıklı olarak değerlendirilebileceğini dile getirmişlerdir. Sağlıklı gıdayı organik gıda ile eş değer tutanlar ise bunda organik gıda sertifikalarının önemli bir rolünün olduğunu vurgulamışlardır. Bu nedenle sağlıklı gıda üretmek isteyen işletmelerin ilk dikkat etmesi gereken nokta üretim sürecidir. Bu üreticiler ya organik üretim sürecine uyup sertifika almalı ya da ürününün üretilme koşullarına

en başından itibaren gereken özeni gösterip ürün üretildikten sonra da bağımsız analiz firmalarına ürünleri ile ilgili analizler yaptırmalıdır. Böylelikle tüketicilerin güvenini sağlayabileceklerdir. Tüketiciler sağlıklı gıda olarak sebze-meyve, yumurta ve baklagilleri daha çok tercih ettikleri için de sağlıklı ürün üretmek isteyen üreticiler özellikle bu tarz ürünlere ağırlık verebilirler. Sağlıklı beslenmede sebze-meyve ve yumurta yenmesi tavsiye edilse de Çocuk Endokrinoloji ve Diyabet Derneği Başkanı Prof.Dr. Cinaz (2012) “doğal yollarla üretilmediği için endokrin bozucular içeren domates, çilek, fındık, salatalık, elma, portakal ve benzeri birçok sebze-meyvenin, hormonla büyütülen hayvanların etlerinin ve yumurtalarının tüketilmesinin erken ergenlik nedenleri arasında sıralanabildiğini” vurgulamaktadır. Bu nedenle de tüm ürünlerde dikkat etmek gerekse de özellikle çocuk ve gençlerin beslenme biçimlerinde önemli bir yeri olan bu gıdaların sağlıklı olmasına ayrı bir hassasiyet gösterilmelidir.

Katılımcıların yarısı sağlıklı gıdaların fiyatlarını yüksek bulurken yarısı da fiyatların uygun olduğunu ifade etmişlerdir. Fiyatların uygun olduğunu belirtenler üreticilerin katlandıkları maliyetleri bildiklerini, sağlıksız gıdalar yüzünden hasta olduklarında verdiklerinin daha fazlasını sağlık harcamalarına vereceklerini özellikle vurgulamışlardır. Bu konuda Bozyiğit ve Doğan (2016:43) organik ürün üreten işletmelerin sertifikasyon masraflarının, doğal ürün üreticilerinin ise analiz masraflarının fazla olmasının yanında ürünlerin de çabuk bozulan ürünler olmasının ve nakliye giderlerinin yüksekliğinin de maliyetleri arttıran unsurlar olduğunu dile getirmektedirler. Bu nedenle de sağlıklı ürünlerin fiyatının pahalı olduğu algısı bu ürünlerin neden pahalı olduğu, hangi analizlerin yapıldığı, yaşanan süreçler tüketicilere anlatılarak kırılabilir.

İnternet siteleri, organik pazarlar, üreticiler ve mağazalar sağlıklı gıdaların satın alındığı yerlerdir. Varoğlu ve Turhan (2016:192) tüketicilerin organik ürünleri marketlerden, pazarlardan ve özellikle dükkanlardan aldığını belirtirken, Aydoğdu vd (2018:165) de tüketicilerin organik gıdalarla ilgili bilgilerin yarıya yakını internetten takip ettiğini, alışverişlerini en çok doğrudan üreticilerden yaptıklarını vurgulamışlardır. Instagram ve internet de katılımcıların sağlıklı gıdalar hakkında en çok bilgi edindikleri kanallardır. Özellikle Instagram hem tüketicilere bilgi vermek hem de bu ürünleri satmak için uygun bir mecradır. Instagram doğrudan üreticiler tarafından kullanıp ürünün üretilme süreci, ürünle ilgili bilgiler verilebileceği gibi, sağlıklı gıdalar hakkında tüketiciler tarafından uzmanlığına güvenilen “sosyal medya fenomenleri” de bu ürünlerin tanıtımında kullanılabilir.

Katılımcıların çoğunluğu sağlıklı gıdaların ambalajlarında sorun

olduğunu düşünmektedirler. Bunun önüne geçmek için de geri dönüşümlü veya kağıt ambalajların kullanılmasını önermektedirler. Sağlıklı gıda üretiminden tüketiciye sunulduğu ana kadar her şeyin çok iyi düşünülerek hazırlandığı bir süreçten geçmelidir. Yani ürünün sağlıklı olarak üretilmiş olması tek başına yeterli olmamaktadır. Bu gıdaların tüketiciye ulaştırılma ve sunulma aşamasına da dikkat edilmelidir. Ürün ne kadar sağlıklı olursa olsun sarıldığı ambalaj maddesi sağlıksızsa sonunda ürün ve/veya tüketici zarar görebilecektir. Bu nedenle ambalajların kağıt ya da geri dönüştürülebilir maddelerden yapılması, ambalaj konusunda koruyuculuğa önem verilmesi, ambalaj malzemesinin taşıma sırasında ortaya çıkabilecek riskleri ortadan kaldıracak düzeyde olması ve ambalajların maliyetler de artacağından dolayı gösterişten uzak olması gerekmektedir.

Etiket okuduğunu belirten katılımcılar etiketlerde içeriğe, son kullanma tarihine ve üretici bilgisine dikkat etmektedirler. Sonuçlar Özgül ve Aksulu (2006) ile Güneş v.d.'nin (2014) çalışma sonuçlarına benzerlik göstermektedir. Bu tarz ürünlerin mümkün olduğunca paketlenmiş gıda statüsünde bulunmamasına, bulunacaksa da neleri içerdiğine, son kullanma tarihine ve üretici bilgisine detaylı bir şekilde yer verilmelidir. Ürünü sağlıksız hale getirebilecek maddeler kullanılmamalı, bunların olmadığı da belirtilmelidir. Özellikle son kullanma tarihi konusunda hata yapılmamalı, tedarik zinciri içerisindeki ortaklar bu konuda uyarılıp tarihi geçen ürünlerin tüketiciye sunulmaması sağlanmalıdır.

Sağlıklı gıda konusunda üreticilerin bilinçsizliği, fiyatların yüksekliği, tedarikçinin zorluğu ve tanıtımların yanıltıcı olması ise tüketicilerin en çok yakındıkları konular arasındadır. Burada en önemli nokta üreticilerin bilinçli olmasının gerekliliğidir. Çünkü bu tarz ürünlerin hedef kitlesi belirli bir eğitim seviyesinin üstünde, sürekli araştıran sorgulayan bilinçli tüketicilerdir. Üreticiler de bu hedef kitleye hitap etmek istiyorlarsa mutlaka bu konuda eğitimler almalı ve üretim sürecine gereken hassasiyeti göstermelidirler. Üretilen gıdalar işlenmemiş ve koruyucu içermeyen gıdalar oldukları için raf ömürleri kısadır. Bu tarz ürünlerin tedarik süreçleri de sıkıntılı olabilmektedir. Bu gibi nedenler de ürünlerin fiyatlarının artmasına neden olmaktadır. Üreticilerin bu konuda yapması gerekenlerin başında tedarik sürecini kolaylaştırmak gelmektedir. Üreticiler Instagram gibi kanallar vasıtasıyla yaşadıkları zorlukları tüketicilerle paylaşırlarsa tüketiciler de fiyatların neden fazla olduğu konusunda bilgi sahibi olacaklar ve belki de bu konuda üreticiye hak verebileceklerdir. Burada unutulmaması gereken bir nokta da ürünler konusunda yalan ve yanlış ifadelerin kullanılıp tüketicinin güveninin kötüye kullanılmaması gerektiğidir. Bu konuda üreticiler ve/veya bu ürünleri satanlar çok dikkatli olmalıdırlar. Örneğin yukarıda bahsedilen “sosyal medya fenomeni”

kullanma konusunda alanında uzman olmayan, ürünü denemeden yanlış bilgiler veren kişilerin seçimi tüketicide güven kaybına neden olacaktır.

Araştırmanın sonuçları genel olarak değerlendirilecek olursa, sonuçlar yukarıda da belirtildiği gibi alanyazında özellikle organik ve yeşil ürünle ilgili yapılan çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ancak bu araştırmaya katılanların sağlıklı gıda algılarının alanyazındaki birkaç kavramı içerisine alacak şekilde kapsamlı olduğu görülmüştür. Araştırmanın diğer çalışmalardan en büyük farkı da, alanyazında sağlıklı gıda ile ilgili çeşitli kavramlar bulunmasına rağmen tüketicilerin bu kavramlardan özellikle organik gıdaları sağlıklı daha çok ilişkilendirmiş olmalarının yanında organik olmamasına rağmen iyi bir üretim sürecinden geçmiş, üreticisine güvenilen ve analiz sonuçları olan doğal ürünleri de sağlıklı bulduklarını belirtmeleridir.

Araştırma çeşitli kısıtlara sahiptir. İlk olarak araştırma küçük bir örneklem kitlesi ile gerçekleştirilmiştir ve sonuçlarının genellenmesi söz konusu değildir. İkinci olarak derinlemesine görüşme yöntemi ile veriler toplanmıştır. Daha sonraki çalışmalarda daha büyük bir örneklem ile nicel çalışmalar yapılabileceği gibi hem nitel hem de nicel veri toplama yöntemleri kullanılarak daha kombine çalışmalar da yapılabilir.

Kaynakça

- Açu, M. (2014). *Fonksiyonel Özellikleri Geliştirilmiş Dondurma Üretimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Agyeman, C. M. (2017). Consumers' Buying Behavior Towards Green Products: An Exploratory Study, *International Journal of Management Research & Business Strategy*, 3(1),188-197.
- Akbulut, H. (2015), Kanser ve Beslenme İlişkisi, *TÜBA-Gıda, Beslenme ve Kanserin Önlenmesi Sempozyumu Raporu*, Tam Metni içinde (s.33-47).
- Anamaria, M. (2015). Consumer Behaviour and Attitudes toward Functional Foods. *Alimntarã*, 14 B, 335-340
- Aydın D., Rashid S.M. ve Aydın R. (2014). Tavuk Yumurtası ve Kolesterol Gerçeği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Doğa Bilimleri Dergisi*, 17(3): 26-29.
- Aydoğdu, M.H, Kaya, F., Eren, M,E. ve Doğan, H.P. (2018). Organik Ürün Tüketim Nedenleri Üzerine Bir Araştırma: Şanlıurfa Örnekleme, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (64), 161-170.

- Bahşi, N., ve Akça, A. (2019). Tüketicilerin Organik Tarım Ürünlerine Bakış Açılarının Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Osmaniye ve Şanlıurfa İlleri Örneği, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 22(1): 26-34.
- Başkale, H. (2016). Nitel Araştırmalarda Geçerlik, Güvenirlik ve Örneklem Büyüklüğü, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23-28.
- Bozyiğit, S. ve Doğan, G.K. (2015). Türkiye'deki Doğal ve Organik Ürün Üreticilerinin Yaşadığı Pazarlama Sorunları: Keşifsel Bir Araştırma, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17 (2): 33-47.
- Budak, N. Ataman, P. ve Özkaya, Ş. (2017), Tüketici İçin Güvenli Gıda Güvenli Gelecek, <http://guvenligidaguvenligelecek.org/> Erişim: 10.07.2019.
- Dölekoğlu, C. Ö., Şahin, A., Giray, F.H. (2015), Kadınlarda Fonksiyonel Gıda Tüketimini Etkileyen Faktörler: Akdeniz İlleri Örneği, *Tarım Bilimleri Dergisi*, 21, 572-584.
- Cinaz, P. (2012). Hormonlu Gıda Erken Ergenlik Nedeni, <https://www.ntv.com.tr/saglik/hormonlu-gida-erken-ergenlik-nedeni,Jhy3DEjaJUKMGyq3luBkFw> /Erişim: 10.07.2019.
- Çakır, M. ve İrez, S. (2018), Nitel Mülakat Yapma, Mesut Bütün, Selçuk Beşir Demir (Ed.), *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri* (2.Bs.) 339-422, Ankara: Pegem Akademi:
- Demiryürek, K. (2011). Organik Tarım Kavramı ve Organik Tarımın Dünya ve Türkiye'deki Durumu, *GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 27-36.
- Doğal Besin Bilinçli Beslenme İşletmeleri (2019). DBB Ürünleri ve Üreticileri, <https://ankaradbb.wordpress.com/dbb-ureticileri/> Erişim: 09.07.2019.
- Food Marketing Institute (2007). Natural and Organic Foods, <http://naturefirstusa.org/natural%20organic%20farming/Natural%20and%20Organic%20Foods.pdf>, Erişim: 17.07. 2019.
- Güneş, F.E., Aktaş Ş. ve Omurtag Bİ. (2014). Tüketicilerin Gıda Etiketlerine Yönelik Tutum ve Davranışları, *Akademik Gıda*, 12 (3): 30-37.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, Felsefe-Yöntem-Analiz* (4bs.), Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Hacıoğlu, G. ve Kurt,G. (2012). Tüketicilerin Fonksiyonel Gıdalara Yönelik Farkındalığı, Kabulü ve Tutumları: İzmir İli Örneği, *Business and Economics Research Journal*, 3(1), 161-171.
- Hosni, H., Periklis, D. ve Baourakis, G. (2017). Consumers Attitude Towards Healthy Food: “Organic and Functional Foods, *International Journal of Food and Beverage Manufacturing and Business Models*, 2(2), 85-100.
- İnci, H., Karakaya, E. ve Şengül Y. (2017), Organik Ürün Tüketimini Etkileyen Faktörler (Diyarbakır İli Örneği), *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 20 (2), 137-147.
- Karaca, Ş. (2013), Tüketicilerin Yeşil Ürünlere İlişkin Tutumlarının İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Ege Akademik Bakış*, 13 (1), 99-111.
- Kılıç, S., Duman, O. ve Bektaş, E. (2014), Organik Ürünlerin Pazarlama Stratejileri ve İşletmeler Üzerinde Bir Alan Araştırması, *Business And Economics Research Journal*, 5(1), 39-65.
- Kocatepe, D. ve Tırıl, A. (2015). Sağlıklı Beslenme ve Geleneksel Gıdalar, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 55- 63.
- Koç, D. (2009). Organik Tarım Ürünleri Dış Pazar Araştırması, (Uzmanlık Tezi), <http://traglor.cu.edu.tr/objects/objectfile/qyr7dix-15122012-41.pdf>/ Erişim Tarihi: 09.07.2017.
- Kranjac, M., Tankosić, J.V. ve Knežević, M. (2017). Profile of Organic Food Consumers, *Economics of Agriculture*, (64) 2, 497-514.
- Martirosyan, D.M. ve Singh,J. (2015). A New Definition of Functional Food By FFC: What Makes A New Definition Unique?, *Functional Foods in Health And Disease*, 5(6):209-223
- Moisander, J., (2007). Motivational Complexity of Green Consumerism, *International Journal of Consumer Studies*, 31, 404 – 409.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2017). Obesity-Update-2017.<https://www.oecd.org/els/health-systems/Obesity-Update-2017.pdf>/ Erişim Tarihi: 09.07.2019.
- Özdemir, P.Ö., Fettahlıoğlu, S. ve Topoyan, M. (2009), Fonksiyonel Gıda Ürünlerine Yönelik Tüketici Tutumlarını Belirleme Üzerine Bir Araştırma, *Ege Akademik Bakış*, 9 (4),1079-1099.
- Özgül, E. ve Aksulu, İ. (2006.) Ambalajlı Gıda Ürünlerinde Tüketicilerin Etiket Duyarlılığındaki Değişimler, *Ekonomi, İşletme, Uluslararası*

İlişkiler ve Siyaset Bilimleri Dergisi, (6)1.1-10.

- Ross, S.A. (2010). Evidence For The Relationship Between Diet And Cancer. *Experimental Oncology*, 32, 137–142.
- Sabah Gazetesi (2018). Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 173 firmanın hileli ürünlerini açıkladı, <https://www.sabah.com.tr/galeri/saglik/bakanlik-173-firmaya-ait-282-parti-hilali-urununu-acikladi> Erişim Tarihi: 11.07.2019.
- Sabuncu, İ. (2013). Organik Tarımsal Üretim, Ürün Pazarı ve Fiyatlandırma, Uluslararası 2. Helal ve Sağlıklı Gıda Kongresi, Konya.
- Sevilmiş, G., Olgun, A. ve Artukoğlu, M. (2017). Fonksiyonel Gıdalarda Tüketici Kararlarını Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma: İzmir İli Örneği, *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 54 (3), 351-360.
- Shamsi, M. S. ve Siddiqui, Z. S. (2017), Green Product and Consumer Behavior: An Analytical Study, *Pertanika Journal of Social Science and Humanity*, 25 (4), 1545 – 1554.
- Singh, V., Singh, G. ve Verma, D.K., (2013), Organic Food : Benefits and Market Demand, *Popular Kheti*, 1(4), 71-78.
- Şahin, A., Meral, H. ve Aytıp, Y. (2016), Yeşil Pazarlamada Tüketici Algısı: Kahramanmaraş Kent Merkezi Örneği, *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi*, 31, 60-71.
- Türkiye Ziraat Odaları Birliği (2019). Organik Ürün Pazar Büyüklüğü 90 Milyar Dolara Ulaştı, <https://www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/organik-urun-pazar-buyuklugu-90-milyar-dolara-ulasti%E2%80%A6-1/> Erişim Tarihi: 09.07.2019.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24, 543-559.
- Varoğlu, S.T. ve Turhan, Ş (2016). Organik Ürünlerde Tüketici Eğilimlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma Sakarya İli Örneği, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 33 (3), 189-196.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (9bs.), Ankara: Seçkin Yayınları.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:231-252

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 27.03.2019
Kabul/Accepted: 16.07.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**THE EFFECT OF INTERNET
ADVERTISEMENTS
ON THE
PURCHASING
DECISION OF THE TODAY
CONSUMERS***

**GÜNÜMÜZ
TÜKETİCİLERİNİN ÜRÜN
SATINALMA
KARARLARINDA
İNTERNET
REKLAMLARININ ETKİSİ**

Öğr. Gör. İbrahim DURMUŞ

Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
ORCID: 0000,0002-3872-2258, ibrahimdurmus@gumushane.edu.tr

Abstract

In today's information age, consumers spend most of their time on the internet. Consumers expanded their online shopping volumes and increased their demand for ready-to-wear products. In this respect, the students who are studying at the university in practice; attitudes towards internet advertisements (GAI), information sharing (CIS), motivations (CM), information production (CIP) and purchasing decisions (CPD) were examined. In the previous studies, these variables were generally applied to different fields under different headings. In the study, these variables were examined as a whole. The results of the study; It is concluded that there is a negative and significant relationship between consumers' attitudes towards internet advertisements and information sharing, and between information sharing and purchasing decisions. The results showed that there is a positive and meaningful relationship between the attitudes and motivations of consumers towards internet advertisements, and their motivations and purchasing decisions. Also, it was concluded that there was a negative and significant relationship between consumer attitudes towards advertising and information production, and between information production and purchasing decisions. With these results, it is aimed to gain new perspectives to the literature.

Keywords: Attitude towards advertising, information sharing, motivation, knowledge production, purchasing.

* Preliminary study of the was presented as a paper in 2018 "Tüketicilerin İnternet Reklamlarına Yönelik Tutumlarının; Bilgi Üretimi, Bilgi Paylaşımı, İzlenim ve Motivasyonunun Satınalma Kararları Üzerindeki Etkisi" with title "Akşemseddin Uluslararası İnsan, Toplum, Spor Bilimleri Sempozyumu" in symposium.

Öz

Günümüz bilişim çağında tüketiciler zamanlarının birçoğunu internete ayırmaktadırlar. Tüketiciler internette alışveriş hacimlerini genişletmiş ve hazır giyim ürünlerindeki taleplerini de arttırmışlardır. Bu açıdan uygulamada üniversitede eğitim gören öğrencilerin; hazır giyim ürünleri satın alırken internet reklamlarına yönelik tutumları (GAI), bilgi paylaşımları (CIS), motivasyonları (CM), bilgi üretimleri (CIP) ve satınalma kararları (CPD) incelenmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda genellikle bu değişkenler farklı başlıklar altında farklı alanlara uygulanmıştır. Çalışmada bu değişkenler bir bütün olarak incelenmiştir. Çalışma sonuçları; tüketicilerin internet reklamlarına yönelik tutumları ile bilgi paylaşımları arasında ve bilgi paylaşımları ile de satınalma kararları arasında negatif ve anlamlı ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tüketicilerin internet reklamlarına yönelik tutumları ile motivasyonları arasında ve motivasyonları ile de satınalma kararları arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler olduğu sonuçları elde edilmiştir. Ayrıca tüketicilerin reklama yönelik tutumları ile bilgi üretimleri arasında ve bilgi üretimleri ile de satınalma kararları arasında negatif ve anlamlı ilişkiler olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu sonuçlar ile literatüre yeni bakış açıları kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Reklama yönelik tutum, bilgi paylaşımı, motivasyon, bilgi üretimi, satınalma.

Introduction

Nowadays, customers can easily be informed about many companies by using direct mail, television, e-mail, telephone, social media and the internet (Corrigan et al., 2014: 160). Therefore, consumers prefer ready-to-wear products and they face many alternatives in the competitive market. Consumers can use the internet environment to make choices about these alternatives. In this case, consumer's approaches to internet advertising in these products, information exchange, motivation, and purchasing decisions are shaped with the individuals around them.

Clothing designed according to national or international standard dimensions and produced in a series of production is expressed as a garment product (Akyüz, 2004: 93). The rate of purchases made on the Internet in apparel products in Turkey is quite high (Durmuş and Battal 2018a: 157; Durmuş and Battal 2018b: 217-218). From this point of view, consumers who buy ready-to-wear products can be affected by internet advertisements and ordering these products from the internet creates different opportunities for marketers.

Over the last thirty years, marketers have been looking for ways to make products and services more affordable to consumers in terms of

sales incentives and different pricing structures (Jaber and Goggins, 2013: 96). It is very important for them to understand how consumers react to the products they offer to the markets. It is also important to know which features make a product attractive and what consumers want to pay for the price of the product (Liesionis and Pileliene, 2007: 212). In this context, consumers can list the products that meet the same needs according to quality and price information (Huntington, 1991: 56). In this respect, producers are increasing their sales from the internet. Because customers can make choices by evaluating different alternatives (price, color, brand, quality, etc.) in the internet market. In this respect, companies operating in the apparel sector can offer their products both to their own social media access and to the demands of their consumers on different sites. In this respect, it is very important that the internet environment, which has a large market portfolio, can be a network that can give confidence to both product sellers and buyers.

Theory and Hypotheses

General Attitude Towards Internet Ads

With advertisements, consumers can have a positive impact on their perception of the world and their social relationships. Because viewers can deepen their lives with strong social bonds by believing that reality is shown (Malefyt, 2015: 2495). In this respect, the increase in the usage rates of the internet and social media increased the consumption rates in advertising (Mathews-Hunt, 2016: 59). In this respect, advertising is an important variable in consumer purchasing decisions (Creek 1958: 120). The diversity of these variables can have significant impacts on purchasing attitudes for consumers in our country.

Attitude; mental, emotional and rational tendencies related to a person, commodity or reality. In other words, attitudes that express behavior towards consumers constitute important results for products, brands, markets, and services (Alina, 2013: 1734). Therefore, if attitudes towards advertising are an inseparable component of emotional and mental phenomena, a certain point of view can be gained with the attitudes of consumers towards advertising (Durvasula et al., 1993: 634).

When the studies about the general attitudes of consumers towards internet advertisements are examined; Lee et al. (2015: 737) in the work of individuals doing business on the internet from the Internet shopping concerns about their personal information and concerns about the sharing of information is active in e-commerce have revealed that they are active in the study results. Harris and Ogbonna (2010: 276-277) emphasized that they should share information by putting best practice approaches in diffe-

rent departments and virtual networks of the companies providing service in terms of customer satisfaction.

Depending on the type of advertisements, customers' attitudes towards advertising may vary (Christian et al., 2014: 88). In this respect, Matic and Vojvodic (2014: 64) examined the insecurity of internet use and the effects of this insecurity on the purchasing decisions of consumers. They concluded that there was a statistically significant and moderate strong relationship between insecurity and purchasing decisions. Also, they have found significant relationships between the distrust of internet use and the attitudes and intentions of consumers in purchasing. They emphasized that although the internet environment is risky and insecure, university students have positive attitudes towards internet shopping.

Customer Information Sharing

Information in consumer markets can be shared more or less depending on the type of information (Verbeke et al., 2011: 207). In consumer markets, customers do not only have specific information about the potential market size, but they can also have information about the demands of enterprises (Ren et al., 2010: 82). In terms of consumer markets, customers may wish to have a variety of products in these markets. Because the variety of products gives different directions to the demands of the consumers (Ganesh et al., 2008: 1124-1125). In this respect, customer's knowledge sharing should be taken into consideration in the market variability of the companies operating in the current market as well as in the product variety.

Information sharing has an important role in both sides of organizational relations (Zabkar and Arslanagic-Kalajdzic, 2013: 44). They can be handled as consumers and businesses. Consumers can benefit from the exchange of information between companies (Shy and Stenbacka, 2012: 31). Companies can take different prices by classifying consumers by sharing information with customers. To realize profit maximization, the companies can realize this by taking the consumer's differences into consideration and the information they obtain from the consumers about the products they sell. If there is no information sharing by consumers, businesses are forced to set a single price with a weighted average (Kim and Choi, 2010: 405).

When the researches about the information sharing of consumers are examined; Yee (2005: 3369) found that there are significant relationships between the information sharing and demands of the consumers and the production capacities of the enterprises. Homburg et al. (2001: 19) found that perceived information sharing in their studies did not effect on customer satisfaction. According to this result, the information exchange

itself does not matter, but other tools to reach the goals can be evaluated as a tool. In this study, it will be tried to find out whether the customers share information about the products or products they receive from other customers with potential customers.

***H1:** There is a positive and significant relationship between the general attitude towards the client and information sharing.*

Customer Motivation

Recently, the determination of customer motivation is of great importance (Rowe et al., 2016: 33). Motivation research is a psychological technique that determines the reasons for consumer's purchasing decisions (Creek 1958: 120). The concept of motivation has so far been neglected in consumer behavior. Therefore, clarification of consumer motivating factors is necessary to better understand consumer purchasing decisions (Fagerstrom, 2010: 200). From this point of view, enterprises can have a positive effect on their motivation to establish a relationship with customers, while they cannot provide the same motivation for all their customers (Swanson et al., 2007: 2).

It is often difficult to change a consumer's perceptions (Goh and Bockstedt, 2013: 336). Internet ads and consumer's motivations and perceptions may be the interests of the consumer (Thomas et al., 2013: 567). In this respect, motivation factors in consumer buying attitudes; trust and mental participation of the individual to the product is effective. Confidence; assurance, faith, and trust. Marketing researchers see trust as a key point in the tendencies of individuals in various acquisitions (Abayi and Khoshtinat, 2016: 535). Emotional commitment and beneficial relationships should be given importance in customer motivation to create positive (positive) motivational structures that measure customer loyalty (Cater and Cater, 2009: 1152).

Consumer product reviews can have a motivating effect on the purchase decision of other consumers (Fagerstrom, 2010: 202). McCabe et al. (2007: 16) in their work on customer motivations; not only the quality of service but also behavioral intentions, loyalty, and satisfaction. Bond et al. (2006: 232-233) found that safety and price were the most important concerns of the products purchased in terms of customers' motivations. They also stated that market strategies that emphasize the quality and reliability of the products can help them to increase their market share.

***H2:** There is a positive and significant relationship between customer attitude and customer motivation.*

Customer Information Generation

Nowadays, information is generally uncertain for users. It is very important that users or consumers obtain various types of information to make optimal decisions (Chiu et al., 2014: 134). In this respect, customers who are good at collecting and analyzing information can also provide better quality information in consumer markets (Radhakrishnan et al., 2014: 1692). To be effective in informing the customers, vendors need to develop their customer portfolio (Klassen and Rohleder, 2004: 67).

It is observed that firms are increasingly aware of the need to obtain information and benefit in future demand planning. In this case, providing information for the needs of customers in the future increases the quality of services in enterprises to increase service quality (Gayon et al., 2009: 128-129). Vinerean et al. (2013: 77) stated that social media websites and online advertising contribute to consumer information. Klassen and Rohleder (2004: 67) emphasized that informing customers in their work increased customer satisfaction and thus had a positive effect on customer motivation. From this point of view, it will provide an information transfer to its customers to gather information in advance and to maintain its position according to this information. Therefore, information production will provide a preliminary view to companies, brands or products purchased by the customer.

H3: *There is a positive and significant relationship between the general attitude of the customer and the production of information.*

Customer Purchase Decisions

Customers buy products as long as they meet their specific needs (Mahapatra, 2014: 67). Consumers may have an impact on individual-group, socio-cultural, situational and psychological factors when purchasing products (Uchenna, 2015: 207). In this respect, consumers' personal differences in purchasing decisions, as well as having different cultures, reveal that social and psychological factors are also effective (Schinaider et al., 2016: 155-161). In this case, consumers show that many factors can affect them while making purchasing decisions.

Customers constantly choose between alternatives and select products to buy (Thirumalai and Sinha, 2009: 13). Choosing among such alternatives can create a sense of regret or negative feelings in the consumer (Chuang and Lin, 2007: 66). In this respect, consumers will rely more on the resources of their information and will not spend much effort to evaluate the various alternatives. In other words, consumers can make a more rational purchasing decision if they encounter less complex and less am-

biguous information (Shiu and Tzeng, 2018: 389). In that case, more time and effort is needed for the products with high financial value, so there is no need for much effort for the products with a lower value.

In studies on consumer purchasing decisions, Fan and Xiao (1998: 290-291) showed that Chinese consumers (students) are very conscious about price and quality. They stated that the younger generation grew in a very different economic environment compared to older generations. For example, because there are not too many products in the past, consumers have emphasized that the product preference is not selective, but today there are more alternatives to the advertised products by young consumers. Sin et al. (2012: 332) In their research, they have emphasized that online consumers will have the intention of buying more products. Park and colleagues (2007: 140) in the application of the product quality, product-based information on the fact that product and the product has a positive effect on the purchase decisions have revealed the results of the study. Tsai et al. (2011: 266) emphasized the importance of confidentiality in consumer purchasing decisions. In the application, the Internet has provided consumers with new information, and this information and confidentiality information about consumers are effective in deciding to reach the results. In conclusion, product purchasing decisions within the framework of the resources of the students studying at the university were evaluated in terms of information sharing, motivations and knowledge production in the light of the hypotheses formed below.

***H4:** There is a positive and meaningful relationship between customer information sharing and purchasing decisions.*

***H5:** There is a positive and meaningful relationship between customer motivation and purchasing decisions.*

***H6:** There is a positive and meaningful relationship between customer information production and purchasing decisions.*

Research Method

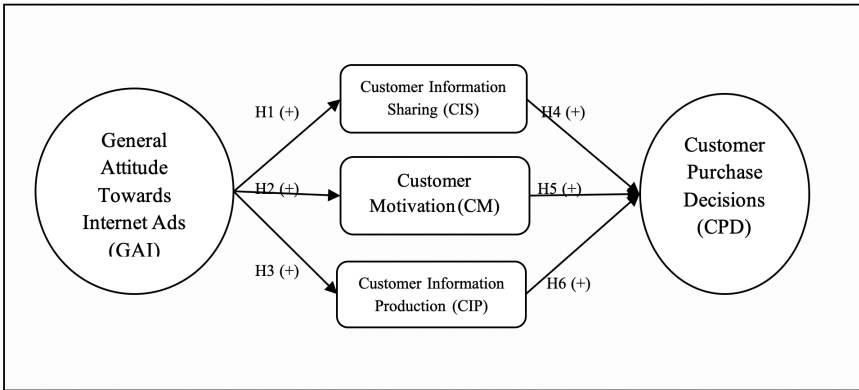
In the practice, MacInnis et al. (1991), McCable et al. (2007), Osmonbekov et al. (2009), Jin and Lukz (2013), Sohail and M. Al-Gwaiz (2013), Thomas et al. (2013), Ewing (2013), Yıldız and Durmuş (2015), Durmuş (2016) and Zhou et al. (2016). The sources of the scale in the study are expressed in table1. A total of 856 students studying at Atatürk University, Gümüşhane University, and Bayburt University have applied a face-to-face questionnaire. A total of 818 questionnaires were included in the study because 42 questionnaires were filled out. In practice, the main materials were determined according to a random sampling method. In this

study, 29 questions were analyzed using a 5-point Likert technique.

The study was analyzed by SPSS 20 package program and subjected to validity and reliability. The study was then subjected to confirmatory factor analysis using the AMOS 20 package program. The sample size of the study was 818 people and it was evaluated with a 95% confidence level and 5% sample error. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test was performed to determine the suitability of the results and $KMO = ,874$. Considering the KMO value in the study, the application constitutes an acceptable data compliance (Vinerean vd., 2013: 72; Özdamar, 2003: 60-80). The results of factor and reliability analysis are presented in table 3.

1.1. Research Model

In this study, the hypothesis model was developed and the previous studies were examined. In previous studies; consumer attitudes, information sharing, knowledge production, motivation, and purchasing decisions are generally applied to people with different positions (managers, employees, consumers, students, etc.) with different models. In the study, these subjects were handled as a whole and applied to students.

Figure 1: Hypothesis Model

Source: (MacInnis et al. 1991; McCable et al. 2007; Osmonbekov et al. 2009; Jin and Lukz 2013; Sohail and M. Al-Gwaiz 2013; Thomas et al. 2013; Ewing 2013; Yıldız and Durmuş 2015; Durmuş 2016; Zhou et al. 2016; Durmuş and Battal 2018a)

When the hypothesis model of the study in Figure 1 is examined; It is observed in the hypothesis model of the study that consumers attitudes towards advertising may have significant effects on information sharing, motivation, and knowledge production, and that information sharing, motivation and knowledge production of consumers may have significant

effects on purchasing decisions.

Table1: Scales used in Practice

Variables	Resources	Factors
GAI	Osmonbekov vd. 2009: 327; Jin ve Lukz 2013: 356-357; Sohail ve M. Al-Gwaiz 2013: 9-10	<ul style="list-style-type: none"> * A large number of internet ads affect my demand against the product. * My general attitude towards internet ads is good. <li style="padding-left: 20px;">* I like to watch Internet ads. * Up-to-date information about products and services in Internet ads allows me to connect to that product. <li style="padding-left: 20px;">* Most Internet ads are fun.
CIS	Zhou vd. 2016: 4	<ul style="list-style-type: none"> * We share information about the products we buy from the internet among my friends. * Friends share information about the ads on the internet products are made. * We share information about the quality of the products we buy from the internet among my friends. <li style="padding-left: 20px;">* We share information about the prices of the products we buy from the internet among my friends.
CM	Maclnnis vd. 1991: 37-42; McCable vd. 2007: 7; Thomas vd.,2013: 584	<ul style="list-style-type: none"> * Internet ads should not be illegal. * With Internet ads, we provide accurate information to consumers. <li style="padding-left: 20px;">* I follow other people with internet ads. <li style="padding-left: 20px;">* The prices of the products given in internet ads are appropriate.
CIP	Ewing 2013: 85-87; Sohail ve M. Al-Gwaiz 2013: 9-10; Jin ve Lukz 2013: 356-357	<ul style="list-style-type: none"> * Internet ads are informative. * I get information about quality products with internet ads. <li style="padding-left: 20px;">* Internet ads help me get the best brand. <li style="padding-left: 20px;">* Internet ads help me keep up with current social trends.
CPD	Yıldız ve Durmuş 2015: 246	<ul style="list-style-type: none"> * I'm very likely to buy a product with internet ads. * I'm glad to buy products with internet ads. * I also recommend the products I bought with internet ads to my friends. * The information given in internet ads is very important in purchasing the product. * Since Internet ads help me keep up with current social developments, it positively affects my purchase decision. * Internet ads are fun to buy, product or service is important.

The resources given in Table 1 were used to create the study application. Considering the attitudes of consumers towards internet advertising, Osmonbekov et al. (2009) a question from his work, a question from the work of Jin and Lukz (2013), two questions from the work of Sohail and M. Al-Gwaiz (2013) study. Zhou et al. (2016) four questions were added to the scale. In terms of customer motivation, MacInnis et al. (1991), McCable et al. (2007) a question from the applications, Thomas et al. (2013) three questions from the study and a question from the study scale. Two questions from Ewing's (2013) work, Sohail and M. Al Gwaiz (2013), and a question from Jin and Lukz's (2013) scales were added to the study. In terms of purchasing decisions of consumers, 6 questions were added to the study by Yıldız and Durmuş (2015).

1.2. Purpose and Importance of Research

In today's technology world, consumers spend a lot of time on the internet and therefore they can be influenced by internet ads. Customers can also order a large number of ready-to-wear items online. Therefore, this study aims to determine how effective attitudes, information production, motivations and information sharing of consumer apparel products on internet advertising are effective in purchasing decisions. With this model, it is important to determine the effects of the products they receive in internet shopping.

1.3. Research Analysis and Findings

The study consists of 818 students studying at Atatürk University, Gümüşhane University and Bayburt University. The analyzes and findings of the study were evaluated with the following headings.

1.4. Demographic Features-Findings

The gender, age, education and income distribution in the study are presented in table 2 below.

Table 2: Demographic Data

Gender	Frequency	Percent	Education	Frequency	Percent
Woman	402	49,1	College	112	13,7
Male	416	50,9	Faculty	706	86,3
Total	818	100,0	Total	818	100,0
Revenue	Frequency	Percent	Age	Frequency	Percent
200-500	113	13,8	17 and below	178	21,8
501-800	264	32,3	18-19	123	15,1
801-1000	181	22,1	20-21	185	22,6
1001-1300	122	14,9	22-23	146	17,8
1301 and above	138	16,9	24 and above	186	22,7
Total	818	100,0	Total	818	100,0

When the demographic data of the study were examined; There is not much difference between men (50.9%) and women (49.1%), and the majority of those attending the practice is studying at the faculty (86.3%); and students with an average age of 501-800 TL (32.3%) with an average age of 17 and under (21.8%). It is observed that the age ranges are close to each other. Besides, the highest difference in terms of monthly income is composed of students with incomes between 501-1000 TL.

1.5. Factor and Reliability Analysis Results

The Cronbach-Alpha values, which give internal consistency ratios for the implementation scale, are presented in Table 3. Cronbach-Alpha value of the scale was found to be 0,87. In the study scale, the Cronbach-Alpha value of the GAI is 0.70, the CIS is 0.78, the CM is 0.83, the CIP is 0.75 and the CPD is 0.85. In the applied model, the total contribution of 5 factors to the explained variance was calculated as 57.163. P (sig.) value indicating the significance of the study; p = 0,000 (Vazquez et al., 2013: 234; Li vd., 2002: 48).

Table 3: Factor and Reliability Analysis Results Table

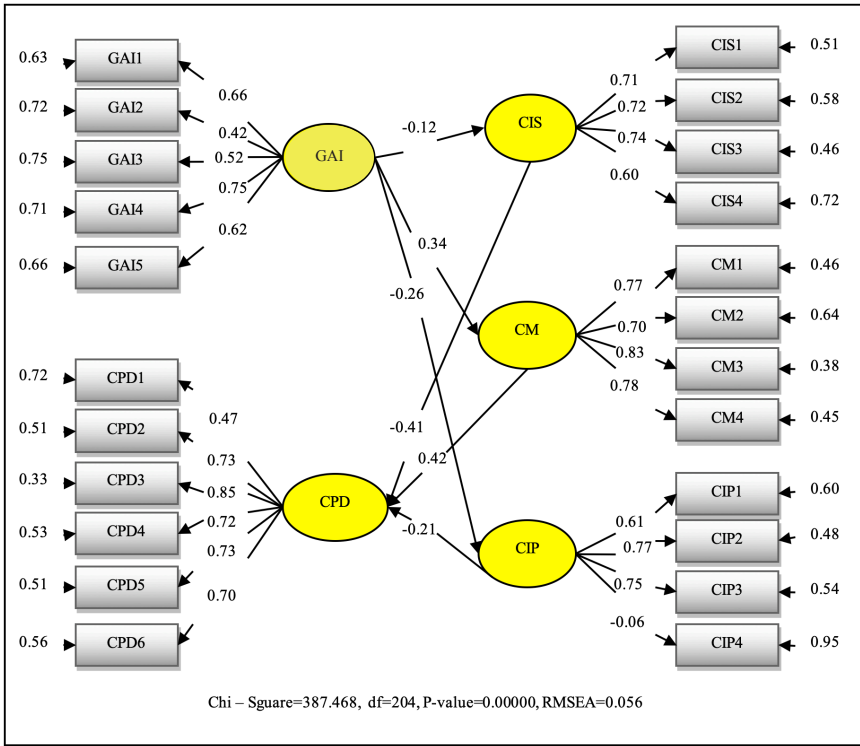
	Alpha (Percent)	Explained Variance	Factor Loads	R ²
GAI1	,703 (%70.3)	58,236	0.66	0.43
GAI2			0.42	0.18
GAI3			0.52	0.27
GAI4			0.75	0.56
GAI5			0.62	0.38
CIS1	,785 (%78.5)	60,188	0.71	0.50
CIS2			0.72	0.52
CIS3			0.74	0.55
CIS4			0.60	0.36
CM1	,827 (%82.7)	62,845	0.77	0.59
CM2			0.70	0.49
CM3			0.83	0.69
CM4			0.78	0.61
CIP1	,754 (%75.4)	59,432	0.61	0.37
CIP2			0.77	0.59
CIP3			0.75	0.56
CIP4			-0.06	0.0036
CPD1	,854 (%85.4)	66,462	0.47	0.22
CPD2			0.73	0.53
CPD3			0.85	0.72
CPD4			0.72	0.52
CPD5			0.73	0.53
CPD6			0.70	0.49

When the results of the application are evaluated generally, the most contribution to the model is CPD (66,462), CM (62,845), CIS (60,188), CIP (59,432) and GAI (58,236). These results show that the attitudes of consumers towards internet advertising have important effects on information sharing, motivation and purchasing decisions of information production. Also, the contribution of R² value results to the model is given below.

CIS = -0.25*GAI, Errorvar = 0.17, R ² = 0.62			
(0,053)		(0.14)	
-4.7		1.2	
CM = 0.42*GAI, Errorvar = 0.15, R ² = 0.75			
(0.11)		(0.088)	
3.8		1.7	
CIP = -0.22*GAI, Errorvar = 0.16, R ² = 0.65			
(0.095)		(0.1)	
-2.3		1.6	
CPD = -0.35*CIS	0.38*CM	-0.21*CIP,	Errorvar = 0.014, R ² = 0.92
(0.097)	(0.14)	(0.087)	(0.077)
-3.6	2.8	-2.4.	0.18

When R² values are examined; CIS (-0.25) has a negative and significant effect on GAI. CM (0.42) has a positive and significant effect on GAI. CIP (-0.22) has a negative and significant effect on GAI. Besides, CIS (-0.35) was negative and significant on CPD, CM (0.38) positive and significant on CPD, CIP (-0.21) appears to have a negative and significant effect on CPD. Also, it is understood that the R² value explained the CIS equation by 62%, the CM equation by 75%, the CIP equation by 65% and the CPD equation by 92%. In practice, the maximum probability estimate value for -0.25 loss is given, while 0.053 represents the estimated standard error and -4.7 represents t value.

1.6. Path Diagram of GAI, CIS, CM, CIP and CPD and Analysis Results

Figure 2: Path Diagram of GAI, CIS, CM, CIP and CPD and Analysis

In the application, the results of the Path diagram and analysis of the attitudes towards the advertising, information sharing, motivations, knowledge production, and purchasing decisions are given in Figure 2. When the results of Structural Equation Model (SEM) were examined; The degree of freedom was found to be $\chi^2 / sd = 1,9$. The RMSEA value indicates that the model is compatible with $RMSEA = 0.056$. GFI values can range from 0 to 1 and should also be greater than 0.90. In the study, the GFI value, which indicates the relationship between the variables, constitutes reliable data compliance with $GFI = 0.96$. IFI, CFI, and NFI values; $IFI = 0.95$ $CFI = 0.94$, and $NFI = 0.91$. These results show that the model is conceptually reasonably consistent (Huang and Dubinsky, 2014: 223; Bostan and Durmus, 2017: 136; Shuu and Tzeng 2018: 391).

When the results of the application are examined, it is seen that many data constitute factor loadings positive coefficients. Only CIP4 (-0.06) were negative coefficients. With this variable, internet ads have

emerged with consumer preferences that they cannot help to get the best brand. In this study, GAI4 (0.75) is the question that explains the variables that reveal the attitudes of consumers (students) towards internet advertising. Here, consumers have stated that they provide up-to-date information about products and services in internet ads. In this study, CIS3 (0.74) is the question that most explains the information sharing of the customers. Here, customers share information about the quality of the products they buy from the internet (ready-to-wear). In terms of customer motivation, the most contributing question was observed as CM3 (0.83). Here, customers (students) stated that they could follow other people through internet ads. CIP2 (0.77) was the most significant contributor to the information production of the customers. Here, consumers emphasize that they get information about internet products and quality products. When the consumers were evaluated in terms of purchasing decisions, they provided the highest contribution with CPD3 (0.85). Here, customers also emphasized that they recommend the products they buy with their internet ads to their friends.

When the hypotheses of the study were evaluated in general; H2 and H5 hypotheses were accepted. H1, H3, H4 and H6 hypotheses were rejected. These results show that; consumer attitudes towards advertising among the information sharing, significant and negative (-0.12), meaningful and positive (0.34) between their motivations, and negative and negative relations (-0.26) between knowledge production. Also, it is seen that there is a negative and significant (-0.41) relationship between information sharing and customer purchase decision, positive and meaningful (0.42) between motivation and purchasing decision, and negative and significant (-0.21) relations between consumer information production and purchasing decision.

Conclusion and Discussion

When we look at the apparel products purchased by the students studying at the university in the study in general; It is understood that there is a negative and meaningful relationship between the attitudes towards internet advertising and the information sharing with friends around. There were also significant and negative relations between information sharing and purchasing decisions. This may be related to the situation in which Lee and colleagues (2015) may have concerns about sharing personal information in their purchases from the internet. Also, Matic and Vojvodic (2014) 's insecurity in the use of the internet in their work on consumers buying decisions has been effective in the decision. Therefore, it may be possible for university students to have a confidence problem in their purchases from the internet. Yee (2005) stated that consumers should be aware

of the information sharing and production capacity of demand. Therefore, this situation should be considered by companies that sell apparel products online. Because, giving a positive impression on consumers can positively affect the attitude of customers, information sharing and purchasing decisions.

In the study, it is observed that the attitudes of the customers towards internet advertisements create positive and meaningful relationships on the motivations and this situation also poses positive and meaningful relationships on the purchasing decisions. Rowe et al. (2016), who argue that it is important to determine the motivation of the customers, McCabe et al. (2007) emphasizing that motivation intention, loyalty, and satisfaction are important, Cater and Cater (2009), arguing that customer motivation is important for emotional commitment and useful jobs, Abayi and Khoshtinat (2016), who emphasize that trust and consumer's mental participation shape the motivation of consumer purchasing decisions, reveal that consumers actually trust internet advertising in terms of their motivation. Besides, Bond et al. (2006) emphasized the importance of security and price in the products purchased in terms of customers' motivations. These results show that consumers are reliable, useful, mentally contributing and preferential in the price of internet advertising motivations.

It is understood that the attitudes of consumers towards internet advertisements create negative and meaningful results on the information production and this situation has negative and meaningful results on the purchasing decisions. Klassen and Rohleder (2004) stated that informing consumers in their studies would lead to increased satisfaction, and Radhakrishnan et al. In the application results, it can be seen that this situation may not be over-informed by the consumers and also the information was given by the consumers is not taken into consideration by the companies selling ready-wear products.

When the results are evaluated in general, information sharing and information production between internet ads and purchasing decisions have a negative effect and they have positive results in terms of their motivation. Schinaider et al. (2016) emphasized that personal differences, cultural and socio-psychological variables may affect purchasing decisions. Therefore, when these factors are taken into consideration in the study, it is understood that the motivations of the consumers besides their differences have important effects on the purchasing decisions.

Limits of Research and Future Research

Taking into consideration the previous studies, the attitudes, in-

formation production, motivations, information sharing and purchasing decisions of the university students towards internet advertising were examined in 2018. Working studying in three universities in Turkey (Atatürk University, University of Gumushane and Bayburt University, 818 students) is limited to students.

While the application was carried out, variables such as internet addresses, web sites, internet advertisements of which consumers were shopping, firms selling ready-to-wear clothing from the internet, social networking sites where they could exchange information were not taken into consideration. In practice, what kind of needs of consumers in ready-to-wear products and what factors they think to affect these needs are not investigated. In this respect, new studies can be carried out in future studies taking these variables into account.

There may be many factors that may affect the consumer's environment in determining their purchasing decisions. Several of these factors have been tried to be expressed in the study. From this point of view, the application can be the source of future research. After that, studies can be applied to different people or groups in different age ranges. Also, the study can be applied to different regions at different times considering cultural and economic differences. Because the rapid change in technology can create differences depending on the time in the consumption habits of consumers.

References

- Abayi, M. & Khoshtinat, B. (2016). Study of the Impact of Advertising on Online Shopping Tendency for Airline Tickets by Considering Motivational Factors and Emotional Factors. *Procedia Economics and Finance*, 36, 532-539.
- Akyüz, A.M. (2014). Çevrimiçi Hazır Giyim Ürünleri Tüketiminde Müşteri Tatmini: Doğu Karadeniz Örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 15 (1), 91-108.
- Alina, G. (2013). Factor Responsible for Consumer's Attitude towards Advertising. *Academic Journal*, 22 (1), 1733-1742.
- Bond, J.K., Thilmany, D. & Bond, C.A. (2006). Direct Marketing of Fresh Produce: Understanding Consumer Purchasing Decisions. *Agricultural & Applied Economics Association*, 21 (4), 229-235.
- Bostan, S. & Durmuş, İ. (2017). An Attempt to Develop A Scale on the Decision Process: The Manager Decision Time Scale. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 20 (2), 125-141.

- Cater, B. & Cater, T. (2009). Emotional and Rational Motivations for Customer Loyalty in Business-to-Business Professional Services. *The Service Industries Journal*, 29 (8), 1151-1169.
- Chiu C. Y., Ku, H.C., Kuo L.T. & Shih ,P.C. (2014). Customer Information System Using Fuzzy Query and Cluster Analysis. *Journal of Industrial and Production Engineering*, 31 (3), 134-145.
- Christian, D., Zdenek, L. & Lucie, V. (2014). Attitude toward Advertising in General and Attitude toward a Specific Type of Advertising – A First Empirical Approach. *Journal of Competitiveness*, 6 (1), 87-103.
- Chuang, S.C. & Lin, H.M. (2007). The Effect of Induced Positive and Negative Emotion and Openness-to-Feeling in Student's Consumer Decision Making. *Journal of Business and Psychology*, 22 (1), 65-78.
- Corrigan, H.B., Craciun, G. & Powell, A.M. (2014). How Does Target Know so much About its Customers? Utilizing Customer Analytics to Make Marketing Decisions. *Marketing Education Review*, 24 (2), 159-165.
- Creek, R. (1958). Motivation Research in Consumer Marketing. *Western Agricultural Economics Association*, 31, 117-120.
- Durmuş, İ. (2016). TV Reklamlarının Tüketicilerin Tutum ve Motivasyonları Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama. *The Journal of International Scientific Researches*, 1(1), 28-40.
- Durmuş, İ & Battal, F. (2018a). Üniversite Öğrencilerinin Hazır Giyim Satınalma Kararlarında Reklamlara Yönelik Tutumları ve Marka Tercihleri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9 (24), 147-176.
- Durmuş, İ. & Battal, F. (2018b). Tüketicilerin Hazır Giyim Tercihlerinde Marka, Reklam Aracı, Tutum ve Satınalma Karar Verme Tarzları, *The Journal of Social Sciences Institute*, 1 (42), 199-224.
- Durvasula, S., Andrews, J.C., Lysonski, S. & Netemeyer, R.G. (1993). Assessing the Cross-Mational Applicability of Consumer Behavior Models: A Model of Attitude toward Advertising in General. *Journal of Consumer Research*, 19, 626-636.
- Ewing, M. T. (2013). The Good News About Television: Attitudes aren't Getting Worse: Tracking Public Attitudes toward TV Advertising.

Journal of Advertising Research, 53 (1), 83-89.

- Fan, J.X. & Xiao, J.J. (1998). Consumer Decision-Making Styles of Young-Adult Chinese. *The Journal of Consumer Affairs*, 32 (2), 275-294.
- Fagerstrom, A. (2010). The Motivating Effect of Antecedent Stimuli on the Web Shop: A Conjoint Analysis of the Impact of Antecedent Stimuli at the Point of Online Purchase. *Journal of Organizational Behavior Management*, 30, 199-220.
- Ganesh, M., Raghunathan, S. & Rajendran, C.S. (2008). The Value of Information Sharing in A Multi-Product Supply Chain with Product Substitution. *IIE Transactions*, 40, 1124-1140.
- Gayon, J., Benjaafar, S. & Vericourt, F. D. (2009). Using Imperfect Advance Demand Information in Production-Inventory Systems with Multiple Customer Classes. *Manufacturing & Service Operations Management*, 11 (1), 128-143.
- Goh, K.H. & Bockstedt, J.C. (2013). The Framing Effects of Multipart Pricing on Consumer Purchasing Behavior of Customized Information Good Bundles. *Information Systems Research*, 24 (2), 334-351.
- Harris, L. C. & Ogbonna, E. (2010). Hiding Customer Complaints: Studying the Motivations and Forms of Service Employees Complaint Concealment Behaviours. *British Journal of Management*, 21, 262-279.
- Homburg, C., Krohmer, H., Cannon, J.P. & Kiedaisch, I. (2001). Customer Satisfaction in Transnational Buyer-Supplier Relationships, *Journal of International Marketing*, 10 (4), 1-29.
- Huang, W.Y. & Dubinsky, A.J. (2014). Measuring Customer Pre-Purchase Satisfaction in A Retail Setting. *The Service Industries Journal*, 34 (3), 212-229.
- Hunting, P. (1991). Buying Behavior Over A Defined Product. *Journal of Cultural Economics*, 15 (1), 55-70.
- Jaber, M. & Goggins, K. (2013). Disguised-Monetary Discounts and Purchase Decisions: What is Petrol Worth?. *Journal of Customer Behaviour*, 12 (2-3), 95-109.
- Kim, B-C. & Choi, J.P. (2010). Customer Information Sharing: Strategic Incentives and New Implications. *Journal of Economics & Management Strategy*, 19 (2), 403-433.

- Klassen, J.K. & Rohleder, T.R. (2004). Using Customer Motivations to Reduce Peak Demand: Does it Work?. *The Service Industries Journal*, 24 (5), 53-69.
- Lee, S., Lee, Y. & Lee, J. (2015). Personalized E-Services: Consumer Privacy Concern and Information Sharing. *Social Behavior and Personality*, 43 (5), 729-740.
- Li, H., Daugherty, T. & Biocca, F. (2002). Impact of 3-D Advertising on Product Knowledge, Brand Attitude, and Purchase Intention: The Mediating Role of Presence. *Journal of Advertising*, 31 (3), 43-57.
- Liesionis, V. & Pileliene, L. (2007). Influence of Product Attributes on Customer's Choice. *Management Horizons: Visions and Challenges At: Kaunas Lithuania*, 203-213.
- MacInnis, J.D., Moorman, C. & Jaworski, B.J. (1991). Enhancing and Measuring Consumers Motivation, Opportunity, and Ability to Process Brand Information from Ads. *Journal of Marketing*, 55, 32-53.
- Mahapatra, S. (2014). Expectation Experience and Action Across Consumers Purchase Cycle. *AMA Winter Educators Conference Proceedings*, 25, 58-72.
- Malefy, T.W. (2015). Relationship Advertising: How Advertising can Enhance Social Bonds. *Journal of Business Research*, 68, 2494-2502.
- Mathews-Hunt, K. (2016). Cookie consumer: Tracking Online Behavioural Advertising in Australia. *Computer and Security Review*, 32, 55-90.
- Matic, M. & Vojvodic, K. (2014). Customer –Perceived Insecurity of Online Shopping Environment. *International Review of Management and Marketing*, 4 (1), 59-65.
- McCabe, D.B., Rosenbaum, M.S. & Yurchisin, J. (2007). Perceived Service Quality and Shopping Motivations: A Dynamic Relationship. *Services Marketing Quarterly*, 29 (1), 1-21.
- Osmonbekov, T., Gregory, B.T. & Xie, F.T. (2009). How Consumer Expertise Moderates the Relationship between Materialism and Attitude toward Advertising. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, 17 (4), 321-327.
- Özdamar, K. (2003), *Modern bilimsel araştırma yöntemleri*. Kaan Kitabevi: Eskişehir.

- Park, D.H., Lee, J. & Han, I. (2007). The Effect of On-Line Consumer Reviews on Consumer Purchasing Intention: The Moderating Role of Involvement. *International Journal of Electronic Commerce*, 11 (4), 125-148.
- Radhakrishnan, S., Wang, Z. & Zhang, Y. (2014). Customers Capital Market Information Quality and Suppliers Performance. *Production and Operations Management*, 23 (10), 1690-1705.
- Ren, Z.J., Cohen, M.A., Ho, T.H. & Terwiesch, C. (2010). Information Sharing in A Long-term Supply Chain Relationship: The role of Customer Review Strategy. *Operations Research*, 58 (1), 81-93.
- Rowe, W.J., Chullen, C.L. & Kirchoff, J.F. (2016). The Impact of Customer Motivation on the Customer-Salesperson Relationship. *SAM Advanced Management Journal*, 23-36.
- Schinaider, A.D., Fagundes, P.M. & Schinaider, A.D. (2016). Behavioral Educational Consumer: Your Profile and the Purchase Decision Process. *Future Studies Research Journal*, 8(2), 149-170.
- Shiu, J. Y. & Tzeng, S-Y. (2018). Consumer Confusion Moderates the Intertia-Purchase Intention Relationship. *Social Behavior and Personality*, 46 (3), 387-394.
- Shy, O. & Stenbacka, R. (2012). Investment in Customer Recognition and Information Exchange. *Research Review*, 17, 31-33.
- Sin, S.S., Nor, K.M. & Al-Agaga, A. (2012). Factors Affecting Malaysian Young Consumers' Online Purchase Intention in Social Media Websites. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 40, 326-333.
- Sohail, M. S. & Al-gwaiz, A.M. (2013). Determinants of Advertising Attitude: The Influence of Cultural and Environmental Context. *International Journal of Academic Research*, 5 (4), 7-13.
- Swanson, R.S., Davis, J.C. & Zhao, Y. (2007). Motivations and Relationship Outcomes: The Mediating Role of Trust and Satisfaction. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 18 (2), 1-25.
- Thirumalai, S. & Sinha, K.K. (2009). Customization Strategies in Electronic Retailing: Implications of Customer Purchase Behavior. *Decision Sciences*, 40 (1), 5-36.
- Thomas, V.L., Fowler, K. & Grimm, P. (2013). Conceptualization and Exploration of Attitude toward Advertising Disclosures and its Impact on Perceptions of Manipulative Intent. *The Journal of Consumer Affairs*, 47 (3), 564-587.

- Tsai, J.Y., Egelman, S., Cranor, L. & Acquisti, A. (2011). The Effect of Online Privacy Information on Purchasing Behavior: An Experimental Study. *Information Systems Research*, 22 (2), 254-268.
- Uchenna, U.J. (2015). The Impact of Consumer Behaviour and Factors Affecting on Purchasing Decisions. *Global Conference on Business and Finance Proceedings*, 10 (1), 204-2122.
- Verbeke, W., Belschak, F.D., Bagozzi, R.P. & Wuyts, S. (2011). Gaining Access to Intrafirm Knowledge: An Internal Market Perspective on Knowledge Sharing. *Human Performance*, 24, 205-230.
- Vinerean, S., Cetina, I., Dumitrescu, L. ve Tichindelean, M. (2013). The Effects of Social Media on Online Consumer Behavior. *International Journal of Business and Management*, 8 (14), 66-79.
- Yee, S-T. (2005). Impact Analysis of Customized Demand Information Sharing on Supply Chain Performance. *International Journal of Production Research*, 43 (16), 3353-3373.
- Zabkar, V. & Maja A-K. (2013). The Impact of Corporate Reputation and Information Sharing on Value Creation for Organizational Customers. *South East European Journal of Economics and Business*, 8 (2), 42-52.
- Zhou, G., Fei, Y. & Hu, J. (2016). The Analysis of Vertical Transaction Behavior and Performance Based on Automobile Brand trust in Supply Chain. *Hindawi Publishing Corporation Discrete Dynamics in Nature and Society*, 13, 1-13.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:253-275

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 19.06.2019
Kabul/Accepted: 05.09.2019 - Çeviri Makale / Translation Article

**SARF İLMİNİN
TARİHİ VE
KAVRAMLARI
ÜZERİNE***

**ON THE HISTORY
AND CONCEPT
OF GRAMMAR
(SARF) SCIENCE**

Dr. Öğr. Üyesi Rifat AKBAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belagatı

ORCID: 0000-0002-8533-3335, akbasakbasa.1988@hotmail.com

Öz

Bu araştırma, erken dönem itibarıyla sarf ilminin tarihine ışık tutmaktadır. Bu ilmin nahiv ilmiyle bağlantılı bir şekilde ortaya çıktığını ve her iki ilmin Arapça ilmini (علم العربية) teşkil ettiğine yönelik deliller sunar. Özellikle de sarf ilmi ile ilgili konuların bazen nahiv konularıyla birlikte, bazen de bu konulardan tamamıyla müstakil bir şekilde ele alındığını gösteren sarfî (morfolojik)telifleri metodsalden kategorize eder.

Araştırma, sarf ilmine dair tüm konuları içeren bazı nahiv kitaplarının yanı sıra nahiv konularıyla beraber bazen de sarf konularını içeren -ki gramercilerin çoğunun tercihi bu yöndedir-bir takım kitapların kaleme alındığına değinmekte ve gramercilerin önem atfetmeyip nahiv konularından görmedikleri bazı sarf meselelerine ise değinmemektedir.

* Prof. Dr. Mâzin el-Mübârek İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi, Arap Dili Bölüm Başkanı, Dubai. Mâzin el-Mübârek'in bu makalesi 2000 yılının Haziran ayında "fi Târihi İlmi's-Sarf ve Mustalahâtih" (في تاريخ علم الصرف ومصطلحاته) başlığıyla, Dubai'de bulunan İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi Dergisi'nin (19 (مجلة كلية الدراسات الإسلامية والعربية)) sayısında yayınlanmıştır. Sayfa aralığı 295-312'dir. Makalenin ana metni Türkçe'ye çevrilirken günümüz Türkçe akademik makalelere uygun olması için anahtar kelimeler, numaralandırılmış bir şekilde üst ve alt başlıklar, bazı görüş ve eser sahiplerinin tam isimleriyle beraber hicri ve miladi vefat tarihleri gibi bir takım eklemeler yapılmıştır. Ayrıca çeviride gerek cümle akışı gerekse paragrafların daha iyi anlaşılması için zaman zaman Arapça metne bağlı kalınmamış ve bir iki satırı geçmeyecek şekilde kaynaştırma bazında bazı ara cümleler eklenmiştir. Dipnot ve Kaynakça yazarın verdiği kaynaklara bağlı kalınmakla birlikte APA sistemi ile oluşturulmuştur. Arapça isimler çoğu yerde aynen verilmiştir. Fakat gerekli görüldüğü için sadece bir yerde bir kaynak ilavesiyle yetinilmiştir. Son olarak yazarın izin mektubu EK 1'de sunulmuştur.

Öte yandan araştırma, sarf ilmine dair en erken çalışmaların Ebü'l-Esved ed-Dü'elî'nin (ö. 69/688) arkadaşlarından olan ve birinci tabakada yer alan gramerciler tarafından yapıldığını ve hâlâ da sarf ilmiyle ilgili kullanılmakta olan kavramların yine söz konusu tabaka tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. Sarf ilminin oluşturulmasında Muaz el-Herrâ'nın (ö. 187/803) herhangi bir etkisinin olmadığı ve böyle bir ihtimalin çok uzak olduğunun altını da çizmektedir. Ayrıca araştırma, yaygın bir şekilde kullanılan kavramlarla birlikte tedavülden kalkmış, bilinmeyen ya da değişikliğe uğramış birçok kavramı da ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Grameri, Sarf ilmi, Sarf ilminin tarihi, Sarf ilminde kullanılan kavramlar.

Abstract

This study offers an insight into history of Sarf Science by early period. It provides evidences that this science emerged in connection with the syntax (nahiv) science and that both sciences constitute the Arabic science (علم العربية). Particularly, it categorizes the morphological (Sarf) compilations which show that the subjects related to Sarf Science are sometimes handled in a completely independent manner, sometimes along with nahiv subjects.

This study touches on sometimes both some nahiv books which contain all the subjects related to the science of Sarf and some other books written about the subjects of Sarf. This is the preference of most grammarians. However, this study does not address some of the consumable issues that grammarists do not care about and do not regard as nahiv.

On the other hand, the study emphasizes that the earliest studies on the science of Sarf were made by the grammarians who are the friends of Abu'l-Esved ed-Du'ali (d. 69/688). And the study also emphasizes the concepts of related to sciences of Sarf were determined by the same group of his friends. Besides, it is underlined that Muaz al-Herr (d. 187/803) did not have any effect on the formation of the science of Sarf and such a possibility was very unlikely. Also, the study examines many commonly used concepts as well as many obsolete, unknown or altered concepts.

Keywords: Arabic Grammar, Sarf science, history of Sarf science, concepts used in Sarf science.

1. Sarf İlmine Genel Bir Bakış

İlk dönemlerde nahiv ilmi sarf ilmini de kapsadığı gibi o dönemdeki dilci ve gramercilere göre el-'Arabiyye (العربية) kelimesi de 'ilmu'n-nahv (عِلْمُ النَّحْوِ) ifadesinin karşılıdığı anlamları karşılamaktaydı. Nitekim Ebû Bekir ez-Zübeydî (ö. 379/989), 'Âsım b. Ebi'n-Nucûd'dan (ö. 127/745) "أَوَّلُ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ أَبُو الْأَسْوَدِ الدُّوَلِي" Arapçayı (Arap dil kurallarını) vaz' eden/koyan ilk kişi Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir." şeklinde bir açıklamanın yanı sıra Ebu'n-Nadr Sâlim b. Ümeyye'den (ö. 129/747), "أَنَّ عَيْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ هُرْمُزٍ، كَانَ مِنْ أَوَّلِ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ" "Şüphesiz ki Abdurrahman b. Hüzmüz Arapçayı

(Arap dil kurallarını) ilk vaz' edenlerdendir." tarzında bir ifade de nakletmiştir. (ez-Zübeydî, 1995: 14, 20; İbnü'n-Nedîm, 1384/1964: 59).

Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'dan (ö. 209/824) şöyle bir rivayet aktarır: *أبو عمرو بن العلاء أعلم: Ebû 'Amr b. 'Alâ', kıraatler Arapça (Arap dil kuralları), eyyamu'l-Arab¹ ve şiir hususunda insanların en bilgini-dir.*" (es-Süyûtî, 1384/1964: 376).

Aslında "el-'Arabiyye" kavramıyla Arap dil ilimlerinin kast edildiğini gösteren birçok rivayet ve açıklamalara rastlanabilir. Örneğin İbn Asakir olarak bilinen Abdulkadir Bedran (ö. 1927), İbn Sellâm el-Cue mahî'nin (ö. 231/846) *أول من أسس العربية وفتح بابها ونهج سبيلها ووضع قياسها أبو* "Arapçayı temellendiren, önünü açan, yöntemleştiren ve ölçütlerini koyan ilk kişi Ebu'l-Esved'dir." dediğini aktarır. (İbn 'Asâkir, 1351/1932, VII, 108).

İn Aba الأسود هو أول من أسس العربية ونهج سبيلها de Muhakkak ki Ebu'l-Esved, Arapçayı temellendiren metotlaştıran ve ölçütlerini koyan ilk kişidir." der." (ez-Zübeydî, 1995: 13). İbn Fâris'ten de (ö. 395/1004) şöyle bir açıklama gelmiştir: *إن هذين العلمين- العربية والعروض- قد كانا قديماً، وأنت عليهما الأيام، وقلا في أيدي الناس ثم جددهما هذان الإمامان* "Şüphesiz ki bu iki ilim-Arapça ve Aruz ilmi- önceleri de vardı. Üzerlerinin den çokça zaman geçti ve halk arasında unutulmaya yüz tuttular. Sonra bu iki imam bu ilimleri yenilediler." Yani Ebû'l-Esved Arapçayı, Halil b. Ahmed ise Aruzu yenilemiştir. (İbn Fâris, 1993: 10).

İbnü'n-Nedîm'in de şu iki açıklamaya yer verdiği görülmektedir: *إنما* "Arapça ilmi Basralılardan alındığı için onlara öncülük tanıdık;" *كان عبد الرحمن بن هرمز أول من وضع العربية*; "Arapçayı (Arap dil kurallarını) ilk vaz' eden Abdurrahman b. Hüzmüzdür." (İbnü'n-Nedîm, 1384: 59, 96).

İn أول من وضع العربية وأسس قواعدَه وحدد حدودَه أمير المؤمنين علي بن أبي طالب "Arapçayı ilk vaz' eden, kaidelerini sistemleştiren ve (dil kurallarının) sınırını belirleyen ilk kişi müminlerin emiri Ali b. Ebî Tâlib'tir." diyerek bu ilmin köklerini daha geriye götürür. (İbnü'l-Enbârî, 1985: 17).

Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin biyografisini ele alan Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229), *الأكثر على أنه أول من وضع العربية ونقط*, "Çoğunluğa göre o (Ebû'l-Esved), Arapçayı (Arap dil kurallarını) vaz' eden (oluşturan) ve Kur'ân-ı Kerîmi noktalayan ilk kişidir." şeklindeki

1 İslâm öncesi dönem ve İslâmî dönemin başlarında Arap kabileleri arasında meydana gelen çatışma ve savaşlar için kullanılan bir tabirdir.

rivayetinde de “el-‘Arabiyye” kavramı yer alır. (Yakut el-Hamevî, 1400/1980: IV, 1464-1468). Binâenaleyh, biyografi kitaplarının yazarları bir kişi hakkında “bu Arapçayı biliyor” ya da “bu kişi Arapçada öncüdür” ve yahut “bu kişi Arapçayı falancadan okudu” şeklinde bazı ifadeler aktardıklarında “Arapça” (العربية) kavramı ile “nahiv ilmi” (علم النحو) veya “nahiv” ve “sarf ilmi” ayrımı olmaksızın dil kurallarını (قواعد اللغة) kastettikleri unutulmamalıdır.

Ayrıca bu anlayış daha sonraki asırlarda da devam etmiştir ki İbn ‘Uşfûr olarak tanınan Ebü’l-Hasan Ali b. Mümin el-İşbilî en-Nahvî’nin (ö. 669/1270), *“Şüphesiz ki tasrif (sarf ilmi), Arapçayı oluşturan iki bölümün en değerlisi ve en kapalı olanıdır.”* tarzındaki ifadesi de bunu açık bir şekilde göstermektedir. (İbn ‘Uşfûr, 1399/1979: 37).

Elbette ki bu aktarılanlar dilci ve gramercilerin hiçbir şekilde “nahiv” (النحو) kavramını kullanmadıkları yönünde bir sonuç doğurmuyor. Zira yukarıda bahsi geçen edip ve yazarların eserlerinde olduğu gibi nahiv ilminin tarihini ve nahivcilerin hayatlarını ele alan eserlerde de bu kavramın (nahiv kavramının) tıpkı “el-‘Arabiyye” kavramı gibi eskiden beri kullanıldığını gösteren çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Örneğin Ebü’t-Taylîb el-Lugavî (ö. 351/962), *“İnsanlar için nahvi ilk resmeden (ölçütlerini belirleyen) kişi Ebü’l-Esved’dir.”* der. (Ebü’t-Tayyib el-Lügavî, 1974: 6). Ebû Bekir ez-Zübeydî de (ö. 379/989) Arap dil kurallarının belirlenme sürecinde Ebü’l-Esved ile kızı arasında geçen hadiseyi aktarırken *“Ebü’l-Esved’de, nahiv ilmini oluşturma kanaatini doğuran şey,”* diyerek doğrudan nahiv kavramını kullanır. (ez-Zübeydî, 1995: 14).

“Alimlerin çoğu, nahiv ilminin Ebü’l-Esved’den (ders) alındığını iddia etmişlerdir.” diyen İbnü’n-Nedîm de (ö. 385/995) buna işaret eder. (İbnü’n-Nedîm, 1384/1964: 59 - 60). Nahiv kavramının ortaya çıkması ve Ebü’l-Esved döneminden beri kullanıldığına dair rivayetler için *el-Fihrist*’in 59 ve 60’ıncı sayfalarında yer alan ve Ebû Ca’fer b. Rüstem et-Taberî’den gelen rivayete de bakılabilir.

1.1. Sarf ve Tasrîf Kavramlarının Tanımı ve Kapsamı

Tasrîf ve sarf kavramlarının öteden beri kesin ve belirleyici bazı anlamları karşıladıklarını söylemek zor görünmektedir. Aslında nahiv (النحو) kavramının sarf ilmini de kapsamasından dolayı “et-tasrîf” (التصريف) kavramı eski dönemdeki âlimlerin nezdinde müstakil bir bilim dalını karşılamak için kullanılmıyordu. Hatta nahiv kavramının, gerek dil gerekse konuşma tarzını düzeltme ve korumayla alakalı tüm bilim dallarını kapsamadığı da söylenebilir. Çünkü dil hatalarının (اللحن) yaygınlaşmaya başla-

diği dönemde rivayet edilen haberler sadece irab hareketleriyle ilgili değil, aksine dil, dilin söz dizimi (nahiv) ve yapı bilimiyle (sarf) de ilgiliydi. (el-Câhız, 1948, II, 213-249; Ebü't-Tayyib el-Lügavî, 1974: 8; Hüseyin Nassâr, 1956, I, 24; İbnü'n-Nedîm, 1384: 6).

Zaten dil kurallarının oluşturulma zeminini hazırlayan etkenler, söz konusu alanlarda yapılan hatalardaki ki bu da bizi ilk dönem itibariyle konulan kuralların sadece nahiv ilminden ibaret olmadığı ve aslında lafızların (kelime ve sözcüklerin) irab, siga, harf ve mahreçleriyle birlikte onların doğru okunması (ve anlaşılmasını) üstlenen herşeyi kapsayan bir ilimden yani “el-‘Arabiyye” (العربية) den ibaret olduğu sonucuna götürmektedir.

Geçmiş dönemlerde yaşamış olan âlimlerin “es-sarf” (الصرف) kelimesini “tenvin” anlamında kullandıklarını da belirtmemiz gerekir. Nahiv kitaplarında munsarif ve gayr-i munsarif bâblarla birlikte ismin ne zaman sarfı (tenvini) alamayacağı hususu üzerinde de durulmuştur. Sarf (ismin tenvin alıp alamayacağı) konusunun Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı² ve Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab*'ı³ başta olmak üzere Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-İdâh*'ı ve Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-Cümel*'i gibi başka birçok nahivcinin eserinde geniş bir şekilde yer bulması, nahivcilerin bu mevzuya önem verdiklerini göstermektedir. Hatta Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) bu mevzuyu, “mâ yensarifu vemâ lâ yenserifu” (ما يَنْصَرِفُ وما لا يَنْصَرِفُ) adıyla müstakil bir kitapta ele almayı tercih etmiştir.⁴

Bizim değinmeye çalıştığımız ve sarf ilmi (عِلْمُ الصَّرْفِ) olarak adlandırılan şey ise, mütekaddimîn âlimler tarafından “et-tasrîf” (التَّصْرِيفُ) kavramıyla ifade edilmiştir. Bu kavram Sîbeveyhi'nin kitabında doğrudan yer almış, ondan sonraki gramerciler tarafından da benimsenip kullanılmıştır. Bu bağlamda (tüm) nahivciler “et-tasrîf” (التَّصْرِيفُ) kavramıyla, kelimenin sigasının/yapısının, mazi fiilini müzariye, müfredi tesniye veya cemi kalıbına dönüştürülmesinin yanı sıra tasgîr ve ism-i mensûb kalıbına da dönüştürülmesi gibi manevi bir amaç doğrultusunda (bir takım) değişikliklere uğratılmasını kast etmişlerdir. Aynı şekilde onlar söz konusu kavramla lafzî bir amaçtan dolayı bir takım sözcüklerin harf fazlalığı veya eksikliğine (الزيادة والحذف) uğramasıyla birlikte bazı harflerin birbirlerinin yerine kullanılması veya (zorunlu olarak) değişmesini (الإعلال والقلب والإبدال) de kast etmişlerdir.

2 Söz konusu mevzu (sarf mevzusu), *el-Kitâb*'ın ikinci cildinden itibaren ele alınmıştır.

3 Söz konusu mevzu ilgili kitabın 309'uncu sayfasından başlar ve yetmişden daha fazla sayfayı kapsayacak şekilde devam eder.

4 Bu kitap, Hüdâ Mahmûd Kura'a tarafından tahkik edilip 1971 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

Aslında “et-tasrîf” kavramının (yukarıda) ifade edilen her iki durumu da kapsamına rağmen nahivcilerin eserlerinde sadece ilk durum ele alınıp irdelenmeye çalışılmıştır. Fakat Sîbeveyhi “et-tasrîf” kavramıyla her iki durumu da kast etmiştir. Nitekim kendisi şöyle bir açıklama yapar:

هذا باب ما بَنَتِ الْعَرَبُ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ وَالْأَفْعَالِ غَيْرِ الْمَعْتَلَّةِ وَالْمَعْتَلَّةِ، وَمَا قَبِيسَ مِنَ الْمَعْتَلِّ الَّذِي لَا يَتَكَلَّمُونَ بِهِ وَلَمْ يَجِئْ فِي كَلَامِهِمْ إِلَّا نَظِيرُهُ مِنْ غَيْرِ بَابِهِ، وَهُوَ الَّذِي “Bu bâb, Arapların gerek mutel gerekse gayr-ı mutel isimleri, sıfatları ve fiilleri binâ ettikleri (kurdukları) kalıpları açıklamaktadır. (Ayrıca) mutellerden bunlara kıyaslanan fakat Arapların kullanımında kendi babının dışındaki benzerinden (örneğin) başka bir örneği bulunmayan kelimelerin de açıklandığı bir bâbtir. Nahivcilerin “at-tasrîf” ve “el-fiil” olarak adlandırdığı da budur.” (Sîbeveyhi, 1982: IV, 242).

Gramercilerin yaklaşımlarına binaen onların kahir ekseriyetinin Sîbeveyhi'nin (tasrîf hakkındaki bu) açıklamasını sadece ikinci⁵ duruma münhasır kıldıkları anlaşıldığı gibi -ki (sarf ilminde) araştırmaya konu edilen de budur- Arapların (camid) isimler, fiiller ve sıfatlardan bina ettikleri kalıpların onlar (gramerciler) tarafından görmezden gelinip ihmal edildiği de anlaşılmaktadır. (Radî el-Esterebâdî, 1975: I, 6-7).

Öte yandan Sîbeveyhi'nin açıklamasından iki tane tespitin yapılması da mümkündür. Birincisi, tasrîf (التَّصْرِيفُ) kavramının çok erken bir dönemde bilindiği ve kullanıldığı yönündeki tespittir. İkincisi ise (yukarıda da değinildiği gibi) bu kavramın hem manevi hem de lafzî bir amaç doğrultusunda yapılan değişiklikleri kapsayacak nitelikte açıklanmaya çalışılmış olmasıdır.

Müteahhirin âlimlere gelince onlar da “es-sarf” (الصَّرْفُ) sözcüğünü “et-tasrîf” (التَّصْرِيفُ) anlamında kullanmış ve بِهَا “Sarf, bir takım usûlleri/kuralları olan bir ilimdir ve bu usûllerle irab ve bina olarak değerlendirilmeyen kelime yapısının ahval(ler)i bilinir.” şeklinde tanımlamışlardır ki (bu ilim) kelimenin irâb ve bina yönü ile ilgilenen nahiv ilminden ayırt edilebilinsin.

1.2. Sarf İlminin Konuları

Sarf ilminin konuları, murab isimler ve mutasarrıf (çekimli) fiiller ekseninde değerlendirilebilir. Zira bu ilim, isim bazında mücerred, mezid ve câmid sigaları ele almakla birlikte masdarları ve ism-i fâil, ism-i meful, sıfat müşebbehe, ism-i tafdil, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i alet, müzek-

5 Yani gramerciler Sîbeveyhi'nin söz konusu açıklamasını, mutellerden isim, sıfat ve fiillere kıyaslanan fakat Arapların kullanımında kendi babının dışındaki örneğinden başka bir örneği bulunmayan kelimelere münhasır kılmışlardır. (İbn 'Uşfûr, 1979: I, 31).

ker, müennes, mankûs, maksûr, memdûd, tesniye, cemi, tasğir ve ism-i mensûb gibi müştekkâtı (المشتقات) da ele alır. Zait harfler ve zait olarak değerlendirildikleri yerler, ilhâk, hazf, i'lâl, ibdâl, idğam, ek olarak gelen harflerin anlamları, imâle ve vakf gibi hem isimler hem de fiillerin ortak olduğu konuları da ele alır. Ayrıca müzari fiili ve emir fiilinin sakîle (şeddeli) ve hafifa (sakin) nunlarla tekit edilmesi, mazi, müzari ve emir fiillerinin (الأفعال الثلاثة) zamirlere olan isnadı gibi sadece fiillere özgü olan konuları da içerir.

1.3. Sarfî Ölçüt

Sarf âlimleri “el-mîzânü’s-sarfî” (الميزانُ الصَّرْفِي) olarak adlandırılan bir ölçüt geliştirmişlerdir. Bu lafzî bir ölçüttür ve onlar bu ölçütü fe-‘ale (فَعْل) harflerinden oluşturarak Arapça da tasrîf mevzusu altına girebilen tüm sözcüklerin vezni için uygulamaya çalışmışlardır. Böylece sözcüğün ilk harfini fâü’l-fiil (فاء الفعل), ikincisini ‘aynü’l-fiil (عين الفعل), üçüncüsünü ise lâmü’l-fiil (لام الفعل) şeklinde ifade etmişler. Nitekim vezin, hareke, sukun, zaitlik ve hazf açısından mevzûnun (ilgili vezne uyarlanan fiilin) hey’eti/şekli göz önünde bulundurularak bu üç harften oluşturulan lafızdır/kalıptır.

Geçmiş dönemlerdeki âlimlerin bu sarfî ölçütü “el-asl” (الأصل), “el-misâl” (المثال) ve “el-fiil” (الفعل) olarak adlandırdıklarını da söylememiz gerekir. Örneğin İbn Cinnî (ö. 392/1002) “el-Münsıf” adlı eserinde Ebû Osmân el-Mâzinî’nin (ö. 249/863) bir sözünü açıklarken şöyle der: “Bilmelisin ki el-Mâzinî, “el-asl” kavramıyla fâ (فاء), ayn (العين) ve lâm’ı (اللام) kasteder. Dolayısıyla (bir) örnekte asıllar fâ (فاء), ayn (العين) ve lâm (اللام) ile karşılanır. (Ayrıca) zait olan harf bizzat el-misâl’de de telaffuz edilir.” (İbn Cinnî, 1954, I, 12).

İbn Cinnî’nin “el-fiil (الفعل)” kavramını da bu sarfî ölçüt için kullandığını şu sözlerinden anlıyoruz: ... الحروفُ لا تُمثلُ بالفعل، لأنَّها لا يُعرَفُ لها اشتقاقٌ...: “Harfler el-fiil (الفعل) kalıbı ile temsil edilmez çünkü harflerin için bir iştikâk söz konusu değildir. Ancak harflerle bir isimlendirme cihetine gidilirse o zaman (o) harflerin el-fiil ile vezinlendirilmesi caiz olur.” (İbn Cinnî, 1954: I, 7).

2. Sarf İlminin Tarihi

Başlangıçta nahiv ve sarf ilimlerinin her biri kendi başına müstakil bir ilim dalı değil, aksine bazen “el-‘Arabiyye” (العربية), bazen de “en-nahv” (النحو) adıyla tek bir ilim dalı olarak biliniyorlardı ve bu her iki ilim dalının konuları da iç içeydi. Bunu, yazılı bir şekilde günümüze kadar ulaşan ilk Arapça ya da gramer eseri olan Sîbeveyhi’nin el-Kitâb’ın’da görüyoruz. Fakat (sarf ilmi özelinde) şunu ifade etmemiz doğrumu dur: “Muâz

b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803) sarf ilminin kurucusu veya derli toplu bir şekilde bu ilmi anlatan ilk kişi midir?”⁶

Şüphesiz ki bu iddia kesinlikle yanlıştır zira elimizde bu iddiayı destekleyen herhangi bir kanıtın olmaması bir yana, söz konusu iddiayı reddeden deliller (bile) bulunmaktadır. Nitekim Muaz b. Müslim el-Herrâ'nın hayatını ele alan biyografi kitap sahipleri ona herhangi bir kitap atfetmezler. Bu konuda İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), İshâk b. el-Cessâs'tan⁷ şöyle bir rivayet nakleder: كان مُعَاذُ بْنُ مُسْلِمٍ الْهَرَوِيُّ يَبِيعُ الْهَرَوِيَّ بِالْكُوفَةِ، وَلَمْ يُعْرِفْ لَهُ كِتَابٌ يُؤْتَرُ عَنْهُ “ Muâz b. Müslim el-Herevî en-nahvî Kûfe'de herat yapımı elbise satıyordu. Emeviler döneminde nahiv kitaplarını tasnif etmekle (yazmakla) uğraşıyordu. Kendisinden söz ettirecek herhangi bir kitabı da bulunmamaktadır.” (İbnü'l-Kıftî, 1406/1986: III, 290). Aynı şekilde İbnü'l-Kıftî de (ö. 464/1248) onun hakkında, “İنه صَنَّفَ فِي النَّحْوِ كَثِيرًا وَلَمْ يُظْهِرْ لَهُ شَيْءٌ” “Şüphesiz ki Muaz el-Herrâ nahiv alanında birçok eser yazmıştır fakat bir şey ortaya çıkmamıştır.” diyerek onun bu alanda önemli bir yer teşkil etmediğine dikkat çeker. (İbn Hallikân, 1977: V, 231).

O zaman “İbnü'l-Kıftî ve İbn Hallikân'ın Muâz el-Herrâ hakkındaki “Emeviler döneminde nahiv kitaplarını tasnif etmekle uğraştığı” ve “nahiv alanında pek çok eser telif ettiği” ifadeleri ile “nahiv alanında pek çok eser telif etti” ifadeleri ile “kendisinden söz ettirecek herhangi bir kitabın bulunmadığı”; “kثيرا ولم يظهر” “bir şeyin (eserin) ortaya çıkmadığı.” şeklindeki ifadeleri birbirle riyle nasıl bağdaştırılmalıdır?” sorusunun cevabı şudur: Muaz el-Herrân'ın nahiv alanında yazdığı eserler onu ölümsüzleştirecek (adından söz ettirecek) düzeyde bir değere sahip değillerdi. Ben de, onların (İbnü'l-Kıftî ve İbn Hallikân'ın) Muâz el-Herrâ hakkında aktardıkları ifadelerle onun sarf ilmi bazında bir alıştırma ve uygulama düşkünlüğü ile tanındığını kast ettikleri yönünde bir çıkarımı daha çok benimsiyorum. Zira o, nahiv ilminin sarf ilminden ayırt edilmediği bir dönemde yaşamıştır. Kaldı ki kendisi Arap dilbilimini bilmesine rağmen özellikle nahiv ilminde yeterli bir donanıma sahip değildi. Nitekim bu konuda İbnü'l-Kıftî, Muâz el-Herrân'ın Arapçayla uğraştığını fakat hatırı sayılır nahivcilerden kategorisinde değerlendirilmediği hususunda bir bilgi aktarır. (İbnü'l-Kıftî, 1986: III, 29).

Keza İbnü'l-Kıftî'nin Ali b. Müslim b. el-Heysen el-Kûfî'nin rivayeti doğrultusunda naklettiği şu olay da söylenenleri kanıtlar niteliktedir:

⁶ İbn Hallikân şöyle der: Muaz el-Herrâ hicri 190 yılında vefat etmiştir ama hicri 187 yılında vefat ettiğini söyleyenler de vardır ki bu en doğru görüştür. (İbn Hallikân, 1397/1977, V, 221).

⁷ Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) zamanında vefat ettiği söylenmektedir.

Abdûlmelik b. Mervân'ın eğitmeni olan Ebû Müslim nahiv ilmi ile uğraşıyor ve bu ilme ilgi duyuyordu. İnsanlar (ilgililer) tarafından sarf ilmi ortaya konulduğunda Ebû Müslim bu yaklaşımı hoş karşılamadığı gibi yeni ortaya atılan şeyi reddederek nahivcilere de hakaret etti. Ali b. Hamza Kisâî'nin (ö. 189/805) hocası Muâz el-Herâ da Ebû Müslim'in bu yaklaşımına karşı çıkararak gereken cevabı verdi.⁸

Bana göre İbnü'l-Kıftî'nin söz konusu rivayetindeki *فَلَمَّا أَحَدَّثَ النَّاسُ* “İnsanlar/ilgililer tarafından sarf ilmi ortaya konulduğunda” şekelindeki açıklama, “sarf ilmi hakkında bir takım alıştırmaya ve uygulamaların daha da arttırıldığı” anlamındadır. Zira (daha önce de belirtildiği gibi) sarf kuralları nahiv kurallarıyla iç içeydi ve biliniyordu. Sîbeveyhi'nin eserinde de durum böyledir. Aslında bu ilimler Sîbeveyhi'den çok önce de vardı ve biliniyordu. Dolayısıyla onun söz konusu bu ilimleri kayıt altına aldığı ve bu kayıtların da varlığını devam ettirerek her yere yayıldığı görüşü daha isabetlidir. O zaman sarf ilmi bağlamında Muâz b. Herrâ hakkındaki rivayet(ler), onun bu ilimle çok fazla uğraştığı ve kendisiyle özdeşleşecek düzeyde sarfî ölçüte (*الميزان الصرفي*) birçok uyarlamaya yaptığını göstermekten başka bir anlama evrilmemelidir.

İshâk b. el-Cessâs da Ebû Müslim hakkında şu şekilde bir rivayet aktarır:

Ebû Müslim, Muâz b. el-Herrâ en-Nahvî'nin yanında bulunurken onun nahiv konusunda bir adamla münazara ettiğini ve daha sonra ona *نَمْ لِعَفَا لِعَفَا اِيْب اهل صرفو لِعَفَا لِعَفَا اِي اَزَا مُفْرُوت نِم لَوْقَت فَيَكْ* *نَمْ لِعَفَا لِعَفَا اِي اَزَا مُفْرُوت* cümlesinden *اِي اَزَا مُفْرُوت* kipi doğrultusunda bir cümle söyleyebilir misin? Ayrıca (sana söylediğim) bu cümleyi *اِذِو ثَلَيْسُ قُدُوْمَلْ اِذِو* (cümlesiy)le de itibatlandır!⁹ şeklinde bir soru sorduğunu işitir. Adam Muâz el-Herrâ'ya cevap verir. Ebû Müslim de o adamdan anlamakta zorlandığı bazı ifade-

8 İbnü'l-Kıftî'nin naklettiğine göre Ebû Müslim

قد كان أخذهم في النحو يعجبني ... حتى تعاطوا كلام الزنج والروم
لما سمعت كلاما لست أعرفه ... كأنه زجل الغربان واليوم
تركت نحوهم والله يعصمني ... من التقمح في تلك الجرائيم

şeklinde nazımsal bir eleştiride bulunmuş Muâz el-Herrâ ise söylenilen bu beyitlere karşı,

عالجتها أمرد حتى إذا ... شبت ولم تحسن أباجادها
سميت من يعرفها جاهلا ... يصدرها من بعد إيرادها
سهل منها كل مستصعب ... طود علا أقران أطوادها

dizesiyle cevap vermiştir. (İbnü'l-Kıftî, 1406/1986, III, 292, 293; es-Safedî, 2000, XXV, 408- 409).

9 Burada Muâz el-Herrâ *تَوَزَّهُمُ اَزَا* cümlesinden hareket ederek bu cümle içerisinde yer alan *تَوَزَّ* fiilinin *فاعل* kiplerini yani *ism-i fail* ve emri hazır kiplerini adama sormuş sonra da *عَفَا لِعَفَا اِي اَزَا مُفْرُوت* cümlesindeki *المؤودة* sözcüğünden de *فاعل* kiplerini oluşturarak bu iki kipi birlikte söylemesini istemiş ve onu bu şekilde sınamaya çalışmıştır.

leri işitir. Sonra Ebû Müslim orayı terkeder ve sarf ilmini eleştiren bazı beyitler söyler.¹⁰

Binaenaleyh Muâz el-Herrâ nahivci olarak nitelenmekte fakat nahivcilerin önde gelenlerinden sayılmamaktadır. Aslında sarf ilmi ile ilgili yaptığı araştırma ve alıştırmaların düşkünüdür ki bu araştırma ve alıştırmaların mütekaddimîn âlimlerin nezdinde ciddi bir öneme sahip olduğu da söylenemez. Zira Sîbeveyhi'nin eserinde de görüldüğü gibi onun gündeme getirdiği araştırmalarından sadece bir-iki örnekle yetiniliyor ki bu örneklere bazı kıyaslamalar yapılsın ve sözcüklerin vezin metodu da bilinsin.

Belki de (sarf ilmi hakkında) ortaya atılan bu birçok yeni araştırmaların (ve ilavelerin) çok da eskiye dayanmadığını ayrıca Ali b. Müslim'in "فلما أخذتُ النَّاسُ التَّصْرِيفَ" *İnsanlar/ilgililer sarf ilmini ortaya koyduklarında* şeklindeki sözünden de zaten bunun kastedildiğini ve bu ilmin, sahibini ölümsüzleştirecek düzeyde kıymetli olmadığını gösteren rivayetlerin en açık ve anlaşılır olanı Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *Mecâlisü'l-'Ulemâ* adlı eserinde Ebu Abdillâh Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî'den (ö. 310/922) naklettiği şu rivayettir:

لم يكن أحدٌ بالتَّحْوِ أعلمُ من أبي عمرو بن العلاء، فقال الأحمر: لم يكن أبو عمرو يعرف التَّصْرِيفَ، فقال اليزيدي: ليس التَّصْرِيفُ مِنَ التَّحْوِ فِي شَيْءٍ، إِنَّمَا هُوَ شَيْءٌ وَلَدْنَاهُ نَحْنُ وَاصْطَلَحْنَا عَلَيْهِ، وَكَانَ أَبُو عَمْرٍو أَتْبَلَ مِنْ أَنْ يَنْظُرَ فِيمَا وَلَدَ النَّاسُ "Nahiv ilmini" Ebû Amr b. el-Alâ'dan daha iyi bilen hiçkimse yoktur. (Bununla birlikte) Halef el-Ahmer onun sarf ilmini bilmediğini söyler. el-Yezîdî ise şöyle der: Nahiv ilmine kıyasla sarf ilmi o kadar da kıymetli değildir. Ayrıca sarf ilmini biz daha sonraları oluşturup üzerinde ittifak ettik. Ebû Amr da insanların sonradan oluşturduğu .(şey(ler)e itimat etmeyecek kadar asildir." (ez-Zeccâcî, ts: 171

Muâz el-Herrâ'nın çok fazla sarfî alıştırmaya ve araştırmalarla ilgilendiğine yönelik zikrettiğimiz bu rivayet ve bilgiler insanlara, onun sarf ilminin sahibi/kurucusu veya bu ilimde mutlak otorite ve önder olduğunu düşündürmüştür. Nitekim Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Tabakâtü'n-Nahviyyîn vel-Lüğaviyyîn* adlı eserinde Abdülmelik b. Mervân'ın eğitmeni Ebû Müslim'in, sarf ile ilgili yeni yeni şeyleri ortaya atmalarından dolayı nahivcileri sözvdüğü hadiseyi¹¹ rivayet ettikten sonra şöyle der: *وَمِنْ هُنَا لَمَحْتُ أَنْ أَوَّلَ مَنْ وَضَعَ التَّصْرِيفَ مُعَاذٌ: "Aktarılan rivayetten hareketle Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğunu fark ettim." (es-Süyûtî, 1964: II, 291).*

Hâlbuki gözlemlediğimiz kadarıyla hâdisede sarf ilmi ile ilgili bir

10 Ebû Müslim'in nazımsal eleştirilerini ve Muâz el-Herrân'ın bu eleştirilere nazımsal bir şekilde cevap verdiğini 30. dipnotta aktarmıştık.

11 Bizim bir önceki sayfada ele aldığımız, İbnü'l-Kıftî'nin *Enbâhi'n-Nuhât* adlı eserindeki hadise.

şeyler söyleyen ve ortaya atan ilk kişinin Muâz el-Herrâ olduğunu gösterecek herhangi bir bilgi yok. Süyûtî'nin görüşünden de Muâz el-Herrâ'nın çok fazla sarfî alıştırma ve araştırmalarla ilgilendiği şeklindeki bir görüşün ötesinde bir şeyin aranması da doğru değildir. Ayrıca bu anlam (Muâz el-Herrâ'nın çok fazla sarfî alıştırma ve araştırmalarla ilgilendiği şeklindeki anlam) İbn Müslim'in (Ali b. Müslim b. el-Heysem'in) فَلَمَّا أُحْدِثَ النَّاسُ التَّصْرِيفَ "İnsanlar tarafından sarf ilmi ortaya konulduğunda" şeklinde² ki ifadesi ve Ebu Abdillah Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî'nin "Sarf ilmini biz daha sonraları oluşturup üzerinde ittifak ettik" tarzındaki açıklamalarından kast edilen anlamın ta kendisidir.

Şüphesiz ki sarf ilmi (التصريف) ve Sîbeveyhi'nin eserinde yer alan bu ilimle ilgili bir takım konular, âlimler tarafından bilinen ve tanımlanan ilimdir, yoksa Muâz el-Herrâ'nın yaptığı gibi realitede karşılığı olmayan bazı örnekler ve bu örneklerin çoğaltılmasıyla sarfî ölçütün (الميزانُ الصَّرْفِي) bilinmesi için insanların üzerinde kafa yorduğu alıştırma ve araştırmalar değildir ki bu alıştırma ve araştırmalar muhdes (yeni ortaya atılan şeyler) sayıldığı için Ebû Amr b. el-‘Âlâ bunlara tenezzül etmemiştir. Dolayısıyla bizler çok iyi biliyoruz ki gereksinimleri aynı olduğu için sarf ilmi nahiv ilmiyle beraber ortaya çıkmıştır. Fakat sarf ilmi (الصرف-التصريف) müstakil bir isimle anılmadığı gibi müstakil bir kitabı da (o dönemde) mevcut değildi.

Eğer yaygınlaşan dil hatası (اللحن) Kur’ân lügatını ve insanların dilini korumak için nahiv ilminin oluşturulmasının sebebi ise kim iddia edebilir ki bu hatalar sadece irâb hareketlerinde olmuştur? Zira lahnın yeni yeni ortaya çıktığı dönemde zikredilen hata örnekleri (أمثلة الخطأ) gramatik ve anlatımsaldır. Nitekim Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhîz'in *el-Beyân ve t-Tebyîn*, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin *Tabakâtü'l-Lüğaviyyîn ve 'n-Nahviyyîn*, Ebü't-Tayyîb el-Lüğavî'nin *Merâtibü'n-Nahviyyîn* adlı eserlerinde savduğumuz görüşü doğrulayan açıklamalar mevcuttur. Ebü't-Tayyîb el-Lüğavî, 1974: 8; el-Câhîz, 1948: II, 212; ez-Zübeydî, 1995: 15; Hüseyin Nassâr, 1956: I, 24).

Ayrıca (ilk dönemlerde) "et-tasrîf"(التصريف) kavramı da bilinmiyor değildi. Zira Sîbeveyhi bu isimlendirmenin nahivciler tarafından yapıldığını aktarmaktadır. (Sîbeveyhi, 1402/1982: II, 315). Binaenaleyh Sîbeveyhi'ye göre tasrîf (التصريف), aşırıya kaçmamak kaydıyla bu ilmin ölçüt ve kurallarıyla beraber uygulama bazındaki meselelerdir. Bu metot daha sonraları Ebû Osmân el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) *et-Tasrîf'* adlı eserinde takip ettiği metottur. İbn Cinnî'nin, Mâzinî'nin *Tasrîf'* ini şerhettiği ve uygulamaya yönelik konularını nasıl gerçekleştirdiğini açıklayan *el-Münsîf'* adlı eserinde takip ettiği metot da aynı metottur. (İbn Cinnî, 1954: I, 44-45).

el-Eğânî adlı eserin müellifi (olan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî) nin Yu-

nus b. Habib'in (ö. 182/798) diliyle aktardığı ve Anbesetü'l-Fîl, Meymûn el-Ekran, İbn Ebî İshâk el-Hadremî, İsa b. Ömer ve Ebû Amr b. el-'Alâ'ya dayandırılan rivayet, sarf ilminin erken dönemde ortaya çıktığını gösterdiği gibi bu alandaki çalışmaların ve kullanılagelen kavramların en bariz delilini de teşkil eder. Zira ilgili rivayete göre onlar Arap diline bir istikrar kazandırarak bir kelimeyi bile vezinsiz bırakmayacak şekilde bu dilde bulunan (tüm) isim ve fiillerin kiplerini vaz' etmiş; salimi salime, muzaafi muzaafa, muteli mutele, ecvefi ecvefe, yâ'lı olanı yâ'ya, vâv'lı olanı da vâv'a ilhak etmişlerdir.

Ebü'l-Ferec şöyle der: "Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî, amcası el-Fazl'dan, el-Fazl İshâk b. İbrahim'den, o da Ebû 'Ubeyde'den şu rivayeti aktarmıştır:

Bir adam Yunus b. Habib'e gelerek *مَنْ أَشْعُرُ الثَّلَاثَةِ* "üçünden hangisi en usta şairdir?" dedi, Yunus da "Ahtel'dir" dedi. Biz, "bu üç kişi kimdir?" dedik, o, "kim olduğu fark etmeksizin üç kişi (şair) zikredildiğinde Ahtal onların en iyisidir" diye karşılık verdi. Biz, "bu rivayeti kim(ler)den aktarıyorsun" dediğimizde ise o, kelamı (dili) düzene sokup istikrara kavuşturan İsa b. Ömer, İbn Ebî İshâk el-Hadremî, Ebû Amr b. el-'Alâ', Anbesetü'l-Fîl ve Meymûn el-Ekran'dan dedi. (Ebü'l-Ferec şöyle devam eder:) Bu rivayeti Ahmed b. Abdülaziz de aktarmıştır ve onun rivayetine göre de Ebû 'Ubeyde Yunus'tan aynı şeyleri nakletmekle beraber *لا كأصحابك* "ne bedevi ne de nahivci olmayan senin bu arkadaşların gibi değil" ibaresini de eklemiştir. Daha sonra ben (Ebû 'Ubeyde) Yunus'a soru soran adama, "Ona sor! Neye göre Ahtal'ı tercih ediyorsun?" dedim, (adam Yunus'a bu soruyu sorduğunda) o da, "Ahtal'ın kasidelerinin daha uzun olduğunu, şiir yazma hususunda çok titiz davrandığından dolayı da şiirlerinde kusur ve aşırıçılık yoktur" şeklinde cevap verdi. (Bu sırada) Ebu Vehb ed-Dekkâk, "Ama Hammâd ve Cennâd¹² onu (Ahtal'ı) beğenmiyorlar" dedi. O da şöyle bir karşılık verdi: Hammâd ve Cennâd da kim oluyorlar? Ne nahivci ne de bedavidirler, ayrıca kesir (sayıları) bölemedikleri gibi fasih bir şekilde de konuşmıyorlar. Ben ise sana (hicri) doksan hatta daha yukarı yıllarda yaşayan nesilden söz ediyorum ki onlar bir kelimeyi bile geride bırakmayarak kelamı (dili) düzene sokup istikrara kavuşturan ve kiplerini vaz' edenlerdir. Salimi salime, muzaafi muzaafa, muteli mutele, ecvefi ecvefe, yâ'lı olanı yâ'ya vâv'lı olanı da vâv'a ilhak edip bir kelimeyi dahi

12 Tam ismi, Cennâd b. Vasil'dir. Ahbar ve şiir ravilerindedir. Arapçaya dair hatırı sayılır bir bilgiye sahip değildir. Şiirleri tahrif ederek vezinlerini de bozan birisi olarak bilinir. Ayrıca farklı aruz türlerini birbirine karıştırmakla da bilinmektedir. (Yakut el-Hamevî, 1980. VII, 206).

gözden kaçırmayanlar da onlardır. Hammâd ve Cennâd'ın ilmi ne ki?" (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, ts. VIII, 419).

Bu rivayet, erken dönemde sarf ilmi alanında önemli gayret ve çalışmaların yapıldığını gösteren açık bir delildir. Ayrıca ben, sarf ilmi tarihinde söz konusu rivayetten daha eski, daha ikna edici ve bu alanda kullanılan kavramların daha net bir şekilde tespit edilebileceğini gösteren bir delile rastlayamadığımı söyleyebilirim. Zira Yunus b. Habib'in zikrettiği kişilerin tümü mütekaddimîn âlimlerdendirler ki, Anbesetü'l-Fîl ve Meymûn el-Akran, hicri 69 yılında vefat eden Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin öğrencilerindendirler. İbn Ebî İshâk el-Hadremî, hicri 117, İsa b. Ömer hicri 149 ve Ebû Amr b el-'Alâ' da hicri 154 yılında vefat etmiştir.

Eğer bu rivayet doğruysa ki elimizde doğru olmadığına yönelik bir kanıt yoktur, o zaman söz konusu rivayet, sarf ilmi ile ilgili çalışmaların Ebü'l-Esved ve öğrencileri döneminde yapıldığını açık bir şekilde gösterdiği gibi Ebü'l-Esved'in öğrencilerinden ilk tabakanın (الطبقة الأولى) sarf ilmini daha ileri bir boyuta taşıdıklarını da göstermektedir. Aynı zamanda (o dönemde) salim, muzaaf, mutel, ecvef, benâtü'l-yâ (بنات الياء) ve benâtü'l-vâv (بنات الواو) gibi birçok sarf kavramının bilindiği ve sıklıkla kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Tüm bunlar bizim de (yukarıda) belirttiğimiz şekilde dili önemseme, koruma altına alma, ölçütler dâhilinde kurallarını belirleme gibi eylemlerin sadece hareketlerin konulması ve irabın tespitine dayanan nahvi birer faaliyet olmayıp aksine dilin sözcükleri ve bu sözcüklerin yapısını ve irab hareketlerini kapsayan ve söz konusu dönemde bilinen ve gittikçe yaygınlaşan lahn türleriyle ilgili faaliyetler olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte erken dönemde yaşamış olan nahivcilerin yapmış oldukları faaliyetler, dili korumaya yönelik tüm çabaları kapsamaktadır. Ayrıca bu faaliyetler bireylerin kullandığı sözcükler ve bu sözcüklerin anlamlarıyla birlikte yapısalıkları ve irab hareketleri konusunda bu minvalde hareket etmelerine yardımcı olmak için yapılmıştır.

Bu bağlamda şunu söyleyebilirim: Sîbeveyhi'nin kitabında yer alan nahiv kurallarıyla ilgili gördüğüm bilgilerden ne anladıysam söz konusu kitapta bulunan sarfî ölçütün (الميزان الصرفي) açıklanması, zait harflerin belirlenmesi, i'lâl ve ibdal'ın bazı kurallarının anlatılması, isim ve fiillerin kiplerinin tayin edilmesi, sarfî/morfolojik illetlerin ortaya konması, sarfî kıyasın yapılması ve bazı sarfî alıştırmaların pratiğinin uygulanması gibi bilgilerden de o şeyi anlıyorum ki o da bu ilmin tarihi serüveninde tüm bu zikredilmiş olan kaide ve kuralların bazı merhalelerden geçtiğidir. Dolayısıyla Sîbeveyhi (sadece) bu bilgileri bir araya getirerek toplamış, düzene sokmuş ve emsalsiz bir şekilde (okuyucuya) sunmuştur. Ayrıca Sîbeveyhi'nin kitabı Arapçaya dair günümüze ulaşan ilk kitaptır ama bu ilklik

reel ve zamanlama olarak bir ilklik değildir. (Mâzin el-Mübârek, 1981: 44). İşte tüm bu aktarılanlar Süyûtî'nin *في أول من تحدث في معاذا الهراء كان أول من تحدث في* "Sarf ilmi hakkında ilk konuşan kişi Muâz el-Herrâ'dır." şeklindeki anlayış ve çıkarımını çürütmektedir.

Kuşkusuz Sîbeveyhi'den sonra gelen dilci ve gramerciler de onun (sarf ilmine dair) eserinde ele aldığı konuları benimseyip bunları şerhetmiş ve tasnife tutmuşlardır ki gördüğümüz kadarıyla Sîbeveyhi'nin *el'-Kitab*'ında bu konular bir hayli fazladır. Ayrıca vakıf olduğumuz kadarıyla ilk eser sahipleri başlangıçta Arapçaya dair tüm ilim dallarında, ilgili tüm konuları kapsayıcı olan eserler değil aksine cüziyâta (belli bir alana/noktaya) yönelik eser yazmışlardır. Dolayısıyla bizler bu yaklaşımı dil ile ilgili risaleler (الرسائل اللغوية) ve harf ve edatlarda gördüğümüz gibi bazı nahiv konularında da görmekteyiz.

Sarf ilmi doğrultusunda yazılan ilk eserlerde de durum aynıdır. Yani âlimler cüzi konularda risaleler ve kitaplar yazmayı yeğlemişlerdir. Örneğin Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820) *el-Mesâdir* (المصار) ismiyle birer eser yazmışlardır. Ebû Cafer er-Rü'âsî (ö. 190/806) *el-İfrâd* (الإفراد), *el-Cem'* (الجمع) ve *es-Tasğîr* (التصغير) başlıklarıyla üç tane eser yazmıştır. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın da *et-Tasrîf* (التصريف), *el-Cem' u ve 'l-Tesniyye* (الجمع والتثنية), *el-Müzekker ve 'l-Müennes* (المذكر والمؤنث) ve *el-Maksûr ve 'l-Memdûd* (المقصور والممدود) başlıklarıyla yazdığı eserleri bulunmaktadır. Ebû Ali Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr (ö. 210/825) *fe'altu ve ef'altu* (فعلت و أفعلت); Ebû Ömer Salih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840) *el-Ebniyye* (الأبنية) ve *et-Tesniyyetu ve 'l-Cem'* (التثنية والجمع); İbnü's-Sikkît (ö. 244/859) ise *el-Kalb ve 'l-İbdâl* (القلب والإبدال) adında eser telif etmişlerdir. Fakat biz hicri 249 yılında vefat eden Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî'den önce sarf ilmini nahiv ilminden ayırıp ve bu ilmin bütün konularını müstakil bir kitapta toplayan bir âlim tanımıyoruz ki kendisi (daha önce de belirtildiği gibi) İbn Cinnî tarafından şerhedilen *et-Tasrîf* adlı eserini bu şekilde kaleme almıştır.

Sarf ilmiyle ilgili Ebü'l-Hasan Said b. Mes'ede el-Ahveş el-Evsat'a (ö. 215/830) ait olduğu söylenen bir kitaptan da söz edilmektedir. (İbnü'l-Kıftî, 1986: II, 42). Kisâî'nin arkadaşı olan Ali b. Hasan el-Ahmer'in (ö. 194/810) de bu alanda bir kitap yazdığı söylenmektedir ki her ikisi de Mâzinî'den daha önce yaşamışlardır. (es-Süyûtî, 1964: I, 433; II, 109). Fakat (sadece), bizim bildiğimiz ve İbni Cinnî'nin de şerhettiği Mâzinî'nin (söz konusu) kitabı geride kalmıştır (varlığını sürdürmüştür).

Öte yandan yukarıda zikredilen risale ve kitaplarla yetinilmemiş ve özellikle sarf ilminin belli alan ve konularında eserler yazılmaya devam edilmiştir. Nitekim Ebû Said el-Asma'î (ö. 216/831), el-Kâsım b. Sellâm

(ö. 224/839), el-Müfaddal b. Seleme (ö. 300/903), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbn Vellâd et-Temîmî (ö. 332/944), İbn Dürüsteveyh (ö. 347/958) ve İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *el-Maksûr* (المقصور) ve *el-Memdûd* (الممدود) ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Ayrıca diğer sarf konularının yanı sıra *fe'ale ef'ale* (فعل أفعال), *Kalb* ve *'l-İbdâl* (القلب والإبدال), *iştikâk* (الإشتقاق), *elifât* (الألفات), *müzekker* (المذكر) ve *müennes* (المؤنث) ile ilgili birçok eser telif edilmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Kûtiye (ö. 376/987), Ebû Osmân el-Me'âfirî es-Serekustî olarak bilinen İbnü'l-Heddâd (ö. 400/1010), *el-Umde fî Tasrîfi 'l-Ef'âl* (العمدة في تصريف الأفعال) adlı eserin sahibi Abdülkâhîr el-Cür-cânî (ö. 471/1078) ve *Ebniyetü 'l-Esmâ-i ve 'l-Ef'âl-i ve 'l-Mesâdir* (أبنيّة الأسماء والأفعال والمصادر) adlı eserin sahibi İbnü'l-Kattâ'm (ö. 515/1121) özellikle fiillerle ilgili yazdıkları eserler de zikredilmeye değerdir.

Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) gerek et-Tekmile adlı eserinde aktardıklarına gerekse onun öğrencisi olan İbn Cinnî'nin birçok eserinde yer verdiği birçok teorik görüş ve pratik örneklere bakılarak onun sarf ilminde inkâr edilemeyecek bir üstünlüğünün olduğu sonucuna varılabilir. İbn Cinnî de sarf ilmi konusunda en mahir âlimlerden biri sayılmaktadır ki kendisinin bu ilmin ölçütlerini belirleyip kural ve hükümlerini açıklaması da bunu göstermektedir. Kuşkusuz o *et-Tasrîfü 'l-Mulûkî* (التصريف الملوكي), Mâzinî'ye ait tasrîf kitabının şerhi olan *el-Münsif* (المنصف), *el-Hasâis* (الخصائص), *Sirru Sanâ'ati 'l-İ'râb* (سر صناعة الإعراب) ve *el-Muhtesib* (المحتسب) adlı eserlerin müellifidir. Bu eserler İbn Cinnî ve onun hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin sarf ilmiyle ilgili ifade ettikleri görüş ve yaklaşımlarla doludur. İbn Cinnî, sağîr, (küçük) kebîr (büyük) ve ekber (en büyük) şeku linde üçe ayırdığı iştikâk'a da ayrı bir ilgi duymuş ve sarf âlimleri arasında bu konuya en fazla önem veren kişi olmuştur. Yâkût el-Hamevî onun bu ayrıcalıkla yanını şu ifadelerle açıklamıştır: *اعتنى ابنُ جنى بالتصريف، فما أحدٌ أعلم، ولا أقومٌ بأصوله وفروعه، ولا أحسنُ أحدٌ إحصائه في تصنيفه* "İbn Cinnî sarf ilmine (çok fazla) önem göstermiştir. Dolayısıyla bu ilmi ondan daha iyi bilen, aslını ve fûruunu daha sağlamlaştıran ve tertib ve düzenini onun gibi güzelleştiren hiç kimse yoktur."

İbn Cinnî, Arapçayla meşgul olan herkesin sarf ilmine daha çok ihtiyaç duydukları yönünde bir görüşe sahiptir. Çünkü ona göre sarf ilmi Arapçanın ölçütüdür. Ayrıca zait harflerin tespit edilmesi açısından Arap kelimelerinde yer alan sözcüklerin kökeni sadece bu ilimle bilindiği gibi iştikâk metodunun anlaşılmasına da ancak bu ilimle ulaşılabilir. (İbn Cinnî, 1373/1954: I, 2). O, sarf ilminin, sözcüklerin bizzat sabit yapısıyla, nahiv ilminin de sözcüklerin değişkenlik durumlarıyla ilgilendiğinden hareketle nahiv ilmini öğrenmek isteyen birisinin öncelikle sarf ilmini öğrenmesi gerektiği yönünde bir kanaate de sahiptir. Çünkü bir şeyin kendisine özgü sabit yapısının, o şeyin değişkenlik arz eden durumlarına göre asıl

olması daha tutarlıdır. Fakat bu minvalde bir ilim dalının zorluğundan dolayı ilk önce nahiv sonra da sarf ilmi öğrenile gelmiştir ki yeterli düzeyde öğrenilen nahvin sarf ilminin hazırlığı, amaç ve gayelerini öğrenme hususunda ise yardımcısı olabilirsiniz. (İbn Cinnî, 1954: I, 4-5).

İbn Usfûr da (daha önce belirtildiği gibi) *أَنَّ التَّصْرِيفَ أَشْرَفُ شَطْرِي الْعَرَبِيَّةِ وَأَعَمَّضُهُمَا* “Şüphesiz ki tasrif (sarf ilmi), Arapçayı oluşturan iki bölümlün en değerlisi ve en kapalı olanıdır.” demek suretiyle İbn Cinnî ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır. (İbn ‘Usfûr, 1979: 27). O, nahivcilerin, zorluktan dolayı sarf ilminden çekindikleri ve onlardan sadece az bir kesimin bu alanda eser yazdığı konusunda da İbn Cinnî ile hemfikirdir. (İbn ‘Usfûr, 1979: 22).

İbn Cinnî Mâzinî’nin kitabına övgüler yağdırarak kendisini bu kitabı şerh etmeye iten nedeni(ise) şu şekilde açıklar:

Şerh etmeye başladığım bu kitabın, hem gereksiz uzatmalardan yoksun bir şekilde son kısma ve öz olması, hem de müteahhirin ve müteahhirin âlimlerin kullanmış olduğu zor ve kapalı sözcükleri barındırmaması bakımından sarf alanında yazılmış olan eserlerin en güzeli, en isabetlisi ve en sağlam olduğu için anlaşılabilir durumda olan yerlerini detaylı bir şekilde açıklamaya özen gösterdim. (İbn Cinnî, 1954: I, 5).

İbn Cinnî bu hususta şöyle bir açıklama daha yapar:

Bu, merhum Ebû Osman Bekr b. Muhammed b. Bekiyye el-Mâzinî’nin sarf ilminde yazmış olduğu eserini, asli konularının tahkimi ve yan meselelerinin kavranılması açısından şerh etmeye çalıştığım bir kitaptır. Yüce Allah’ın inayeti ve desteğiyle Mâzinî’nin bu kitabını tüm kapalı ve açıklanmaya muhtaç konularının yanı sıra aralarında birçok yönden benzerlik bulunan konularını da geniş bir şekilde izah ettim ki bu kitap kendi kendine yetinsin ve türünde bir öncü olsun. (İbn Cinnî, 1954: I, 1).

Gerçekten de İbn Cinnî gerek sarf ilmindeki asli konuların tahkimi gerek yan meselelerin kavranılması gerekse kapalı ve açıklanmaya muhtaç yerlerin izah edilmesine yönelik söylediği bu sözünü tutmuştur. Hiç kimse onun bu alandaki konumuna ulaşamamıştır. Onun, hicri dördüncü yüzyılda genel olarak dil ilimleri özelde de iştikakın ilerleme ve gelişimindeki rolü inkâr edilemez.

2.1. İbnü'l-Müeddib ve Dekâikü't-Tasrîf Adlı Eserinde Kullandığı Kavramlar

Elbette ki sarf ilminin tarihi seyrine dördüncü yüzyılı takip eden dönemler itibariyle de bakmamız gerekir. Fakat biz dördüncü yüzyıl sarf âlimlerinden birisi hakkında konuşmayı daha uygun görüyoruz ki kendisi gerek şöhretten gerekse yazar ve araştırmacıların eğilimlerinden yeterince payını almamıştır. Şüphesiz ki o, *Dekâikü't-Tasrîf* (دقائق التصريف) adlı eserin yazarı el-Kâsım b. Muhammed b. Said el-Müeddib'ten başkası değildir. Biz İbnü'l-Müeddib'in vefat tarihini bilmiyoruz ama kendisi söz konusu eserinin sonunda hicri 338 yılında bu kitabı bitirdiğini açık bir şekilde ifade eder. Ayrıca o duayenlerle (الفحول) aynı çağı paylaşma sıkıntısına düşer olup şöhretleri gizli kalan diğer birçok şair ve âlimle aynı kaderi paylaşmıştır. Tıpkı Cerîr b. Atiyye (110/728/?), Ferezdak (ö. 114/732), Ahtel (92/710-711), Ebû Temmâm (ö. 231/846), Ebü't-Tayyîb el-Mütebbî (354/965) ve Ebü'l-Alâ' el-el-Ma'arrî'nin (ö. 449/1057) çağdaşları olan şairler ile Ebû Alî el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin çağdaşı olan gramercilerin şöhret sıkıntısı çekmesi gibi. Dolayısıyla dasöz konusu dönem tamamıyla bitmeden bun şair ve gramercilerin namları yeterince yayılmamış eserleri de çok fazla rağbet görmemiştir.

İbnü'l-Müeddib *Dekâikü't-Tasrîf* adlı eserinde sarf illetleri çok fazla ele almış ve geçmiş dönemlerdeki âlimlerin bu konudaki tüm delillerini nakletmiştir. O, bu eserde Halil b. Ahmed er-Rüâsî, Sibeveyhi, Kisâî, Ferrâ, Asma'î, İbnü's-Sikkît, es-Sicistânî ve daha birçok dilci ve gramercinin görüşünü aktardığı gibi Kur'ân, Arap lehçeleri ve şiir beyitlerinden de hatırı sayılır düzeyde istişhad toplamıştır.

Kuşkusuz biz bir sarf kitabı olarak *Dekâikü't-Tasrîf*¹³ adlı eserde yöntem, istişhâd ve kavramlar açısından benzersiz bir üslûp gördük. Bu, onun sarf konularını düzenlemesinde de açıkça görülmektedir ki bu konuları anlatırken bazen nahiv ilminden bir takım kural ve hükümlere de değinir. İbnü'l-Müeddib başkalarında göremediğimiz istişhâd örneklerini vermekler eşsiz olduğu gibi hiçkimsenin kullanmadığı bir takım kavramları kullanması hususunda da eşsizdir. Aslında bu kavramlar o dönemin ürünü de olabilir ama diğer kavramlar kadar yaygınlaşır tanınmamışlardır.

13 Bu kitap Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hâtem Sâlih ed-Dâmin ve Hüseyin Tural'ın tahkikiyle 1987 yılında el-Macma'î'l-İlmî el-'Irâkî yayınevi tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Hâtem Sâlih ed-Dâmin söz konusu kitabı tek başına tahkik edip yeniden neşredilmesi için aynı yayınevine teslim etmiştir. Fakat hâlâ neşredilmemiştir. (Mâzin el-Mübârek bu makalesini 2000 yılında yazdığı için Hâtem Sâlih ed-Dâmin tarafından tahkik edilen nüshanın hâlâ neşredilmediğini söylemiştir. Dolayısıyla kitabın baskısının 2004 yılında Dımaşk Dârü'l-Beşâir yayınevi tarafından yapıldığını kaydetmek istedik ki yanlış bir anlaşılma olmasın.)

İbnü'l-Müeddib'in kullandığı kavramlar arasında ilk olarak *nasbe* (النسبة) kavramı göze çarpmaktadır. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 15). Zira kendisi *إذا أخبرت عن الرجل بالفعل الماضي قلت فعل ينصب الفاعل* şeklinde ifadesinde fetha yerine “nasb” kavramını tercih etmiştir. O, *وتقول في الاستفهام هل عندك ماء، ونصبت الباء لأنه جواب للاستفهام بالفاء* tarzındaki ifadesinde yine “nasb” kavramını kullanmıştır. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 35). İbnü'l-Müeddib, *نُصِبَ آخرُ الماضي لخروجه من الوصف، ووصفه الحادثة التي تلت أوله، وذلك أن للأسماء أوصافاً تكون الأسماء مرتفعة بها، فكذاك للأفعال أوصافاً ترتفع هي بها* şeklindeki açıklama masında ise “nasb” kavramının yanı sıra “el-vasf” ve “el-hâdîse” kavramları da yer vermiştir. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 17).

en-nass (النَّصَن), *el-mümessil* (الممَّثَّل) ve *er-râhin* (الرَّاهِن) kavramları da İbnü'l-Müeddib'in kullandığı kavramlardandır. Kendisi mazi fiilini çeşitlere ayırırken *en-nass*, *el-mümessil* ve *er-râhin* şeklinde bir takım yeni kavramlar kullanır. Binâenaleyh ona göre fiil hem lafız hem de mana olarak geçmiş zamanı belirtiyorsa “nass”, lafız itibarıyla mazi olduğu halde manası geleceğe münhasır ise “mümessil”, anlamsal açıdan asla değişime uğramadan sadece bir tek durumu karşılması halinde ise “râhin” olarak adlandırılır. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 17-19).

Ayrıca mâzî fiili *el-vâcib* (الواجب), *el-â'ir* (العائر) ve *el-mu'arrâ* (المعرى) olarak da adlandırılmıştır. Dolayısıyla fiil geçmiş zamanda gerçekleştiği için “mazi”, müdahale edilemez bir şekilde tamamıyla olup bittiği için de “vâcib” olarak adlandırılabilir ki buradaki vâcib kavramı Arapların *وجب علينا الحائط* “Duvar üzerimize düştü; وجبت الشمس “Güneş battı” ve *وجب البيع* “satış tamamlandı” ifadelerinde geçen vâcib sözcüğüyle aynı anlamı karşılar.

Mazi fiili için kullanılan kavramlardan diğer ikisi *el-â'ir* (العائر) ve *el-mu'arrâ* (المعرى) kavramlarıdır. Binâenaleyh bu fiille belirtmek istenen olay geriye dönük sürekli daha öteye akıp gittiği için bu durum *el-â'ir* (العائر) sözcüğüyle belirtmek istenmiştir. Zira *‘ârê* (عار) fiili gitti (ذهب) anlamına da gelmektedir. Bundan dolayıdır ki Araplar, başını alıp çölde sağa sola giden yabancı eşek ve ata ‘ayr (عير) derler. Mazi fiilinin “el-mu'arrâ” olarak adlandırılmasının sebebi ise kendisinde etki bırakan/âmel eden edatlardan yoksun olduğu gibi zait harflerden de yoksun olması gerçeğidir. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 26-27).

İbnü'l-Müeddib *el-ğâbir* (الغابر) ve *elifü'l-‘ibâre* (ألف العبارة) tabirini de zaman zaman kullanır. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 101). O, söz konusu eserinde *el-mültevi* (الملتوي), *el-muvâ'î* (المواي), *el-mefkûk* (المفكوك), *es-sahîh* (الصحيح), *es-sekîm* (السقيم) ve daha birçok değişik kavrama da yer verir. Ona göre, iki illet harfi arasında sahih bir harf bulunan fiillere (وجي gibi) mültevi denir. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 346). Söz verdi, veriyor

anlamına gelen *وَأى يئي* fiillerden anlamca alınmış olan *el-müvâ'î* kavramının isimlendirilmesinde de doğrudan talaffuz esas alınmıştır. Tıpkı havalandığı zaman *قطا قطا* şeklinde ses çıkartan kuşun “*el-Kutât*” (القطاة) olarak isimlendirilmesi gibi. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 354). Aynı cinsten iki harfin arasında farklı bir harfin bulunması durumu ise (سلس و قلق) fiilleri gibi) “*el-mefkûk*” tabiriyle dillendirilmiştir. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 359).

Aslında İbnü'l-Müeddib'in *Dekâikü't-Tasrîf* adlı eseri muhakkıkların (edisyon kritiği yapanların) muhafaza altına aldığı bir el yazması nüshası ya da biyografi ve tabakât kitaplarında yazarlarının ismiyle birlikte zikredilen kayıp sarf kitaplarından sadece birisidir. Tıpkı bildiğimiz nahiv kitaplarının tüm yazarların yanında uzun bir süre kalması gibi ki bu kitaplarda Sîbeveyhi'nin eserinde görülen metodun aynısı yani sarf konularının nahiv konularıyla içiçeliği göze çarpmaktadır.

Buradan hareketle sarf alanında telif edilmiş olan eserlerin şu üç yöntemle ele alındığını söyleyebiliriz:

Birincisi, sarf ilmi konularının nahiv ilmi konularıyla beraber ya içiçe ya da nahiv konularına ek bir şekilde ele alındığı yöntemdir. Bu yöntem Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, İbn Yâ'îş'in *Şerhu'l-Mufassal*'ı, İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'i, İbn Hişâm'ın *Evdahü'l-Mesâlik*'i ve Süyûtî'nin *Hem'u'l-Hevâmi*'nda uygulandığı gibi *Şerhu'l-Eşmûni* ve *Hâşiyetü's-Sabân* adlı eserlerde de uygulanmıştır.

İkincisi, ez-Zeccâc, İbnü's-Serrâc, İbn Dürüstevayh, İbn Sîde ve makalede ismi geçen diğer birçok gramerci tarafından sarf ilminin sadece belli konuları çerçevesinde risâle ve normal sarf kitapları şeklinde telif edilmiş eserlerde görülen yöntemdir.

Üçüncüsü ise sarf konularının tamamıyla nahiv konularından ayrı bir şekilde müstakil bir kitapta ele alındığı Ebû Osmân el-Mâzîni'nin yöntemi. Bu, İbn Cinnî'nin *el-Münsif*, el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Nüzhetü't-Tarf fi İlmi's-Sarf* ve İbn Yâ'îş'in, İbn Cinnî'nin *et-Tasrîfü'l-Mülûki* adlı eserinin şerhinde izlediği yöntemdir. Bu yöntem sarf ilminde *el-'İzi* adlı eserin sahibi İbrahim b. Abdülvahab ez-Zencânî (ö. 655/1257), Radiyüddîn el-Esterebâdî ve Ahmed b. el-Hasan el-Cârberdî (ö. 746/1346) gibi âlimlerce şerhedileneş-Şâfiye isimli eserin sahibi İbnü'l-Hâcib tarafından da benimsenmiştir. eş-Şâfiye, *Muğni'l-Lebib*'in sahibi İbn Hişâm (ö. 761/1360) tarafından *Umdetü't-Tâlib fi Tahkiki Sarf-i İbni'l-Hâcib* başlığıyla şerhedildiği gibi Nükrahâr (نقره كار) olarak tanınan Abdullâh b. Muhammed (ö. 776/1375) tarafından da şerhedilmiştir. Şeyh Zekeriyâ el-Ensârî, (ö. 926/1520) de *el-Menâhicü'l-Kâfiyye fi Şerhi's-Şâfiyye* başlığıyla eş-Şâfiye'yi şerhedenler arasındadır.

Sarf ilmine ilgi duyup bu alanda eser yazanlar arasında oldukça popüler olan diğer bir âlim, *el-Mumti 'fi 't-Tasrif* (المتع في التصريف) adlı eserin sahibi İbn Usfür'dur (ö. 669/1271). Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) onun kitabına, "müteahhirîn âlimlerce sarf ilmi alanında yazılmış olan en güzel kitaptır" şeklinde övgüler yağdırmıştır. Ayrıca Ebû Hayyân İbn Usfür'un *el-Mumti 'fi 't-Tasrif*'ini çok beğenmiş olmalı ki bu eseri *el-Mubdi ' (المبدع)* adı altında özetlemiştir. Aslında Ebû Hayyân'ın İbn Usfür ile ilgili gözlemlenen konumu tıpkı İbn Cinnî ile el-Mâzinî arasında görülebilen konum gibidir. Zira (İbn Cinnî'nin el-Mâzinî'nin Tasrîfi hakkında sarf ettiği ifadeler gibi) Ebû Hayyân da kendisini İbn Usfür'ün söz konusu eserini özetlemeye iten nedeni şu şekilde açıklar:

el-Mumti' (المتع) adlı eser sarf ilmi alanında tertipçe en güzel, öğretici olarak en öz, bölüm bütünlüğü olarak en kapsamlı ve anlaşıl-maya en yakın kitap olduğu için son derece veciz ibareler ve yaratıcı üsluplarla onun muhtevasını bu sayfalarda (eserde) zikretmeye çalıştık ve esere el-Mübdi'u'l-Mülâhhas mine'l-Mumti' (المبدع الملخص من المتع) ismini verdik." (İbn 'Usfür, 1979: 46, 47).

Bununla birlikte tüm güzel olan şeylerin kusursuz olduğu asla düşünülemez ki Celâlüddîn es-Süyûtî'nin *Büğye*'de belirttiği gibi İbn Hişâm el-Hadrâvî (ö. 646/1249), İbn Usfür'un *el-Mumti ' adlı eserini titizlikle incelemiştir ve en-Nakd ale'l-Mumti' (النقد على المتع) başlığıyla bir reddiye kaleme almıştır.*

Sarf alanında eser yazanlardan bir tanesi de *Elfiyye* adlı kitabın sahibi İbn Mâlik'tir (ö. 672/1274). Zira kendisi, *Îcâzü 't-Ta 'rif fi 'lmi 't-Tasrif* adlı eserin yanı sıra bir manzum eser olan ve çok sayıda da şerhi bulunan *Lâmiyetü 'l-Ef'âl* adlı eseri de kaleme almıştır. Ayrıca daha sonraları küçük hacimli ve sadece talebelere okutulmak üzere yazılan eserler de ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin en meşhuru eş-Şeyh Ahmed el-Hamlâvî'nin (ö. 1351/1932) *Şeze'l-'Arf fi Fenni'-s-Sarf* (شذ العرف في فن الصرف) adlı eseridir.

Bunların dışında kaleme alınan gramer kitaplarının çoğunda Sîbeveyhi'nin yöntemi görülmektedir ki bu yöntem yukarıda açıklanan üç yöntemin ilkidir. Başka bir ifadeyle nahiv ve sarf konularının birlikte işlendiği eserlerdeki yöntemdir.

Sonuç

Araştırmanın sonuçlarını şu şekilde maddelendirebiliriz:

a. Sarf ilminin ortaya çıkış süreci nahiv ilminin ortaya çıkış süreciyle doğrudan bağlantılıdır ve bu her iki ilim dalı Arapça ilmini (علم العربية) teşkil eder.

b. Sarf ilmi ile ilgili ilk çalışmalar Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin arkadaşları olan ve birinci tabakadan sayılan dilci ve gramerciler tarafından başlatılmıştır. Ayrıca bu tabaka hâlâ kullanılmakta olan ilgili kavramları da oluşturmuştur.

c. Muâz el-Herrâ, kesinlikle sarf ilminin kurucusu değildir. İnsanların Muâz el-Herrâ'yı sarf ilminin sahibi veya tek otoritesi olarak görmesi, onun araştırma bazında bu ilmin konularına ağırlık vermesinden kaynaklanmaktadır.

d. Araştırma, sarf ilmi ile ilgili telif edilmiş eserlerdeki yöntemi kategorize etmiştir ki bu eserlerin bazılarında sarf konuları nahiv konularıyla iç içe ele alınmışken bazılarında ise tamamıyla müstakildir. Ayrıca araştırma, nahiv alanında telif edilmiş olan bazı eserlerde bütün sarf konularının da işlendiği, bazılarında ise sarf konularının nahiv konularına ek bir şekilde ele alındığını ortaya koymuştur.

e. Sarf ilminin ölçütlerini belirlemesi, kaide ve kurallarını da çok detaylı bir şekilde açıklaması hasebiyle İbn Cinnî, bu ilmin en önemli ve en önde gelen âlimlerinden sayıldığı gibi İbnü'l-Müeddib'in *Dekâikü't-Tasrîf* adlı eseri de yöntem, istişhâd ve kavramsal açıdan bu alanda yazılmış olan en özgün eserlerden sayılmaktadır.

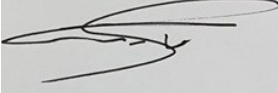
Kaynakça

- el-Câhız, Ebü Osmân Amr b. Bahr. (1948). *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Tahk, Abdüsselâm Muhammed Harun), Kahire.
- el-Esterebâdî, er-Radî. (1975). *Şerhu's-Şâfiye*, (Tahk, Muhammed Nur el-Huseyn-Muhammed ez-Zefzâf-Muhammed Muhyiddîn Abdülhamit), Bağdad: el-Mecma'u'l-İlmî el-İrâkî.
- el-Endelüsî, Ebü Hayyân. (1982). *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, (Tahk, Abdülhamit Seyyid Taleb), Kuveyt: Dâru'l-'Arûbe,
- el-Hamevî, Yâkût. (1980). *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (Tahk, İhsân Abbâs), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî,
- el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec. (ts). *el-Eğânî*, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- İbn 'Asâkir, Abdülkâdir Bedrân. (1932). *Tehzîbü İbni'l-'Asâkir*, Dımaşk.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn. (1993). *es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luga*, (Tahk. Ömer Faruk et-Tebbâ'), Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif.
- İbnü'l-Enbârî, Kemâlüddîn. (1985). *Nüzhetü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ*, (Tahk. İbrahim es-Sâmirâi), 3. Baskı, Ürdün: Mektebe-

tü'l-Mennâr,

- İbnü'l-Müeddib. (1987). *Dekâikü't-Tasrîf*, (Tahk, Ahmed Nâcî el-Kaysî-Hâtem Salih ed-Dâmin-Hüseyin Tural), Bağdad: el-Macma'u'l-ilmi el-İrâki,
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec, (1964). Muhammed b. Ebî Yakub, *el-Fihrist*, Kahire.
- İbn 'Usfûr, Ebü'l-Hasan. (1979). *el-Mumti' fi't-Tasrîf*, (Tahk, Fahrüddîn Kabâve), Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde,
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth. (1954). *el-Münsif*, (Tahk, İbrahim Mustafa-Ahmed Emîn), Mısır.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs. (1977). Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Tahk, İhsân Abbâs), Beyrut.
- İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Yusuf. (1986). *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, (Tahk, Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî ve Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye,
- es-Safedî, Salâhuddîn. b. Halil, b. Aybek. (2000). *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, (Tahk, Ahmet el-Arnâvût-Turkî Mustafa), Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut.
- es-Süyûtî, C. (1964). *Büğyetü'l-Vu'ât*, (Tahk, Ebu'l-Fazl, İbrahim), Kahire.
- Sîbeveyhi, Amr, b. Osman. (1982). *el-Kitâb*, (tahk, Abdüselâm Muhammed Harun), 3. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî.
- el-Lüğavî, Ebü't-Tayyib. (1974). *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 2. Baskı, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- el-Mübârek Mâzin. (1981). *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletü'n-Nahviyye Neş'e-tuhâ ve Tatavvuruhâ*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Nassâr, H. (1956). *Mu'cemu'l-'Arabî*, Mısır.
- ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kâsim. (ts). *Mecâlisü'l-Ulemâ*, (Tahk, Abdüselâm Muhammed Harun).
- ez-Zübeydî, Ebü Bekir. (1995). *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, (Tahk. Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire.

EK 1

أنا حازمه المبارك، كاتبه مقاله « في تاريخ
 علم الصرف ومصطلحاته » - أواخره على
 أن يقوم السيد رفعت أقباش بترجمتها
 إلى اللغة التي يريدونها. وعليه أوقع .
 دمشق في ١٢/٩/٢٠١٩ حازمه المبارك

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:277-298

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 23.04.2019
Kabul/Accepted: 03.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**EVZÂÎ VE HANEFÎ
FAKİHLERİN GÖRÜŞÜ
BAĞLAMINDA
NAMAZDA
KIRAAT VE ME'MÛMUN
KIRAATİ**

***RECITING THE KORAN
AND THE WAY HOW
COMMUNITY RECITE IN A
PRAYER IN THE CONTEXT
OF THE VIEWS EVZAI AND
HANAFI SCRIBES***

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Latif ALTUN

Ardahan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku

ORCID: 0000-0003-3186-4664, mlatif7263@hotmail.com

Öz

Namaz İslâm'ın beş temel esasından biridir. Namazın geçerli olabilmesi için bir takım şart ve rükünlerin yerine getirilmesi gerekir. Kıraat bu rükünlerin başında gelmektedir. Kıraatin rükün oluşu Kur'ân'la sabit olmuş, Hz. Peygamber'in sözlü ifadeleri ve fiilî uygulamalarıyla desteklenmiştir. Kıraat yaparken hangi sûre ve âyetlerin okunması gerektiği hususu, fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Bazı fakihler, namazda Fatiha sûresinin okunmasını gerekli görürken, bazıları da bu rükünün yerine getirilmesi için Kur'ân'dan herhangi bir yerin okunmasının yeterli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Öte yandan imamın arakasında namaz kılan kimsenin kıraat yapmak zorunda olup olmaması, kıraat yapmak zorundaysa hangi durumlarda ve ne kadarıyla mükellef olduğu hususunda da ihtilaf olmuştur. Bu çalışmada kıraat ve bu bağlamda me'mumun kıraat yapmasının hükmü ve ihtilaf sebepleri ele alınmıştır. Başta Evzâî olmak üzere diğer fakihlerin görüşlerine işaret edilmiş, daha sonra bu görüşlerin dayandığı delillere yer verilmiştir. Delillerin karşılaştırılması neticesinde kuvvetli görüşe işaret edilmiş ve değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Bu çalışmanın hedefi, günümüzde amel edilen dört mezhep fakihi ile diğer müçtehit fakihlerden olan Evzâî'nin görüşünü mukayese etmektir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Evzâî, Hanefî, Kıraat, Fatiha, Me'mûm.

Abstract

One of the basic principles of Islam is prayer. There are some rules and conditions to fulfill this responsibility. Reading correctly comes foremost of them.

The formation of the reading Qur'an is fixed by the Qur'an. Supported by verbal expressions and actual practices of the Prophet. While the Qur'an and the verses of the verse to be read is a matter of debate among the jurists. Some of the prayer of the prayer in the prayer is necessary to read the surah, while others say that even reading the Qur'an any place is enough to fulfill this fard. On the other hand, there were disputes about whether or not the prayer of the imam had to be edited, if it had to do the Qur'an, and in what circumstances and to what extent. In this study, the provisions of the Qur'an and the order of the Qur'an and the reasons for the dispute will be discussed. First, Evzai, including the views of other faculties will be pointed out later on these views will be based on evidence. As a result of comparison of evidence, strong opinion will be pointed out and evaluated.

The aim of this study is to compare the opinion of Evzai who is one of the four sectarian jurists and other mujtahid jurists who are currently being practiced.

Keywords: Islamic law, Evzai, Hanafi, reading the Quran, Fatiha, Me'mum.

Giriş

Sözlükte okumak manasına gelen kıraat, fıkhıta namaz kıyamındayken okunması gereken Kur'an'ı ifade eden bir terimdir. (İbn Manzûr, 1414: I, 129; Zebidî, t.y.: 364; Sifil, 2002: XXV, 433). Namazda Kur'an'ın okunması ile alakalı "Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun" (Müzzemmil, 73/20) âyetinin dışında herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bununla ilgili detaylar, Hz. Peygamber'in sözlü ve fiilî sünnetine dayanmaktadır. "İçinde kıraatin olmadığı namaz geçerli değildir." (Buhârî, t.y: I, 103). "Namazı benim kıldığım gibi kılın." (Şafî, 2004: I, 303) ve "Hz. Peygamber, öğle ve ikinci namazlarını kıldığı zaman sakalının hareket etmesinden kıraat yaptığını anlıyorduk" (Buhârî, 1980: 69) şeklindeki hadisler, namazda kıraatin yapılması gerektiğine delil olarak gösterilmektedir. Bu delilleri farklı değerlendirip başka âyet ve hadislere dayanarak, kıraatin farz olmadığını ileri süren Ebû Bekir el-Asam ve Süfyân b. Uyeyne gibi fakihler olsa da bunların görüşleri itibar görmemiştir. (Kâsânî, 1986: I, 111).

Kıraat, namazın önemli rükünlerinden biri olduğu için fakihler eserlerinde bu konuya önem vermiş, kıraat konusu nerdeyse fıkıh kitaplarının tamamında ayrı bir başlık halinde ele alınmış ve birçok yönüyle işlenmiştir (Şeybânî, t.y.: I, 106; İbn Rüşd (el-Cedd), 1988: I, 179; Şafî, 1990: I, 123; İbn Kudâme, 1968: I, 350).

Kıraat kıyamda yapılır. Fakihler, kıyamda kıraat yapmanın farz/ rükün olduğu hakkında görüş birliği içindedirler.¹ Ancak, kıraat rükününün

¹ Ebû Bekir el-Esamm, Süfyân b. Uyeyne ve el-Hasan b. Salih b. Hayy gibi fıkıhçılar da namaz, fiillerden ibaret olduğu için kıraat farz değildir görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ancak onları bu görüşü, diğer fakihler tarafından kabul edilmemiştir (Kâsânî, 1986: I, 110-111;

yerine gelmesi için gereken âyet miktarı veya belli bir sûrenin tayin edilmesi konusu tartışmalıdır. Fakihlerin bir kısmı, kıraat rûknünün yerine gelmesi için bir uzun âyet ya da üç kısa âyet miktarının yeterli olduğunu, diğer bir kısmı ise Fatiha sûresinin farz olduğunu ileri sürmüştür. Tartışmalı konulardan bir diğeri de kıraatin rekâtlara göre hükmü meselesidir. Bütün rekâtlarda kıraatin farz olduğunu iddia edenlerin yanında ilk iki rekâta ya da sadece bir rekâta farzdır dayenler de olmuştur (Kâsânî, 1986: I, 111). Ayrıca fıkıh kaynakları kıraat ile ilgili şu konulara da yer vermişlerdir: Kıraatin Arapça yapılmasının hükmü, cehrî (açıktan) ve hafî (gizli) okunduğu rekâtlar ve bunun hükmü, ezberden ya da Mushaf’a bakarak kıraatin yapılmasının hükmü.

Bu konuların tamamında fakihlerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu ihtilaf ise, ilgili âyet ve hadislerin zahirinin birbiriyle çelişiyor gibi görünmesinden ve Hz. Peygamber’den gelen rivayetlerin farklı değerlendirilmesinden ve yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.

İbn Rüşd (el-hafîd), namazda kıraat yapmakla ilgili ihtilaf sebebini açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: “Kıraat yaparken Kur’ân’dan okunması gereken âyetler hakkında ihtilaf meydana gelmiştir. Bunun sebebi, birbiriyle zıt gibi görünen âyet ve hadislerdir. Ebû Hüreyre’den rivayet edilen hadiste namazı doğru kılmayan birine Hz. Peygamber, “namazda Kur’ân’dan bir miktar oku” (Buhârî, 1422: I, 151) ifadesini kullanmıştır. Hz. Peygamber’in bu ifadesi, Ubâde b. Sâmit’in rivayet ettiği müttafekun aleyh olan, “Namazda Fatiha’yı okumayanın namazı geçerli değildir.” (Buhârî, 1422: I, 151; Müslim, ty.: I, 295) ve Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği; “Fatiha’nın okunmadığı namaz, eksik kalmıştır, eksik kalmıştır.” (Müslim, ty.: I, 297) şeklindeki hadislerle çakışmaktadır. Zira Ebû Hüreyre’den rivayet edilen ilk hadise göre, Kur’ân’dan herhangi bir yerin okunması kıraat şartının yerine gelmesi için yeterlidir. Fakat diğer iki hadise göre ise, Fatiha sûresinin okunması gerekir. Ancak, “Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” (Müzzemmil, 73/20) şeklindeki âyet, Ebû Hüreyre’den rivayet edilen hadisi desteklemektedir.” (İbn Rüşd, 2004: I, 135).

Çalışmamızın boyutunu aşacağı için, kıraat ile ilgili bütün meseleleri değil, Evzâî’nin görüşü bağlamında Hanefi fakihler ile farklı düşüncelerinin meydana geldiği iki meseleyi ele alacağız. Bunlardan birincisi, ‘kıraat yaparken Fatiha sûresini okumanın hükmü’ ikincisi ise, ‘imama uyan kimsenin kıraat yapmasının hükmü’ meseleleridir. Her iki meseleyi Evzâî’ye ait görüşlerin bağlamında ele almamızın sebebi, Evzâî’nin konuyla alakalı görüşünü ortaya koymak ve başta Hanefi fakihleri olmak üzere dört mezhep imamının dışında kalan Evzâî’nin görüşüne

dikkat çekmektir. Bunu yaparken de söz konusu iki mesele hakkındaki tartışmalara son noktayı koyacak değiliz. Ancak çalışmamızın az da olsa konuya katkısının olacağına inanıyoruz. Zira söz konusu iki meseleyi delilleriyle kavrayan kimse, görüşler arasında muhakeme yapabilecek ve isabetli olan içtihadı bulması kolaylaşacaktır.

1. Namazda Fatiha Süresinin Okumasının Hükümü

Fatiha süresini okumak, namazın rükünlerinden biri olan kıraatın eda edilmesi için yeterli sayılmıştır. Bu konuda bütün fakihler görüş birliği içindedirler. Ancak kıraat rükününün yerine gelmesi için Fatiha süresinin okunmasının zorunlu olup olmaması tartışmalıdır. Fakihlerden bir kısmına göre Fatiha'yı okumak farz, diğerlerine göre ise vaciptir. Bu tartışmanın sebebi daha önce ifade ettiğimiz gibi ilgili âyet ve hadislerin farklı anlaşılıp yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. (İbn Rüşd, 2004: I, 135).

1.1. Evzâî'nin Görüşü

Namazda Fatiha'nın okunması ile alakalı Evzâî'den üç görüş nakledilmektedir.

Birincisi: Evzâî'ye göre, gerek farz, gerek nafil namazlarının bütün rekâtlarında Fatiha'yı okumak farzdır. Fatiha'nın yerine Kur'ân'dan başka bir bölümün okunması yeterli değildir. Evzâî'nin de senet zincirinde bulunduğu hadiste, Enes b. Mâlik'ten şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın arkasında namaz kıldığımında, “الحمد لله رب العالمين” süresini okuyarak namaza başladıklarına şahit oldum.” (İbn Hanbel, 2001: XXI, 50). Farklı fıkıh kaynakları Evzâî'nin bu görüşüne yer vermiştir. (İbn Abdilberr, 2000: I, 450; Kâdi İyâz, 1998: II, 273; Makdisî, t.y.: I, 525; İbn Kudâme, 1968: I, 350; Askalânî, 1379: II, 260; Aynî t.y.: VI, 21; İbn Battâl, 2003: II, 370; Fâkehânî, 2010: II, 281). Hanefî mezhebinin görüşüne muhalif olan Evzâî'nin bu görüşü, onun en meşhur görüşüdür.

İkincisi: Evzâî'den nakledilen bu görüşe göre, kılınan namazın rekâtlarının çoğunda Fatiha süresinin okunması gerekir. Dolayısıyla bir kimse dört rekâtlı namazların en az iki rekâtında Fatiha'yı okursa namazı geçerli sayılır. Bu kimse, diğer rekâtlarda, kıraat ya da sükût yapmak veyahut tespih okumak arasında muhayyerdir. Bu görüş bağlamında Evzâî'den şöyle bir rivayet bulunmaktadır; “Bir kimse namazın yarısında kıraat yaparsa namazı geçerli olur. Ancak akşam, yatsı, öğle ve ikinci namazlarının sadece bir rekâtında kıraat yapar, diğerlerinde yapmazsa namazı geçerli olmaz.” (İbn Abdilberr, 2000: I, 450). Evzâî'nin bu görüşü, farklı fıkıh kaynaklarında nakledilmiştir. (İbnü'l-Münzir, 2004: II, 17; Kâdi İyâz, 1998: II, 273; Kurtubî, 1964: I, 118; Nevevî, 1392: IV, 100).

Üçüncüsü: Evzâî bu görüşünde, namazda Fatiha okumayı farz görmemiştir. Ona göre, bir kimse Fatiha'nın yerine Kur'ân'dan herhangi bir bölüm okursa, namazı geçerlidir. Evzâî'nin bu görüşüne de farklı fıkıh kaynaklarında yer verilmiştir. (İbn Abdilberr, 2000: 428-429; el-Hererî, 2001: I, 47; Kurtubî, 1964: I, 118).

Evzâî'nin Dayandığı Deliller:

Evzâî, Hanefî fakihlere muhalif olduğu görüşüne şu hadisleri delil göstermiştir.

a) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Ben Hz. Peygamber’in şöyle söylediğini duydum: “Fatiha’nın okunmadığı namaz, eksik kalmıştır, eksik kalmıştır.” (İbn Hanbel, 2001: IV, 290).

b) Ubâde b. Sâmit şöyle demiştir; “Hz. Peygamber şöyle dedi: “Namazda Fatiha sûresini okumayan kimsenin namazı geçerli değildir.” (Buhârî, 1422: I, 151).

1.2. Hanefî Mezhebinin Görüşü

Hanefî fakihlere göre, namazda Fatiha sûresinin okunması farz değil vaciptir. Hanefî fakihler, Kur'ân'dan herhangi bir yerin okunmasını yeterli görmüş, gerek unutarak ve gerekse bilerek Fatiha sûresini okumayan kimsenin namazı geçerli sayılmıştır. Ayrıca, Hanefî fakihlere göre Fatiha'yı okumak, nafîle, vitir ve iki rekâtlı namazların tüm rekâtlarında, dört ve üç rekâtlı farz namazların ise herhangi iki rekâtında vaciptir. Üç ve dört rekâtlı farz namazların diğer rekâtlarında ise, bir rivayete göre vacip, diğer bir rivayete göre ise sünnettir. (Kâsânî, 1986: I, 111).

Hanefî Mezhebinin Dayandığı Deliller:

a) Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Artık Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun.” (Müzzemmil, 73/20). Bu ayetin delil oluşuyla alakalı fakihlerin izahlarına daha sonra yer verilecektir.

b) Ebû Hüreyre'nin şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamberle birlikte mescitte otururken, bir adam içeri girdi ve caminin bir kenarında namaz kıldı. Hz. Peygamber de onu izliyordu. Adam namazdan sonra Hz. Peygamber'e gelerek ona selam verdi. Hz. Peygamber, selamını aldıktan sonra ona, ‘Dön ve namazını yeniden kıl, çünkü sen namaz kılmadın’ dedi. Adam döndü ve tekrar namaz kıldı. Namazdan sonra tekrar Hz. Peygamber'in yanına gelerek selam verdi. Hz. Peygamber, selamını aldıktan sonra, ona tekrar namaz kılmasını emretti. Hz. Peygamber iki ya da üç sefer bunu tekrarladı. Sonunda o adam, ‘Allah’a yemin olsun ki, eksiksiz namaz kılmak için çok gayret ettim fakat bundan daha güzel kılamiyorum. O halde siz bana öğretir misiniz’ dedi. Hz. Peygamber,

usulüne uygun kılınması gereken namazı şu şekilde tarif etti: ‘Sen namaz kılmak istediğin zaman, eksiksiz bir şekilde abdest aldıktan sonra kıbleye dön ve ihram tekbirini al. Daha sonra Kur’ân’dan bildiğin bir miktar oku. Sonra rükûa git ve rükûda bir miktar bekle. Daha sonra kıyama kalk ve kıyamda bir miktar bekle. Sonra secde yap ve secdede bir miktar bekle. Secdeden kalktıktan sonra yine bir miktar bekle. Daha sonra kıyama kalk ve anlattığım şekilde namazını tamamla. Bu anlattığım şekilde namazını tamamlarsan namazın eksiksiz olur. Ama bunlardan bir şey yapmasan namazın eksik kalır” dedi. (Buhârî, 1422: I, 151).

c) Yine Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber bana şöyle dedi: ‘Dışarı çık ve Medinelilere şöyle seslen: Fatiha miktarı kadar dahi olsa, içinde kıraat yapılmayan namaz sahih değildir.’” (Ebû Davud, ty., I, 216).

d) Başka bir hadiste Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber bana, ‘kıraat olmadan namaz da olmaz’ dedi.” (Müslim, ty.: I, 297).

Değerlendirme

Kıraatin namazın rükünlerinden biri olduğu, fakihlerin görüş birliği içinde olduğu bir husustur. Ancak fakihler, söz konusu kıraatin yerine gelmesi için, Fatiha sûresinin okunmasının hükmü hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Bunu farz görenler olduğu gibi, vacip görenler de olmuştur. Hanefî fakihlere göre, namazdaki kıraat rükününün yerine gelmesi için Fatiha sûresini okumak farz değil, vaciptir. Dolayısıyla bunlar, namazda Fatiha’nın yerine, Kur’ân’dan uzun bir âyet veyahut üç kısa âyet okunursa, namazın geçerli olacağını iddia etmişlerdir. Hanefî fakihler, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu iddialarını Müzzemmil sûresinin yirminci âyetine dayandırmışlardır. Bu âyette “Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin kapsamı geniş olduğu için Fatiha sûresini kapsadığı gibi, onun dışındaki âyetleri de içine alır. Bu yüzden namazda Fatiha’nın yerine Kur’ân’dan başka âyet ya da âyetler okunursa, namaz geçerli sayılır. O halde Fatiha sûresi, bilerek dahi olsa, okunmadığı takdirde namaz sahih olsa da günah işlenmiş olur. Fakat bilmeyerek terk edildiği takdirde sehiv secdesi yapılarak bu hata telafi edilir. (Damat Efendi, t.y.: I, 88).

Fatiha sûresinin okunmasını farz değil vacip gören Hanefî fakihler, bu görüşlerine yukarıda geçen âyet ve hadisleri delil göstermişlerdir. Bunlar, âyette geçen, “Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” şeklindeki âmm ifadenin, buna açıkça işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir. Kapsamı geniş olan bu âyet, Fatiha’nın okunması gerektiği yönünde başka âyet ya da mütevatir bir hadis ile tahsis edilseydi, Fatiha sûresinin okunması farz olurdu. Ancak bu yönde bir tahsis olmadığı için, kıraatte Fatiha sûresinin okunması zorunlu

olamaz. Kıraat yapılırken Fatiha'nın okunması gerektiği yönünde varit olan hadislerin tamamı, haber-i vahit hadislerdir. Hanefî mezhebi usulüne göre ahâd haberler, âmm olan ifadeleri tahsis edemez. Çünkü âmmın delaleti kat'î, âhâd haberin delâleti ise zannîdir. Zan ifade eden lafızlarla, kat'yet ifade eden lafızlar tahsis edilemez. (İbn Emîr, 1983: II, 219). Ayrıca Hanefî usûlcülerin ileri sürdüğü kaideye göre, Kur'ân'daki âmm ifadelerin tahsis edilmesi, ancak mütevatir hadisle mümkün olmaktadır. (İbn Emîr, 1983: II, 219). Kaldı ki namaz kıraati için, Kur'ân'dan bir bölüm okumanın yeterli olacağını ifade eden hadisler de bulunmaktadır. Örneğin; Saîd b. Ebî Saîd'ten "Kur'an'dan bir miktar oku" ve Ebû Hüreyre'den, "Fatiha miktarı kadar dahi olsa, kıraat yapılmadan kılınan namaz sahih değildir" ve yine Ebû Hüreyre'den, 'kıraat olmadan namaz da olmaz' şeklindeki hadisler, namazda Kur'ân'dan bir bölümün okunması gerektiğine işaret etmektedir. Bu rivayetlerde Fatiha'nın okunması gerektiği ile alakalı herhangi bir ifade yoktur. O halde âyet ve hadislere göre kıraat rûknünün yerine gelmesi için Fatiha sûresinin yerine başka âyet veya âyetlerin okunması yeterlidir.

Kıraat yapılırken, Fatiha sûresini gerekli gören Evzâî ve onun gibi düşünenler, içtihatlarını varid olan hadislere dayandırmışlardır. Onlara göre Ebû Hüreyre, Ubâde b. Sâmit ve Ebû Osman en-Nehdî'den yapılan rivayetler, namazda Fatiha sûresinin okunmasının farz olduğunu göstermektedir. Zira söz konusu hadislerde geçen "Fatiha sûresinin okunmadığı namaz, eksiktir", 'Namazda Fatiha sûresini okumayanın namazı geçerli değildir' ve "Fatiha ile birlikte Kur'ân'dan bir kısım okunmadıkça namaz geçerli değildir" şeklindeki ifadeler, Fatiha'nın okunmasının gerekli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira bu hadislerde Fatiha sûresinin okunması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca kıraat, rûku ve secde gibi namazın bir rûknüdür. Geçerli bir özür bulunmadığı müddetçe rûkûnler terk edilemez. Rûku ve secdenin şekli tayin edildiği gibi, namazdaki kıraat rûknünün de nasıl yerine getirilmesi gerektiği tayin edilmelidir. Bu da Hz. Peygamber'in ifadelerinden ve uygulamalarından anlaşılmaktadır. Söz konusu hadisler bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. O halde kıraat yapılırken, Kur'ân'dan herhangi bir yerin değil, hadislerde belirtilen Fatiha'nın okunması gerekir.

Namazda Fatiha okumanın farz olduğunu savunanlar, Hanefîlerin delil olarak gösterdiği âyet için şu cevabı vermişlerdir: Söz konusu âyet, gece namazı hakkında nazil olduğu için namazda Fatihanın farz olmadığına delil gösterilemez. Kaynaklarda âyetin nüzul sebebi şöyle açıklanmıştır: Beş vakit namaz farz olmadan önce, "Ey örtüye bürünen (peygamber), kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir yahut bundan biraz eksik. Yahut buna biraz ekle. Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku" (Müzzemmil, 73/1-8) şeklindeki âyetler nazil olmuş ve bu âyetlerle gece

namazı farz kılınmıştır. Bu âyet nazil olduktan sonra, Sahâbe gece boyunca çok ibadet ediyor ve kendilerini çok yoruyorlardı. Bunun üzerine aynı sûrede bulunan, “artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” mealindeki âyet nazil oldu ve sahâbe rahatlamaya başladı. (Taberî, 2000: XXIII, 679). Sebeb-i nüzulü bu olan âyet, namazda Fatiha’nın farz olmadığına delil gösterilemez. Hanefî fakihlerin iddia ettiği gibi, söz konusu âyetin, mücmel olduğu doğrudur. Ancak namazda Fatiha’yı okumayanın namazı geçerli değildir anlamındaki hadislerle tahsis edilmiştir. Öte yandan Ebû Hüreyre’ye “imamın arkasında da Fatiha’yı okuyalım mı” sorusunu soran kimseye Ebû Hüreyre, “imamın arkasında namaz kılsan Fatiha’yı gizli oku” (İbn Mâce, ty.: I, 273) şeklinde cevap vermesi, namazda Fatiha’nın okunması gerektiğine açıkça işaret etmektedir.

Hanefî fakihlerin delil gösterdikleri hadisler de anlam bakımından âmmdır. Fakat âm olan bu ifadeler, başka hadislerde geçen ifadelerle tahsis edilmiştir. Evzâî ve onun gibi düşünen fakihlerin delil gösterdikleri hadisler, âm olan bu hadisleri tahsis etmektedirler. Öte yandan Hanefî fukahânın ileri sürdüğü hadisler, Fatiha’yı güzel okumayı bilmeyenlerin, Kur’ân’dan herhangi bir yeri okuyabilir şeklinde yorumlanmalıdır. (Mâverdî, 1999: II, 103).

Fatiha’nın okunmasının gerekli olup olmamasıyla ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu bir tercihte bulunmadan mezheplerin görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Namazda bir miktar Kur’ân okumak farzdır. Hanefîlerde tercih edilen görüşe göre bu miktar, en az üç kısa âyet veya bu miktarda bir sûre olmalıdır. Özellikle Fatiha sûresinin okunması vaciptir. Dolayısıyla namazda Fatiha sûresi okumakla, hem farz hem de vacip yerine gelmiş olur. Şafîlere göre ise kıraat farzının yerine gelmesi için asgari Fatiha’nın okunması gerekir.” (Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı [DİYKB], 2017: 127)

Hanefî mezhebi dışındaki diğer üç mezhebin yanı sıra sahâbe ve tabiîn ulemanın birçoğu Evzâî’nin görüşü gibi görüş beyan ederek, namazda Fatiha’nın okunması gerektiğini savunmuşlardır (Bevvâk, 1994: II, 213; Nevevî, 1392: IV, 103; İbn Kudâme, 1968: I, 343).

Netice itibarıyla Hanefî fakihler ile Evzâî’nin delil gösterdikleri âyet, hadis, gerekçe ve fıkıh âlimlerinin birçoğunun görüşleri göz önünde bulundurulacak olursa, namazda Fatiha sûresinin okunmasının farz olduğunu savunan görüş daha isabetli olduğu gözükmektedir.

Fatiha’nın okunması gerektiği ile alakalı olarak Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî’lerin görüşü aynıdır. Her üç mezhebin görüşü, namazda Fatiha’nın okunması gerektiği yönündedir. (Bevvâk, 1994: II, 213; Büceyremî, 1995: II, 20; İbn Kudâme, 1968: I, 343). Şîî mezhebine göre de kıraat rûknünün

yerine gelmesi için Fatiha sûresinin okunması gerekmektedir. (Âyetüllah el-Uzmâ, 2011: II, 14-15).

Evzâî'nin ikinci görüşü ile Hanefî fakihlerin görüşü mutabıktır. Evzâî, bu görüşünü daha önce ele aldığımız Hanefî fakihlerin delil gösterdiği âyet ve hadislere dayandırmıştır.

2. İmama Uyan Kimsenin Kıraati

Kıraat namazın rükünlerinden biridir. Namazla mükellef olan herkes bu rüknü yerine getirmekle sorumludur. Dolayısıyla gerek imamlık yapan ve gerekse tek başına namaz kılan kimse, kıraat yapmak zorundadır. Bu konuda bütün fakihler görüş birliği içindedirler. Ancak imamın arkasında namaz kılan kimsenin/me'mûmun kıraat yapması hakkında dört farklı görüş bulunmaktadır.

Birinci görüş; imamın arkasında duran kimse/me'mûm, bütün rekâtlarda kıraat yapması gerekir. (Mâverdî, 1999: II, 103).

İkinci görüş; İmamın arkasında duran kimse, kıraatın sesli (cehrî) olduğu namazlarda kıraat yapmaz, fakat kıraatin sessiz (hafî) olduğu namazlarda ise kıraat yapması gerekir. (Kayrevânî, 1999: I, 179).

Üçüncü görüş; Kıraatin sessiz olduğu ya da sesli olup da imam sustuğu zaman veyahut imamın sesi duyulmazsa imama uyan kimsenin, kıraat yapması müstehaptır. (Makdisî, t.y.: II, 12).

Dördüncü görüş; Gerek sesli ve gerekse sessiz kıraatın yapıldığı namazlarda, imamın arkasında duran kimsenin kıraat yapması mekruhtur. (Beğavî, 1983: III, 85).

Fakihlerin konuyla alakalı farklı görüşleri, kıraat ile ilgili varit olan hadislerin farklı değerlendirilmesi ve yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. (İbn Rüşd, 2004: I, 135).

2.1. Evzâî'nin Görüşü

İmamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraati hakkında Evzâî'den dört görüş rivayet edilmiştir.

Birinci görüş; imama uyan kimse, gerek sessiz ve gerekse sesli kıraatın yapıldığı namazlarda ve her rekâtta kıraat yapmak zorundadır. Dört rekatlı namazların ilk iki rekatında Fatiha ile birlikte Kur'ân'dan bir miktar, son rekatlarında ise, sadece Fatiha'yı okumalıdır. Evzâî'nin bu görüşü farklı fıkıh kaynaklarında geçmektedir. (İbnü'l-Münzir, 1985: III, 110; İbn Hazm, ty: II, 268; Nevevî, t.y.: III, 365; Mâverdî, 1999: II, 141; Kâdı İyâz, 1998: II, 273; Beğavî, 1983: III, 85; İbn Battâl, 2003, II, 370; İbn Abdilberr, 2000: I, 467; Reymî, 1999: I, 140).

İkinci görüş; imamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraati, imamın sesini işitip işitmediğine göre değişir. İmamın sesini duyan kimse kıraat yapmamalı, duymayan ise kıraat yapmalıdır. Evzâî'nin bu görüşüne farklı kaynaklarda yer verilmiştir. (Suğdî, 1984: 167; Aynî, 2000: II, 313-320; İbn Abdilberr, 1387: XI, 41; İbn Kudâme, 1968: I, 404).

Üçüncü görüş; imama uyan kimse, gizli ve açıktan kıraatin okunduğu bütün namazlarda kıraat yapmamalıdır. Evzâî'nin bu görüşü Aynî tarafından nakledilmiştir. (Aynî, t.y.: VI, 11).

Dördüncü görüş; Evzâî'nin bu görüşüne göre imama uyan kimsenin kıraat yapıp yapmama arasında muhayyer olsa da, kıraat yapması daha faziletlidir. Evzâî'nin bu görüşü farklı kaynaklarda yer almaktadır. (İbn Teymiyye, 1987: II, 134; Kirmânî, 2012: 64; İbn Müflih, 1997: I, 59). Bu görüş bağlamında Evzâî'den, “imamın arkasında namaz kılan kimse son iki rekâtte kıraat yapmak zorunda değildir” şeklinde bir rivayet bulunmaktadır. (İbnü'l-Mülakkin, 1997: III, 172).

Evzâî'nin Dayandığı Deliller:

Evzâî, Hanefî fakihlere muhalif olduğu görüşüne şu hadisleri delil göstermiştir.

a) Ubâde b. Sâmit'ten yapılan rivayet; “Hz. Peygamber şöyle dedi: “İçinde Fatiha'nın okunmadığı namaz geçerli değildir.” Bu hadisin senet zincirinde Evzâî de bulunmaktadır. (Taberânî, 1984: III, 208).

b) Yine Ubâde b. Sâmit şöyle demiştir: “Bir defasında Hz. Peygamber'in arkasında sabah namazını kıldık. Hz. Peygamber, namazda kıraat yaparken biraz zorlandı. Namazı bitirdikten sonra bize dönerek; “İmamın arkasında kıraat yapıyor musunuz?” dedi. Biz de; “Evet kıraat yapıyoruz” dedik. Hz. Peygamber; “Fatiha'nın dışında kıraat yapmayın. Çünkü içinde Fatiha'nın okunmadığı namaz geçerli değildir” dedi. (Ebu Davud, ty.: I, 217).

c) Enes b. Mâlik şöyle demiştir: “Bir defasında Hz. Peygamber akşam ya da yatsı namazlarından birini kıldırdı. Sahâbeden bir kısmı onun arkasında kıraat yapmıştı. Hz. Peygamber namazı bitirdikten sonra, “Kim arkamda kıraat yaptı” diye sorunca, sahâbeden bir kısmı ‘biz kıraat yaptık’ dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Fatiha'nın dışında okumayın. Fatiha'yı içinizden okuyun” dedi. (İbn Hibbân, 1993: V, 153).

d) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Bir defasında ben Hz. Peygamber'e; Ey Allah'ın Resülü! Ben arkanızda namaz kılarken kıraat yaptım dedim.” Hz. Peygamber; “Ya fârisî! Benim arkamda Fatiha sûresinin dışında kıraat yapma” dedi. (İbn Huzeyme, 2003: I, 276).

e) Yine Ebû Hüreyre şöyle demiştir; “Bir defasında Hz. Peygamber, “içinde Fatiha’nın okunmadığı namaz geçerli değildir” dedi. Ben de, ‘imama uysak da kıraat yapalım mı?’ dedim. Hz. Peygamber, elimi tuttu ve “evet, Fatiha’yı içinden (sessizce) oku” dedi. (İbn Huzeyme, 2003: I, 276).

f) Yezîd b. Şerîk Hz. Ömer’e, “imamın arkasında kıraat yapılmalı mı diye sordum.” O da, “Fatiha sûresini okumalısın” dedi. “Sizin arkanızda dahi okuyayım mı diye sordum.” O da, “benim arkamda dahi olsan oku” dedi. “Açıktan kıraat yapsan da, okuyayım mı?” dedim.” O da, “Evet, açıktan okusam dahi, Fatiha’yı oku” dedi. (Hâkim, 1990: I, 365).

2.2. Hanefî Mezhebinin Görüşü

Hanefî fakihlere göre, gerek açıktan gerekse sessiz kıraatin yapıldığı namazlarda imamın arkasında duran kimsenin kıraat yapması mekruhtur. Zira imamın kıraati, kendisine uyan kimsenin kıraatinin yerine geçmektedir. Bu görüş Ebû Hanife ve Ebû Yusuf’un görüşüdür. Fakat İmam Muhammed, ihtiyata binaen imamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraat yapmasını tercih etmiştir. (Aynî, 2000: II, 320).

Hanefî Mezhebinin Dayandığı Deliller:

a) Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Kur’ân okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun ki rahmete nail olasınız.” (A’râf, 7/204).

b) Cabir b. Abdullah şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’in arkasında namaz kılanlardan biri kıraat yapınca, diğer sahâbe buna karşı çıkarak, kıraat yapmaması gerektiğini söyledi. Durum Hz. Peygamber’e intikal edince, O da “İmamın arkasında namaz kılan kimseye imamın kıraati yeterlidir” dedi. (Beyhakî, 2003: II, 227).

c) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “İmam, kendisine uyulsun diye imam olmuştur. İmam tekbir aldığı zaman siz de tekbir alın. Kıraat yaptığı zaman siz susun.” (İbn Mâce, ty.: I, 273).

d) İbn Abbas şöyle demiştir: “Hz. Peygamber; ‘İmam, açıktan da sessiz de okusa, me’mûm için yeterlidir’ dedi. (Dârekutnî, 2004: II, 122).

e) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, kıraatin açıktan yapıldığı namazı kıldırıktan sonra bize dönerek; “Benimle birlikte okuyan kimdi?” diye sordu. Adamın biri ‘Ey Allah’ın resulü, ben okudum.’ dedi. Hz. Peygamber; “Ben de acaba birileri benimle tartışıyor mu diye düşündüm” dedi. Bu olaydan sonra imamın açıktan okuduğu namazlarda imama uyanlar kıraat yapmadı. (İbn Hibbân, 1993: V, 157).

Değerlendirme

Fakihler, imama uyan kimsenin kıraat yapmakla yükümlü olup

olmadığı hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hanefî mezhebinin görüşü, imamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraat yapmaması gerektiği yönündedir. Hanefî ve onlar gibi düşünen fakihler, bu görüşü savunurken, konuyla alakalı âyete ve hadislere dayanmışlardır. Bunlara göre, A'râf sûresinde geçen, "Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun." şeklindeki âyetle, imamın arkasında namaz kılan kimse kastedilmiştir. (İbn Kudâme, 1968: I, 404). Dolayısıyla âyette geçen, 'dinleyin' ve 'sessiz durun' emirlerinin muhatabı imama uyan kimsedir. İmama uyan kimse, imamı dinlemez ve kıraatle meşgul olursa söz konusu emre itaatsizlik yapmış olur. Çünkü aynı anda hem kıraat yapmak hem de dinlemek mümkün değildir. Bu yüzden imama uyan kimse susup imamı dinlemesi gerekir.

Hanefî fakihlere, göre kıraatin gerek açıktan ve gerekse gizli yapıldığı bütün namazlarda, imama uyan kimsenin kıraat yapması mekruh sayılmıştır. Kıraatin sessiz yapıldığı namazlarda, dinlemek mümkün olmasa da, sessiz durmak mümkündür. Böylece âyette bulunan her iki emirden biri olan 'dinlemek' yerine getirilmezse de diğeri olan 'susmak' yerine getirilmiş olur. Öte yandan imama uyan kimsenin kıraat yapmaması gerektiği sahâbe icmâsıyla da sabittir. (Merğînânî, t.y.: I, 56). Hatta sahâbenin bir kısmı imama uyan kimsenin kıraat yapmasını ağır ifadelerle eleştirmiştir. Eleştirenlerin başında Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud gelmektedir. Hz. Ömer, 'Keşke imama uyduğu halde kıraat yapanın ağzında taş olsaydı (da okuyamaz olaydı)', (Mâlik b. Enes, t.y.: I, 63) Abdullah b. Mes'ud, 'Kim imama uyduğunda kıraat yaparsa, ağzı toprakla dolsun' (Remlî, 2016: VI, 567) şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Hatta "İmama uyan kimse kıraat yaparsa, dişlerini kırmak müstehaptır" (Kemâhî, 2005: I, 255) şeklinde ifadeler kullanıp, bir adım daha ileri gidenler olmuştur. (Aynî, 2000: II, 320). Netice itibarıyla Hanefî fakihler, bu delil ve gerekçelere dayanarak imama uyan kimsenin kıraat yapmaması gerektiğini savunmuş ve kıraatin sesli ve sessiz olduğu namazlar arasına fark koymamışlardır.

Evzâî'nin konu ile ilgili farklı görüşleri varsa da, Hanefî mezhebine muhalif olan görüşü, daha çok şöhret bulmuştur. Evzâî, bu görüşünü savunurken hadislere dayanmıştır. Söz konusu hadislerde, "namazda bana uyduğunuzda sadece Fatiha sûresini okuyun; çünkü içinde Fatiha sûresinin okunmadığı namaz geçerli değildir" ve "Fatiha'yı sessiz okuyun" şeklinde ifadeler geçmektedir. Bu hadislerden, imama uyan kimsenin Fatiha'yı okuması gerektiği, net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu hadislerden Fatiha sûresinin rükün olduğu da anlaşılmaktadır. Zira namazın sahih olması, Fatiha'nın okunmasına bağlanmaktadır. Namazın rükünleri imam ve me'mûm farkı gözetilmeden herkes tarafından yerine getirilmesi gerekir. Kıyam, rükû ve secde gibi rükünleri hem imam hem de me'mûm

yerine getirmek zorunda olduğu gibi, rükün sayılan kıraati de, hem imamın hem ona uyan kimsenin yerine getirmesi gerekir.

Ezvâî, Hanefî fakihlerin delillerine şu şekilde cevap vermiştir: Hanefî fakihlerin delil gösterdikleri âyet, onları desteklememektedir. Zira bu âyetin nüzûl sebebi farklıdır. Ebû Hüreyre'nin yaptığı rivayete göre, bu âyetin nüzul sebebi, Hz. Peygamber namazdayken yüksek sesle konuşulmaması gerektiği hakkındadır. (Dârekutnî, 2004: II, 113; Taberî, 2000: XIII, 348-151). Öte yandan Mücahit, söz konusu âyetin nüzul sebebini hutbeyle ilişkilendirmiştir. (Beyhakî, 2003: II, 233; Taberî, 2000: XIII, 350.) Bu itibarla, âyetin anlamı şu şekildedir: Hutbe okunurken 'onu dinleyin ve sessiz durun.' İbn Abbas'tan da bu yönde bir rivayetin olması bu görüşü teyit etmektedir. (Buhârî, 1980: I, 7). Ebû Hüreyre'den yapılan başka bir rivayete göre, söz konusu âyet, Kur'ân okununca siz de yüksek sesle okumayın anlamındadır. (Taberî, 2000: XIII, 349). İbn Mesud'dan yapılan rivayete göre ise, âyetin nüzul sebebi şudur: Bu âyet nazil olmadan önce, Kur'ân okunurken sahâbe birbirine selam verirdi. Kur'ân okunurken selam vermeyi ortadan kaldırmak için bu âyet nazil oldu. Bu âyetin nüzûlünden sonra sahâbe Kur'ân okunurken birbirlerine selam vermediler. (İbn Receb, 1996: IX, 293). Nüzûl sebebi farklı olan bu rivayetlere göre, imamın arkasında namaz kılan kimsenin sessiz bir şekilde Kur'ân okumasında hiçbir engel bulunmamaktadır. Netice itibarıyla bu farklı görüşlerden sadece imama uyan kimsenin Kur'ân okumaması gerektiği görüşünü ön plana çıkarıp, ona göre hüküm vermemek gerekir.

Delil gösterilen hadislere gelince; Evzâî'ye göre bunlar da Hanefî fakihleri açık bir şekilde desteklememektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in, "İmam okuyunca siz sessiz olun." şeklindeki hadis, imam kıraat yapınca, siz yüksek sesle kıraat yapmayın, düşük sesle kıraat yapabilirsiniz anlamındadır. Nitekim Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadiste geçen Hz. Peygamber'in "Ben de, acaba birileri benimle tartışıyor mu" ifadesi de, bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Muhtemelen söz konusu hadis, yüksek sesle kıraat yapmayı engellemek için varit olmuştur. Öte yandan bu hadisin, zayıf olduğu iddia edilmektedir. Zira söz konusu hadis, sadece İbn Ükeyme tarafından Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir. Bu şahıs, muhaddisler tarafından tanınmadığı için hadis zayıf sayılmıştır. (Nevevî, t.y.: III, 363). Kaldı ki hadiste geçen, 'imam okuyunca siz sessiz olun' şeklindeki ifadenin, Fatiha'dan sonra sûre okumayın anlamında olma ihtimali de vardır. "İmam (sûre) okuyunca siz dinleyin", "imamın arkasında namaz kılan kimseye imamın kıraati (sûre okuması) yeterlidir" şeklinde rivayetler de, buna işaret etmektedir. Öte yandan, Ebû Hüreyre'den rivayet edildiği iddia edilen, "İmam kıraat yaptığı zaman dinleyin" şeklindeki hadis, birçok hadis kaynağında bulunmamaktadır. Bu hadisin Ebû Hüreyre'den rivayet

edildiği kabul edilse dahi bunun anlamı, imam sûre okuyunca siz dinleyin şeklinde anlaşılmalıdır. (Nevevî, t.y.: III, 367).

Semüre'den yapılan rivayet, Evzâî ve onun gibi düşünenleri destekler niteliktedir. Zira Semüre'nin rivayet ettiği hadise göre, Hz. Peygamber, namazda iki sekte yapmış, bunlardan biri namaza başlarken, diğeri de Fatiha'yı bitirirken olmuştur. Semüre'den rivayet edilen bu hadise göre yapılan sekteler, me'mumun kıraat yapması içindir. (Mubârekfûrî, t.y.: II, 71). Muhtemelen Evzâî de bu hadise dayanarak şu ifadeleri kullanmıştır; "İmam, arkasında namaz kılan kimseye, Fatiha süresini okuma fırsatı vermelidir. Bu yüzden Fatiha'yı bitirdikten sonra biraz sükût etmesi daha doğrudur." Başka bir rivayette, "Bu şekilde hareket etmek, imamın fikhına delalet eder" (İbnü'l-Münzir, 1985: III, 118; İbn Abdilberr, 2000: I, 468) ifadesini kullanmıştır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Namazda Fatiha'yı okumayanın namazı geçerli değildir" şeklindeki hadis, bu iddiayı desteklemektedir. Bu konuda Nevevî, "cumhur-u müsliminin görüşü, gerek açıktan ve gerekse gizli kıraat yapılan namazlarda, imama uyan kimsenin kıraat yapması gerektiği yönündedir" (Nevevî, t.y.: III, 365) ifadelerini kullanmıştır. Beyhakî de, imama uyan kimsenin kıraat yapmasının gerektiği görüşü, görüşlerin en doğrusu ve sünnete en uygun olanıdır ifadesini kullanarak, Evzâî'nin görüşünü desteklemiştir. (Beyhakî, 2003: II, 233).

Hanefî fıkıh kaynaklarının bir kısmında bulunan, 'Bu konuda sahâbe icmâ'ı vardır' şeklindeki ifadeler, bütün sahâbeyi içine almamaktadır. Çünkü Ebû Hüreyre, Selman-ı Fârisî, Übeyy b. Ka'b, Ebû Said el-Hudrî ve Enes b. Mâlik'in bu görüşte olmadığı nakledilmektedir. O halde bu ifadeyle, ya sahâbenin çoğu kast edilmiş ya da söz konusu ifade, bu görüşe muhalif sahâbenin görüşlerinden vazgeçtiği düşüncesiyle dile getirilmiştir. (Aynî, 2000: II, 318).

Netice olarak me'mumun kıraat yapması gerektiğini savunan Evzâî'nin görüşü daha kuvvetli gözükmektedir. Zira bu görüşü destekleyen hadisler ve gerekçeler daha kuvvetlidir. Ancak Hanefî fakihlerin görüşünü de itibara almak gerekir. Çünkü bunların delil gösterdikleri âyet ve hadislerin yanında, bu görüşte olan sahâbe, tabiîn sayısı oldukça fazladır. Musa b. Ebî Aişe'den² yapılan şu rivayet de Hanefîlerin savunduğu görüşün göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber'in arakasında Öğle ve İkinci namazını kılan biri kıraat yapınca, kıraat yapmaması gerektiği yönünde başkası tarafından uyarıldı. Durum Hz. Peygamber'e intikal edince Hz. Peygamber, "İmamın yaptığı

² Musa b. Ebî Aişe'nin vefatı hakkında iki farklı tarih bulunmaktadır. Bunlardan biri 131/749, diğeri ise 140/758 olarak geçmektedir. (Zehebî, 2003: III, 475).

kıraat arkasındakiler için yeterlidir.” buyurdu. (Aynî, 2008: IV, 19). Esasen bu konuda yapılması gereken en doğru davranış, imam sesli kıraat yaptığı durumlarda ona uyan kimsenin susup dinlemesi, sessiz kıraat yaptığı veya arada sustuğu veyahut imamın sesinin duyulmadığı durumlarda ise kıraat yapmasıdır. Böylece âyet ve hadislerin muvafakati de sağlanmış olur. Kaldı ki, Ahmed b. Hanbel ve İmam Şâfi’nin kavli-i kadîm görüşü bu yöndedir. (İbn Kasım, 1397: II, 278; Mâverdî, 1999: II, 141). Aynı zamanda Evzâî’den de bu yönde bir görüş nakledilmiştir. (Suğdî, 1984: 167; Aynî, 2000: II, 313-320; İbn Abdilberr, 1387: XI, 41; İbn Kudâme, 1968: I, 404).

Bir önceki meselede olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu, konuyla alakalı yine tercih yoluna gitmeden mezheplerin görüşlerini vermekle yetinmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Hanefî mezhebine göre cemaatle namaz kılarken, imama uyan kimse Fatiha’yı ve ardından okunan âyet ve sûreyi imam ile birlikte okumaz. İmama uyan kimseden namazda Kur’ân okuma yükümlülüğü tamamen düşer. Şafiî ve Hanbelî mezheplerine göre ise okuma yükümlülüğü tamamen düşmez. İmama uyan kimse imamın sessiz okuduğu namazlarda namaz başından itibaren Fatiha ve sûreyi okur. Sesli okunan namazlarda ise imam, Fatiha’yı bitirdikten sonra kısa ara vermesi esnasında sadece Fatiha’yı okur.” (DİYKB, 2018: 178).

Mâlikî mezhebine göre, me’mûm, sessiz kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmak zorunda olsa da, sesli kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmaması daha güzel bir davranış kabul edilmiştir. Sesli kıraatin yapıldığı durumlarda me’mum imamın sesini duymazsa kıraat yapar. (İbn Rüşd, 2004: I, 164; Haraşî, t.y.: I, 269).

İmam Şafi’nin bu konuda kadim ve cedit olmak üzere iki görüşü bulunmaktadır. Birincisi, me’mum cehrî kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmak zorunda olmasa da, sessiz kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmak zorundadır. İkincisi, me’mum, gerek cehrî ve gerekse sessiz kıraat yapılan namazların tamamında kıraat yapmak zorundadır. Şafiî mezhebinde sahih olan görüş budur. (Mâverdî, 1999: II, 141).

Hanbelî mezhebine göre, imama uyan kimse, imamın sesini duyduğu müddetçe kıraat yapması mekruhtur. Fakat imamın sesini duymadığı ya da sessiz kıraat yapılan namazlarda me’mumun kıraat yapması müstehaptır. (İbn Kudâme, 1968: I, 405). İbn Teymiyye Ahmed b. Hanbel’in içtihadını aktarırken ondan şu ifadeleri nakletmiştir: “Cehrî kıraatin yapıldığı namazlarda me’mum kıraat yapmazsa da namazı geçerlidir. Geçersizdir diyen kimseyi duymadım. Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiîn döneminde de aynı durum söz konusuydu. Hicaz bölgesindeki Mâlik, Irak bölgesindeki Süfyân, Şam bölgesindeki Evzâî ve Mısır

bölgesindeki Leys de bu görüştedirler.” (İbn Teymiyye, 1412: I, 142).

Sonuç

İslam hukukunun birçok konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konulardan bir kısmı bütün mükellefleri bağlamasa da diğer bir kısmı bütün mükellefleri bağlamaktadır. Bütün mükellefleri bağlamayan konuların farklı görüşlerini bilmek zarûrî değildir. Ancak bütün Müslümanların mükellef olduğu namaz gibi ibadetlerin farklı hükümleri bütün mükellefler tarafından bilinmesinde yarar vardır. Öte yandan namaz ve buna benzer farz ibadetlerin bütün ayrıntılarının bilinmesi gerekli olmasa da bunların farz ve vaciplerinin bütün mükellefler tarafından bilinmesi zarûridir. Bu noktadan hareketle namazda Fatiha süresinin okunup okunmaması ve imama uyan kimsenin kıraat yapıp yapmaması gibi konuların farz ve vacip yönündeki hükümleri her mükellef tarafından bilinmelidir. Çünkü bu iki mesele bütün mükellefleri ilgilendirmektedir.

Namazda kıraat rûknünün yerine gelmesi için Fatiha'nın okunması gerektiği yönünde birçok hadis rivayet edilmiştir. Bu hadislere istinaden Fatiha'yı namazın rûknlerinden saymak daha isabetlidir. Ancak fıkıh kaynaklarında da ifade edildiği gibi, İslam dinini yeni kabul eden bir kimse Fatiha'yı daha öğrenemediği ya da Fatiha'yı öğrenme noktasında zorluk çektiği için Fatiha yerine Kur'ân'dan başka âyetleri okuyabilir. Kaldı ki namazın diğer rûknlerinde de olduğu gibi, özür meydana geldiği durumlarda rûkn, başka şekilde telafi edilebilir. Namazı ayakta kılamayanın oturarak, oturarak kılamayanın uzanarak kıılması örneğinde olduğu gibi. Üstelik Kur'ân okumayı öğrenemeyen ya da bu noktada zorluk çeken birinin Fatiha'nın yerine zikir ifadelerini telaffuz ederek, bu rûknü yerine getirme imkânının olduğunu ifade eden hadisler de rivayet edilmiştir.

Fakihler arasında tartışmalı konulardan biri de imama uyan kimsenin kıraat yapmasının gerekli olup olmaması konusudur. Bu ihtilafın sebebi Kur'ân okunduğunda Kur'ân'ı dinlemenin gerektiği ile alakalı âyetin, namazda kıraatin yapılması gerektiği ile alakalı âyet ve hadislerle çakışıyor gibi görünmesidir.

Evezâî'nin birçok konuda olduğu gibi, kıraat yaparken Fatiha okuma hakkında da farklı görüşleri vardır. Ancak onun en çok bilinen ve nakledilen görüşü, Fatiha'nın okunması gerektiği yönünde olmuştur. Zira senet zincirinde kendisinin de bulunduğu bir hadis rivayet edilmiştir. Fıkhî içtihatları, daha çok rivayet ettiği hadislere göre olan Evezâî'den bu yönde bir hadisin rivayet edilmesi, onun bu görüşte olduğunu takviye etmektedir. Onun diğer görüşleri Hanefî fakihlerin görüşüne yakındır.

Esasen birinci mesele olan Fatiha'nın okunmasının rükün olup olmaması hakkında Hanefî fakihlerin görüşleri diğer fakihlerin görüşlerinden farklıdır. Zira Hanefî fakihler, namazda Fatiha'nın okunması hakkında diğer üç mezhep fakihleriyle ayrı düşmüşlerdir. Hanefî fakihlerin bu konudaki delilleri diğer fakihlerin ileri sürdüğü delillere göre zayıf kalmıştır. O halde kıraat yaparken Fatiha'nın okunması konusunda cumhurun görüşü daha kuvvetlidir.

İkinci mesele olan imama uyan kimsenin kıraat yapmasının gerekli olup olmaması hususunda ise diğer fakihlerin delilleri kuvvetli olsa da Hanefî fakihlerin delilleri de kuvvetlidir. Her iki görüş sahiplerinin delilleri kuvvetli olduğu için aynı fakihten farklı görüşler rivayet edildiği olmuştur. Aynı şekilde Evzâî'den de farklı görüşler nakledilmiştir. Hal böyle olunca bu konuda görüşler arası muvafakat daha uygundur. Şöyle ki İmam sesli kıraat yaptığında ona uyan kimse kıraat yapmaz, fakat imam sessiz kıraat yaptığında ya da arada durduğunda veyahut imamın sesinin duyulmadığı durumlarda, kıraat yaparsa daha isabetli olacaktır. Böylece deliller arasında uyum sağlanmış olacaktır. Kaldı ki bu yönde görüş ileri süren fakihlerin sayısı çoktur.

Kaynakça

- Kâri, Ali b. Sultan Muhammed Ebû'l-Hasan Nureddin el-Herevî. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*, Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî. (1379). *Fethü'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rifê.
- Âyetüllah el-Uzmâ, eş-Şeyh Diyâuddîn el-İrâkî. (2011). *Tebstü'l-Müteallimîn*, y.y.: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğaytâbî, (t.y.), *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: İhyâü Tûrâsi'l-Arabî.
- _____, (2000). *el-Binâye Şerhü'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- _____, (2008). *Nuhabü'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebâni'l-Ehbâr fî Şerhi Meâni'l-Asâr*, (thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim). Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîyye.
- Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud. (1983). *Şerhü's-Sünne*, (tah. Şuayb Arnavut). Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- Bevvâk, Muhammed b. Yusuf b. Ebî Kasım b. Yusuf el-Abderi el-Ğarnâtî.

(1994). *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasarı Halil*, y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî. (2003). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. (t.y.). *Halku Ef'âli'l-İbâd*, (thk. Abdurrahman Amîre), Riyâd: Dâru'l-Ma'rifeti's-Suûdiyye.

_____, (1980). *el-Kirâetü Halfe'l-İmâm*, (thk. Fadlurrahman es-Sevrî), y.y.: el-Mektebetü's-Selefiyye.

_____, (1422). *Sahîhu'l-Buhârî*, (thk. Muhammed Zehîr b. Nasır), y.y.: Dâru Tûku'n-Necât.

Büceyremî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer. (1995). *Tuhfetü'l-Habîb alâ Şerhi'l-Hatîb*, y.y.: Dâru'l-Fikr.

Damat Efendi, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. (t.y.). *Mecma'u'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, y.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi b. Mesud b. en-Numan, (2004), *Sünenü Dârekutnî*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Ebu Davud, Süleyman b. Aş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî. (t.y.). *Sünenü Ebi Dâvud*, (thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.

Fakihânî, Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Salim b. Sadaka el-Lahmî. (2010). *Riyâdü'l-Efhâm fî Şerhi Umdetü'l-Ahkâm*, (tah. Nureddin Talib), Suriye: Dâru'n-Nevâdir.

Hâkim, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamduyeh b. Nuaym. (1990). *el-Müstedrek al's-Sahihayn*, (thk. Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Haraşî, Muhammed b. Abdillâh. (t.y.). *Şerhü Muhtasarı Halil li'l-Haraşî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Hererî, Muhammed Emin b. Abdullâh el-Eremî. (2001). *Tefsîru Hadâiku'r-Rûh ve'r-Reyhân fî Revâbi Ulumi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru Toku'n-Necât.

İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî. (2000). *el-İstizkâr*, (thk. Salih Muhammed Ata, Muhammed Ali Muavved), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- _____, (1387). *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meâni ve'l-Esanîd*, (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî), Mağrib: Vizaretü Umumi'l-Evkafi ve's-Şûni'l-İslâmiyye.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik. (2003). *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbni Battâl*, (thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- İbn Emîr, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. (1983). *et-Takrîr ve't-Tahrîr*, y.t.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî. (2001). *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb Arnavut), y.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. (t.y.). *el-Mühllâ bi'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Mâbed. (1993). *Sahîhu İbn Hibbân bi'Tertîbi İbn Belbân*. (thk. Şuayb Arnavut). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekir. (2003). *Sahîhu İbn Huzeyme*, (thk. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zemi), y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- İbn Kasım, Abdurrahman b. Muhammed. (1397). *Hâşiyetü'r-Revdi'l-Mürabba' Şerhü Zâdi'l-Müstenka'*, y.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî. (1968). *el-Muğnî*, y.y.: Mektebetü'l-Kahire.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. (t.y.). *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn. (1414). *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed b. Addillâh b. Muhammed. (1997). *el-Mübdî' fi Şerhi'l-Mukni'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Mülakkin, Siracüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed. (1997). *el-İ'lâm bi Fevâid Umdetü'l-Ahkâm*, (thk. Abdülaziz b. Ahmed), Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hüseyyin es-Sâmî. (1996). *Fethü'l-Bârî Şehu Sahîhi'l-Buhârî*, (tah. Mahmud b.

- Şaban), Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ğurebâ el-Eseriyye.
- İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. (1988). *el-Mukaddimâtü'l-Mümeħhidât*, (thk. Dr. Muhammed Hacci), Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. (2004). *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*, Kahire: Dârü'l-Hadis.
- İbn Teymiye, Takyuddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abullah b. Abdilhalim b. Abisselam b. Abdillah. (1987). *el-Fetâvâ'l-Kübrâ*, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- _____, (1412). *Şerhu'l-Umde fi'l-Fıkıh*, (thk. Suûd b. Salih), Riyâd: Mektebetü'l-Abekân.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim. (1985). *el-Evsat fi's-Süneni ve'l-İcmâ' ve'l-İhtilâf*, (thk. Ebû Hamid Sağır), Riyad: Dârü Tayba.
- _____, (2004). *el-İşrâf alâ Mezhebi'l-Ulemâ*, (thk. Sağır Ahmed el-Ensârî), y.y.: Mektebetü Mekketü's-Sekâfiyye.
- Kâdı İyâz, İyad b. Musa b. İyad b. Amrun el-Yahsebî. (1998). *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, (thk. Yahya İsmail), Mısır: Dârü'l-Vefâ.
- Kâsânî, Alauddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed. (1986). *Bedâi'u's-Senâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, y.y.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye.
- Kayrevânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd Abdurrahman en-Nefzî. (1999). *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdat alâ mâ fi'l-Müdevvene*, (thk. Abdülfettah Muhammed), Beyrut: el-Ğarbü'l-İslâmî.
- Kemâhî, Osman b. Said. (2005). *el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Müvatta'*, (thk. Ahmed Ali), Kahire: Dârü'l-Hadîs.
- Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef. (2012). *Mesâilü Harb el-Kirmânî*, (thk. Ahmed b. Ali el-Ğamidî), Cidde: Câmi'at-ü Melik Abdülaziz.
- Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî. (1964). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdevi, İbrahim Etfiş), Kahire: Dârü Kütübi'l-Misriyye.
- Makdisî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme. (t.y.). *eş-Şerhü'l-Kebîr alâ Metni'l-Mukni'*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, y.y.: Dârü Kitâbi'l-Arabî.

- Mâverdü, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib. (1999). *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhi İmam eş-Şâfi*, (thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Merğînânî, Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Ferğânî. (t.y.). *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedi*, (tah. Tallâl Yusuf), Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Mubârekfûri, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim. (t.y.). *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Müslim, Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasan el-Kuşeyri en-Nisabûri. (t.y.). *el-Müsnedü's-Sahih el-Muhtasar*; (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki), Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nevevi, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref en-Nevevi. (1392). *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- _____, (t.y.). *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, y.y.:Dârü'l-Fikr.
- Remlî, Şihabüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hüseyin b. Ali. (2016). *Şerhü Sünenü Ebî Davud*, (thk. Heyet), Mısır: Dârü'l-Felâh.
- Reymî, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekir el-Hasisî. (1999). *el-Me'âni'l-Bedî'a fî Ma'rifeti Ehli's-Şerî'a*, (thk. Seyyid Muhammed Miheni), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sifil E. (2002.). Kiraat, *DİA*, Ankara: Diyanet Vakfı Neşriyat.
- Suğdı, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed. (1984). *en-Nüteffi'l-Fetâvâ*, (thk. Dr. Selahaddin en-Nâhî), y.y.: Dârü'l-Furkan.
- Şafiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şafi' b. Abdilmuttalip b. Abdilmenaf. (1990). *el-Umm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- _____, (2004). *Müsnedü İmami's-Şâfi*, (thk. Mahir Tahsin Fahl), Kuveyt: Şirketü Ğarrâs.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad. (t.y.). *el-Hüccetü alâ Ehli'l-Medîne*, (thk. Mehdi Hasan el-Geylânî), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüp b. Matyer el-Lehmî, eş-Şâmî. (1984). *Müsnedü's-Şamiyyîn*, (tah. Hamdi b. Abdilmecid), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Taberî, Muhammed b. Yezid b. Kesîr b. Ğalib el-Âmeli. (2000). *Câmi'u'l-Beyân fî T'evili'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), y.y.:

Müessesetü'r-Risâle.

Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî. (t.y.).
Tâcü'l-Arûs, y.y.

Zehebi, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman
Kaymaz. (2003). *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyati'l-Meşâhîr ve'l-A'lam*,
y.y.: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:299-316

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 08.08.2019
Kabul/Accepted: 31.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**TOPKAPI SARAYI
MÜZESİ HAREM
DAİRESİ'NDE
BULUNAN KÂBE
TASVİRLERİ**

***DESCRIPTIONS OF
KAABA IN TOPKAPI
PALACE MUSEUM
HAREM
DEPARTMENT***

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TOP

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
ORCID: 0000-0001-6018-6271, mtop@yyu.edu.tr

Ayşenur SEZGİN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi ABD, Doktora Öğrencisi
ORCID: 0000-0002-5159-9426, aysenur65sezgin@gmail.com

Öz

Mekke ve Mescid-i Haram Müslümanlar için manevi bir değere sahip, İslam medeniyetinde üç kutsal mekândan birisidir. Bunun nedeni Mekke'nin İslam inancında en önemli farz ibadetlerden biri hac merkezi olarak manevi ve uhrevi olarak büyük önem taşımamasından kaynaklanmaktadır. Tarihte ziyaret etme imkânları daha kısıtlı olduğu için Müslümanlardan hacca gitmeyi gerçekleştiremeyenler açısından bu şehir zaman ve mekânın ötesinde özlem duyulan bir yer haline gelmiştir. Şehrin önemi Kâbe ve Mescid-i Harama dayanmaktadır. Osmanlı Devletinin Hicaza hâkim olmasından itibaren mukaddes bir bölge olan Mekke ve Kâbe'ye verilen değer daha da artmış durumdadır. İslam coğrafyasının en kutsal yeri kabul edilen Mekke şehrindeki Kâbe'nin resim sanatlarında ve bilhassa çinilikte yapılmış olan tasvirleri Osmanlı Dönemi'yle birlikte yaygınlık kazanmıştır. Kutsal kent tasvirleri, Osmanlı tasvirciliğinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Osmanlı tasvirciliğine özgü olan bu tür çalışmalarda özellikle Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa, Mescid-i Nebevi gibi kutsal yerler, insan figürüne yer verilmekten tasvir edilmektedir. Osmanlı çinçiliğinde kent ve yöre tasvirleri önem kazanmıştır. Genellikle tasvirlerin çini üzerinde bulunması, kutsal yapılar olan cami ve mescitlerin içinde dekoratif malzeme olarak kullanılmış olan çininin çok dayanıklı olmasından ileri gelmektedir. Kâbe tasvirleri daha çok dini mimaride bulunmasına rağmen sivil mimarinin bir örneği olan İstanbul Topkapı Sarayı'nın Harem daire-

sindeki üç adet Kâbe tasvirli çini pano ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Topkapı Sarayı, tasvir, Osmanlı, Kâbe, çini.

Abstract

Mecca and Masjid al-Haram are one of the three sacred places in Islamic civilization with a spiritual value for Muslims. This is due to the fact that Mecca has a great importance as one of the most important prayer worship in the Islamic faith as a center of pilgrimage. Since the opportunity to visit in history is more limited, for the Muslims who cannot go to pilgrimage, Mecca has become a long-gone place beyond time and space. The importance of the city is based on Kaaba and Masjid al-Haram. Since the rule of the Hejaz of the Ottoman Empire, the value given to the holy town of Mecca and Kaaba has increased. The depictions of Kaaba in the city of Mecca, which is considered the most sacred place of Islamic geography, made in painting arts and especially in tiling, became widespread with the Ottoman Period. The depictions of the sacred city constitute an important aspect of Ottoman depiction. In this kind of work, which is unique to Ottoman depiction, sacred places such as the Masjid al-Haram, the Masjid al-Aqsa and the Masjid al-Nabawi are depicted without the use of human figures. The description of the sacred city and the region has gained importance in Ottoman tiles. Generally, the reason why the depictions are on the tile used as decorative material in the mosques and masjids, which are sacred structures, is very durable. Although the tiles depicted in the Kaaba are mostly found in religious architecture, there are three tile panels depicting the Kaaba in the Harem Circle of Istanbul Topkapı Palace, which is an example of a civil architecture.

Keywords: Istanbul, Topkapı Palace, description, Ottoman, Kaaba, tile

Giriş

İslam toplumlarında bazı yerler ve mekânlar kutsiyet taşımaktadır. Bu da İslam toplumu olan Osmanlı için de geçerlidir. Mekke ve Mescidi Haram bunların başında gelmektedir. Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra, buraya verilen değer ve destek daha da artmış olup, bu bölgeye yapılan yatırımlar artarak devam etmiştir. Başta hac yolculuğunun güvenliği için Mekke çevresi ve Mescid-i Haram'da yapılan imar faaliyetleri, suyolları ve çeşmeler yapılması, sürre alayları ile gönderilen hediyeler, bu topraklara verilen değeri göstermektedir. Osmanlı başkenti ile Hicaz arasındaki mesafe, ulaşım gücü ve diğer zorluklar Kâbe'ye ulaşımı güçleştirmekte ve ister istemez duyulan özlemi arttırmaktadır. Bu Osmanlı halkı kadar padişah ve çevresi için de geçerli bir durumdur. Padişahların bazen uzun süre yönetim merkezinden uzak olmaları ve çoğunlukla seferde olmaları kutsal kentten uzak olmalarına sebep olmuştur.

Osmanlı, uzun tarihsel bir süreç geçirmiş olmanın verdiği güçle mimariden süslemeye kadar sanatın her alanında kendine has bir üslup

oluşturmuş ve İslam inancının temellerini oluşturan tevhid temelli bir sanatı uygulama ve özümseme gayreti içinde olmuştur.

İslam sanatının gelişmesinde cami mimarisi başta olmak üzere imar faaliyetleri etkili olmuş, bu Osmanlı döneminde de kent kimliğine önemli kazanımları olan bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlıda mimarının yanı sıra diğer sanat dallarında da önemli gelişmeler olmuştur. Bunlardan biri olan resim ve minyatür sanatı da bu gelişmelerden payını almıştır. Başta yaygın olmamakla birlikte, zaman içerisinde minyatür sanatında mimari ve kent tasvirliği önemli mesafe kat etmiş, bundan Osmanlı toprakları içerisindeki kutsal mekânlar da nasibini almıştır.

Osmanlı sanatında manzara ve kutsal kent ve yöre tasvirleri, 16.yy'dan itibaren minyatürlerle başlayarak gelişmiş ve zamanla çeşitli sanatlara yayılarak 19. yy sonlarına kadar en önemli konu olarak uygulama imkânı bulmuştur. Ünal (2001: 14-25), III. Murad döneminde (1574-1595) Lütfi Abdullah isminde bir hattat Mekke şehri ve Kâbe'nin minyatürlerini yapmaya başlayarak kutsal yöre tasvirlerinin yaygınlık kazanmasına vesile olduğunu söylemiştir. Lütfi Abdullah gibi o dönem ressamlarından Hint Ressam Lari de Hac rehberi niteliğinde, içerisinde Kâbe tasvirlerinin bulunduğu görsel eserler vermiştir. Bu her iki sanatçının oluşturduğu üslup çerçevesinde, kendilerinden sonra gelen sanatkârlar da bu geleneği sürdürmüş ve 19. yy'a kadar yöre ve kentlerin tasviri yapılmaya devam etmiştir.

Osmanlı döneminde, kutsal kent tasvirlerinin konularından biri olan Mescid-i Haram ve Kâbe tasvirleri birçok farklı malzeme ve teknikte yapılmıştır. Mimaride ise, çini ve daha sonraki dönemlerde duvar resmi şeklinde iki uygulama ile Kâbe tasvirleri uygulanmıştır. Bunlardan biri sıralı tekniğindeki çini üzerine yapılmış olan Kâbe tasvirleri, İznik, Kütahya ve Tekfur Sarayı çini atölyelerinde imal edilerek yapılara çoğunlukla sonradan eklenmişlerdir. Bunlar mevcut örneklere göre 17. yy ortalarından itibaren üretilmeye başlamıştır. Bunların önemli örneklerinden bazıları Topkapı Sarayı'nda yer almaktadır.

“Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi'nde bulunan Kâbe Tasvirleri” bilimsel çalışmalarda yeterli derecede ele alınıp incelenmemiş olması, tasvirlerin ne amaçla yapıldığı, Kâbe'ye bakış açısının estetik açıdan araştırılmamış olması nedeniyle bu alandaki bilgi boşluğunun hem teknik hem de üslup açısından tasnif edilerek doldurulması amaçlanmıştır.

1. Topkapı Sarayı ve Harem Dairesi

Topkapı Sarayı, Osmanlı yönetiminin merkezi olan İstanbul'da yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmed Han, fetihten sonra, bugünkü Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerde bir saray yaptırmıştır. Bu sara-

yn hududunun bir hayli geniş olduğu ve Süleymaniye Camii'nin yerinin de bu sahada bulunduğu malumdur. Bu ilk yapılan saray “Eski Saray”, Topkapı da “Yeni Saray (Sarayı Cedit)” olarak anılmıştır (Ortaylı, 2008: 6). Osmanlı padişahlarının resmi ikametgâhı olan saray kuruluş yıllarında yaklaşık 70.000 metrekarelik bir alanı kaplarken sarayın bugünkü alanı 80.000 metrekaredir. Saray; Bab-ı Hümayun, Divan meydanı, Alay Meydanı, Enderun Avlusu, Sofa-i Hümayun ve Harem olmak üzere 6 bölümden oluşmaktadır. Osmanlı sultanlarının yaptırdıkları saraylar içinde, 19 yy'ın kâgir yapıları dışında, en iyi korunmuşu ve itinalı bir arkeolojik araştırma ve analiz ile kronolojik bir restitüsyona olanak verecek verilere ve belgelelere sahip olanı sadece Topkapı Sarayı Hümayunu olmuştur (Kuban, 2007: 410).

Yeni Sarayın “daire-i haremi” denilen kısmı saray içinin tepe tarafında, dört yanı ayrıca bir sur ile çevrili ve harem-i hümayunu ve kutsal emanetlerin saklı olduğu yeri ve onların hizmeti ile görevli olan Enderun ocaklarını ve Kubbealtı denilen divan yerini ve birkaç köşkü kapsamaktadır.

Divan Meydanı'nın solunda, Kubbealtı'nın arka kısmında yer alan Harem Dairesi; ortalama olarak 150 m uzunluğunda, 75-80 m genişliğinde olup dört yönden duvarlarla çevrilmiştir. Harem Dairesi'nin ilk inşa tarihi ile ilgili farklı değerlendirmeler yapılmakla birlikte, eskiden var olan bir harem Kanuni Sultan Süleyman zamanında mimar Alâeddin tarafından onarıldığı arşiv belgelerinden tespit edilmiştir (Neciboğlu, 2007: 209).

Harem Dairesi, padişah konutu olma özelliğinden dolayı, padişah ailesinin tüm üyeleri için ayrı düşünülmüş daireleri, taşlıkları, kabul salonları ve hamamları, içlerinde yer alan yapı elemanlarıyla Osmanlı'nın günlük yaşamı hakkında fikir vermektedir (Kuban, 1997: 10).

Topkapı Sarayı'nda Harem; Araba kapısı, Karaağalar Mescidi, Dolaplı kubbe, Karaağalar Taşlığı, Şadırvanlı Sofa, Musahipler, Cüceler, Hazinedar Daireleri, Biniş Yolu ve Perde Kapısı, Karaağalar Koşuşu, Darüssaade Ağası Dairesi, Altın Yol, Şehzadegan Mektebi, Cariyeler ve Kadınefendiler Taşlığı, Harem Giriş Kapısı, Kadınefendi Haseki Daireleri, Nöbet Yeri ve Cariyeler Koşuşu, Kırkmerdiven, Mihrişah Valide Sultan dairesi, Harem Hastanesi, Taht Kapısı, Valide Sultan Taşlığı, Hazinedar Usta Dairesi, Valide Sultan Dairesi, Hamam olmak üzere birçok yapı grubunun bir araya gelmesiyle oluşmaktadır.

2. Kâbe Tasvirleri

Osmanlı döneminde özellikle 17. ve 18. yy' da çeşitli teknik, renk ve üslup özelliklerine sahip Mescid-i Haram ve Kâbe tasvirleri (dini) mi-

mari yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kabe tasvirleri yapımından önce inşa edilmiş camilerin muhtelif yerlerine pano şeklinde yerleştirilmiştir. Günümüzde bunların bir kısmı müzelerde yer almaktadır. Bu tasvirler ağırlıklı olarak çini üzerine işlenmiştir. Bunların bazıları tek b bir çini levha üzerine yapılmışken bazıları da parça parça karolar halinde oluşan çiniler üzerine işlenmiştir. Batılılaşma dönemi ile birlikte bu kabe tasvirleri camilere duvar resmi olarak da yapılmaya başlamıştır. Bunlar ağırlıklı olarak Batı Anadolu Bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Topkapı Sarayı Harem dairesinde yer alan Kâbe tasvirli çiniler de 17. sıraltı boyama tekniğinde yapılmış olup parça parça karolar halinde yapılmıştır. Yayınlarda geçen bilgiler ışığında Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan üç çini panonun aynı kompozisyon özellikleri göstermesi, tek bir usta tarafından saraya sipariş üzerine yapılmış olabileceğini kanıtlamaktadır (Çobanoğlu-Kaplan: 2019, 240).

3.1. Karaağalar Mescidi

Mescit, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan şadırvanlı sofanın solunda yer almaktadır. 1665'te çıkan bir yaygın sonrasında IV. Mehmet tarafından mescit yenilenmiştir. Sofaya doğru tonozlu ve pencereli bir koridoru olan bu mescit, IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın isteğiyle duvarları boydan boya çinilerle kaplanmıştır. Mescidin tavan eteklerinde ise çeşitli ayet-i kerimeler yazılmıştır. Duvarlarda bitkisel, geometrik şekillerde çiniler yer almış olup, mihrap kısmında Kâbe tasvirli çini pano dikkati çekmektedir (Akozan, 1982: 50).

Çini mihrap, dikdörtgen görünümlü, zencerek motifleriyle sınırlandırılmış sıralı şemse motifleriyle doldurulmuş bir bordürle çevrelenmiş, altı kenarlı yarım çokgen bir nişten oluşmaktadır. Bunun üzerini örten kavsara, dıştan sivri kemerle sınırlandırılmış dilimli bir yarım kubbeden oluşmaktadır.

Kâbe tasviri, mihrap nişinin içerisinde yer almaktadır. Tasvirin sağ alt köşesinde kartuş içerisinde Arapça rakamlarla (سنة 1077) sol alt köşesinde ise, (علي اسكندرية) Ali İskenderiye (تبر دار خاصه) Tebere dar'ül haz'za ismi geçmektedir. Erken (2006: 303), Öney (1976:116) usta ismini Teberdar Keşşah Ali diye okumuşlardır. Oysa kitabeyi okurken Teberdar Hassa Ali diye usta ismini tespit edilmiştir. Buna göre tasvir, Teberdar Hassa Ali tarafından 1077/ 1665 tarihinde yapılmıştır.

Mihrap nişi içerisine tasarlanmış olan Mescid-i Haram tasviri, her biri 0,24x0,24 m ebatlarında 60 çini karodan oluşmaktadır.

Tasvir en dıştan ince bir şeritle çevrelenmiş olup, iki bölümden oluşmaktadır. Alt bölümünü Mescidi Haram ve içerisindeki Kâbe tasviri

oluştururken, üst kısmı ise, iki yanda hurma ağacı tasvirleri arasında üçlü şekilde bir düzenleme karşımıza çıkmaktadır.

Mescid-i Haram, boyuna dikdörtgen biçimde iki sıra revakla çevrelenmiş olup, içerisinde Kâbe ve Metâf alanı gösterilmiştir. İki sıra halinde gösterilen revakların üzerini örten kubbeler sıralı olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca her revak kemeri ortasında renkli kandil motifleri asılı durmaktadır. Revakların sol dış tarafına bitkisel motiflerle birlikte Mescid-i Haram giriş kapıları isim olarak yazılmıştır. Sağ tarafına ise, uçları aynı hizada olan iki minare işlenmiştir. Üçer şerefeli olan minarelerin uçları aynı hizada bitmesine karşın, birisi daha yukarıdan başlamaktadır. Her ikisinin de üçer şerefesi aynı hizada yapılmıştır.

Revaklarla çevrili Metâf alanı ise mavi zeminli olarak gösterilmiştir. Kâbe orta kısımda yer almış olup yan tarafından bir hatimle çevrilmiştir. Zemzem kuyusu ve minber ise alt kısımda betimlenmiştir. Alt sağ tarafta bir sol tarafta ise iki minare yer almaktadır. Minareler, ince, uzun gövdeli ve üçer şerefeli olarak tasvir edilmiştir. Makamlara ait binalar ise minarelerin ortasında bulunmaktadır.

Üst kısmın iki yanına boyuna dikdörtgen şekilde uzanan birer hurma ağacı işlenmiştir. Hurma ağaçları uzun gövdeli, palmiye ağacına benzer bir şekilde ve aşağı doğru sarkan meyveleri ile tasvir edilmiştir. Altında üçerli gruplanmış revakların kubbeleri lacivert renkle gösterilmiştir. Bu kubbelerden ortadaki üçü daha yüksek tutulmuştur. Ortadaki üçlü düzenlemenin iki yanına üçer şerefeli iki minare yerleştirilmiştir. Ortada en altta iki kartuş içerisine beyaz zemin üzerine celi sülüs hatla “Kelime-i Tevhid” yazılmıştır. Ortada üç sıra halinde zincire asılmış kandiller sıralanmıştır. Birer atlamalı olarak çiftli ve tekli olarak işlenmişlerdir. Tekli olan kırmızı, çiftli olanlar lacivert renkte oluşturulmuştur. En üst kısmı ise, kartuş içerisinde Besmele-i Şerif celi sülüs hatla yazılmıştır. Aralarına yer yer bitkisel süslemeler yapılmıştır.

Topkapı Sarayı Harem dairesindeki aynı özellikte üç Kâbe tasvirinden biri olan Karaağalar Mescidi’nde yer alan Kâbe tasvirinin saraya özel olarak tasarlanmış olması ve aynı usta tarafından yapılmış olması ayrı bir değer taşımaktadır.

3.2. Valide Sultan Dairesi

Valide Sultan Dairesi Harem’in en gözde dairelerinden biri olup III. Murat döneminde yapılmıştır. Sultan III. Murat’ın annesi Nurbanu Sultan için yaptırdığı bu daire harem merkezini teşkil etmektedir. 1665 yangınından sonra IV. Mehmet döneminde yenilenen Yeni Valide Sultan Dairesi’nin mimari ve çini dekorasyonu annesi Hatice Turhan Sultan tara-

findan yaptırılmıştır. Bunun sebebi himaye ettiği projelerde kendini temsil etme konusundaki kararlara etkin olarak katılma isteği yol açmış olmalıdır (Kocaaslan, 2012: 67).

Valide Sultan taşlığından harem bahçesine kadar uzanan odalardan oluşan bu komplekste günlük hayatta her türlü ihtiyacın karşılanması, gelen misafirlerin ağırlanması, ibadetlerin eda edilmesi gibi pek çok iş için odalar bulunmaktadır. Odalar dışında küçük bir mutfak ve kileri, hamamı, misafir odaları, çeşme ve tuvaleti bulunmaktadır.

Valide Sultanların günlük yaşam yeri olan sofaya küçük bir kapıyla girilmektedir. Sembolik tahtlı bir mekân olup kubbeli ve eyvanlı bir yapıdır. 17. yy. Osmanlı çinileriyle kaplıdır. Üst kısımlarına 19. yy' da panoramik manzaralar yapılmıştır.

Bu mekânın önünde bir dua odası yer almaktadır. Bu odaya mermer söveli ve demir şebekeli bir kapı açıklığıyla girilmektedir. Bu odada bir duvarda Kâbe tasvirli çini pano yer almaktadır.

Kâbe tasvirli çini pano, Valide Sultan dairesinde dua odasının kapısının yanındaki duvarda yer almaktadır. Dikdörtgen şeklinde duvara yerleştirilmiş olan çini pano, sıraltı çini tekniğinde yapılmış, 0.24x0.24m ebatlarında 48 çini karodan oluşmaktadır. Panonun alt kenarında sol köşede çiniyi yapan ustanın ismi ve tarih yazılmıştır. Arapça yazılmış usta imzasına göre pano, (علي اسكندرية) 1077 (سنة) Ali İskenderiye (تبر دار خاصه) Tebere dar'ül haz'za tarafından yapılmış olduğu belirtilmiştir. Çini pano iki sıralı revakları ve revakların çevrelediği Kâbe ve etrafındaki diğer mimari unsurlar ile dikkati çekmektedir. Revakların kubbelelerinin üst kısmında asma dallar, rumi ve palmetler sıralanmış olup kapı isimleri de yer almaktadır. Bu kapı isimleri: “Bab-ı Şerif, Bab-ı Hayâ, Bab-ı Ümmehani, Bab-ı Rahme, Bab-ı Cisiyan, Bab-ı Yala” olarak yazılmıştır. Çini panonun sağ tarafında revakların dış tarafında iki minare yükselmektedir. Kâbe'nin yan tarafında olan hatim kısmında kandil motifleri asılı olarak betimlenmiştir.

1.3. Şehzadeler Mektebi

III. Murat döneminde yapılmış olan mektep, ortası kubbeli, yanlarda tekne tonozla örtülü iki taraflı bir mekân olarak yapılmıştır. Saray geleceğine göre dört yaşına gelen şehzade ve sultanların eğitimi bu mektepte yapılmaktaydı. Şehzade mektebinin duvarlarında üst seviyede 17. yüzyıl Osmanlı çinileri klasik görünümü oluştururken, kat seviyesinde barok süslemeler görülmektedir. Bu çinilerden farklı olarak mektebin duvarında bir de Kâbe tasvirli çini pano görülmektedir.

Kâbe tasvirli çini pano üzerindeki Arapça imza kitabesine göre

(علي اسكندرية) 1077 (سنة) Ali İskenderiye (تبر دار خاصه) Tebere dar'ül haz'za tarafından yapılmıştır. Kâbe tasviri, boyuna dikdörtgen bir şekilde, 0,24x0,25 m ebadında 60 çini karodan meydana gelmiş olarak duvar yüzeyine monte edilmiştir.

Kâbe Tasviri, Karaağalar Mescidi ve Valide Sultan dairesinde yer alan çini panolar ile tamamen aynı kompozisyon ve özelliindedir.

Sıraltı çini tekniğinde yapılmış olan çini pano dikdörtgen şeklinde örgülü bir bordürle çevrilmiştir. Panoda yeşil, kırmızı, mavi, nefli yeşil renkler hâkimdir. Üst kısımda Besmele-i Şerif ve Kelime-i Tevhid yazıları mavi zemin üzerine işlenmiştir. Bu yazıların iki yanında birer minare ve hurma ağacı motifleri işlenmiştir. Alt kısım ve orta zemin iki sıralı revaklarla çevrilmiş ve Kâbe-i Muazzama'nın olduğu kısım dikkat çekici bir şekilde betimlenmiştir. Kâbe siyah renkte olup alt kısımda minber, kapı ve mezheplere ait mekânlar yer almaktadır (Baran, 2012: 93).

İki sıralı, revakların ve bordürlerin arasındaki kısımda asma dallar, motifler işlenmiş olup kapı isimleri bulunmaktadır. Saraya özel sipariş üzerine yaptırılmış olan bu Kâbe tasvirli çiniler ayrı bir değer taşımaktadır.

4. Değerlendirme

Sanat insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Çünkü insanoğlu yazıdan önce resim yapmayı keşfetmiştir. Bu insan için sanatın önemini ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Farklı inanç ve kültürlerde sanat bir yansıma biçimi olarak daima ön planda olmuştur. Tasvir sanatının yansıtılmasında öne çıkan önemli bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Tevhidi dinlerde ve özellikle İslam inancının en çok tartışılan konularından biri olan tasvir meselesi yasak kapsamı içerisinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde yasak dışına çıkan birçok uygulamanın da mevcudiyeti günümüze gelen örneklerden anlaşılabilir. İslam mimarisinde süslemenin önemli bir yere sahip olması, resim özelliğindeki tasvirleri geri planda tutmayı başarmış görünmektedir. Osmanlı döneminde de bu anlayış büyük oranda rağbet görmüş ve süslemeyi geliştirmeye açık bir hale getirmiştir. Bunda özellikle İslami inanç ve tevhid unsuru ön planda tutularak sanat soyut olarak yansıtılmaya çalışılmıştır. Geç dönemde Batılılaşma ile birlikte bu prensiplerden yavaş yavaş ödün verildiği resmin süslemeye girmesi ile birlikte açıkça görülebilmektedir. Bu değişim kutsal mekanların tasvir edilme biçimlerinden de anlaşılabilir.

Osmanlı döneminde özellikle kutsal kent ve yöreler değer görmüş ve korunmuştur. Ayrıca sanat olarak tasvir şeklinde betimlenen Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebevi her daim minyatür ve tasvirler-

de dikkati çekmiştir.

Mescid-i Haram ve Kâbe tasvirleri, Osmanlı döneminde ilk kez Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmaya başlanmıştır. Çünkü Kanuni Sultan Süleyman, kutsal kentlerdeki imar faaliyetlerini başlatan ilk Osmanlı padişahıdır. Bu işlerin yapılması hakkında o dönemin şeyhülislamı olan Mehmed Ebusuud Efendi'den fetva almıştır. Kutsal kentlerden biri olan Mekke şehrinde Kâbe'yi onartmış, Mescid-i Haram'a dört mezhep için (Hanefi, Şafii, Hanbeli, Maliki) dört medrese inşa ettirmiştir. Kâbe örtüsünü Mısır şehrinde sipariş ettirmiştir. Tüm bunlar Kâbe ve Mescid-i Haram'ın Osmanlı Dönemi'nde görülüp resimlendirilmesi için fırsat olmuştur.

Osmanlı Dönemi Kâbe ve Mescid-i Haram Tasvirleri; 17. yy'dan itibaren minyatür, dokuma, el yazmaları, fresk, kalemişi ve çini olarak sanatsal açıdan görülmeye başlanmıştır. Özellikle mimaride çini üzerine işlenen bu tasvirler daha kalıcı olmuş ve günümüze kadar ulaşabilmiştir. Saray koleksiyonunda bulunan, Ahmed Bin Abdullah tarafından yazılan en erken tarihli, "*Delâilü'l-Hayrât*" (H 1120-M 1708) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed adına (1544-45) "*Hac Vekâletnamesi*", kutsal kent tasvirlerinin olduğu eserler olup günümüze yansıyan şekliyle farklı tekniklerde olan tasvirler hakkında yorum yapabilmeye faydalı olmuştur. Bu eserler birer Hac Rehberi olma özelliği taşımaktadır. Yani kutsal kent olan Mescid-i Haram ve Kâbe-i Muazzama'yı gidip göremeyenler için o yöre hakkında bilgi verici nitelikte olmuştur.

Kâbe tasvirleri özellikle birçok dini mimaride kullanılmış fakat Osmanlı yönetim ve yaşam merkezi olan Topkapı Sarayı'nda da bu tasvirler çini panolar şeklinde rastlanmaktadır. Büyük programlı yapılarda ve saraylarda kullanım alanı bulan bu çiniler saray nakkaşanelerinde hazırlanarak getirilip kullanım alanına ulaşmıştır.

Topkapı Sarayı Harem dairesinde bulunan üç Mescid-i Haram tasvirli çini, Osmanlı'nın tasvir ve çini de ne kadar ileri düzeyde olduğunu ispatlamaktadır. Birçok 17. yy çinileri ile kaplı olan Karaağalar Mescidi, Valide Sultan dairesi ve Şehzadeler Mektebi Kâbe tasvirli çinileriyle haremın ihtişamını, dine bakış açısını, sosyal hayatı gözler önüne sermektedir. Harem dairesinde bulunan Kâbe tasvirli çini panolardan biri mihrap içerisine diğer ikisi de düz bir pano halinde duvarın kible istikametine yerleştirilmiştir. Özellikle üç çini panonun aynı özellikte, aynı teknikte ve aynı usta tarafından sipariş olarak yaptırılıp saraya sonradan eklenmesi yapıldıkları devrin özelliklerini yansıtmaları açısından önemlidir.

Üç çini panonun kompozisyon, teknik ve üslup özelliklerini karşılaştıracak olursak; Kâbe tasvirli çinilerin ya tek karo halinde ya da

parça parça karolar halinde yapılmış olduğu görülmektedir. Birbirinden ufak farklarla ayrılmış olan çini tasvirler; iki tanesi düz bir pano şeklinde duvara monte edilmişken, Karaağalar Mescidi'nde yer alan tasvir mihrap içine üç bölüm halinde yerleştirilmiştir. Tasvirlerde yer alan mimari yapı ve diğer unsurlar, perspektif ve derinlik olgusu olmadan iki boyutlu olarak tasvir edilmiştir. Tipolojik açıdan Kâbe ve etrafındaki revaklar geleneksel kitap resmi üslubunu yansıtmaktadır. 18. yy ve 19. yy' a doğru yapılan başka diğer Kâbe tasvirlerinde resim tekniğinin geliştiği ve Batılılaşma hareketlerinin olması tasvirlerde üç boyutluluğa geçişi yansıtmaktadır.

Bu çinileri yapan ustanın daima bir önce işlemiş olduğu kompozisyonun tesirinden kurtulamayarak, diğer bir siparişi yine bu kompozisyonun işlenişine benzer şekilde meydana getirdiği görülmektedir. Üç çini panoda yer alan mimari unsurlara bakıldığında Kâbe-i Muazzama orta kısımda yer almış olup esas kısmı teşkil etmektedir. Revaklar ikinci bir sıra daha eklenerek genişletilmiş ve Kâbe'nin etrafını sarmıştır. O dönem itibarıyla son 18. yy' a doğru bunu Eyüp Cezri Kasım Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa Camilerinde yer alan Mescid-i Haram tasvirlerinde de görülmektedir. Minareler Klâsik Osmanlı Minare stilinde, ince uzun bir şekilde yapılmış olup, dağınık bir şekilde yerleştirilmiş bitkisel motiflerin arasında yükselmektedir.

Topkapı Sarayı Karaağalar Mescidi ve Şehzadeler Mektebi'nde olan Kâbe tasvirlerinde süsleme unsuru olarak yapılan hurma ağacı motifleri de ölümsüzlüğün simgesi olarak Hicaz Bölgesine özgü bir meyve ağacı şekilde işlenmiştir. Bu ağacın bol meyve taşıyan dalları bereketi, üremeyi temsil eder. Aynı zamanda hurma ağacı motifli bir mezar taşı kabirde yatan kişinin hacı olduğuna işaret edebilmektedir. Dini mimari yapılarından olan Kütahya Ulu Cami' de yer alan Kâbe tasviri örneğinde de hurma ağacı motiflerinin sembolik olarak tasvire işlenmiş olduğu görülmektedir. Kâbe tasvirlerinde resimden başka bir de ayet, dua, beyit, dörtlük gibi yazı unsurları da görülmektedir. Tasvirlere bu şekilde yazı unsuru eklenmiş olması tasvirin içeriğini, görünüşünü zenginleştirmiştir. Işığın, nurun simgesi olarak da bilinen kandil, resim sanatında tasvirlere çeşitli renklerde ve şekillerde yansımıştır. Özellikle Mescid-i Haram ve Kâbe tasvirlerinde bunun örnekleri görülmektedir. Üç çini panoda revakların arasına asılmış vaziyette kandil motiflerine rastlanılmaktadır. Işığın ve nurun Kâbe'yi dört bir yandan sarmış revakların içerisinden yükselmesi sanatçının o manevi duygusuna estetik bir özellik katmıştır.

İncelediğimiz üç örnek ve diğer Kâbe tasvirlerinde Kâbe-i Muazzama, tasvirlerde siyah örtüsüyle Metâf alanının ortasında olup kutsallığın simgesi olarak yerini almıştır. Yan kısımdan hatim çevrili olan

Kâbe, Allah'ın yeryüzündeki evi olarak tasvirlerde de dikkat çekecek bir şekilde betimlenmiştir. Bazı tasvirlerde ise Kâbe yine ortada ve zezem kuyusu, minberi ve mezheplere ait binalarıyla yine etrafı çerçeve içine alınmış özel bir bölüm şeklinde betimlenmiştir. Mekke şehri ve Kâbe her zaman aynı kompozisyonda ve kutsal bir alan olması bakımından her tasvirde en esas kısmı oluşturmuştur. Osmanlı Dönemi'nde yapılara bu tasvirler sadece kible yönünü göstermek amacıyla değil de sanki orada ibadet ediyormuşçasına o hissettirdiği manevi huzur ile gönüllere şevk vermektedir.

Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde yer alan Kâbe tasvirli çinilerin miktarlarının az oluşu, özel siparişlerle yapılmış olmalarından ileri gelmektedir. Bilhassa bazı çinilerin üzerlerinde vakfiyelerinin bulunması da bunu açıkça ortaya koymaktadır. Kâbe tasvirleri hem süsleme hem de kible yönünü göstermesi açısından sarayda yerini almıştır.

Sonuç

Osmanlılar dine bağlılıkları ve dine verdikleri önemi birçok şekilde yansıtabilmiştir. Özellikle dönemin hacıları ve el kitaplarında kutsal yöre ve kentlerle ilgili vesikalar, kutsal yörelerin tanınmasına ve eldeki verilere dayanarak bilgi sahibi olunmasına kadar birçok alanda yararlı olmuştur. Osmanlı döneminde 16. yüzyıldan (tarihi bilinenler) itibaren kutsal yörelerden biri olan Kâbe tasvirleri de farklı el sanatlarında süsleme unsuru olarak yer almaya başlamıştır. Bilinen ilk örneklerden hareketle hac vekâletnameleri ile resmedilmeye başladığımız düşündüğümüz bu tasvirler; Kâbe'yi ziyaretin Müslümanlara farz oluşunun ve gidemeyenlerin vekâleten hac edebilmelerinin namaz ibadeti yerine getirilirken Kâbe'ye yönelme (kible) gerekliliğinin, bunlara ek olarak bu dönemde hilafetin Osmanlılara geçmesinin de etkileri ile Kâbe tasvirleri yazma eserler başta olmak üzere, çini ve duvar resimlerinde de yoğun olarak kullanılmıştır. Bu mübarek yer ve şehir, tasvirlerle yaşatılmaya çalışılmış ve bu tasvirler mimariden el sanatlarına ve daha birçok yerde bulunmaktadır.

Klasik dönemde Osmanlı mimarlığının ulaştığı sentez, saray kurumlaşmasının buna paralel olarak gösterdiği çok yönlülük ile eklemeli ve çok yapılı Harem dairesi, küçük bir şehir karakteri kazanmıştır. Osmanlı dönemi, büyük bir yaşam ve yönetim merkezi olan saray, Harem dairesiyle ön planda olup mimariden süslemeye kadar birçok unsuru barındırmaktadır. Bu süslemelerden en çok göz önünde olanı çini süslemelerdir.

Topkapı Sarayı Harem Dairesi'ndeki Kâbe tasvirli çinilerin yapılmasında IV. Mehmet'in annesi Hatice Turhan Sultan'ın etkisinin de olduğu görülmektedir. Bunun kanıtı ise Harem'in 17. yy'ın ortalarına tarihlenen çini repertuarının valide sultanın himayesinde tamamlanan Yeni Valide

Camisi çini repertuarıyla olan benzerliğidir. Harem'in süsleme programı dikkatlice incelendiğinde Yeni Valide Camisi ile Harem'de valide sultanın beğenisinin yansması açıkça görülmektedir. Özellikle Yeni Valide Camisi'nin hünkâr mahfili ve hünkâr kasrındaki çini panolar ile Harem'deki Valide Sultan Dairesi, IV. Mehmed odası, Şehzadeler Mektebi gibi mekânlarda kullanılan ve aynı atölyeden çıktığı açıkça görülen çini panolardaki kompozisyon ve üslup birlikteliği dönemin ortak beğenisini göstermesinin yanında valide sultanın beğenisine de işaret etmektedir. Yine Yeni Valide Camisi'nde kullanılan Kâbe tasvirli çininin benzerinin Harem'de Valide Sultan Dairesi, Şehzadeler Mektebi ve Karaağalar Mescidinde bulunması da bu savı desteklemektedir.

Kaynakça

- Akocan, F. ve Eldem S. (1982). *Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Baran, M. (2012). Osmanlı Klasik Dönem Saray Kültüründe Mahremiyet ve Harem. *Milli Folklor*, 93, 169-183.
- Çobanoğlu, A. ve Kaplan, G. (2019). Üsküdar Ahmediye Camii ve Kaybolan Kâbe Tasvirli Çini Panosu. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, Tam Metini içinde (235-265).
- Erken, S. (2006). Türk çiniciliğinde Kâbe Tasvirleri. *Vakıflar Dergisi*, s. 9, 297-320.
- Kocaaslan, M. (2012). Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi. *Article in Belleten*, 76, 45-74.
- Kuban, D. (1997). *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Neciboğlu, G. (2007). *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öney, G. (1976). *Türk Çini Sanatı*. İstanbul: Binbirdirek Matbaacılık Sanayi Yayınları.
- Ünal, S. (2001). Kâbe. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 24, 14-25).

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Topkapı Sarayı Harem Dairesi

Fotoğraf 2: Karaağalar Mescidi

Fotoğraf 3: Karaağalar Mescidi Kâbe Tasvirli Mihrap

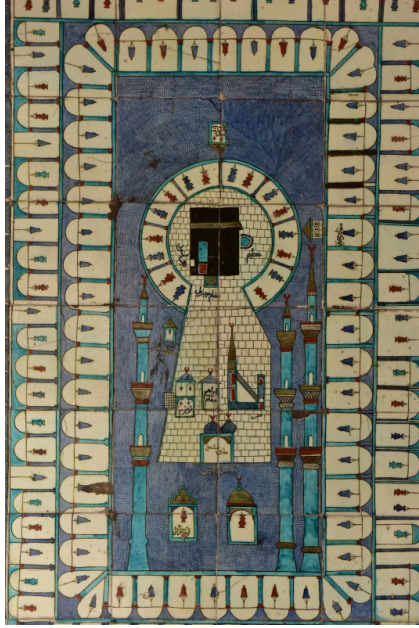
Fotoğraf 4: Mihrabın İç Yüzeyinden Kâbe Tasviri

Fotoğraf 5: Kâbe Tasvirinden Detay

Fotoğraf 6: Valide Sultan Dairesi Kâbe Tasviri

Fotoğraf 7: Kâbe Tasvirinden Detay

Fotoğraf 8: Valide Sultan Dairesi Dua Odası

Fotoğraf 9: Şehzadeler Mektebi ve Kâbe Tasviri

Fotoğraf 10: Kâbe Tasvirinden Detay

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:317-334

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 30.04.2019

Kabul/Accepted: 06.07.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**İRAN-ZENCAN
EYALETİNDE
BULUNAN TARTIŞMALI
BİR YAPI: DAŞKESEN**

***A CONTROVERSIAL
STRUCTURE FOUND
IN ZANJAN STATE OF
İRAN: DASHKASAN***

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman BÜLBÜL

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Güzel Sanatlar Eğitimi

ORCID: 0000-0003-3033-0169, sb2009erc@hotmail.com

Öz

Daşkesen İran İslam Cumhuriyeti'nin Zencan Eyaleti Sultaniye kasabası yakınlığında Vir köyünün güneyinde bulunmaktadır. Gerek halk arasında gerekse İran kaynaklarında Daşkesen adı kullanılır ki bu Türkçe bir isimdir. Halen o bölgenin tamamında ikamet eden halk Azerbaycan Türkleridir. Yapı kuzeye doğru meyilli kayalık bir alanın kesilmesi sonucu yerleştirilmiş, ancak tamamlanmadan yarım bırakılmıştır. Mevcut haliyle üç eyvanlı, açık avlulu bir plana sahip olup avlusunda bir de havuz yer alır. Eyvanlardan güneyde olanı baş eyvan diye tanımlanan bölüm diğer eyvanlardan daha geniş ve yüksektir. Yapının tamamı ana kayanın kesilmesi ile elde edilmiştir. Avlunun doğu tarafı yukarıdan gelen molozlarla nispeten dolmuş, batı taraf temizlenerek gün yüzüne çıkarılmıştır. Daşkesen kayalık alanın içerisine oyularak yapıldığı için her hangi bir duvar yoktur. Yapının uzunca tutulan avlusu kuzeye doğru alçalarak ve iki tarafa açılarak devam eder. Kuzey tarafta yer alan bezeme ve Arapça sülüs karakterli harf buluntuları bu bölümün taç kapı olması ihtimalini güdeme getirir. Yine bu bölümde yontulmuş blok taşlar yer alır. Aynı taşların benzerlerine Sultaniye yolu üzerinde de rastlanır. Sultaniye kasabası ile Olcayto'nun anıt mezarının inşasında kullanıldığı ifade edilen malzemenin bir kısmının Daşkesen 'den götürüldüğü anlaşılmaktadır. Yapıdaki ejder figürlü bezeme ve plan ile Türk Sanatı arasında bağlantı gözlemlenir.

Anahtar Kelimeler: ejder, bezeme, yapı, taç kapı, eyvan.

Abstract

Dashkasan is located in the southern of Vir village near Soltaniyeh town in Zanjan state of Islamic Republic of Iran. The name "Dashkasan", a Turkish name, is used both among public and in Iran resources. Still, the residents living in

the whole area are Azerbaijani Turks. The structure has been situated as a result of cutting a rocky area inclined to the north, yet it has been left incomplete. It has an open courtyard plan with three iwans and a pool in its courtyard.. Among iwans, the one in the southern called main iwan is higher and larger than other parts. The whole structure has been gained by cutting main rock. The eastern side of the yard has been relatively filled with debris coming from upper, however, the western part has been unearthed by being cleaned. As Dashkasan has been built by being carved within rocky area, there is no wall. The long courtyard of the building descends to the north and continues on two sides. Decoration found in the northern part and letter foundings with Arabic sulus font bring the possibility of this part's being crown gate forward. Carved block stones exist in this part. Counterparts of the same stones are encountered on Soltaniyeh road. It is understood that some parts of the material which is expressed to have been used in building of Soltaniyeh town and Oljeitu Mausoleum were taken from Dashkasan. The structure has a connection between Turkish art and figured decoration and plan that it has.

Keywords: dragon, embellishment, structure, crown gate, iwan.

Giriş

Çalışmaya konu olan Daşkesen Sultaniye'nin güneyinde yer alır. Sultaniye İlhanlı Sultanı Olcayto zamanında İlhanlı Devleti'nin başkentliğini yapar. Bu süreçte yerleşme İnşa edilir. Başta Olcayto'nun anıt mezarı, kent surları ve yeni mahalleler kurulur. Daşkesen olarak adlandırılan bölge beyaz küfeki ana kayalardan meydana gelen dağlık bir alan olup Sultaniye ovasına hâkim bir noktada bulunmaktadır. Dönemin ulaşım imkânları dikkate alınınca yüksek bir noktadan malzeme taşınması mümkün görülmektedir. Daşkesen'in İlhanlılarla bu şekilde bir bağlantısı tarihi kaynaklarca da belirtilir.

Ancak Daşkesen 'deki yapının İlhanlılara ait olduğuna dair kesin bir veri bulunmamaktadır. Çünkü söz konusu yapıdaki figür ve bezemeler daha çok Selçuklu özelliklerine çağrışım yapar. 1256 M de İran'da kurulan İlhanlı devletinin bir nevi devamı olduğu, Selçuklulara ait yapıları onararak kullandıkları günümüzdeki çalışmalardan anlaşılmaktadır. Örneğin Sultan Olcayto'nun anıt mezarı bile çokgen planlı Selçuklu anıt mezar geleneğini devam ettirir. Kum kentindeki bir grup İlhanlı anıt mezarının dışında özgün İlhanlı mimari örneklerine pek rastlanmaz (Bülbül, 2012: 222).

Daşkesen yapısı kaynak, plan, bezeme ve tarihleme açısından tartışılmaktadır. İran coğrafyasında ikinci bir benzeri olmayan yapı, plan bezeme ve tarihleme açısından da tartışma konusudur. Bölgede Selçuklu sanatını özellikle mimarisini İlhanlılara mal etme gibi bir çaba, Türkçe adları Farsça ifade etme gibi bir eğilim vardır. Bu nedenle İlhanlı olarak ifade edilen sanat veya mimari örneklere ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır.

Çalışmanın amacı, hakkında çeşitli tartışmalar olan Daşkesen yapısının, yapı üzerinde günümüze gelebilen plan ve bezemelerden hareketle ait olduğu uygarlığı belirlemek, yaklaşık tarihlenmesini yapmaktır. Kapsam olarak ise yapının idari olarak bağlı olduğu Zencan Eyaleti ve Sultaniye yerleşmesi hakkında tarihi ve coğrafi bilgiler vermek, doğrudan yapının plan ve bezemelerini irdelemek ile bu unsurların benzer ya da aykırı örneklerle karşılaştırmasını yapmaktır.

1.Coğrafi ve Tarihsel Çevre

Güneybatı Asya’da bulunan ülkenin resmi adı İran İslam Cumhuriyeti’dir. Güneyde Hint Okyanusu ve Basra Körfezi, kuzeyde ise Hazar Denizi bulunan İran’ın kara komşuları Kuzeyde Azerbaycan ve Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan, batıda Irak ve Türkiye, kuzeybatıda Ermenistan olarak yer alır. İran anayasasının ilgili maddelerine göre resmi dili Farsça, resmi dini İslamiyet mezhep ise Şiiilik olarak ifade edilir. Başkent Tahran ülkenin orta kuzeyinde bulunmaktadır.

Ülkenin kuzey ve batısı yüksek dağlardan oluşur. Güney Kafkas, Zagros ve Elbruz sıradağları ile Tahran’ın kuzeyinde yer alan ve yüksekliği 5500 m’yi aşan Demavent dağı gibi yüksek dağlara sahiptir. Dağlık alanların dışında özellikle orta, doğu ve güney bölgeler çöllerden meydana gelir. Bunlar içerisinde Kebir ve Lut çölleri kapladıkları alan itibariyle dikkat çekerler. Ülkenin Hazar Denizi kıyıları hariç iklim genellikle kurak veya yarı kuraktır.1.648.195 km 2 lik yüzölçümü ile coğrafi olarak Türkiye’den büyük bir karasal alana sahiptir¹.

Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre Paleolitik dönemden itibaren insan izlerine rastlanan İran coğrafyasındaki ilk siyasal egemenlik Pers-Fars etnisitesine mensup gruplar tarafından meydana getirilir. Sırasıyla Med, Ahameniş, Pers, Part ve Sasani gibi uygarlıkların kurulduğu coğrafya M.Ö.332 yılında Makedonyalı İskender tarafından ele geçirilir. Bu dönemde nisbi batı kültür özelliklerine rastlanmasına rağmen Part ve Sasaniler zamanında yeniden antik kültürlerine dönüş sağlanır. Medler döneminde ortaya çıkan ve yayılan Zerdüş inancı M.S. VIII.yy’ dan itibaren Arap akınları sonucu İslam inancı ile karşılaşır. 1000 li yıllardan itibaren İran coğrafyasına inen Müslüman Selçuklular 1040 Dandanakan zaferinden sonra İran ‘a egemen olurlar. Bu tarihten itibaren, yaklaşık 80 yıllık İlhanlı egemenliği dışında 1925 yılında Şah Rıza Pehlevi’nin yönetimi ele geçirmesine kadar geçen zaman zarfında çeşitli Türk hanedanlıklarının yönetiminde kalan İran coğrafyası 1925’ten itibaren bir Fars devletine dönüşür. Türkiye Cumhuriyeti dışında en büyük Türk kitlesine sahip olan İran Pehlevi hanedanlığı esnasında Monarşik bir idari sisteme sahipken,1979

1 www.voltairenet.com.Erişim:10.01.2019

yılında Ayetullah Ruhullah Humeyni liderliğinde gerçekleştirilen devrim ile İran İslam Cumhuriyeti adını alarak varlığını devam ettirmektedir.

Tahran-Tebriz karayolu üzerinde bulunan Zencan İran'ın mevcut idari yapılanmasında yer alan (2010 rakamları ile) 17 eyaletten bir tanesidir. İlk kez Sasaniler döneminde *Erdeşir-i Babekan* tarafından Şahin adlı olarak kurulan kent sırasıyla *Zengan*, *Zendegan* gibi adlarla tanımlandıktan sonra Araplar döneminde *Zencan* adını almıştır (Özaydın, 2013:251-53). Bugünkü konumuyla yerleşmenin kuzey batısında Tebriz, batısında Urmiye'nin merkezi olduğu Batı Azerbaycan, güneyinde Hemedan doğusunda ise Kazvin bulunmaktadır.

İran'ın genel coğrafi yapısının aksine soğuk ve dağlık bir bölge olan Zencan civarında *Gelas Dağı*, *Baklor Dağı*, *Deka* ve *Çillehane Dağı* gibi yükseklikleri 3000 m' ye yaklaşan dağlar yer alır (Sadeghnezhad, 2014: 9).

Zencan eyaletine bağlı Sultaniye günümüzde bir kasaba ölçeğinde olmasına rağmen geçmiş dönemlerde önemli bir merkez olduğu arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Yerleşmenin doğusunda yer alan ve halen Nur Tepesi olarak adlandırılan alandaki kazılarda geometrik motifli çanak-çömlek buluntularına rastlanması yerleşmenin çok eski dönemlerine işaret eder. M.Ö. VIII. yy'a ait Asur kaynakları bölgeyi Saka ordusunun konaklama alanı olarak ifade eder (Sadeghnezhad, 2014: 13).

Yerleşmenin bugünkü adını 1304 yılında Sultan Olcayto zamanında İlhanlı Devletinin başkenti olması nedeniyle Olcayto'nun adına binaen Sultaniye olduğu kuvvetle muhtemeldir. Moğol öncesi dönemde Sultaniye'nin Şehrvyaj, Şehrvyaz, Şehrvyan gibi isimlerle tanımlandığı Moğolların bölgeye ilk geldikleri zaman *Gur Alan* ismini kullandıkları ,günümüzde Sultaniye yakınında *Ulang* adında bir köy vardır.- İfade edilir (Sadeghnezhad, 2014: 16).

Zencan ve Sultaniye gerek Selçuklu gerekse İlhanlılar döneminde önemli yapıların inşa edildiği ve Tebriz kervan yolunun geçtiği merkezler olarak dikkat çeker. Sultaniye Sultan Olcayto döneminde (M.1304/1316) İlhanlı devletin başkentliğini de yapmıştır. Bu döneme ait günümüze gelen yapılar içerisinde, yerleşmeye yakın ve 1100 e tarihlenen Selçuklu yapısı Socas Mescidi Cuması, Sultaniye merkezde M. 1307-1312'ye tarihlenen Sultan Olcayto Anıt Mezarı, 1328-1330 'tarihlenen Çelebioğlu Külliyesi ve Safevi dönemine ait 793/1565 tarihli Hasan Kaşani Türbesi, gibi bazı yapılar bulunmaktadır (Bülbül, 2012:118-120).

2.Daşkesen

Sultaniye kasabasının Vir köyünün güney-doğusunda dağ yamacında bulunan yapı Sultaniye 'ye 15 km. Zencan eyalet merkezine 50 km. kadar mesafede bulunmaktadır. Yapı İlk kez 1973 yılında Zencan Mirase Ferhengi (Kültürel Miras Dairesi) yetkilileri tarafından keşf edildikten sonra 1989,1991 ve 1993 yıllarında adı geçen birim tarafından araştırma, kazı ve düzenlemeler yapılarak halkın ziyaretine açılmıştır(Fettah, 1997: 239). Yapının adının “Daşkesen” olması ana kayalık bir alanın kesilerek yapılmaya çalışılması ile ilgili olup Türkçedir. Yapının yakınındaki Vir köyü sakinleri yapıyı *Daşkesen*, *Ejderha Mabedi*, *Ferhat ile Şirin* gibi isimlerle adlandırır. İran kaynakları ise Daşkesen adını kullanarak Daşkesen'in Türkçe olduğunu ifade ederler (AliJabbari-Farahi Nia, 2017:1034). Günümüzde Sultaniye ve Vir köyü dâhil Zencan Eyaleti'nin tamamında Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır.

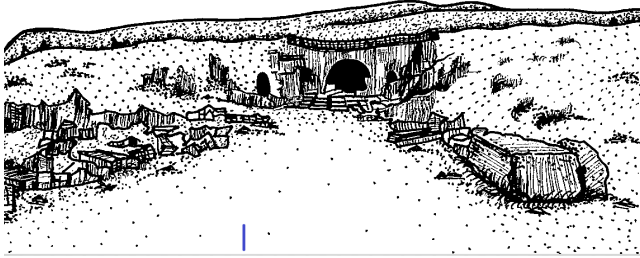
Kuzey-Güney doğrultusunda ana hatları ile yatay dikdörtgen bir plana sahip olan yapının kuzey tarafı, üzerine oturtulduğu topoğrafyaya bağlı olarak dışa doğru genişler (Çizim.1). Toplam 614 m²'lik bir alana oturan Daşkesen yarım kalmıştır (Ganjavi, 1975: 5). Mevcut haliyle birisi güneyde baş eyvan diğerleri doğu ve batıda olmak üzere tamamı ana kayaya oyulan üç eyvanlı açık avlulu bir plana sahiptir.

Fotoğraf 1: Daşkesen Yapısının Genel Görünümü

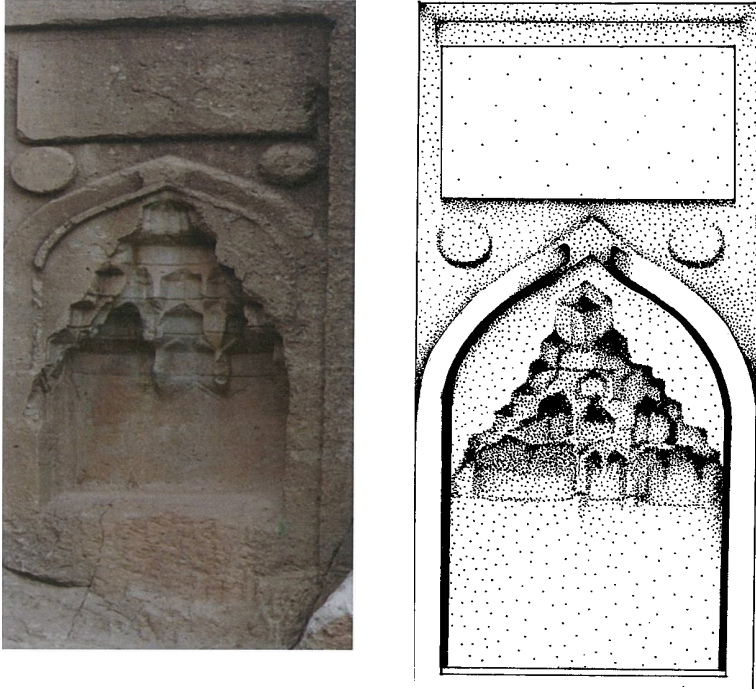
Günümüze gelen malzemelerden anlaşıldığına göre kuzeyde mukarnas kavsaralı bir de taç kapısı bulunmaktaydı. Buluntular içerisinde و (vav) başta olmak üzere bazı Arapça harflere rastlanması bir yapım kitabesi veya *Ayet-Hadis* gibi İslami unsurlar olduğunu gösterir. Girişten sonra

avulunun kuzey tarafında, izlerden anlaşıldığı kadarıyla birde havuz yer almaktadır. Bugünkü haliyle yerinde olan ve yanları ana kayalardan kesilmiş yatay dikdörtgen formda düzgün kesme taş bloklar bulunmaktadır. 3 ile 4 metre uzunluğundaki bu taş blokların yapının inşasında mı yoksa başka bir yapı inşası için mi hazırlandığı kesinlik kazanmamıştır. Yapının 50X100 m. boyutlarındaki iç alanında bulunan taş blokların, Sultaniye Olcayto Anıt Mezarı için hazırlandığını bir kısım malzemenin Daşkesen 'den götürülerek kullanıldığına dair bilgiler vardır (Sadeghnezhad, 2014: 33-34). Daşkesen dağın göğsünde Sultaniye ise ovada bulunmaktadır. Bu iki nokta arasında bulunan yolun kenarlarında Daşkesen 'den getirildiği anlaşılan blok taşların günümüze kadar gelmiş olması burada taş taşımacılığının yapıldığını gösterir.

Çizim 1: Daşkesen Genel Görünüm Çizimi

Yapının baş eyvanından hem doğu hem batı yönlerine doğru L şeklinde bir köşe oluşturulur. Köşeden hemen sonra bir mihrabiye yer verilmiştir. Doğu tarafta mihrabiye'nin üst bölümünde yivli sütunceli ikinci bir mihrabiye yer alır. Ancak bu mihrabiyeden sadece sütuncenin bir kısmı günümüze gelmiştir. L formu tamamlandıktan sonra yatay dikdörtgen bir alan oluşturulmuştur. Bu alanın başlangıcında bir başka mukarnas kavsaralı mihrabiye yer alır. Söz konusu mihrabiye'nin üst kısmında aynı eksende ikinci bir mihrabiye daha bulunmaktadır. Böylece yapının bu bölümünde ikisi altta diğer ikisi üstte olmak üzere dört mihrabiye uygulanmıştır. Üstte bulunan mihrabiye'nin içerisinde kenarlarında rumilerin bulunduğu *Hatayi*'ye çok benzeyen bir motif yer alır. Buradaki genel kurgudan yapının iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kurgunun simetrisi yapının diğer tarafında yer bulunur. Bu bölümde oluşturulan alan iki yatay dikdörtgene bölünmüş, yatay dikdörtgenin üst tarafında yine yatay dikdörtgen çerçeve içerisinde ejder figürlerine yer verilmiştir.

Fotoğraf 2, Çizim 2: Daşkesen İç Batı Cephesi Ejder Figürünün Güneyinde Yer Alan Mihrabiye

Günümüzde metal çerçeveli camekân içerisine alınan ejderlerden doğu taraftaki önemli ölçüde tahrip olmuş ancak batıda olan nispeten iyi durumda günümüze gelmiştir. Batıda yer alan ejder yaklaşık 5.90 X 1.90 m. boyutlarında bir alan içerisinde kuzey-güney doğrultusunda tasvir edilmiştir. Ejder ters-düz S formuna sahip olup neredeyse üç boyutlu bir etki bırakır şekilde ve yüksek kabartma tekniği ile profilden tasvir edilmiştir. Ejder tasviri bitkisel zemin dolgusu üzerinde yer alır. Gövde gayet pürüzsüz işlenmiş baş kısmı büyük ölçüde tahrip olduğu için günümüze çok az bir kısmı gelmiştir. İki başlı ejder figürünün başının hemen arkasında düğüm yer alır. Günümüze gelmemekle birlikte ejder motifinin örgülü saç, ayak, pençe, boynuz ve sakalının olduğu ifade edilir (Sadeghnezhad, 2014: 32). Yalnız dikkat çeken bir uygulama olarak sırtında, Çin ejderlerinde yaygın olarak gözlemlenen testere dişli sırtlık ve kabarık pullu gövdenin olmamasıdır. Yapıda bugünkü durumuyla simetrik ejderlerin dışında her hangi bir figürlü kompozisyon yer almaz.

Batı cephedeki L şeklindeki köşenin kuzeye bakan yüzünde alt ve üstte aynı eksende iki tane mihrabiye yer alır. Üstteki mihrabiye büyük bölümü tahrip olmuş olmakla birlikte içerisinde doğu mihrabiye bitkisel süslemenin aynısının bir bölümü günümüze gelmiştir. Batı taraftaki

ejder figürünün iki yanında birer tane mukarnas kavsaralı mihrabiye yer verilmiştir. Bunlardan figürlerin kuzeyinde yer alan mihrabiye sağır sivri kemerli, beş sıralı mukarnaslı kavsara, kemer köşeliklerinde bezemesiz birer tane kabara, üst bölümde ise yine sade bir levha ile tamamlanır. Bütün mihrabiye dikdörtgen bir form içerisine alınmıştır. Söz konusu mihrabiye nin yarım kaldığı görülür. Mihrabiye ile aynı eksen ve üst tarafta içerisinde bitkisel motifin yer aldığı bir bölümün üst kısmı tahrip olduğu için günümüze gelmemiştir.

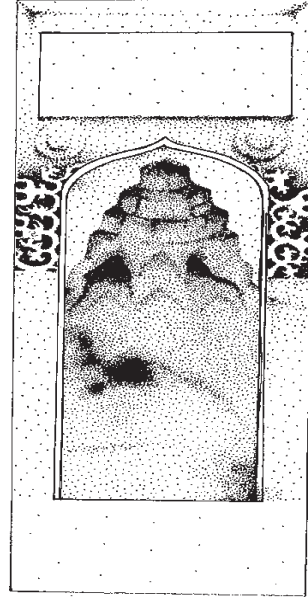
Fotoğraf 3: Daşkesen İç Doğu Cephede Yer Alan Ejder Kabartması

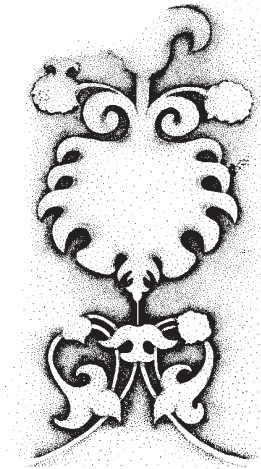
Fotoğraf 4: Daşkesen İç Batı Cephede Yer Alan Ejder Kabartması

Batı mihrabiye ejder figürlerinin kuzey tarafında yer alan mukar-

nas kavsaralı diğ er mihrabiye ile aynı özelliklerde olmakla birlikte sivri kemer yayı üzerindeki bitkisel bezeme ile daha iyi durumdadır. Bezeme rumi saplarının oluşturduğu daireler içerisinde palmetlerden meydana gelir. Kemer formu vazo başlıklı sütuncelere oturarak tamamlanır.

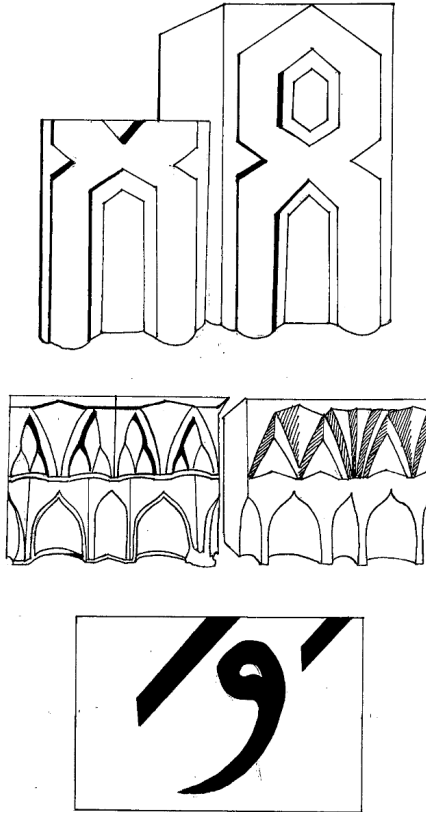
Fotoğ raf 5, Ç izim 3: Daş kesen İç Batı Cephesi Ejder Figür ünün Kuzeyinde Yer Alan Mihrabiye

Ç izim 4: Daş kesen Bezemelerinden, Palmet ve Hatayi? Motifleri Bezememin alt kısmında yer alan kıvrık dal ve simetrik rumiler

Fotoğraf 6: Yapının Kuzeyinde Arapça vav Harfi

Çizim 5: Kuzey Tarafıta Yapıya Ait Malzemeden Çizim Örnekle-

ri.

Fotoğraf 7, 8: Kuzey Yöndeki Malzemelerden Ayrıntı

Yapının kuzey tarafında çok sayıda işlenmiş taş bulunmakta olup günümüzde camekân içerisine alınmıştır. Bu taşlar içerisinde mukarnaslı parçalar, geçmeli silmelerin oluşturduğu üçgen ve altıgen motifleri, süslü karakterli Arap harflerinin olduğu çok sayıda malzeme bulunmaktadır. Özellikle altıgen motifli dikdörtgen taşların bir taç kapının bordür parçaları olduğu anlaşılır. Yapının bu bölümünde bulunan malzemeler mukarnas kavsaralı bir taç kapıya ait olmalıdır.

Daşkesen yapısında bulunan ejder figürleri ile ilgili olarak çeşitli görüşler vardır. Yapının tarihlenmesi ile ilgili tartışmalarda diğer süslemelerin yanı sıra ejder figürlerinin de önemi büyüktür. Bazı kaynaklar yapıdaki mukarnaslı mihrabiyeleerle ejder figürlerinden hareketle İslam ve Çin sanatının etkilerini ifade ederler (AliJabbari-Farah Nia, 2017:1035). Aynı görüş Mirase Ferhengi² yetkililerince hazırlanan *Arkeolojik Raporlarında* da belirtilir (Fettah, 1997: 242). Ejder figürleri ile Çin sanatı arasında bağlantı kurulmaya çalışılmasının yanı sıra yapının planı da Çin ve Hint sanatı etkisi ile değerlendirilir (Necfe-Fettah, 2006: 112). Taranan İran kaynakları İlhanlıların Tahtı Süleyman Kompleksinde³ yer alan çini üzerindeki ejder figürünü örnek göstererek Moğol bağlantısı kurarlar (Ganjavi, 1975: 2). İran İlhanlı Mimari Süslemesi adlı doktora çalışması esnasında İran İlhanlı yapılarının bazılarında çini tekniği ile yapılmış ejder tasvirleri tespit edilmişti. Ancak Daşkesen ejder figürleriyle İlhanlı ejder figürleri üslup ve teknik olarak hiçbir benzerliğe sahip değildir (Fotoğraf 9 ve Çizim 7). Tahtı Süleyman Kompleksindeki ejder, tek başlı, ince gövdeli, sırtı testere dişli forma sahip ve küçük kafalı olarak tasvir edilmiş olup daha çok Çin ejderlerine benzer. Oysa Daşkesen ejderi kalın gövdeli, iki başlı testere dişli sırt formuna sahip değil. Örgülü saçlara sahip olması da ayrı bir özellik olup Konya kalesi melek figüründe olduğu gibi Anadolu Selçuklu sanatında görülür. Mevcut çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla İran coğrafyasında ana

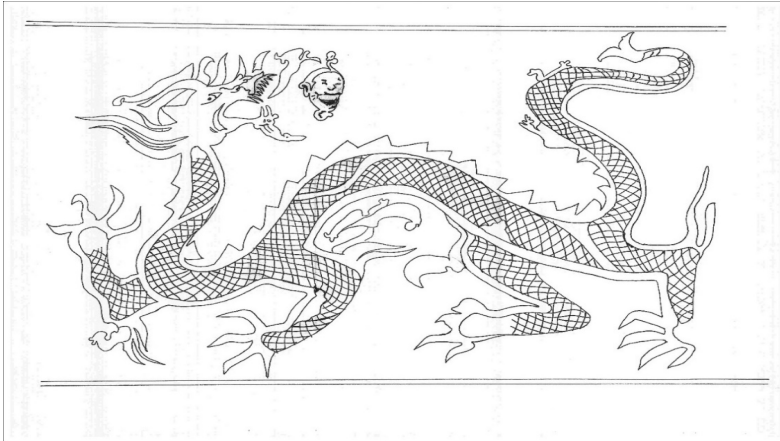
² İran Kültürel Miras Dairesi

³ Batı Azerbaycan Eyaleti Tikap yerleşmesi yakınında bulunan antik yapı topluluğu. Kompleksin orijinal bölümleri Sasani dönemine ait olup daha sonra Selçuklular ve İlhanlılar döneminde yapılan ilavelerle uzun süre kullanıma alan olmuştur.

kayalara kabartma tekniği ile uygulanmış tek örnektir (Ganjavi, 1975: 2). Daşkesen ejder tasvirlerinin üslup ve teknik benzerine İran coğrafyasında rastlanmaması figürlerin İlhanlı sanatı içerisinde değerlendirilmesini güçleştiren bir yaklaşımdır.

Fotoğraf 9: Tikap-Tahtı Süleyman Kompleksi Ejder Figürü (Bül-bül, 2012: C.II, 229)

Çizim 6: Tikap-Tahtı Süleyman Kompleksi Ejder Figürü

Daşkesen figürleri daha çok Selçuklu ejderleriyle benzerlik içerisindedir. Nitekim Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında benzer örneklerle rastlanır. Günümüz Çin kültüründe hala varlığını devam ettiren ejder önemli bir mitolojik yaratık olarak Han devrinden itibaren imparatorluk simgesi olarak kullanılmaya başlanır (Çoruhlu, 1995: 47). Orta Asya Türk mitolojisinde de önemli bir yere sahip olan ejder, Hun bayrağında, Göktürk Abidelerinde dikili taşın üst kısmında (Çoruhlu, 1993: 39), Uygurlara ait Bezeklik resimlerinde ve 12 hayvanlı takvimde bir yıl adı olarak yerini almıştır. İslam öncesi Türk sanatının Orta Asya evresinde ejder, yer altından gökyüzüne doğru çıkarak bulutları harekete geçirip yağmur yağmasını sağlayan dolayısı ile bolluk ve bereketi simgeleyen bir anlama sahiptir (Çoruhlu, 1995: 48).

İslamiyet'in kabulünden sonra mimari eserlerde kullanılan ejder figürü, yapıları veya yapılarla yaşayan insanları kötülüklerden koruyan, yardıma koşan, onlara şifa veren bir sembol olarak değerlendirilir (Çoruhlu, 1995: 70). Bunların dışında Göktürk Abidelerinde kullanım alanı olarak Ahlat Mezar taşları ile ilişkilendirilebilir (Karamağaralı, 1992:78). Buna karşı Bağdat Tılsımlı Kapıda doğrudan halifeyi koruma anlamı ile düşünülebilir. Anadolu'da ejder figürü tek başına kullanıldığı gibi, hayat ağacının iki yanında, açık kartal kanatlarının uçlarında, aslan tasvirlerinin kuyruk uçlarındaki (Bülbül, 1995:77) gibi kompozisyonlarda da kullanılmıştır.

Selçuklu ejder tasvirlerinin ortak özelliği olarak iki başlılık, düğüm, uzun gövde tam profilden tasvir ve zaman zaman bitkisel arabesk zemin üzerinde yer aldığı ifade edilir (Öney, 1969: 171). Üslup olarak Daşkesen ejder kabartmaları yukarıda yer alan tarz ile örtüşmektedir. Ağız kısımları tahrip olduğu için nasıl yapıldıklarına dair kesin yorum yapılamamaktadır. Ancak Selçuklu ejderlerinde bir nevi çatalı rumi gibi açığağz söz konusudur. Bu uygulama Hun sanatının karakteristik özelliği olan bitkiden hayvana-hayvandan bitkiye tarzının devamı gibi değerlendirilebilir. Türk ve Çin ejderleri arasındaki en belirgin farklardan birisi de Türk sanatındaki ejderler ağız kısmı hariç nispeten dingin, oysa Çin ejderleri aşırı derecede hareketli bir üsluba sahip olmalarıdır.

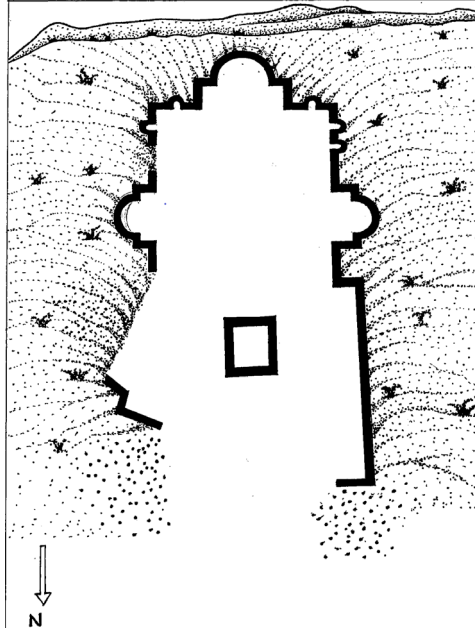
2.1. Daşkesen'in İşlevi

Yapının hangi amaçla inşa edildiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Bu nedenle farklı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. İran kaynaklarının önemli bir kısmı *Mabed-Tapınak diye* tanımlar. Bu tanımlamalardan bir tanesi yapının bir *Mithra*⁴ tapınağı olabileceğine dairdir (Ali Jabbari-Farah Nia, 2017:1035). Fakat günümüze kadar İran coğrafyasında Mithraizm'e

4 Mithraizm- Mitraizm Zerdüştlükten önce İran'da ortaya çıkmış, tanrısının adı Mitra olan güneşle ilgi-ilişkin inanç sistemi (Kızıl, 2013: 114).

ait herhangi bir mimari örnek tespit edilemediği için karşılaştırma yaparak sonuca varmak çok ihtimal dâhilinde değildir. Bir başka kaynakta Çin ve Hint tapınak planlarına atıf yapılır ki (Necefi-Fettah, 2006: 112) hangi verilerden hareketle bu bağlantının kurulduğu açıklanmaz. Oysa yapının plan ve bezemelerinin tamamı İslami unsurlar içerir. Dolayısı ile Daşkesen' in İslami döneme ait bir medrese veya saray olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. İslam sanatında Türklerin Müslüman olmasından sonra figürlü süslemeler yoğunlaşır. Bu yoğunlaşmanın Orta Asya Türk Sanatı ile ilgili olduğu kabul edilmektedir (Çoruhlu, 1993: 39).

Daşkesen' deki çalışma esnasında yapının üst örtüsüne ve duvarlarına dair herhangi bir iz veya işarete rastlanmadı. Eyvanları ana kayaya oyulan yapıda havuzlu avlunun üst örtüsünün olmadığı yani *açık avlulu* bir plana sahip olduğu anlaşılıyor. Duvar izlerine rastlanmaması ise ana kayaya oyulmasından ötürü olmalıdır. Yapının kuzey tarafında bulunan yontulmuş blok taşlar ise Sultaniye ye götürülmek için hazırlanan malzemeler olduğu anlaşılıyor. Baş eyvan büyük olmak üzere üç eyvanlı açık avlulu yapının planı *açık avlulu medrese* planlarına benzer, ancak herhangi bir öğrenci hücrelerine rastlanmaz. Bu durum yapının yarım kalması ile açıklanabileceği gibi, medrese olmama ihtimalini de gündeme getirir. Bu durumda yapının saray olma ihtimali söz konusu olur.

Çizim 7: Daşkesen Plan

Daşkesen'in planı incelendiği zaman çok net bir şekilde üç eyvanlı ve açık avlulu en azından güney bölümün *iki katlı* bir yapı olduğu görülür. Eyvanların ana kayaya oyularak elde edilmesi yapıya İslam öncesi bir nitelik kazandırmaz (Çizim 2). İslam Sanatında özellikle de medreseler başta olmak üzere eyvanların çok yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Hatta 1135 tarihli Zevvare Mescidi Cumasının inşasından sonra İran'daki camiler dahi eyvan-kubbe planlı şemaya dönüştürülür. Doğrudan iklim ile alakalı olan eyvan biriminin Zerdüştlükten önceye Mitraizme kadar uzayan somut bir örneğine de rastlanılmamıştır. İran coğrafyasından günümüze somut olarak gelebilen en erken tarihli örnekler Pers imparatorluğunun başkenti olan antik Persepolis'tir. Persepolis'te kayaya oyularak yapılan tek mimari mekân tanrıça Anahita'ya adanan ve sadece bir bölümden oluşan birimdir. Sasani dönemine ait unsurlar ise Ateşgedelerdir. Yukarıdaki örneklerden daha eski örneğe rastlanmadığı gibi, bu örneklerin de Daşkesen ile her hangi bir benzerliği söz konusu değildir.

2.2. Daşkesen'in Tarihlendirilmesi

Daşkesen'in inşasına dair herhangi bir kitabe günümüze gelmemiştir. Ancak kuzeyde yapıya ait malzemeler içerisinde Sülüs karakterli Arapça harfle yer alır. Bu malzeme, aynı civardaki mukarnaslı buluntularla birlikte değerlendirildiği zaman bir kitabeyle ait olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bütün bu İslami nitelikler yapının İslami bir yapı olduğunu gösterir.

Yapı ile ilgili çeşitli tartışmalar vardır. İran kaynakları temelde iki görüş çerçevesinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki yapının antik döneme ait bir tapınak olabileceği (Sobuti, 1998: 38-55), diğer görüş ise yapının İlhanlılar döneminde Sultan Olcayto'nun kız kardeşi *Olca Hatun* tarafından antik bir alanda yapımının başlatıldığı ancak tamamlanamadığı yönündedir (Sadeghnezhad, 2014:31). Ancak bu tarihllemeye dair herhangi bir kanıt sunulamamaktadır. Bu kaynaklar yapıdaki İslami unsurlara çok kısa temas ederler. Bazı kaynaklar Meraga Rasathanesi'ni örnek göstererek yapının İlhanlı olduğunu belirtir. (Fettah, 1997: 240). Her iki yapının ana kayaya oyularak yapılmasından başka hiçbir ortak özelliği yoktur. İlhanlıların Daşkesen ile bir ilişkisinin olduğu, bu ilişkinin Daşkesen'den elde edilen bir kısım malzemenin Sultaniye'nin inşasında kullanılması gerçeğinin ne kadar ötesine gittiği tartışılmaktadır.

Yapının doğu ve batı yönlerindeki mihrabiyelelerin ortasında bulunan yüksek kabartma tekniğindeki ejder figürleri tarihlleme ve aidiyet konusunda dikkat edilmesi gereken özelliklerdir. Örgülü saçlara sahip, iki başlı, kalın gövdeli ve ters- düz "S" formuna sahip kıvrılan gövde Anadolu Selçuklu figürleri ile yakın benzerlikler gösterir. Mevcut bilgilere göre

ejder figürlerinin form ve üslubu İran coğrafyasında tespit edilebilen tek örnektir. Aynı durum yapının kayaya oyulan üç eyvanlı planı için de geçerlidir.

İnşa tarihi ve işlevi tartışmalı olan yapı İran kaynaklarının çoğu tarafından antik veya İlhanlı dönemine tarihlenir. Oysa yapıdaki İslami unsurlar ejder figürleri ve bazı bezemeler bu tarihlenmeyi çok ta destekler nitelikte değildir.

Daşkesen yapısındaki üç eyvanlı ve açık avlulu plan, palmet ve rumili bitkisel bezeme, mukarnaslı mihrabiyeler, kuzeydeki mukarnas bezemeli buluntular, adının bizzat Türkçe olması ile Selçuklu tarz ve teknikindeki ejder kabartmaları dikkate alınınca, yapının İlhanlı öncesine ait olabileceği göz ardı edilmemeli.

Sonuç

Zencan Eyaleti- Sultaniye yerleşmesi yakınlarında bulunan yapı yarım kaldığı ve üzerinde her hangi bir kitabe bulunmadığı için, ait olduğu uygarlık, yapım tarihi ve işlevi kesin olarak bilinmemektedir. Bu nedenle çeşitli araştırmacılar tarafından farklı değerlendirmeler yapılır. Yabancı araştırmacılar genel bir yaklaşım ile yapının antik döneme ait olduğunu ve İlhanlılar zamanında ejder figürlerinin ve bezemelerin ilave edildiğini, dolayısıyla İslam ve Çin etkilerine sahip olduğunu belirtirler (Fettah,1997: 242). Ejder figüründen hareketle Çin yorumu yapılmaktadır. Oysa ejder figürünün tarz ve teknik olarak Orta Asya daha sonrada Anadolu Türk Sanatında kullanıldığı bilinmektedir. Konya kalesinde bulunan üç ejder figürü, Çankırı Darüşşifası ejderleri ve Anamur Ak camisinde bulunan ejder Daşkesen ejderleri ile yakın benzerlikler içerisindedir. Yukarıdaki ejder tasvirlerinin çift başlı olması, düğümlü ve pulsuz gövdeleri. Sırtlarında testere dişli formun olmaması, yatay dikdörtgen formda yerleştirilmeleri tamamen ortak özellikler olarak sayılabilir. Yine ejderlerin bağımsız olarak tasvir edilmeleri, Konya Kalesi örneğindeki gibi bitkisel zemin üzerinde yer alması bir başka ortak özelliktir. Bu örneklerle Tahtı Süleyman Kompleksinde bulunan İlhanlı ejderi karşılaştırıldığı zaman Daşkesen ejder figürünün Selçuklu ejderleri ile olan benzerliği açık biçimde görülür.

İslam Sanatı ile adeta özdeşleşen mukarnas İran İlhanlı mimarisinde çok yaygın olmayıp, orijinali Selçuklu olan İlhanlılar tarafından onarılan yapılarda daha çok tercih edilmiştir. Yapının tarihlendiği Sultan Olcayto döneminde İlhanlılar yeni Müslüman olmuş, hatta İslamiyet henüz tam özümsemediği için olsa gerek Olcayto birkaç kez mezhep dahi değişmiştir. Yeni Müslüman olan İlhanlıların bir anda mukarnas, Arapça kitabe ve mihrabiye gibi İslami elemanları kullanmaya başlamalarının da irdelenmesi gerektiği düşünülmelidir. Daşkesen gibi yerleşim merkezlerinin

dışındaki bir alandaki yapım faaliyeti esnasında milli kimliklerine uygun özelliklerinin olmaması da ilginçtir. Türklerin İslamiyet’i kabulünden çok uzun zaman sonra bile milli kültür unsurlarını terk etmedikleri göz önüne alınınca aynı sürecin İlhanlılarda da olması gerektiği düşünülür. Daşkesen’in palmet rumi ve kıvrık dallardan oluşan bitkisel bezemeleri Selçuklu bezeme türünün klasik bir unsuru olarak bölgede oldukça yaygındır. İlhanlılar’da bu bezeme türünü kullanmışlar, ancak Selçuklunun daha zarif üslubu İlhanlılar zamanında yüksek kabartma tekniğine dönmüştür.

Yapının işlevi hakkında da tartışmalar vardır. İran kaynaklarının bir kısmı yapıyı tapınak veya Azerbaycan bölgesindeki birkaç Budist mabetten birisi olarak tanımlar (Sadeghnezhad, 2014: 35). Hâlbuki yapıda Budizm’e çağrışım yapacak her hangi bir iz veya buluntu yoktur. Sözü edilen Azerbaycan bölgesindeki diğer Budist mabetlerinde ismi verilmediği için karşılaştırma da yapılamamaktadır. Daşkesen ile ilgili değerlendirmelerden birisinde Selçukluların ejder figürü kullandığı ama söz konusu figürlerin Hristiyan ustalara yaptırıldığı ifade edilir (Ganjavi, 1975: 3).

Sonuç olarak coğrafi konumu, üç eyvanlı planı, bezemeleri, figürlü plastiği ile özellik kazanan yapı bir saray veya medrese olarak planlanmış olmalıdır. Yukarıda sıralanan özellikleri ile yapı değerlendirilirken İlhanlı öncesi Selçuklu dönemi göz ardı edilmemelidir. Yabancı bir kısım araştırmacının bir nevi Selçukluyu görmezden gelerek, İlhanlı onarımlı Selçuklu yapılarını İlhanlı diye tanımlamaları Daşkesen’in tarihlenmesini daha özel kılmaktadır.

Yapı kesin olarak saray veya medrese olmalıdır. İslam öncesi döneminin olup olmadığına dair kesin kanıt olmayıp sadece daha önce ifade edildiği gibi çeşitli tezler ileri sürülmektedir. Dolayısı ile İslami döneme ait günümüze gelen buluntulardan ötürü kesindir.

Kaynakça

- AliJabbari, Z.ve Farah Nia, A.H (2017). *Mithraism Kaya Tapınakları Mimarisinin Analizi*, Karabük Üniversitesi Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi. (6) 3, 1034-1036
- Aslanapa, O.(2011). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Bülbül, S. (1995). *Van Gölü Havzası Türbe ve Kümbetlerinde Mimari Süsleme*.(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).YYÜ/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.
- _____. (2012).İran İlhanlı Dönemi Mimari Süslemesi XIII-XIV. yy.(Yayımlanmamış Doktora Tezi). YYÜ/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.
- Çoruhlu, Y.(1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. İstanbul: Seyran

Kitap Evi.

- _____. (1993). *Türk Sanatının ABC'si*. İstanbul: Simavi Yayınları.
- Fettah, S.A.A.M.(1997). *Gozerşhaye Bastanşenasi* (Arkeolojik Raporlar -1-) Mirase Ferhengi Arşiv Belgesi, Zencan.
- Ganjavi, S. (1975). *Dash Kasan, Shirin ve Farhad*, Barraihayetarih-i, V10,N1(54),1-10. Persian.
- Karamağaralı, B.(1992). *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1394.
- Kızıllı, H.(2013). *Mitra 'dan "Mithras'ın Sırları"Na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni*.Ekav. S.55.113-136.
- Necefi, E., Fettah, S. A. A. M. (1997).*Moerefi ve Tehlile Bastanşenasiye Benahaye Selcugi ve İlhaniye Ustane Zenjan*.Peyam Bastanşenas,- Sale Sevvom,Şomare Şeşom, Paiz ve Zemestan. Zencan.
- Öney, G. (1969). *Anadolu Selçuk San'atında Ejder Figürleri*. T.T.K.(-C.33,S.130).171-193.
- Özaydın, A.(2013). *Zencan*. İslam Ansiklopedisi/T.D.V. C.44.251-253. İstanbul.
- Sadeghnezhad, M. (2014). *Iran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).Gazi Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü Ankara.
- Sobuti, H. (1998). *Zencan İlinin Mezar ve Türbeleri*. Zencan: Zengan Yayınevi.
- (www.voltairenet.com.Erişim:10.01.2019).

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:335-356

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 26.06.2019
Kabul/Accepted: 30.07.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**BLACK SEA AND
MARMARA SEA MAPS
IN THE XIXth
CENTURY***

***XIX. YÜZYILDAKİ
KARADENİZ VE
MARMARA DENİZİ
HARİTALARI***

Dr. Zeynep Emel EKİM
Medipol Üniversitesi Güzel Sanatlar
Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü
ORCID: 0000-0003-1710-8731, zeynepemelekim@gmail.com

Abstract

A troubled period has begun with the Chesma and Navarino battles and the war that took place in history as the Crimean War (1853-1856) to destroy Russia's Navy in Sevastopol. The Russian Marines, which started just before the Crimean War and continued after the Crimean War, had joint activities with Ottoman sailors to map the Black Sea and the Marmara. Joint mapping with the Russians on the Ottoman coast was realized by a Russian naval officer, Ygor Manganari, on the board of the vessel called "Galupka" on the Black Sea between 1829 and 1837. Between 1845 and 1847, the captain Manganari's naval officers prepared a map of the Marmara Sea coast and ports. As a result of the modernization efforts in the 19th century, the contemporary cartographic activities started in the Ottoman State. Thus, the Ottoman Engineer School commenced cartography training, and foreign mapping specialists were also employed at the School. Examples of these studies will be tried to be followed and presented in this research through documents and maps in the Ottoman Archives. Consequently, in this study, related to these activities the documents in the Prime Ministerial Ottoman Archive reviewed from the perspective of the history of art.

Keywords: hydrography, Russian sailors, Ottoman seas, the Black Sea, the Sea of Marmara.

Öz

Osmanlı Denizciliği için Çeşme ve Navarin baskınları ile sıkıntılı bir

* Present in oral presentation at the Second International Congress of Eurasian Maritime History (St. Petersburg, 23-26 July 2014) under the title of "A Comparison between the XIXth Century Black Sea and Marmara Sea Maps, jointly prepared by the Ottoman and Russian Sailors, and the Ottoman Maps".

dönem başlamış ve Rusya'nın Sivastopol'daki donanmasını yerinde yok etmek için Kırım Savaşı (1853-1856) olarak tarihe geçen savaş gerçekleşmiştir. Kırım Harbi'nin hemen öncesinde başlayan ve Kırım Harbi'nden sonra da devam eden Rus Denizcileri'nin Karadeniz ve Marmara'nın haritasını çıkartmak üzere Osmanlı denizcileri ile yürütmüş oldukları ortak faaliyetler bulunmaktadır. Osmanlı sahillerinde Ruslarla olan ortak haritacılık faaliyetlerine, 1829-1837 yılları arasında, Karadeniz'de, Rus Bahriyesi'nden Ygor Manganari tarafından "Galupka" adlı gemi ile başlatılmıştır. Kaptan Manganari maiyetindeki deniz subayları 1845 ve 1847 yılları arasında ise Marmara Denizi sahil ve limanlarının bir haritasını hazırlamışlardır. Osmanlı'da 19. yüzyılda modernleşme çalışmaları neticesinde modern haritacılık faaliyetlerine de geçilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde Mühendishane'de harita çizimi için mühendisler yetiştirilmekte ve mühendishaneye harita çizen yabancılar istihdam edilmektedir. Bu çalışmaların örnekleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ve haritalar üzerinden bu araştırmada takip edilmeye ve sunulmaya çalışılacaktır. Sonuç olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bu çalışmalara ait belgeler sanat tarihi açısından da değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: deniz haritacılığı, Rus denizcileri, Osmanlı denizleri, Karadeniz, Marmara Denizi.

Introduction

The first serious cartography activities in the Ottoman Empire started with Piri Reis, a cartographer, and marine scientist. In 1521, Piri Reis prepared the sketchbook of the Mediterranean, the first economic, social and geography book of the Mediterranean, based on his observations, the maps he drew, and the information and documents he collected. The explanations of the Navy doodles on the Mediterranean Sea begin from the Dardanelles Strait. While there were no plans for Istanbul among the drawings of Mediterranean coastal cities, there were many Istanbul views drawn by Turkish cartographers in the late Navy doodles and manuscripts. Piri Reis provided information on the entry and exit of ships to the ports in the explanations and maps at the end of each chapter of his work and also reflected the details of cities such as mosques, churches, bridges, streams, mills, vegetation and the way people lived (Ülkekel, 2013: 14,38). There is also a regional map of Piri Reis dated 1528. Matrakçı Nasuh, who was contemporary with Piri Reis, was the creator of a new type of depiction in Ottoman miniature art called topographic painting. He was commissioned by historiography during the reigns of Yavuz Sultan Selim and Kanuni Sultan Süleyman and illustrated the works he wrote himself. In his depictions, Nasuh gave schematic, figurative landscapes with a pluralistic perspective of his creation as well as the form language describing the cities of the sea maps called portolan (Mahir, 2012: 183).

Modern cartography began to develop with westernization in the Ottoman Empire in the 19th century. The Surveying School was established in 1818, and the following years were the times when the cartography was considered as a staff officer qualification. In those days special attention was paid to produce staff officers as adept cartographers (Ülkekul, 1998:13). In those days the naval officers were ranking as Shipmaster (Süvari), Second Captain (Mülazım Kaptan), Chief-Gunner (Topçubaşı), Master Seaman (Gemi Ağası) and Chief Registrar (Gemi Hocası), respectively. Above them there was a Grand Admiral (Kapudan Pasha) who was the highest ranking commander representing the Navy in the Imperial Council. Other than the Kapudan Pasha, the Dockyard Commander (Tersane Emini), Deputy Commander of Dockyard (Tersane Kethüdası), and Flag Officers (Sancak Beyleri) were the higher ranking officers in the Ottoman Navy. The Flag Officers were classified as an admiral (Kapudane), vice admiral (Patrona) and rear admiral (Riyale). In 1853, it was decided that the naval officers should have a proper hierarchy in accordance with their ranks and service orders just like in the Army, and three admiral ranks, namely *Kapudane*, *Patrona* and *Riyale*, were granted to the flag officers. Additionally, the captains of the galleons had the rank of commodore; carrack commanders were captain; frigate commanders were lieutenant colonel; corvettes were mastered by lieutenant commanders; and finally brigantine commanders were lieutenant senior grade (Çoker, 1994: 109).

In the Era of Reorganization or The Tanzimat (1839-1876) the activities related to cartography were highly developed thanks to the increasing number of works on local geography and mapping (Dağtekin, 1977: 20). In the period of Sultan Abdülmecid, especially during the reign of Sultan Abdülaziz detailed information was provided on topography, geodesy and astronomy in the staff officer courses at the Military Academy. And higher mathematics which is necessary to learn and practice these sciences had been the sine qua non of the curriculum for many years. Additionally, sending staff officers to Paris and inviting French instructors for academic purposes are the indication of that the preparation of the maps of the Ottoman State was a well-thought and planned objective based on a long-term foresight (Özkale and Şenler, 1980: 48).

An imperial order dated 1834 was about to extend any assistance to the Russian officials who had been commissioned by the Russian State to survey Rumelian and Anatolian coasts of the Black Sea when they disembark from ships at the coasts and piers (Prime Ministerial Ottoman Archives [BOA]. [C.BH]: 3435). Ygor Manganari published the Black Sea and Sea of Azov Atlas in Saint-Petersburg in 1842. The map sent to the Ottoman State was translated and presented to the Sultan (BOA. İ.HR:

9/473). The Commander-in-Chief (Seraskier Pasha) approved to award captains who had contributed to the drawing process of the Black Sea map (BOA. A.MKT: 22/60).

The Russian State made a request to the Ottoman State for the joint preparation of the Sea of Marmara map under the supervision of Mi-hail Pavloviç Manganari, and following the review, the Sublime Porte expressed a positive opinion. With the assistance of the Turkish vessels, this survey was conducted between 1845 and 1847. Following a request of the Russian State, an imperial order was issued by the Ottoman State for the preparation of a reliable version of the Sea of Marmara map, in addition to the Black Sea atlas, by the Russian officers accompanied by the engineers who were assigned by the Ottoman State (BOA. A.MKT: 20/85). Upon the request of the Russian State for a steamship, the corvette named “Gül-i Sefid” was fully equipped and allocated for this survey, and an intention was declared to assign 10 capable students from the Naval School as well as an adept captain. Instead of “Gül-i Sefid” the canyon called “Necm-i Şevket” was temporarily allocated (BOA. İ.MSM: 26/727). The issues such as awarding these 10 students with a travel allowance of 500 qurush, assigning a 180-person crew for “Gül-i Sefid” were negotiated and decided by the Council (BOA. YB. 04 BLG. İST: 5/44). Gül-i Sefid was accompanied by a small cruiser (BOA. İ. DH: 112/5641). Upon the request of the Russian authorities for a steamship, and considering that it wouldn’t be convenient to allow Russian battleships entering into the Ottoman seas, it was deemed appropriate to allocate the Ottoman steamship named Eser-i Hayr (BOA. İ. MSM: 26/741). The surveying and drawing processes conducted by the Russian engineers were supervised, and the data forming the basis of the map was recorded by our engineers who participated in every effort (Safvet, 1994: 65-67).

Ygor Manganari starts its first cartography activities on the Ottoman coast between 1829-1837. As a result of the surveys conducted by the Russian naval officers under the command of Captain Manganari from 1845 to 1847, an excellent map depicting the coasts and harbours of the Sea of Marmara was prepared. And it was declared by the Russian side that the map would be published by the Russian Empire just as the Black Sea version which was prepared earlier, and then the resultant atlas would be presented to the Ottoman State (BOA. HR. TO: 285/9). As an indication of gratitude, His Majesty the Russian Emperor sent a jewelled box to Lieutenant Senior Grade Osman Effendi, and diamond seals, one for each, to Lieutenant Senior Grade Hüseyin Aga, Lieutenant Hasan Effendi and Lieutenant Ömer Effendi for their contributions to the map of the Sea of Marmara (BOA. İ. HR: 48/2285). And the subject gifts were conveyed to

these naval officers (BOA. A. MKT: 163/54). The precious boxes and three rings were also been sent by His Majesty the Russian Emperor to the crew of the brigantine allocated to the Russian sailors and three naval engineers who had been assigned to escort them (BOA. A. AMD: 6/45).

Figure 1: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h.709_1

As a result of this survey, a hydrographical map in Russian language, depicting the Sea of Marmara as well as Gallipoli and Istanbul Straits with various cross sections was drawn by Mihail Pavloviç Mangarni on 30 December 1848 (Scale 1/360000). This map of 42 sections has two parts, and fixed on a fabric. The dimensions of Gallipoli and Istanbul Straits' maps were 52,7x67cm (Figure 1), and 49,7x67cm (Figure 2), respectively. The dimensions of the Sea of Marmara map were 114x67cm (Figure 3).

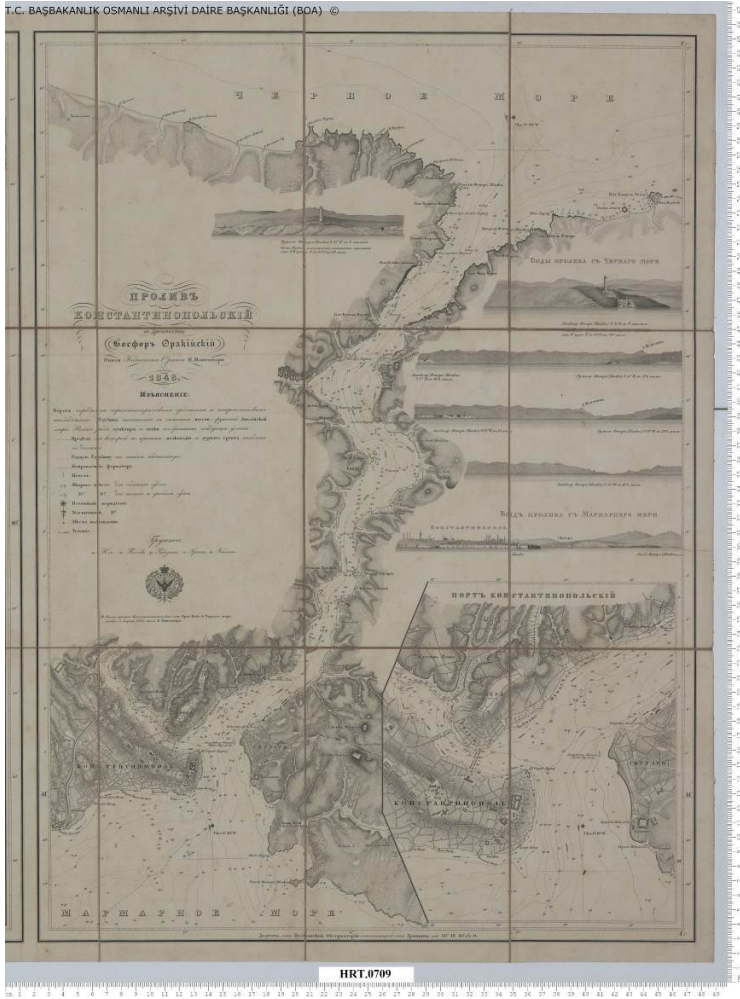

Figure 2: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h.

709_2

Figure 3: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h.709_3,4

After completion of the water depth measurements of the Sea of Marmara, the Russian authorities made another request for a joint survey on the Black Sea. On his letter to Monsieur Titof, Count Nesselrode, the Russian Minister of Foreign Affairs, emphasised the fruitful results of the second survey on the Black Sea (BOA. HR. TO: 284/69). Considering the success and benefits of the first survey, the second request was also accepted by the Ottoman authorities. And the second survey on the Black Sea was started under the supervision of Mihail Pavloviç Manganari in 1848. It was decided to send brigantines under the command of Lieutenant Commander Ethem Bey in order to escort the Russian vessels which had been commissioned to prepare the missing parts of the map depicting the Black Sea coasts (BOA. A.AMD: 6/33). Necessary measurements and cartographic activities on the Black Sea, the Sea of Marmara and Gallipoli Strait were conducted under the command of the Russian Admiral, Mihail Petroviç Lazarev (Özdemir, 2008: 220). For the mapping of the Black Sea coasts, Admiral Lazarev requested permission to send two small vessels to the Golden Horn (BOA. HR. TO: 285/32). His Excellency the Kapudan Pasha (Grand Admiral) decided to allocate the brigantines called Ahter and Neyyir-i Zafer (BOA. İ. HR: 55/2582), and considered no harm in that assignment (BOA. A. MKT: 207/41). A copy of the recently printed map of the Black Sea was sent to Ethem Bey, the commander of the Ottoman

vessels, by the Russian admiral, and it was presented to the Sultan after translation (BOA. A. AMD: 12/30).

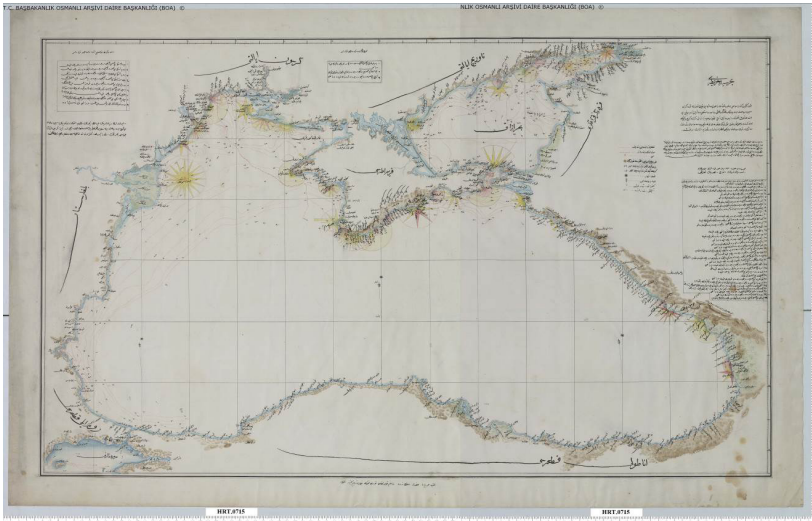

Figure 4: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h. 82

The first sample is the map dated 5 June 1864 which shows the Bug River and Silistra (Özi) Harbour located at the southwest of Russia was hand drawn by Senior Captain, Painter Lieutenant Senior Grade Nuri Effendi at the Military Academy (Dimensions: 67×54,5cm). It shows the lighthouses which were planned to be built on the Bug River and Silistra (Özi) Harbour. The permanent or temporary lighthouses to be built on the sites numbered from one to nine. The lights of various orders were either white or red. On the map of a 5-mile scale the depths were measured by foot (Figure 4).

The other map of the Ottoman Seas and the Black Sea dated 5 June 1864 was hand drawn by Lieutenant Senior Grade Nuri Effendi at the Military Academy. Sandbanks, piers, residential areas and mountains on the coasts were indicated. The dimensions of the map are 107,2×68cm (Scale 1/370000). It is obvious that this map was prepared to prove that the available lighthouses were not enough and additional lighthouses are needed. It is important to note that the final decision to built requested lighthouses

was vested in the lighthouse commission in the United Kingdom. On this map the flashing period of the lighthouses is specified. Additionally, it is seen that white and red lanterns were used alternately. The reason to use multicolour lanterns is to provide fault-free navigation during the night sailing. If all the lanterns have the same colour, it is highly possible to make a mistake. On this Black Sea map the coasts have been measured up by using triangulator and other aids, and the depths of the Black Sea has been calculated by the Russian unit of measurement, sajin (1 sajin is 6 feet). The depths at the Sea of Azov, Kerch and Yenikale Straits as well as the mouths of some harbours and rivers measured by using British foot. The amounts of sajins and feet have been marked in figures on popular destinations. Since the lighthouses which are located on the Russian coasts of the Black Sea and the Sea of Azov as well as on Silistra (Özi) Harbour and Bug riverside have placed 103 miles apart from each other, and provided very little assistance to the said seas and the ships sailing down on these seas until 1861 (BOA. HRT.h: 715/1,2). In that year, a letter, together with a map of the said coasts, was sent to the Lighthouse Commission in the United Kingdom in order to increase the quantity of the coastal lighthouses. Following the negotiations with a number of naval officers, captains, etc. working at the Lighthouse Commission, it was decided to rebuild one or two lighthouses every year in accordance (Figure 5). The lighthouses which will be built on the shore of the Sea of Azov are at the top-left corner of the map.

Figure 5: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h. 715_1,2

Figure 6: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h. 711_1,2

Another sample is the map of the Ottoman Seas, the Sea of Marmara dated 5 June 1864. It was hand-drawn by Lieutenant Senior Grade, Painter Nuri Effendi at the Military Academy (Figure 6). The dimensions of this map are 110,7x70cm. The coastal shoalness was indicated (Scale: 1/375000). On this map, the coasts were measured by using triangulator and other calculation aids/equipment, and even the depths were calculated by using the Russian unit of measurement called Sajin (BOA. HRT.h: 711/1,2). The descriptions of the legends at the top left corner of the map are as follows:

Symbol of shallow and dangerous places not safe to enter / Symbol of equal depth (isobath) / Channel symbol / Small mosque symbol / Summit of the famous mountains / Anchor points for large vessels / Anchor points for small vessels / Meridian symbol / Compass / Current-Stream symbol / Symbol of wind driven current.

The last sample of hand-drawn maps which was prepared by Lieutenant Senior Grade, Painter Nuri Effendi at the Military Academy shows the Ottoman Seas, Gallipoli and Istanbul Straits. The dimensions of the one depicting the Gallipoli Strait are 55,7x70 cm (Figure 7).

It was coloured and dated 5 June 1864. Since it shows all the coastal shoalness it is appropriate for nautical use (Scale 1/160000). The

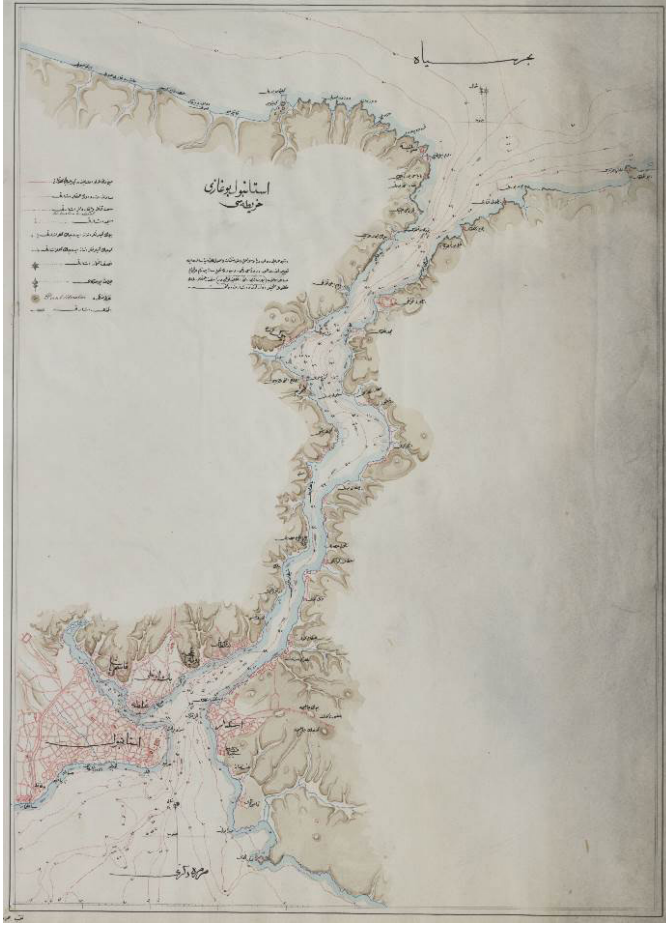

dimensions of the map representing the Istanbul Strait are 52,6×70cm (Figure 8). On the top left corner of this map, a note was added to clarify that the coasts were measured by using triangulator and other calculation aids/equipment, and even the depths were calculated by using the Russian unit of measurement called Sajin (BOA. HRT.h: 706/2). The descriptions of the legend at the left of the map of the Istanbul Strait are as follows:

Symbol of shallow and dangerous places not safe to enter / Symbol of equal depth (isobath) / Channel symbol / Small mosque symbol / Summit of the famous mountains / Anchor points for large vessels / Anchor points for small vessels / Meridian symbol / Compass / Viewpoint / Current-Stream symbol.

Figure 7: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h.

Figure 8: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h.

706_2

In 1865, the Russian State commissioned naval officer Yalovsky to prepare a map depicting the Ottoman harbours on the Rumelian and Anatolian coasts of the Black Sea, and once again, the Russian authorities made an application to the Ottoman State. And a decree was enacted to inform the Ottoman authorities about showing respect and providing diplomatic support to the said Russian officer during his inbound and outbound to/from the coasts, piers and harbours (BOA. C. HR: 2/3488).

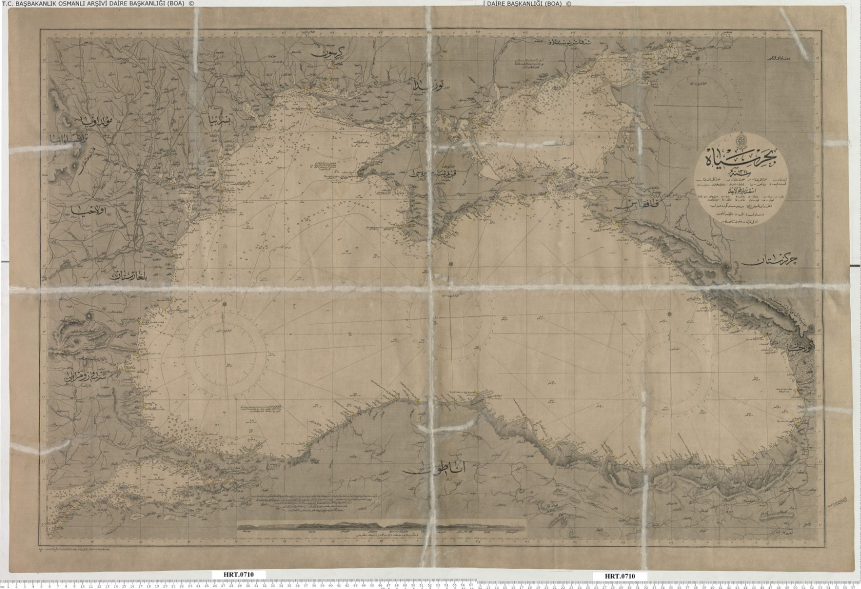
In 1872, the Russian State requested assistance from the Ottoman State to complete the maps of the Black Sea and the Sea of Azov. And the decree was issued that Lieutenant Senior Grade Mehmet Captain had been chosen and assigned for this mission (BOA. İ. HR: 255/15193).

The map dated 11 November 1882 and depicting the Sea of Marmara and its vicinity was reproduced at the General Staff Headquarters. The dimensions of this map are 67x54cm. It shows the residential areas and surface features (Scale 1/300000). It is a timeworn map (Figure 9).

Figure 9: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h. 708

A hydrographical map displaying the Ottoman Seas, the Black Sea, the Sea of Marmara and Azov Sea dated 31 May 1897 was prepared by Captain Muhittin Effendi. It was engraved on copper and printed at the Naval Map Drawing Office. The dimensions of this map are 115,7×69cm. All the lighthouses located on coasts are coloured (Scale 1/370000). On the map, there is a note clarifying that “the aberrations are arranged as of 1896, and the annual aberration is 4 to 5 minutes, and it accelerates towards the east and decelerates towards the west”. There is an indication that “It costs 5 qurush”. At the top right of the map there are circled phrases clarifying the details on the map. These are: Fixed lighthouse / Flashing lighthouse / Mobile lighthouse / Flashing fixed lighthouse / Red lighthouse / White / Green / Harbour patrol / Depths are in fathoms / Blue / Black / Mud / Mussel / Slush / Shell / Sand / Stone / Coarse sand / Madrepor (Figure 10).

Figure 10: Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), HRT.h.710_1,2

In 1878, a 22-page sea atlas titled “The Black Sea and The Sea of Marmara” was prepared and printed at the General Staff Headquarters. In 1881 “Kasımpaşa Naval Printing House” which was the most contemporary printing house of its time was established. When the naval officers who had been sent to the United Kingdom to learn to engrave on copper returned, they were assigned to the copper engraving section located on the top floor of the facility in Kasımpaşa. They translated the British maps into Ottoman language and printed (Harita Genel Müdürlüğü: 1970). In 1885, relief maps of the various regions of the Ottoman Empire were prepared by the officers assigned to the Military Academy in Istanbul.

In 1897, Two large relief maps of Bursa district and Thessaly continent prepared by Lieutenant Senior Grade (Kolağası) Ali Rıza Effendi who was commissioned to prepare the map of Ottoman provinces have been submitted to the officials for His Imperial Highness (BOA. Y.MTV: 163/94).

Conclusion

As a result, the documents I have presented so far reveal the stages of the Ottoman-Russian joint mapping activities conducted on the Black

Sea and the Sea of Marmara. These stages include the application of Russian officials to the Ottoman State for mapping, assignment of the required personnel, etc. The documents are also the proof of geographic, political, historical, scientific and artistic importance of these activities conducted with the participation of distinguished scientists. It should be determined whether the lighthouses in the maps are present or not, and inventories which explain their characteristics should be prepared. The studies that have been realized to this end since 1830 have played a crucial role in the development of the Ottoman hydrography.

References

- Çoker, F. (1994). *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*. Ankara: Dz.KK. Iığı Karargah Basımevi.
- Dağtekin, H. (1977). Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma. *VIII. T.T.K. Kongresinde Okunan Bildiri-Ayrı Basım*, 3-39.
- Mahir, B. (2012). 16. Yüzyılda Osmanlı Dünyasında Resim. *Üç Büyük Usta; Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raphael*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları 754, 180-191.
- Özdemir, K. (2008). *Osmanlı Haritaları*. İstanbul: Creative Yayıncılık ve Tanıtım.
- Özkale, E. and Şenler, M. R. (1980). *Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi, 1919 yılına kadar*. Ankara: Harita Genel Müdürlüğü Basımevi.
- Safvet. (1994). *Bahriyemiz Tarihinden Filasalar*. Pala, İ. (Tra.). İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi.
- Türk Haritacılığında 75 Yıl. (1970). Ankara: M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü.
- Ülkekel, C. (1998). *Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi*. İstanbul: Dönence Yayınları.
- _____. (2013). *Piri Reis ve Türk Kartograflarının Çizgileriyle XVI., XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İstanbul*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.

Prime Ministerial Ottoman Archives Documents:

C.BH, 3435

C. HR, 2/3488

A. AMD, 6/45; 12/30; 6/33

A.MKT, 22/60; 207/41; 20/85; 163/54

HRT.h, 715/1-2; 711/1-2; 706/1; 706/2; 708; 710/1-2; 709/1; 709/2; 709/3-4

HR. TO, 285/9; 285/32; 284/69

İ. DH, 112/5641

İ. HR, 48/2285; 255/15193; 55/2582; 9/473

İ.MSM, 26/727; 26/741

YB. 04 BLG. İST, 5/44

Y.MTV, 163/94

ADDS

Some of the documents I have briefly mentioned in the text are as follows:

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; A.MKT, 22/60:

To His Excellency the Minister of Finance,

One of the Black Sea maps sketched by the captain named Georgio Mingazi, the subordinate officer of the grand admiral of the Russian Black Sea Fleet, in accordance with the Sultan's permission granted after the initial request of the Russian State, was submitted as a gift of the Emperor of Russia to His Imperial Highness, the Sultan. In lieu of the gift, upon the directive of His Imperial Highness, the Sultan, aforementioned captain was awarded with a badge, and the Russian Embassy kindly requested that, his brother, the captain of the brigantine called Zabiyaq, Mihail Mingazi who contributed to the sketching process of the map, would also be awarded with a badge. The commander-in-chief (seraskier pasha) notified the Ministry of Foreign Affairs that it would also be appropriate to honour him with a jeweled box. Herewith the aforementioned badge of the fifth rank and a box of the same kind shall be prepared. Submitted for your immediate action.

28 February 1845

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; İ. MSM, 26/727:

His Imperial Highness,

As you may probably be aware, in addition to the Black Sea atlas

prepared by the Russian State, His Imperial Highness, the Sultan has issued an order for the deployment of an assigned officer and a couple of students from the Imperial School of Naval Engineering to one of the appropriate Ottoman vessels during the mapping mission on the Sea of Marmara. For this mission, the Russian State assigned the gullet captain Manganari. The letter of the Russian Embassy on this issue as well as their request for a steamship instead of a vessel was submitted to Kapudan Pasha for his consideration. Although it would be better to allocate a steamship, since all the steamships of the Imperial Dockyard have been commissioned to some piers for commercial purposes, if one of them is retired, this will cause the revenues of the Treasury to suffer. The Naval Council has stated that available small vessels such as corvettes and brigantines are in disrepair, and take time to repair. Since the Corvette called Gül-i Sefid at the Kurşunlumahzen Harbour is trouble-free and in excellent condition, it would be appropriate to allocate her with required personnel and equipment. Considering the seasonal conditions it would be better to deploy the galleon called Necm-i Şevket temporarily to the said location instead of Gül-i Sefid, kindly submitted to the Kapudan Pasha for his immediate attention.

Faithfully submitted for due consideration that,

The above letter of the Grand Vizier has been presented to His Imperial Highness, the Sultan. It is deemed suitable that the aforementioned corvette shall be allocated to deploy with other necessary equipment from the Dockyard and 10 capable students of the Naval School as well as an adept captain. Until her deployment the aforementioned galleon shall be temporarily sent. The letter of the Grand Vizier has returned for further action.

20 September 1845

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; İ. MSM, 26/741:

His Imperial Highness,

As you are fully aware, following the request of the Russian State for mapping of the Sea of Marmara, some of the officials were appointed and deployed to the region on board of the Corvette called Gül-i Sefid in accordance with the order of His Imperial Highness, the Sultan. Although they are commissioned to prepare the said map, they couldn't survey the Sea of Marmara properly by a corvette, and a steamship is required for this mission. The Russian Embassy has stated that if it is not possible to deploy one of the steamships of the Imperial Dockyard, they would allocate one from their inventory. It was considered that, as for the Russian side, cruising down on their own vessels in this region shall be out of line, and when

it was discussed with His Excellency, the Kapudan Pasha, he declared that for a certain period of time, the allocation of the steamship called Eser-i Hayr which cruises between Gemlik (Kiyus) and İzmit (Nicaea) piers would be appropriate. Her temporary deployment conforms to the order of His Imperial Highness, the Sultan, and the necessary action shall be taken.

22 August 1846

Humbly and Faithfully Submitted that,

The issues stated in the aforementioned memorandum of Grand Vizier have been submitted to the Exalted Sultan, and it is considered that their access to this region wouldn't be appropriate with their own battle-ships. Thus the said Ottoman vessel shall be allocated for some time. His Imperial Highness, the Sultan has ordered immediate action.

24 August 1846

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; HR. TO, 284/69:

The letter of Count Nesselrode, the Russian Minister of Foreign Affairs, to Monsieur Titof on the Black Sea map:

Translator

Ahmed Vefik Effendi

In order to add the major Russian harbours located on the Black Sea coastline, mediation of the Foreign Affairs Department of the Naval Ministry has been requested for the participation of the Ottoman dynasty in an effort to complete a wonderful work as the map of the Black Sea coasts which was previously sketched with friendly support of the Ottoman State. To this end, a request, similar to the one sent earlier by Admiral Lazarev, has been planned to be made to the Ottoman State. With the Ottoman officials' help and support, necessary permission will be obtained for the appointment of crew and equipment for this project, as well as receiving all necessary information on sea flows, anchor points and safe harbour landing of two small ships allocated for this special task. Additionally, to facilitate the communication with the local officials as well as serving to the interests and demonstrating the glory of two countries, we kindly request from the Ottoman State to appoint a couple of naval officers on board of the said ships until the accomplishment of the mission. Due to the well-recognized willpower and courage of the Ottoman ministers, it is needless to say that it is very important to get official and accurate information. Other than presenting the result of the study to His Imperial Highness as a complementary of the previous atlas, it will also facilitate the navigation of the

merchant ships of all nations sailing in this particular region. If the costs and benefits of this project are compared, the Russian Emperor sincerely hopes that the said request would be warmly welcomed by the Ottoman Sultanate. I kindly request from your Ministry to inform me about the reply you will receive.

This is the copy of the letter sent by Count Nesselrof to the Russian Embassy on this Thirtieth day of January in the Year Eighteen Hundred Forty Eight.

30 January 1848

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; HR. TO, 285/9:

This is the copy of the directive given by the Russian Ambassador Monsieur Titof to the Senior Interpreter of the Embassy on 2 September 1848:

The proposal of the Russian State concerning the mapping of the Sea of Marmara was accepted by His Highness, the Sultan, and the naval officers from the Imperial Dockyard were assigned together with a couple of our naval officers who have already commissioned at the Black Sea. Since 1845, they have been working together under the supervision of Captain Manganari, one of the 2nd rank captains of the Russian Navy. Since then, for three years, the aforementioned captain have controlled the coasts and harbours of the Sea of Marmara and sketched a wonderful map by using the state of art methods and preparing the detailed reports of this region on the board of the warships put under his command. The said captain is about to return Russia. Upon his arrival, he will prepare the atlas of the Sea of Marmara, and then it will be published by the Russian Empire just as the map of the Black Sea prepared earlier. Captain Manganari is grateful to the Ottoman naval officers and authorities who supported him in finalizing this survey started this year under the aegis of the Ottoman State to provide safety of the merchant's vessels by using the methods of marine technology. Therefore those who have participated in these kinds of beneficial works shall be appreciated, and as soon as the atlas is published, the adequate amount of maps shall be submitted to the Ottoman State. In the same way, we sincerely hope that following the successful mapping efforts at the Sea of Marmara, necessary courage and permissions shall be provided by the Ottoman authorities to accomplish the desire of the Naval Ministry for the mapping of all harbours of the Black Sea, with support of the Ottoman State. Necessary information has also been provided to the Ottoman Naval Ministry in private. It would be very pleasant if you could remind His Excellency, the Minister, and inform us, the naval officers and

me, about the latest on the required permission.

02 September 1848

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; İ. HR, 48/2285:

The translation of the letter from the Russian Ambassador Monsieur Titof to His Excellency, the Kapudan Pasha on 15 November 1845:

Last summer, the map of the Sea of Marmara was successfully prepared with your help. Captain Manganari, one of the 2nd class captains of the Russian Navy and the chief of this mission, expressed his positive impressions about the naval officers assigned in accordance with the order of His Imperial Highness to help the said captain during the mapping process, and it was my honour to inform the Russian government about his appreciations. I have the courage to inform you that His Majesty, the Emperor has sent a jewelled box to Lieutenant Senior Grade Osman Effendi, and a diamond seal, for each, to Lieutenant Senior Grade Hüseyin Aga, Lieutenant Hasan Effendi, Lieutenant Ömer Effendi to award those officers who have successfully prepared such a beneficial work for naval sciences and the safety of marine expeditions. With my deepest respects, I kindly request your help to deliver these gifts which were sent by the His Majesty, the Emperor as a sign of his gratitude.

5 December 1848

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; A.MKT, 163/54:

To His Excellency the Kapudan Pasha (Grand Admiral)

The gifts and the attached documents have sent in accordance with the Imperial authorization issued following the letter of the Grand Vizier asking for permission whether the gifts of the Russian Emperor to the naval officers who have accompanied the Russian geographers mapping the Sea of Marmara to be accepted. Submitted for further action, and then return the documents.

11 December 1848

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; İ. HR, 55/2582:

His Imperial Highness

The letter of His Excellency Kapudan Pasha has been sent to be submitted to His Imperial Highness, the Sultan. The said letter is about

the ships allocated by the Imperial Dockyard to serve together with the assigned Russian ships, for the mapping of the Black Sea in accordance with the permission of His Highness, the Sultan. For this mission, a cruiser will be sent by the Russians, although it would be better if we allocated the same kind of ship, it is obvious that there is no eligible cruiser in hand to deploy for the said task. And it will take a while to bring it from other provinces. Upon frequent requests of the Russian Embassy for the immediate deployment of the ships, and considering the fact that it is not inconvenient to send a brigantine, after due consideration of the Kapudan Pasha, it is deemed appropriate to deploy the brigantines called Ahter and Neyyir-i Zafer. Subject to orders of His Highness, the Sultan.

15 June 1849

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; A. AMD, 12/30:

The Memorandum of Grand Vizier,

The Russian Embassy has notified that a copy of the recently published Black Sea atlas was sent by the Russian admiral to Ethem Bey, the commander of the Ottoman vessels allocated to escort the Russian vessels navigating in the Black Sea for mapping, as a memento of the support provided by Ethem Bey and all his crew. The aforementioned letter had been translated and submitted to His Imperial Highness, the Sultan. Since the gift of the admiral is not official, the matter has been submitted to the Kapudan Pasha for further action.

15 November 1849

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; C. HR, 2/3488:

This is the order for the district governors, muftis, court members, wharfingers and all other officials of the country from the Black Sea Strait down to the borders, in the Anatolia and Rumelia coastline:

Because of the fact that the most important navigation instrument of the voyage is the map, and for the preparation of the necessary maps of Rumelia and Anatolia coasts of the Black Sea by sailing down to the Ottoman harbours, this time, the naval officer Yalovsky was assigned by the Russian State as an emissary. The Embassy of the Russian State requested a decree for Yalovsky, so you, the district governors shall show necessary respect to him during his arrivals/departures to/from coasts, piers and harbours. As for the map he will prepare, do provide the necessary support and help for him. It is my order that in the framework of the diplomatic

protocol and etiquette, the ultimate attention shall be paid while providing necessary support.

25 June 1865

The Prime Ministerial Ottoman Archives (BOA), Document No; İ. HR, 255/15193:

His Highness,

As it is understood from the Grand Vizier's attached memorandum, which is about the correspondences with the Naval Ministry, that it is necessary to prepare the map of all harbours of the Black Sea and Sea of Azov in order to complete the recent map of this region. Thus, the Embassy kindly requested that the necessary orders need to be issued for the accomplishment of this mission with the help of the assigned officials. In order to make required amendments on the maps of the Imperial Dockyard, an official of the same rank should be assigned by the Ottoman State. Although it has been discussed with His Excellency, the Minister of Foreign Affairs that the required decree will be issued in line with the procedure to appoint Lieutenant Senior Grade Mehmet Captain from the Naval Ministry for the said mapping task, it is subject to orders of His Highness, the Sultan.

11 May 1872

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:357-374

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 21.08.2019
Kabul/Accepted: 22.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**CEVAT DURSUNOĞLU’NUN
AZINLIK VE MİLLET
TANIMLAMALARIYLA
İLGİLİ RAPORU**

***CEVAT DURSUNOĞLU’S
REPORT ON MINORITY
AND NATIONAL
DEFINITIONS***

Doç. Dr. Mehmet PINAR

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0001-5416-5220, mmetpinar@gmail.com

Öz

İmparatorluk geleneği sonrası Cumhuriyet ile birlikte yeni rejim, kendi argümanları doğrultusunda bir hareket alanı belirledi. Bu yeni anlayış, imparatorluk teamüllerinin dışında ulus normlarını içine alan milli model oluşturma iddiasıydı. Yeni sistem merkezîyetçi bir karakterle arzu ettiği ulus-kimliğini tesis etmek için farklı bölgelerde uzman kişilere çalışmalar yaptırdı. Hazırlanan raporlar yeni kimliğin şekillenmesine önemli dinamizm kattı. Bu bağlamda Kars Milletvekili Cevat Dursunoğlu’nun II. Dünya Savaşı döneminde hazırladığı rapor hem dönem hem de içerik açısından diğer çalışmalardan farklı tablo sundu. Hazırlanan raporların çoğunluğu erken Cumhuriyet dönemini kapsaması ve sadece bir bölgeyi veya etnik/farklı kültürel unsurları içinde barındırırken Dursunoğlu’nun hazırladığı rapor, farklı olarak hem azınlıklara, etnik-dini kimliklere ve farklı kültürlere önemli ölçüde yer vermekteydi. Rapor, Pomaklardan Yahudilere, Rumlardan Ermenilere Irkçılardan Kürtlere geniş yelpazede, farklı/çeşitli unsurları ihtiva etmekteydi. Rapor erken Cumhuriyet döneminde ortaya konulan diğer çalışmalarla bazı noktalarda paralellik gösterse de Ermenilerle ilgili yaklaşımları kendi içinde bir özgünlüğü barındırmaktaydı. Yahudilerle ilgili gerektiği durumlarda ülke dışına çıkarılmaları/daimi sürgün seçeneği radikal, fakat gerçekçi olmayan yanlısamanın ürünüydü.

Anahtar Kelimeler: Cevat Dursunoğlu, Ermeniler, Pomaklar, Rumlar, Yahudiler

Abstract

The new regime, together with the Republic after the imperial tradition, set a field of action in line with its own arguments. This new approach was to claim a national model that included the norms of the nation, apart from imperial practices. The new system, with a centralized character, has worked with experts

in different regions to establish the desired nation-identity. The reports produced a significant dynamism in shaping the new identity. In this context, Kars Deputy Cevat Dursunoğlu's the report prepared during World War II presented a different picture from the other studies in terms of both period and content. While the majority of the reports covered the early Republican period and contained only one region or ethnic / different cultural elements, Dursunoğlu's report drew considerable attention to both minorities, ethnic-religious identities and different cultures. The report contained a wide range of different elements from Pomaks to Jews, from Greeks to Armenians. Although the report showed some parallelism with the other studies put forward in the early Republican period, the approaches regarding the Armenians had a specificity in itself. The option of deporting/permanent exile to Jews where necessary was the product of a radical but unrealistic illusion.

Keywords: Cevat Dursunoğlu, Armenians, Pomaks, Greeks, Jews

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş sürecini tamamladıktan sonra ulus-kimliği bağlamında homojen bir toplum oluşturmak için milli bir inşa süreci başlattı. Rejimin bu noktada zorlandığı en önemli nokta Cumhuriyet'in imparatorluk bakiyeleri üzerine kurulmuş olmasıydı. Yeni kurulan devlette farklı kültürlerin ve inançların olması türdeş bir toplum oluşturmayı güçleştiren faktörlerdi. Yeni rejim bu sorunu aşmak adına farklı uygulamalarla ulus-kimlik formunun gerekliliklerini ortaya koymaya çalıştı. Ulus-devlet bileşenlerinin süreç içerisinde belirginleşmesiyle birlikte din kimliği yerini ulus kimliğine bıraktı. Esasında ortaya konulan bu politikalar, İttihat ve Terakki'nin son döneminde başlattığı milli yönelişin tarihsel hafıza içerisinde olgunlaştırılıp daha sistematik hale getirilmiş kompozisyonuydu. Cumhuriyet kadroları, kendi tanımladıkları ulus-kimlik teamülleri çerçevesinde uyum gösteren unsurlara karşı pratikte kapsayıcı ve kucaklayıcı bir dil kullanırken kendini bu dairenin dışında gören ve rejime/sisteme tepki geliştiren unsurlara karşı dışlayıcı bir tavır sergilediler. Uygulanan politikalarda bölge, dil, kültür ve etnisite gibi etmenler belirleyici oldu. Ulus-kimlik inşasının ve milli ekonominin oluşmasında mübadele de önemli bir dönüm noktasını teşkil etti.

Rejimin ağırlıklı olarak İstanbul'da yaşayan Ermenilere, Rumlara ve Yahudilere yaklaşımında kendi içinde farklılıklar göze çarptı. Farklılıklarda bu unsurların devletle kurdukları ilişki biçimi belirleyici oldu. Müslüman kimliğini taşıyan Pomaklar, Çerkezler ve Boşnaklara uygulanan politikalar da değişkenlikler göze çarptı. Bu politikaların farklı olmasını toplumların kültür, dil aidiyeti, yaşadığı coğrafya, nüfus yapısı ve siyasetle ilişkileri belirledi. Bu yönüyle ele alındığında izlenen politikalarda farklı argümanlar öne çıkmaktaydı. Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere yönelik izlenen politikalarda Türkçe konuşurma ve iktisadi yaptırımlar ön plana

çıkarken yoğunlukla doğuda yaşayan Arap ve Kürtlere yönelik politikalar da tedip ve tenkil başat bir şekilde önde durmaktaydı.

Cumhuriyet'in türdeş bir toplum oluşturma projesi belli bir düzene girmişken II. Dünya savaşı dönemi rejimin gerekliliklerini kabullenen yeni bir birey tipolojisini arzuladı. (Sılan, 2010:32). Bu çalışmada Cumhuriyet kadrolarının farklı milletlere, kültürlere ve etnisitelere yönelik ortaya koyduğu politikalarla, 1944'te II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kars Milletvekili Cevat Dursunoğlu'nun azınlıklar, etnik gruplar, dini yapılar ve farklı kültürlerle ilgili tetkik raporunun tek parti uygulamalarıyla benzeşen ve ayrışan yönlerini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Cevat Dursunoğlu'nun Kısa Hayat Hikâyesi

Dursunoğlu 29 Haziran 1308'de (Temmuz 1892) Erzurum'da doğdu. Babası İbrahim Hakkı Bey, annesi Nafia Hanımdır. İlköğrenimini 1902'de Erzurum'da tamamladı. 1910'da Erzurum İdadisinden birincilikle mezun oldu. 1910'da yapılan yurt dışında okuma sınavlarını kazandığından 1911-1914 arasında Berlin ve Yena Üniversitelerinde pedagoji ve felsefe eğitimi aldı (TBMM Arşivi, No: 1151).

1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İhtiyat Zabıt Mektebi'ne girdi. 10 Nisan 1915'te yedek teğmen oldu. I. Dünya Savaşı 1916'da Diyarbakır İkinci Ordu emrinde istihbarat subaylığı yaptı (Başak, 2000:3). Savaş boyunca Romanya Makedonya ve Kafkas (33.Fırka) cephelelerinde görev aldı. Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'da bulunduğu dönemde Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin toplantılarına katılarak deneyim kazandı (Dursunoğlu, 1946:17). Bu tecrübesiyle 3 Mart 1919'da Erzurum'da kurulan Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunda etkili oldu ve bu cemiyetin 1921'e kadar genel kâtipliğini yaptı (Goloğlu,1968:22). Erzurum Heyet-i Merkeziyesi adına Hasankale Müdafaa-i Hukuk Heyet-i İdaresi'nin hesaplarını kontrol etmekle görevlendirildi. (TİTE Arşivi, G31,G2,B2001)¹ Kazım Karabekir tarafından seçilen heyetin içinde yer alarak Eylül 1920'de I. Doğu Halkları Kongresi'ne ve Bakü Türkiye Komünist Teşkilatları Birinci Kongresi'ne katıldı. (Aslan, 1997:224; Tunçay, 2009:337).

Haziran 1920-Mart 1921 Erzurum Öğretmen Okulu Müdürlüğü, Mart 1921-Kasım 1921 Kars Maarif Müdürlüğü, Ekim 1922-Mayıs 1924 Erzurum Lisesi Müdürlüğü, Haziran 1924-Ocak 1926 Maarif Umumi Müfettişliği, Ocak 1926- Ocak 1931 Orta Öğretim Genel Müdürlüğü, Ocak 1931- Ocak 1935 Avrupa Talebe Müfettişliği, Ocak 1935-Mayıs 1942 Ma-

¹ Dursunoğlu'nun Erzurum'daki faaliyetleri için bkz. (Baykal, 1969; Kırzioğlu,1993; Korkukçu,1992).

arif Vekilliği Teftiş Heyeti Başkanlığı ve Yüksek Öğretim Güzel Sanatlar Genel Müdürlük Vekilliği görevlerinde bulundu. (TBMM Arşivi, No: 1151). Görüldüğü gibi Dursunoğlu eğitim kadrolarının hemen hemen bütün kademesinde görev aldı. 1921-1942 yılları arasında okul müdürlüğünden milli eğitim müdürlüğüne kadar eğitim alanında farklı görevler yaptı.

Eğitim kurumlarındaki deneyimlerinden sonra 1942’de Kars Milletvekili Hüsrev Sami Kızıldoğan’ın vefatı üzerine Dursunoğlu, Kars milletvekilliğine seçildi (BCA.30.10/76.503.5-2). Aynı zamanda CHP Genel İdare Heyeti üyeliğine getirildi (Ulus, 16 Haziran 1943). 1946’da Erzurum milletvekilliğine ve aynı yıl yeniden CHP İdari Heyet üyeliğine seçildi (Akşam, 1 Kasım 1946). TBMM’de bütçe ve maarif komisyonlarında görev yaptı. Ayrıca Maarif Komisyonu Başkanlığında bulundu. Evli ve iki çocuk babası olan ve iyi derecede Almanca ve Fransızca bilen Cevat Dursunoğlu 1950’de emekliye ayrıldı (TBMM Arşivi, No:1151; Barutçu,1977:451). Parti içerisinde çalışmalarını belli dönem sürdüren Dursunoğlu, 1961’de Kurucu Meclis’te Erzurum Milletvekilliği yaptıktan sonra 1965’te siyasetten tamamen çekildi. 11 Ocak 1970’de Ankara’da vefat etti. (Cumhuriyet, 13 Ocak 1970). Dursunoğlu’nun I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sürecinde ülkenin içinde bulunduğu şartları yerinde görmesi ve öncesinde aldığı pedagoji ve felsefe eğitimi, sonrasında yeni devlette eğitim camiasının her aşamasında aktif rol alması ve en son olarak da siyasete atılarak yelpazesini genişletmesi kuvvetle muhtemeldir ki onun azınlık ve farklı kültürlerle ilgili tespitlerinde önemli bir kaynak ve birikim sağladı.

Cevat Dursunoğlu’nun Azınlık ve Millet Tanımlamaları

Cevat Dursunoğlu, milletlerin kozmopolitleşmesinin ve milli çizgiden uzaklaşmalarının köklerini milletlerin yaşadığı tarihsel dönemlerde aradı. Anadolu’da yaşayan farklı ekalliyetlerin kaynağını Osmanlı’nın Fatih Sultan Mehmet’ten sonra büründüğü imparatorluk kimliğine bağlamaktaydı. Bu dönemde ekalliyetlerin nüfusunun arttığını, Fatih döneminde başlayan bu süreçle birlikte Tanzimat döneminde ortak bir kültür politikası çerçevesinde Osmanlı milleti oluşturulmak istenildiğini, fakat bu durumu dışarıdan alınan aşya benzettiğinden bu girişimin tutmadığı yönünde bir düşünce içerisindeydi. II. Abdülhamid döneminde bile imparatorluğun yükünü çekenler Türkler olmasına karşın Türklerin çoğunluğu oluşturamamasından sürekli yakınmaktaydı. Cumhuriyet döneminde Anadolu sınırları içerisinde nüfusun % 85’inin Türkçe konuşmasından hareketle bu oranın milli beraberliğin tesis edilmesine önemli ölçüde dinamizm katacağı düşünce içerisindeydi. Cumhuriyet döneminde milli kimlik inşası üzerine bir anlayış hâkim olduğundan dönemin bu ayırt edici özelliğiyle imparatorluk mantalitesinden ayrıldığını savundu. Cumhuriyet dönemi kadrolarının milletler

realitesine uygun politikalar takip etmesinin gerekliliğine de ayrıca işaret etti. Osmanlı'dan kalan farklı unsurları milli politika etrafında ortak bir potaya çekmenin önemine de ayrıca vurgu yaptı (BCA.490.01/61.233.6-2.). Bu yönden bakıldığında Dursunoğlu'nun milli kimliğin tesis edilmesinde karşılaşılan problemleri ve zorlukları tarihi süreç içerisinde imparatorluk yapısından ve geleneklerinden gelen yansımalara bağlamaktaydı.

Dursunoğlu tarihsel süreçle ilgili değerlendirmelerde bulunurken milli politikaların hayata geçirilmesinde nüfus yapısının etkili olduğu görüşündeydi. Türk aydınlarının son dönemde yaptığı çalışmaları dikkate alarak 1935 istatistiklerinde Türkiye nüfusunun 16.157.450 olduğunu, 13.899.163 kişinin anadilinin Türkçe ve 2.258.377 kişinin ise farklı diller konuştuğu tespitinde bulundu. Dursunoğlu, aydınların millet anlayışıyla ilgili eğilimlerini dikkate alarak bunların 4 kategoride değerlendirilebileceğini savundu: (BCA.490.01/61.233.6-2).

Kozmopolitler: Dursunoğlu'na göre Tanzimat döneminde Osmanlı millet anlayışına benzer modeli sürdürmeyi amaçlayan bu aydın kitle, dil, kültür ve ülkü birliği gözetmeden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan herkesi Türk olarak görmekteydi. Bu grupta yer alanlar, dil, kültür ve tarih birliği olmadan ortak bir şuur etrafında kenetlenmenin olamayacağını öne sürmekteydiler. Dursunoğlu aydın gurubunu eleştirerek dil, kültür ve tarih birliğinin milletler arasında bütünleşme olmadan sağlanamayacağını, yüzyıldan beri süregelen tecrübelerin bu düşüncesini doğruladığını belirtmekteydi. Bu olumsuz tablodan hareketle bu fikri savunan kozmopolit düşünceye sahip aydınların azaldığını da söylemekten kaçınmadı. Kozmopolit grubun en etkin olduğu yerin İstanbul olduğunu, bunun sebebi olarak da kentte 250.000 yakın Gayrimüslimin yaşadığını, liman ticaretini ellerinde tuttuklarını ve yabancı okullar üzerinden bir hâkimiyet alanı oluşturduklarını belirterek bu unsurlarla kültür birliğinin sağlanmayacağını iddia etti. CHP teşkilatının milliyetçi bir yaklaşımla bunları uyarmasının doğru bir adım olacağı düşüncesine de raporunda ayrıca yer ayırdı (BCA.490.01/61.233.6-4).

İslamcılar: Dursunoğlu'na göre bu düşüncüyü savunanlar toplum hayatında en esaslı bağın din olduğu görüşündeydiler. Ayrıca Cumhuriyet ideolojisinin evrensel bir İslam düşüncesiyle geliştireceğine inanmaktaydılar. İnkılaplara özellikle de Harf İnkılabına, toplumu İslami düşünceden uzaklaştırdığı iddiasıyla soğuk bakmaktaydılar. Bu fikri savunanlar farklı basın kuruluşlarında düşüncelerini toplumla paylaşma yolunu tercih ettiler. Özellikle İslam Ansiklopedisi etrafında yazdıkları makalelerle fikirlerine dayanak oluşturmak istediler. Dursunoğlu bu düşünceye sahip olanların samimi olmadıklarını, çocuklarını Notr Damdösyon ve Sen Jozef gibi

okullarda okutmalarına bağlamaktaydı. Ona göre kozmopolitler nasıl Tan-zimat anlayışını devam ettirme düşüncesinde iseler İslamcılar da medrese anlayışını sürdürme peşindeydiler. Dursunoğlu, İslamcıların kozmopolitleri besleyen yabancı okullara sahip olmadıklarından zamanla yok olmaya mahkûm olacaklarını düşünmekteydi. Bu iki grubun ortak yanının imparatorluk paradigmasından beslenmeleri olurken farklı yollardan bilerek veya bilmeyerek imparatorluğu canlandırma düşüncesine sahip olduklarına raporunda yer verdi (BCA.490.01/61.233.6-4). İki fikrin imparatorluk eksenli bir okuma yaparak düşüncelerine yön verdiklerinden dünya görüşlerinin farklı olmasına karşın çıkış noktalarının benzer olduğu kanaatindeydi.

İrkçılar: Dursunoğlu, bu fikrin bir moda haline geldiğini, kaynağı dışarda olan bu düşüncenin taklit yoluyla ülkeye getirildiğini iddia etmekteydi. Bu fikrin yayılma sebebi olarak da Osmanlı'yı XVII. yüzyıldan itibaren Kapıkulu (yabancılar) zihniyetinin yönetmesi olarak görmekteydi. Bu fikri savunanların Ergenekon, Gökböri, Orhun ve Bozkurt gibi dergilerde düşüncelerini paylaştıklarını, moda fikirlere düşkün olan gençlere doğru bir yöneliş gösterdiklerini rapor etmekteydi.² Her ne kadar düşüncüyü savunanların dış ülkelerdeki propagandalara alet oldukları ve dışarıdan menfaat elde ettikleri söylene de bunları iki kısma ayırmanın daha doğru bir eğilim olacağı düşüncesindeydi. Dış dünyanın etkisinde kalmış samimiyetsiz olanların yanında içlerinde bazı gençlerin bu fikirlere gönülden inandıkları tespitinde bulundu. Dış dünyayla bağlantılı olanlar için bunun bir güvenlik sorunu olduğunu dile getirerek emniyet mensuplarının bu olayı çözecek formüller geliştirmesini arzu etti. Bu düşüncüyü samimi çerçevede savunanların ise Türk soyunun dışında bir unsurun olmadığı ve Türk ırkının saf ve üstün bir ırk olduğu görüşünde sabit kaldıklarını belirtti. Fikirlerini desteklemek için kan grubu, antropolojik evsaf birliği gibi anlamını bile bilmedikleri sözleri sürekli tekrarladıklarından hareketle Türk tarihi içerisindeki oluşumları ve bugünkü Türkiye realitesini anlamayan bu gençlerin ülkeyi ayrılığa götürebileceklerinden uyarılmalarının gerekli olduğunun altını çizdi (BCA.490.01/61.233.6-5). Bu düşüncenin tarihsel bir gerçekliğinin olmadığını, II. Dünya Savaşı sürecinde revaçta olan bir görüş olsa da farklı düşünceler peşinde koşan gençlerin ortaya attığı ayağı yere basmayan bir eğilim olarak görmekteydi.

Anadolucular: Anadoluçuluk, I. Dünya Savaşı ve sonrasında Milli Mücadele süreciyle birlikte Turancılığa karşı oluşan milliyetçi-muhafazakâr bir duruştu. Dursunoğlu'na göre Anadoluçuluğu yukarıdaki akımlardan ayıran yön, diğer fikirler çoğunlukla İstanbul ve birkaç büyük şehirde

² Bu dergilerden Bozkurt'un ülke siyasetine zarar verdiği düşüncesiyle 1941'de Bakanlar Kurulu kararıyla kapatıldığı görülmektedir. (BCA.030.18.01.02/93.122.9.)

karşılık bulurken Anadoluçuluk geniş coğrafi alana yayılan bir düşünce biçiminde kendini gösterdi. Dursunoğlu, raporu hazırladığı tarihte Anadoluçuluk düşüncesinin önemini yitirmesine karşın ülkenin fikir hayatında çeyrek asır yer edindiğinden tahlilini yerinde buldu. Muhacir ve yerlilik ihtilafları devam ettiğinden Anadoluçuluk düşüncesinin eskisi kadar canlı olmasa da devam ettiğini belirtti. Anadoluçuluğu daha iyi anlamak için tarihsel gelişimi hakkında da bilgi veren Dursunoğlu, Balkan Savaşı sonrası ortaya çıkan bu düşünce örüntüsünü tamamen yerli bir hareket olarak değerlendirdi. Ona göre imparatorluk, Balkan Savaşı'nda Rumeli'deki topraklarının büyük bir kısmını kaybettikten sonra Balkanlardan Anadolu'ya geniş ölçüde bir göç başladı. Göç edenler Anadolu'nun farklı bölgelerine yerleştirildi ve bazı yerlerde göçmenlere, bazı nüfuz sahibi hemşerilerinin etkisiyle, yerli halkın elinde bulunmayan yerler tahsis edildi.³

Dünyanın her yerinde olduğu gibi, göçmenler gittikleri yerlerde kendilerini daha rahat ve serbest hissettiklerinden ve müteşebbis kabiliyetlerinden Anadolu'daki yerli insanların ellerindeki iş sahalarının bir kısmına hâkim oldular. Zamanla hemşericilik birliği çerçevesinde birbirlerine destek olarak daha da güçlendiler. Ayrıca Rumeli'den Türklerle birlikte gelen ve Arnavutça, Pomakça, Rumca konuşan unsurların bazı idari makamlarda bulunan hemşerileri tarafından himaye görmeleri, Anadolu'daki Türklerin tepkisine neden oldu. Bu tepki Anadolu'da yaşayan yerli halkın örgütlü hareket etmesine zemin oluşturarak Balkanlardan gelen unsurların kendilerinden farklı olduğu tezini işlemelerini de beraberinde getirdi. Dursunoğlu, süreçle birlikte daha çok iktisadi sebeplere dayanan bütünleşme iddiasıyla Anadoluçuluk düşüncesinin doğduğunu öne sürdü. Ona göre Anadolu'ya gelen muhacir kabileleri tamamen yerleşip Türklerle kaynaşmadan I. Dünya Savaşı ve akabinde Milli Mücadele'nin başlaması, Anadolu'yu olumsuz manada etkiledi. Bu gelişmeler ışığında Anadoluçuluk düşüncesi olgunlaşarak söz ve yazıyı içine alan bir ideolojiye dönüştü. Bir nevi coğrafi milliyetçiliği içeren bu düşünce, Anadolu birlikteliğini arttıracığı yerde azalttı. Dursunoğlu çözüm olarak Anadolu'ya dönmüş olan muhacirleri ayırmak yerine onlarla bütünleşmenin daha doğru bir yaklaşım olacağını savundu. O, bu muhacirlerden anadili Türkçe olanların bir nesil sonra yetiştirecek çocuklarının Anadolu'nun yerli halkıyla kaynaşacağı inancındaydı. Anadoluçuluk fikrinin birleştirme düşüncesini işlemediğinden Rumeli hemşericiliğini beraberinde getirdiği kanaatindeydi. Ona göre kaynaştırma politikaları ayrılıkçı hareketinin önüne geçerek Anadolu ve Rumeli halkı arasında birliği sağlayabilirdi. O, milli birliğin sağlanması ve hemşerici-

3 Sivas, Kayseri gibi şehirlere yerleşen muhacirlerin "Karpuz Sergisi" vb işlerle dalavere yaparak zengin olmaları, yerli halk tarafından "Muhacirler dinine dönsün" gibi tepkilere yol açtı. (BCA.490.01/61.233.6-6.)

lik çıkışlarının törpülenmesi adına Anadoluçuluk düşüncesinden vazgeçilmesinin en doğru yaklaşım olacağını savundu (BCA.490.01/61.233.6-7). Dursunoğlu raporunda diğer akımlara çok geniş yer ayırmazken Anadoluçuluk düşüncesine önemli ölçüde yer vermektedir. Düşüncenin tarihsel gelişimiyle ilgili de bilgilere yer veren Dursunoğlu bu fikri yerli-yerli olmayan çatışmasına yol açacağı endişesiyle eleştirmektedir.

Dursunoğlu dört düşünce akımının tahlilini yaptıktan sonra milli birliğin sağlanması adına önerilerde bulundu. Parti olarak amaçlarının ülkede tek dil ortak kültür ve ülkü etrafında hareket eden bir toplum oluşturmak olduğunu belirtti. Dar ırk ve coğrafyayı baz alarak hareket alanı belirleyen Türkçülüğe taraftar olmadıklarını, dil, dilek ve kültür birliğini göz önünde bulunduran bir milliyet prensibini oluşturmayı amaçladıklarını ortaya koydu. Bu düşüncenin gerçekleşmesi için ilk önce partideki seçkin zümrenin şuurlu hale gelmesinin şart olduğuna işaret etti. Ülkede Türklük bilincinin arttırılarak bu düşüncenin zihinlere işlenmesini gerekli gördü. Bu anlayışın topluma anlatılabilmesi ve toplumda bir yer bulması için parti teftiş ve idare heyetlerinin aydınlatılmasının doğru bir metot olacağını ve bunun yanında Halkevi kollarının yazılı ve sözlü çalışmalarında milliyetçi aydınları tek bir cephede birleştirmesinin önemli adım olacağı düşüncesini paylaştı (BCA.490.01/61.233.6-7). Bütün bu farklı milliyetçilik anlayışlarının evrilerek ortak paydada Cumhuriyet ilkelerine uyumlu bir milliyetçilik anlayışına dönüşmesini gerekli gördü.

Türklük düşüncesinin içselleştirilmesi için azınlıkların ve farklı kültürlerin kapsamlı olarak tanınmasını “Birlik Bir Millet” için gerekli buldu. Her milletin kendine özgü dinamiklerinin olduğunun bilinmesini ve ona göre politikalar ortaya konulmasını daha sağlıklı bir yol olarak gördü. Osmanlı’nın temsil şuuruna sahip olamadığından bu konuda başarısız olduğunun ayrıca altını çizdi. Cumhuriyet kadrolarının aynı hataya düşmesi için bazı önerilerde bulunmaktan geri durmadı:

1-Temsil edilmesi düşünülen farklı kültürün yaşadığı coğrafyanın dağıtılması ve toplu hareket etmelerinin önüne geçilmeli

2- Türk kültürünün yayılması için farklı milletlerin ekonomik anlamda sisteme bağlı hale getirilmesinden sonra evlilik yoluyla toplumsal yakınlaşma zenginleştirilerek eşitlik sağlanmalı. Bu politikalar uygulanırken saygı, sevgi ve adalet esası göz önünde bulundurulmalı. Hz Ömer ve Melikşah dönemini bu adalet anlayışının yerleşmesi için örnek olmalı (BCA.490.01/61.233.6-8).

Türklüğün başat bir yapıya dönüşmesi için Türklüğün dışında hareket eden toplumların toplu yaşam sürdürme alışkanlıklarının ortadan kaldırılmasını elzem gördü. Bu anlayışın yerleşmesinde kucaklayıcı bir dil

ve eşitlikçi yaklaşımları değerli buldu. Dursunoğlu, ortak bir dil, kültür paradigmalarının yerleşmesi için bunu sağlayacak ve temsil noktasında model oluşturacak uzman bir kadronun olması gerektiğinin altını çizdi. Bu kadronun parti içinden çıkmasını da ayrıca önemsendi.

Cevat Dursunoğlu'nun Raporunda Türkçe Konuşmayan Gayrimüslimler

Dursunoğlu, 1944'te yaptığı değerlendirmede bu iki yapıda öne çıkan problem olarak Türkçe konuşulmama meselesini gördü. Bu sorunun aşılabilmesi durumunda rejime yönelik belli bir aidiyet duygusunun oluşmayacağı endişesini taşıdı. Erken Cumhuriyet döneminde de bu kaygılarla hareket edildiği görülmüştü. 1927 Türk Ocakları IV. Kurultayı'nda tartışılan konulardan biri, azınlıkların Türkçe konuşma meselesi olmuş, Türkçe konuşmayanlara para cezası verilmesine kadar ileri sürülen görüşler ortaya çıkmıştı. Cezanın peşin olarak belediyelere ödenmesi bile kararlaştırılmıştı. Bu dönemde Vatandaş Türkçe Konuş kampanyası başlayınca, Ermeni, Rum ve Yahudiler arasında itirazlar başlamıştı. Yahudilerden tutuklanan ve mahkemeye sevk edilenler olmuştu (Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultay Zabıtları, 1928:306; Cumhuriyet, 20 Şubat 1928).

Dursunoğlu, Yahudiler, Ermeniler ve Rumların ülkedeki nüfusunun 250.000 civarında olduğunu, kendilerini Türk camiasından saymadıkları gibi kendilerini Türk kültür dairesi içerisinde de görmedikleri tespitinde bulundu. Değerlendirmelerine göre 1935 istatistikleri baz alındığında Türkiye'de 108.725 Rum, 57.599 Ermeni ve 56.849 Yahudi bulunmaktaydı.⁴ Bunların % 90'ı İstanbul'da yaşamaktaydı. Bu unsurlar, cemaat teşekküllerini muhafaza ettikleri gibi dil ve kültür ülkeleri farklı olduklarından Türk toplumsal bünyesine bir aidiyet çizgisiyle de bağlanamadılar. Türklerle, bu unsurlar arasında evlilik yoluyla akrabalık bağı kurulamadığından herhangi bir yakınlaşma da gerçekleşmedi. Osmanlı'nın kuruluşunda, gelişiminde bir rol oynamadıkları gibi, Türk milletiyle tarihsel bağ da geliştiremediler. Türk kültürünü içselleştirmek bir yana geleceklerini ve ideallerini ülke dışındaki milli teşekküllerde aradılar. Cumhuriyet döneminde de Türklerle bu ekalliyetler arasındaki ilişkiler imparatorluk döneminden öteye geçemedi. Ülkeye belli bir aidiyet bağı gösteremediklerinden ve ülkede yaşayanlarla kaynaşamadıklarından rejime sadakat de göstermediler. Hıristiyan olanlar Batı'nın destekleriyle ekonomik anlamda belli oranda bir güç devşirdiler. Benzer şekilde bu unsurlar, Batılıların taziyeleri ile sürekli menfaatleri doğrultusunda sisteme karşı bir duruş geliştirdiler (BCA.490.01/61.233.6-9).

⁴ İstanbul özelinde nüfus dinamiklerine göz attığımızda 47.434 Musevi'nin nüfusun % 5.4'ünü oluşturduğunu, Ermenice konuşan nüfusun ise 39. 821 kişi olduğu görülmektedir. (TİÜK Arşivi, 1936:118-119).

Azınlıklarla ilgili genel bilgiler verdikten sonra özele inerek kendi içinde değerlendirmelerde bulundu. Ermeniler: Dursunoğlu, İttihat ve Terakki hükümetinin tehcirle Anadolu'daki Ermeni meselesini çözüme kavuşturmasına karşın Cumhuriyet döneminde Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli yerlerine yavaş yavaş küçük cemaatler halinde yerleştiklerini ve yerel idarecilerin zaaflarından faydalanarak nüfuslarını arttırdıkları tespitinde bulundu. Ayrıca İstanbul'daki Ermenilerin Anadolu'daki Ermenilere ucuz fiyatla mal satmalarına dikkat çekmek istedi. 1938'de 2000'den fazla Ermeni'nin yaşadığı Sivas'ta zamanla Ermenilerin nüfusunun 5.000'e kadar çıktığını, benzer şekilde Amasya'da Ermenilerin 250 hane ile nüfusun % 15'ini teşkil ettiğini, Kastamonu'nun Daday ilçesinde 400'den fazla Ermeni'nin yaşadığını, bunlardan % 98'ini 10 yaşından küçük çocuklarının oluşturduğunu söyleyerek raporunda tehlikenin ciddiyetine işaret etti. Dursunoğlu, son dönemlerde Anadolu'da yaşayan ekalliyetlerin nüfusu gibi, Ermenilerin de nüfusunun arttığını, özellikle kırsal alanda yaşayan bu unsurların nüfus artışlarının önüne geçilebilmesi için İstanbul gibi büyük şehirlere göç ettirilmelerinin gerekliliğine dikkat çekmek istedi. Ona göre Sivas, Elazığ ve Kastamonu gibi kırsal hayatının yoğun olduğu yerlerde 6 çocuklu Ermenilerin, İstanbul gibi metropol şehirlerde bu imkanı yakalayamayacaklarından toplu olarak metropol şehirlerinden göç ettirilmeleri çözüme katkı sunacaktı: “Şehirler kısırdır ve köylerden aldığı nüfusu da kısırlaştırır” anlayışıyla kökten çözümü, Ermenilerin başka ülkelere göç etmelerinin önünün açılmasında gördü (BCA.490.01/61.233.6-18).

Rumlar: Rumların mübadele sonrasında nüfus gücünü kaybettiklerini, hiçbir bölgede tehlike arz edecek durumda olmadıklarını, fakat İstanbul'da Rumlar için önlem alınmasının gerekliliğine vurgu yaptı. İstanbul'un fethinin 500. Yıldönümüne kadar İstanbul'da tek Rum'un kalması için çalışmaların artırılmasının şart olduğuna işaret etti. Bunun sağlanması için genel tedbirlerin yanında, Yunanistan'daki Türklerle, İstanbul'daki Rumlar arasında tekrardan mübadelenin düşünülmesi gerektiğinin altını çizdi (BCA.490.01/61.233.6-18). Rumları güçlü bir pozisyonda görmemesine karşın mübadele seçeneğinin tekrardan hayata geçirilme seçeneğinin düşünülmesini istedi.

Yahudiler: Cumhuriyet'in kuruluş sürecinden sonra yeni rejim, milli bir ekonomi, dil, tarih bilinci oluşturmak amacıyla merkezîyetçi bir karakter anlayışına yöneldi. Bu yeni anlayış, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri belli bir güç ve imtiyaz elde eden Yahudilerde farklı bir refleks oluşturdu. Yahudiler bu gücü kaybetmemek için dil ve ekonomi alanında devlete karşı belli bir direnç gösterdiklerinden rejimle karşı karşıya geldiler. Hükümetler bu yönüyle uluslararası alanda rekabet edebilecekleri araçları elinde tutmak için merkezîyetçi bir bakış açısıyla sorunlara yaklaştılar.

Buna karşın Yahudiler, sistemin dışında hareket ederek kendi kültürel ve ekonomik birikimlerini istedikleri gibi tasarruf etme hakkına sahip olduklarını düşündüler (Pınar, 2016: 43-44). Bu düşünce, Yahudilerin Türk toplumuyla yakınlaşmasını engelledi.

Benzer şekilde Dursunoğlu da Yahudilerin ırk ve din esaslı üzerine dayanan kapalı bir toplum olduğunu, dünyanın hiçbir yerinde beraber yaşadıkları milletlerle kaynaşmamalarına dikkat çekmek istedi. Vatan, toprak aidiyeti gelişmeyen, bu hislerden mahrum olan Yahudilerin dünyada para gücünü referans aldıklarını, siyasette ister kapitalist, ister sosyalist çizgide olsun sürekli kozmopolit ve enternasyonalist akımların içinde yer almaya çalıştıklarını raporunda belirtti. Bu verilerden hareketle Yahudilere karşı milli politikalar üretilmesi gerektiğinin önemine atıfta bulundu. Alınacak önlemlerle ilgili de bu topluluğun dışarıdan Türkiye'ye göç etmelerinin önüne geçilmesinin yanında, nüfuslarının azalması için göç etmelerini kolaylaştıracak formüllerin geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekti. Yahudilerin ekonomik gücünün tehlike arz ettiği savından hareketle ekonomik kaynaklarını daraltma yollarının aranması gerektiği konusuna atıf yaparak devlet ihalelerinde Yahudilere yer verilmemesi gerektiğine işaret etti (BCA.490.01/61.233.6-19).

Bu konuda genel bir değerlendirmede bulunan Dursunoğlu, Rum, Ermeni ve Yahudilerin nüfus bakımından küçük ekalliyetler gibi gözükse de ithalat piyasasını ve sanayi sektörünü doğrudan veya dolaylı yünden ellerinde tuttuklarından iktisadi sahaya egemen olduklarını savundu. Ona göre bunun önüne geçebilmek için devletçilik politikalarının kapsamlı bir şekilde uygulanarak bu yolla ithalat ve ihracat bu unsurların elinden devlet kontrolüne geçerek millileşme sağlanabilirdi. Bununla birlikte bu unsurların ticaret sahasında ortaklarının dikkatli bir şekilde takip edilmesini de önemli tedbirler arasında gördü. Ayrıca Lozan'dan sonra yapılan mübadelelerin Anadolu'da Rum davasına son vermesi açısından önemli görmesine karşın mübadele sonrasında Anadolu'ya gelen Müslümanların Türkçe konuşmamasını ise problem olarak değerlendirdi (BCA.490.01/61.233.6-20). Dursunoğlu, Yahudi, Rum ve Ermeniler ile ilgili yaklaşımlarında nüfus belirleyici bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre nüfus artışı, ekonomik, siyasi ve sosyal güçlerin artışıyla doğru orantılıdır. Bu yünden bu topluluklarla ilgili farklı uygulamaların/politikaların olması gerektiğine inandı. Yahudileri, Ermeniler ve Rumlara göre yapısal anlamda daha teşkilatlı gördüğü için ekonomik tedbirlerin bu topluluğa karşı uygulanmasını daha çok önemsendi. Ermenilerin kırsalda nüfus artışına paralel olarak organizeli hareket edecekleri düşüncesiyle metropol şehirlere göç ettirilmelerinin gerekliliğine dikkat çekti. Mübadele deneyimlerinden ötürü bu topluluklar içerisinde en tehlikesiz Rumlara gördü. Dursunoğlu'nun

bu topluluklarla ilgili ortak düşüncesi ise topyekûn bir şekilde ülke dışına çıkarılmalarıydı. Bu yönüyle bakıldığında Dursunoğlu'nun toplu göçün reel anlamda pratiğinin zorluklarını okuyamadığı görülmekteydi.

Ana Dilleri Türkçe Olmayan Müslümanlar

Balkanlarda etnik kimliğin en önemli belirleyicisi, öncelikle ırk ya da dilin olmadığını, dinin belirleyici olduğunu değişik ülkelerin uygulamaları açısından da görmek mümkündür. Türkiye'nin Boşnak ve Pomakları, Türk olarak kabul etmesi ve onların Türkiye'ye gelip yerleşmelerine imkân tanınması, burada dinsel kimliğin bir kriter olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bunu destekleyen en önemli kanıt Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensup olan Gagavuz Türklerine aynı hakların tanınmamış olmasıydı (Aygil, 2003:78). Gagavuzlar, Hristiyan olmalarına rağmen Türk soyundan gelmekte ve Türkçe konuşmaktaydılar. Boşnaklar ve Pomaklar ise Müslümandır, ancak dilleri Türkçe olmadığı için Pomak kimliğinin ana bileşeni dindi ve Pomaklar kendilerini Müslümanlıkla özdeşleştirmişlerdi. Bu sebeple Pomaklar ve Boşnaklar arasında İslam yalnızca bir din değil, aynı zamanda bir tür milliyeti ifade etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, din referanslı bir çizgi takip ettiği için bünyesinde barındırdığı veya etkileşim içerisinde olduğu toplumlara bu reflekslerle yaklaşarak problemlerini dinsel kriterleri öne çıkararak çözmeye çalıştı. Tek parti döneminin kurumsallaşmasıyla birlikte Osmanlı mirasında kırılmalar yaşandı. Dünya konjonktürünün de değişmesiyle Cumhuriyet döneminde Osmanlı'nın yaklaşımlarından farklı olarak Türkçülük düşüncesi daha belirgin bir şekilde ön plana alındı. Bu kırılma süreci keskin bir ayrışmadan ziyade, şartların zorlamasıyla Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan Türkçülük anlayışının daha olgunlaşmış bir dönemi olarak karşımıza çıktı (Pınar,2016:804-805). Bu politikaların en önemli öbeği, farklı kültürlerin Türkçe konuşma meselesi görüldü. Tek parti döneminde bu konu Türk Ocakları Kurultaylarında ciddi bir gündem oluşturdu. Arnavutların, Çerkezlerin ve Boşnakların Türkçe konuşmamaları cemaat yapılarını sürdürmelerine bağlandı (Türk Ocakları 1926 Senesi Kurultay Zabıtları:198). Bu düşüncüyü doğrular nite-likte Van Delegesi İshak Refet;

Yeni gelen muhacirlerimiz ki onlar Türk'tür diye alıyoruz. Hâl-buki bunlarda Türkçeden başka lisan konuşuyorlar. Ve şehirlerde bugün ayrı ayrı mahalleleri vardır. Mesela hiç Rumca işitmeyen bir şehir bir mahalle bugün Rumca konuşan bir mahalleyi bir şehri andırıyor. Mesela Boşnakların ayrı bir kahvesi vardır. Arnavutların başka kahvesi vardır. Ayrı ölüm merasimleri vardır. Bizim vatanimizdir diyor, fakat bizim dilimizle görüşmüyor, konuşmuyorlar. Bizim yediğimizi yemiyor giydiğimizi giymiyorlar. Orası başka

bir âlemdir. (Pınar,2016:185).

Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Balkanlardaki Türklerin Türkçe konuşmamasının nedenini Osmanlı İmparatorluğu'nun bu coğrafyayı ihmal etmesine bağladı (1926 Türk Ocakları Zabıtları,1927:209). Cemaat tipi yapılanma şeklinde geleneklerini sürdürmeleri sistemle kaynaşmamalarına neden olmaktaydı.

Tek parti yönetiminin kurumsallaştığı ve iktisadi-kültürel Türkleştirme faaliyetlerinin hız kazandığı 1930'lu yıllardan itibaren, İslami düşünce geri plana çekildi. Bu süreçte Pomakların sistemle uyumlu bir şekilde Türkleştikleri ve Türk kültürünü içselleştirdikleri tezi işlense de parti raporlarında Pomakların Türk kültürünü benimseme ve Türkçeyi konuşmakta zorlandıkları tespiti yapıldı. Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali, Pomakların Türkçe konuşmamasının sebebi olarak; Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde dil ve düşünce birliği konusuyla bu kadar yoğun uğraşmamasına ve Cumhuriyet'in sonraki süreçlerinde de Pomakların toplu olarak yaşamasında herhangi bir sıkıntı görmemesine bağladı. CHP kadroları, Balkanlardan gelen Pomak vb unsurları sistemin içine çekebilmek adına bu unsurların yaşadığı bölgelerde eğitim seferberliğini artırma yoluna gitti (BCA, 490.1.0.0/ 644.135.1-9). Bütün bu çalışmalara karşın bu unsurların kendi geleneklerini ve dillerini yaşatma eğiliminde oldukları görüldü (BCA,490.1.0.0/ 643.130.1; Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekaletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası,1937:28). Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali de en mantıklı yolun Pomakların çocuklarına öğretilecek Türkçe ile ailelerin de bu kanalla Türkçeyi öğrenebileceklerini ve bunun yanında çıkarılacak bir kanunla bu sorunun çözülebileceğini, zorunluluk olmadan başarıya ulaşmanın güç olacağı görüşünü paylaştı (BCA,490.1.0.0/ 643.130.1).

Dursunoğlu'nun bu konuda tek parti döneminin ruhuna uygun, paralel bir anlayış ortaya koyduğu görülmekteydi. O, bu kategoriye girenlerin Osmanlı döneminde çoğunlukla Balkanlarda yaşayan Çerkezler, Gürcüler, Arnavutlar, Boşnaklar ve Pomaklar olduğunu ifade etti. Çerkezlerin 100 bin civarında çeşitli şehirlerde, Lazların 65.000 civarında Doğu Karadeniz sahillerinde yaşadığını, Gürcülerin 50.000, Arnavutların 25.000, Boşnakların 25.000, Pomakların 35.000 civarında bir nüfusa sahip olduklarını belirtti. Bu toplulukların köy gibi kırsal alanlarda yaşadıklarından Türkçe dışında dil konuşmalarını ve geleneklerini sürdürmelerini sorun olarak gördü. Bu toplulukların devletin güçlü olduğu dönemde sorun teşkil etmediğini, devletin zayıf olduğu süreçlerde tarihte Anzavur olayı gibi kavmiyetçi isyanlarla tehlikeli bir pozisyona gelebildiklerini rapor etti (BCA.490.01/61.233.6-21). Tarihsel olaylar Dursunoğlu'nun bakış açısı-

nın şekillenmesine yol açtığı gibi tek partinin bu topluluklara yaklaşımında öne çıkan Türkçe konuşurma meselesi sorununun devam ettiği görülmekteydi.

Dursunoğlu, bu toplulukların Müslüman olmalarına karşın çoğunlukla Rumca konuşmalarını ilginç buldu. Nüfus olarak azınlıkta olan bu toplulukların Türkçe konuşan topluluklarla çok sıkı olmalarından ötürü Türklük dairesi içinde hareket etmelerini yakın bir olasılık olarak gördü. Bu sürecin hızlanması için de bu toplulukların kavmiyetçi hareket etmelerinin önüne geçerek Türklük çizgisine çekilmeleri gerektiğini düşündü. Bütün bu gelişmelere karşın bu toplulukların Türklük dairesi içinde hareket etme konusunu içselleştiremediklerini şu örneklerle açıkladı. Bir kömür şirketinin başında bulunan bir Arnavut'un özel bir toplantıda Arnavutlar hakkında bir menkıbe anlatmak isteyen Türk'e "Arnavut kelimesini ağzına alamazsın" diye sert bir şekilde çıkıştığını, Siyasal Bilgiler Okulu'ndaki kaymakamlar kursunda İçişleri Bakanı'nın görevlendirdiği memurun Çerkezliği ile övünmesinin öğrenciler arasında tartışma konusu olduğunu raporunda belirtti. Bu örneklerden hareketle Türklük propagandasının kapsamlı olarak yaygınlaştırılmasını gerekli gördü. Bunun çözümü olarak da özellikle kıyı kesimlerinde yaşayan Lazların iç kesime göç ettirilmesini, kırsalda yaşayan Pomak vb unsurların şehirlere yerleştirilmesini, en verimli ve zengin köylerden başlayarak bu unsurlar arasına %50 oranında Türk nüfusu yerleştirerek planlı şekilde Türkleştirilmelerinin gerekliliğine atıf yaptı. Dursunoğlu bu topluluklar için Müslüman olmalarına karşın Türk dilini ve kültürünü benimsememelerini sorun olarak gördü. Çözüm olarak Türk nüfusunu bu toplulukların arasına yerleştirerek baskın Türklük karakteriyle mobilizasyon sağlanması gerektiğine inandı. (BCA.490.01/61.233.6-23). Dursunoğlu'nun eğilimlerinde Müslüman kimliğinin Türkçe dışında başka dillere meyletmesinin yadığı görülmekteydi.

Tek parti uygulamalarıyla II. Dünya Savaşı döneminde Dursunoğlu'nun hazırladığı raporların paralellik arz ettiği dikkate alındığında Cumhuriyet kadrolarının bu sorunu yirmi yıllık bir zaman diliminde hala çözemediği anlaşılmaktaydı.

Sonuç

Dursunoğlu, tek partinin bu uygulamalarının toplumda nasıl bir etki oluşturduğunu, aksayan yönlerini, eksikliklerini ve en önemlisi milli kimliğin ve temsil gücünün farklı etnik-kültürel kesimlerde daha fazla nasıl karşılık bulur sorusuna cevap bulabilmek adına çoğunlukla gözlemlerine dayanan raporu parti yetkililerine sundu. Dursunoğlu'nun raporunu aynı dönem ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde hazırlanan çalışmalardan/raporlardan farklı kılan raporunun sadece bir bölge ve bir etnik grup-top-

lulukla sınırlı kalmamasıydı. Dursunoğlu, İstanbul'da yaşayan Yahudiler, Rumlar, Ermenilerden, Balkanlardan göç eden Türk ve Türk olmayan Müslümanlara, doğu ve güney bölgesinde yaşayan Araplara ve Kürtlere kadar farklı etnisitelerin, kültürlerin ve inanışların rejimin neresinde olduklarının yanında, neresinde olması gerektiğiyle ilgili ayrıntılı bir çalışma ortaya koydu. Ayrıca farklı millet tanımlamalarıyla öne çıkan akımlar hakkında da önemli bilgiler verdi.

Dursunoğlu yeni rejimin zihninde tasavvur ettiği ulus kimlik modelini istediği şekilde hayata geçirememesinin nedenlerini tarihi süreçte aradı. Cumhuriyet döneminde imparatorluk alışkanlıklarını devam ettirmek isteyen farklı yaklaşımların kurgulanmak istenilen toplum yapısının önüne geçtiğini düşündü. Kozmopolitlerin Tanzimat'ın fikri cephesinden arınmadığı gibi İslamcılarının da medrese zihniyetinden kurtulamadığının altını çizdi. İki farklı düşüncenin ortak noktası olarak da çözümü imparatorluk odaklı yaklaşımlarda aramalarında gördü. Irkçı düşünceyi savunanların ise Türkiye gerçekliğini okumakta zorlanan ve fantezi peşinde koşan gençler olarak değerlendirdi. Anadoluçuluk düşüncesini sürdürmek isteyenlerin yerlilik tartışmasını başlattığından toplumu bütünleşme yerine ayrıştırmaya götüreceği endişesini taşıdı. Dursunoğlu'nun belli bir mekan içine sıkıştırılmış Türkçü anlayışlardan, kan bağımlı baz alan ulus okumalarından ve din eksenli millet tanımlamalarından uzak durduğu görüldü. Onun ulus okumaları kendi toplumunun dışında ve farklı coğrafyada kalan unsurları reddetmeden kültür ve dil birliğini kabul ettikleri sürece Türk gövdesine eklenilebilecekleri yönündeydi. Bu yönüyle her ne kadar dar bir coğrafyaya sıkıştırıldığını iddia ettiği Anadoluçuluk düşüncesini eleştirse de bu düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olan Remzi Oğuz Arık ile bu yönüyle aynı fikri savunmaktaydı. Bütün bu farklı düşüncelerin Cumhuriyet'in ortaya koyduğu ulus ideali etrafında birleşmesi ve toplumun yeni rejimin getirilerini içselleştirmesini parti kadrolarının iyi çalışmasıyla paralel gördü. Dursunoğlu'nun temsil noktasında partiyi bütün bu çalışmaların merkezinde gördüğü, bu yönüyle de partiyi tartışmasız olarak siyasetin ve kurumların fevkinde gören Recep Peker ile aynı kulvarda yer aldığı görülmekteydi.

Dursunoğlu, farklı kültür ve düşünceyi savunanların sistemin tasavvur ettiği ölçütlerde evrilmesini ve rejimle uyumlu hale getirilmesini değerli bulurken azınlıkları ise bu tanımlanan çerçevenin dışında gördü. Tarihi süreçte sistemle ve toplumla pozitif manada bir rabıta kuramamış ve Türk kültürüyle problemlili olan bu toplulukların çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini de dikkate alarak rejim içerisinde eritilmelerinden ziyade rejimin dışında tutulmalarını daha doğru bir yaklaşım olarak buldu. Bu unsurların baskın politikalarla Türk toplum yapısından ayrıştırılmalarının

gerekliliğine vurgu yaptı. Azınlıklara yönelik uygulanan bu politikalarda sosyal, siyasi ve ekonomik kıstasların dikkate alınarak kendi içinde bir sınıflamaya gidilmesi şeklinde bir yaklaşım modeli benimsenmesini daha sağlıklı gördü. Azınlıklarla ilgili değerlendirmelerinde nüfus yapısı ve azınlıkların iktisadi pozisyonlarının etkili ve belirleyici olduğu görüldü. Ermenilerle ilgili yaklaşımları erken Cumhuriyet döneminde üretilen geleneksel ve birbirinin benzeri olan eğilimlerden farklı bir kavramsallaştırmayı içermekteydi. Ermenilerin toplu yaşam sürdürmelerini kontrol edilebilirlik açısından daha doğru bir adım olarak gördü. Bu kriter çerçevesinde azınlıkları kendi içerisinde kategorize etmeyi tercih etti. Kırsalda yaşayan Ermenilerin demografik yönden kontrol edilmelerini kolaylaştırmak adına metropol şehirlere göç ettirilmelerini önemsendi. Ermenilerin tarihi süreçten gelen örgütlenme kabiliyetlerini dikkate alarak onları gözetim altında tutacak göç formüllerinin denenmesini önerirken Yahudilerin elde etmiş oldukları ekonomik zenginlikten hareketle Yahudilere karşı iktisadi yaptırımları daha doğru buldu. Yahudilerin demografik açıdan ziyade iktisadi açıdan problem teşkil ettiklerini, Türk kültürünü içselleştirmek gayesiyle Türk kimliğine ve yaşam biçimine aidiyet göstermeyen en tehlikeli halkın Yahudiler olduğunu belirtti. Rumların toplumsal hafızalarında bir mübadele gerçeği olduğundan en ılımlı bu topluluğa yaklaştı. Lozan Antlaşması sonrasında mübadele sürecini yaşadıklarından ve tehlike oluşturmayacak bir pozisyona geldiklerinden bu topluluğu en zayıf halka olarak gördü. Dursunoğlu azınlıklarla ilgili farklı yaklaşım sergilerken Yahudiler, Ermeniler ve Rumlarla ilgili ortak görüşü Türkiye’den göç ettirilmelerinin önünü açacak çalışmaların desteklenerek bu coğrafya ile bağlarının tamamen kesilmesiydi. Bütün bu önerilerin hayata geçirilmesi için de başta parti kadroları olmak üzere donanımlı yetişmiş, temsil gücü kuvvetli bir kadronun olması gerektiği üzerinde önemle durdu.

Dursunoğlu’nun azınlıklarla ilgili eğilimlerini Müslüman kimliğini taşıyan Lazlar, Çerkezler ve Pomaklar için farklılaştırdığını gözlemlemekteyiz. Müslüman kimliği, geleneğin de etkisiyle devleti yöneten otoriteye sadakat ve itaat ile bağlılık gösterdiği için rejimin tahayyüllerinin gerçekleşmesi adına daha uygun bir hedef olarak görüldü. Bu topluluklara yönelik uygulanacak politikaların da farklı olması gerektiğinin altını çizdi. Daha çok dil ve kültür üzerinde duran Dursunoğlu, Lazların Türkçe konuşması adına kıyı kesiminden arındırılmasını gerekli görürken Pomakların ise kent kültürü içinde Türklük potasına çekilebilmeleri için kırsaldan merkeze göç etmelerini doğru buldu. Bütüncül baskın Türklük karakterini dönüşüm için gerekli gördü.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Başbakanlık Arşivi

TBMM Arşivi Cevat Dursunoğlu'nun Tercüme-i Hal Dosyası, No: 1151.

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

Resmi Yayınlar

Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultay Zabıtları. (1928). Ankara: Ankara Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası.

TİÜK Arşivi İstanbul Genel Nüfus Sayımı (20 İlkteşrin 1935), Kati ve Mufassal Neticeler. (1936). Ankara: Devlet Basımevi.

1926 Türk Ocakları Zabıtları. (1927). İstanbul: Kader Matbaası.

Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekaletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülası, (1937). Ankara: Başvekalet Matbaası.

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Ulus

Kitap ve Makaleler

Arslan, Y.(1997). *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*. Ankara.

Aygil, Y. (2003). *Turanlı Hristiyanlar*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

Barutçu, F.A. (1977). *Siyasi Anılar*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Başak, T. (2000). Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Baykal, B.S. (1969). *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*. Ankara.

Dursunoğlu, C. (1946). *Milli Mücadelede Erzurum*. Ankara.

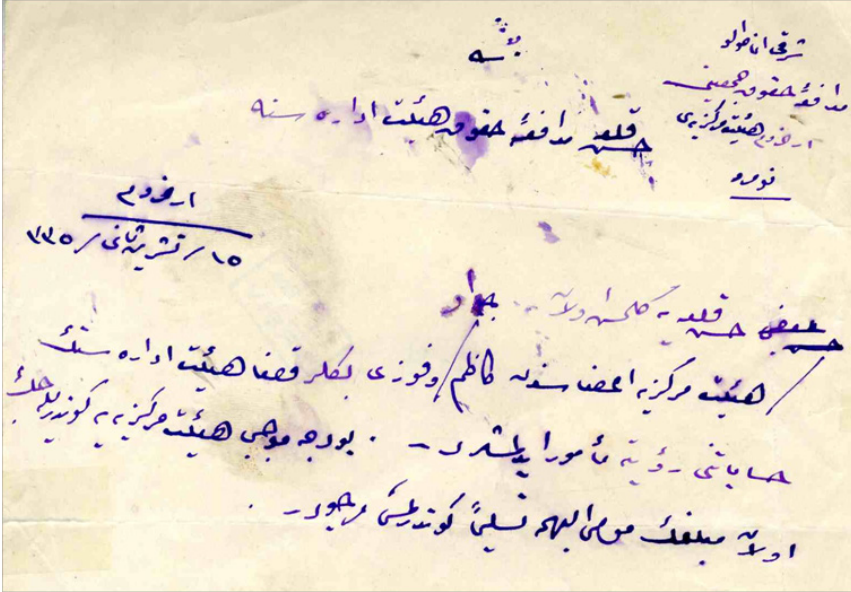
Goloğlu, M. (1968). *Erzurum Kongresi*. Ankara.

Kırzioğlu, F. (1993). *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. Ankara.

Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara.

- Öztürk, S. (2012). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*. İstanbul: Doğan Kitap
- Pınar M. (2016). Tek Parti Döneminde Pomaklar. *Tarih Okulu Dergisi*. 25, 803-835.
- Pınar M. (2016). *Tek Parti Döneminde Trakya'da Siyasi Hayat ve Yahudiler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Pınar M. (2016). Türk Ocakları Kurultaylarında Dil Meselesi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 23, 179-200.
- Sılan, N.S. (2010). *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim -Sason (1934-1946)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçay, M. (2009). *Türkiye'de Sol Akımlar I*. İstanbul: İletişim Yayınları.

EK 1

TİTE Arşivi (Cevat Dursunoğlu'nun Erzurum'daki Faaliyetleri)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:375-398

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 30.08.2019
Kabul/Accepted: 17.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**THE NEW YORK TIMES'TA
İSYANDAN İKTİDARA
ENVER PAŞA**

**FROM REBELLION TO
POWER: ENVER PASHA IN
THE NEW YORK TIMES**

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR

Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0002-5819-6558, yavuzhaykir@hotmail.com

Vahide Çetin

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, Doktora Öğrencisi
ORCID: 0000-0001-7801-7716, cetinvahide@gmail.com

Öz

40 yıllık hayatında ülkesi ve kendisinin kaderini değiştiren Enver Paşa'nın siyasete yön veren liderliği askeri alandaki faaliyetleri yakın tarihin en çok tartışılan isimlerinden biri olmasına yol açmıştır. Hürriyet Kahramanı, İslam mücahidi, Edirne Fatihisi gibi unvanlara 1908-1914 yılları arasında sahip olan Enver Paşa'nın kısa sürede aldığı terfilerin ve elde ettiği başarılarla iktidara giden yolu açmıştır.

Kurmay yüzbaşılıktan harbiye nazırlığına kadar yükselebilmeyi başaran Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne yaptığı 16 yıllık hizmet hayatının ilk kademesini içeren 1908-1914 yıllarında yaptığı faaliyetler incelenecek. Bu çalışma, dünyaya bakış açısını ve dünya halkının kendisiyle ilgili görüşlerini nasıl geliştirdiği sorusuna bir cevap bulmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı'nı yöneten inişli-çıkışlı hayatıyla tarihi bir figür olarak ortaya çıkan Enver Paşa'nın ülke ve devlet yönetimini algılayışı Osmanlı Devleti'nde yönetim alanında gördüğü eksiklikleri hangi yöntemleri kullanarak giderdiği ve devlet yönetimine hangi katkıları sağladığı araştırılmıştır.

Bu çalışmada Enver Paşa'nın istibdat dönemi olarak adlandırılan II. Abdülhamit idaresine isyanı ve nihayetinde ülkenin kaderine yön veren bir lider haline gelmesi sürecinin The New York Times Gazetesi'nde nasıl yer bulduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, The New York Times Gazetesi, II.

Meşrutiyet, 31 Mart Olayı, Balkan Savaşları.

Abstract

The leadership in politics of Enver Pasha, who changed both the country's and his own destiny in his 40 years of life, led him to become one of the much-debated figures in recent history. Enver Pasha, who held appellations such as the Hero of Liberty, Islamic Warrior, and the Conqueror of Edirne between 1908 and 1914, paved the way for power with the promotions and achievements he achieved in a short time.

The activities of Enver Pasha, who succeeded in rising from staff captain to war minister, for Ottoman Empire from 1908 to 1914 in his 16 years' service will be examined. This study has been realized in order to find an answer to the question of how he has improved his view of the world and the view of the world public about him.. Enver Pasha's country perception, his methods of solving problems within the country, and his contributions to the government will be tracked. Enver Pasha, who had a life with ups and down in the period of World War I, became a historically eminent figure.

In this study, Enver Pasha's rebellion against the administration of Abdulhamid II, which is called period of autocracy, and the process of becoming the leader, who shaped the country's fate, was examined in The New York Times.

Keywords: Enver Pasha, The New York Times, II. Constitutional Monarchy, the 31 March Incident Balkan Wars.

Giriş

Asıl adı İsmail Enver olup doğumuyla ilgili olarak Türkçe ve Almanca otobiyografilerinde 23 Kasım 1881 Çarşamba ve 6 Aralık 1882 Çarşamba olarak farklı tarihler belirtilmiştir (Hanioglu, 1995: 261). Ancak Enver, Almanca olarak kaleme aldığı otobiyografisinde İstanbul'da eski lisan mektebinin karşısında Divan Yolu'ndaki evlerinde 12 Muharrem 1299 (6 Aralık 1882) da Çarşamba günü saat 12.00 doğduğunu belirtmiştir (Tekin, 2016: 21).

Babası aslen Gagavuz Türklerinden olup Ukrayna'nın Kili kasabasında yaşamış ve buna istinaden "*Killi*" ailesi olarak tanınan İslamiyet'i kabul eden Abdullah'ın altıncı göbekten torunu Ahmed Bey'dir (Bardakçı, 2019: 51). Ahmed Bey önce Nafia Nezareti fen memurluğu yapmış daha sonra surre emini olmuş ve sivil paşalık rütbesine yükselmiştir. Eşi Ayşe Hanım'dır (Hanioglu, 1995: 261). Enver Paşa'nın, Hasene (1887-1963), Nuri (1889-1949), Mediha (1894-1983), Kamil (1898-1964) ve Ertuğrul (1907-1931) adlarında beşkardeşi vardır (Bardakçı, 2019: 52).

Kısa boylu, ela gözlü ve buğday tenli olan (Aydemir, 1995: 186) Enver Paşa'yı The New York Times kelebek gözlü, orta boylu ve Avrupa-lıya göre daha koyu olmayan bir tene sahip olarak fiziki özelliklerini tasvir

etmiş ayrıca çekingen randevularına titizlik gösteren, güzel giyinmeyi bilen kadınların favorisi şeklinde ifadelerle kişisel özelliklerini de belirtmiştir (The New York Times, 1911, November 26).

Enver Paşa eğitim-öğretim hayatına üç yaşında ibtidai mektebinde başlamıştır. Daha sonra altı yaşında Fatih Mekteb-i İbtidaisi'ne girmiş ve ikinci sınıftayken babasının Manastır vilayeti Nafia fen memurluğuna atanması ile tahsiline Manastır'da devam etmiştir (Tekin, 2016: 21). 1889'da henüz sekiz yaşındayken Manastır Askeri Rüştiyesi'ne girmiştir. Ortaokulu on yedinci sırada bitirmiştir (Bardakçı, 2019: 52).

Şevket Süreyya Aydemir'in *bir şey vadetmeyen bir öğrenci* olarak nitelendirdiği Enver Paşa 1893 yılında Manastır Askeri İdadisi'ne girmiştir (Aydemir, 1995: 186-187). İdadiyi sınıf altıncısı olarak bitirmiş, ancak genel not ortalaması düşük olduğu için Harp Okulu'na elli altıncı olarak girebilmiştir. Harp Okulu'nu dokuzuncu sırada bitirmiştir (Kösoğlu, 2008: 28-29). Enver Paşa, Harp Okulundayken Yıldız Sarayı'nda sorgulanmış ancak ceza almamıştır. Olay Şehzade Abdülmecit Efendi'nin Almanca öğretmeni ve onun arkadaşı olan bir gazetecinin Sultan Abdülhamid'in bayram selamlığını seyretmeleri için evlerine misafir etmesiyle başlamıştır. İleride *Kut'ul Amara Kahramanı* olarak anılacak olan amcası Halil ile beraber Yıldız Sarayı'nda sorgu heyeti tarafından sorgulanmış, ancak heyetin istediği "misafirlerin Abdülmecit Efendi tarafından gönderilmiş olduğu" beyanını vermemeleri, tehditlere boyun eğmemeleri amca-yeğenin serbest bırakılmasına yol açmıştır (Kösoğlu, 2008: 30, Bardakçı, 2019: 78).

Murat Bardakçı, Enver Paşa'nın bu sorgulama ile Abdülhamid'e olan karşı tutumunun netleştiğini ve her şeyin tek sorumlusu olarak bu düzeni yaratan *zalimin* gitmesi gerektiği inancının perçinleştiğini belirtmiştir (Bardakçı, 2019: 78). Tanımadığı bir şehzadeye iftira atmaktansa kariyerine mâl olacak şekilde gerçeklerden ödün vermeyen Enver Paşa için ileriki senelerde Şehzade Abdülmecit Efendi The New York Times'a verdiği röportajda ülkesinin mahvına sebep olarak Enver Paşa'yı ve onun Alman hayranlığını gösterip "Berlin'den döndükten sonra bir Türk gibi değil, bir Alman gibi konuşuyordu... Enver'in zalim iradesi" gibi ifadelerle Enver Paşa'yı tenkit etmiştir (The New York Times, 1919, March 17).

Murat Bardakçı'ya göre 18 Kasım 1902 (Bardakçı, 2019: 79) Aydemir'e göre 23 Kasım 1902'de Kurmay Okulu'nu ikincilikle bitirmiş ve yüzbaşı rütbesine ulaşmıştır (Aydemir, 1995:195). Yüzbaşı Enver Bey, Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya ardından 5 Ocak 1903'te Üçüncü Ordu bünyesinde 13. Seyyar Topçu Alayı'nın 7. Bataryasına, 29 Eylül 1903'te Üsküp'teki 19. Nizamiye Alayı'nın Birinci Taburu'na tayin edilmiştir (Bardakçı, 2019: 79). Nisan 1904'te Üsküp'teki 16. Süvari Alayı'nda gö-

revlendirilmiş daha sonra İştîp'te "sunûf-ı muhtelif" hizmetini tamamlayarak Manastır'daki karargâha geri dönmüştür. Yirmi sekiz gün Erkan-ı Harp Dairesi'nin birinci ve ikinci şubelerinde çalıştıktan sonra Manastır Mıntıka-i Askeriyyesi Ohri ve Kırçova mıntıkları müfettişliğine tayin edilmiştir. 7 Mart 1905 tarihinde kolağası olmuş bu görev sırasında Bulgar, Rum ve Arnavut çetelerine karşı yaptığı mücadelede gösterdiği başarılar neticesinde dördüncü ve üçüncü Mecidi, dördüncü Osmanî nişanları ve altın liyakat madalyası almıştır. 13 Eylül 1906'da fevkalâde olarak binbaşılığa yükselmiştir (Hanoğlu, 1995: 261).

Üçüncü Ordu Merkezi olan Selanik'te, Talat Bey, Mithat Şükrü (Bleda), Bursalı Tahir (Ongun), Kazim Nami (Duru), İsmail (Canpolat), Ömer Naci ve arkadaşları tarafından kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'ne Eylül 1906'da Enver Bey, on ikinci üye olarak katılmıştır (Kösoğlu, 2008: 45). Daha sonra Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşen örgütte, Enver Bey'in ismi çeşitli suikast ve ihtilal girişimleriyle anılmıştır. İsminin açığa çıkması üzerine Manastır'dan İstanbul'a çağrılmıştır. Enver Bey 24 Haziran 1908 tarihinde dağa çıkarak ihtilalde öncü rol oynamıştır. 23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplantıya çağırması ile Selanik'teki kutlamalarda boy göstermiştir. Kolağası Niyazi Bey'le birlikte "hürriyet kahramanı" olarak tanınmıştır (Tekin, 2016: 23).

Hürriyet kahramanı Enver Paşa, 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilayeti Müfettişliği refakatine verildikten sonra 5 Mart 1908 tarihinde Berlin Askeri Ataşeliği'ne atanmıştır. 31 Mart Olayı nedeniyle kısa süre İstanbul'da bulunmuş daha sonra tekrar Berlin'e dönmüştür. 12 Ekim 1910 tarihinde Birinci ve İkinci Ordu manevralarında hakem olarak görev yapmış, Mahmut Şevket Paşa tarafından Makedonya'daki çete faaliyetlerine karşı rapor hazırlamak için bölgeye gönderilmiştir (Tekin, 2016: 23).

Sultan Abdülmecid'in torunlarından 1909'da Naciye Sultan ile nişanlanmış ve 1914 yılında evlenerek damad-ı şehriyari olmuştur (Bardakçı, 2019: 104). 15 Aralık 1913 tarihinde miralay (albay), 3 Ocak 1914'te mirliva (tuğgeneral) rütbelerine yükselmiş ve 8 Ocakta Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne (Genelkurmay Başkanlığı) tayin edilmiştir (Bardakçı, 2019: 105). Enver Paşa'nın 11 Ağustos 1914 tarihinde Goben ve Breslav gemilerinin Boğazlardan geçişine izin vermesiyle 29 Ağustos 1914'te isimleri değiştirilerek Yavuz ve Midilli Osmanlı savaş gemileri olarak Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girmiştir (The New York Times, 1920, January 24).

I. Dünya Savaşı devam ederken 1 Eylül 1915'te ferik (korgeneral), 1917 Ocak ayında birinci ferik (orgeneral) olan Enver Paşa, Başkumandan

Vekili unvanı ile bütün orduların başına geçtiğinde 33, orgenerallik rütbesine ulaştığında 36 yaşındadır (Bardakçı, 2019: 105). I. Dünya Savaşı'nda cephelelerde alınan yenilgiler sonrası 14 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa'nın istifasıyla Enver Paşa'nın da Harbiye Nazırlığı son bulmuş, 1-2 Kasım 1918'de bir Alman denizaltısıyla Odessa'ya kaçmış 1 Ocak 1919 tarihinde bir irade ile askerlikten atılmıştır (Tekin, 2016: 27).

Nisan 1919-Şubat 1921 tarihleri arasında Enver Paşa Almanya-Azerbaycan-Rusya ülkeleri arasında kimine göre Turan kimine göre hayalperest fikirlerini hayata geçirmek için mekik dokumuştur (Kösoğlu, 2008: 27). Enver Paşa Şubat 1921 itibarıyla Milli Mücadeleye yön verenlerle iletişime girmiş ve 16 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal'e mektup yazmıştır. Sakarya Savaşı sırasında Anadolu'ya geçmek için Batum'a oradan da Bakü'ye geçmiş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İttihatçılarla ilişkilerin kesilmesi yönündeki eğilimi ve Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasıyla Enver Paşa Bakü'yü terk etmiştir (Hanioğlu, 1995:263). Ruslara karşı Basmacılara yardım için harekete geçmiştir (Kara, 2008: 80-95).

4 Ağustos 1922 tarihinde Kurban Bayramı nedeniyle gerçekleşen bayramlaşma sırasında Abıderya Köyünde Çeğen Tepesi mevkiinde ani bir Rus baskısıyla şehit edilen Enver Paşa'nın cenazesi Abıderya köyünde toprağa verildikten sonra 4 Ağustos 1996'da İstanbul'da Hürriyet Abidesi Tepesinde toprağa verilmiştir (Koloğlu, 2019).

Enver Paşa'nın Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Girişi

Cemiyet, Bursalı Mehmet Tahir, Edip Server (Tör), İsmail Canbolat Hakkı Baha (Pars), Kazım Nami (Duru), Mithat Şükrü (Bleda), Mustafa Rahmi (Aslan), Ömer Naci ve Naci (Yücekök) liderliğinde 7 Eylül 1906'da *Hilal Cemiyeti* olarak kurulmuştur. Daha sonra 18 Eylül'de ismi *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* olarak değiştirilmiştir (Hanioğlu, 2001: 476). Genelinin Türk, genç eğitimli asker ya da mülki memurların oluşturduğu liberal ve milli yönleriyle klasik burjuva niteliğiyle dikkat çeken cemiyete (Burak, 2003: 300), Enver Bey Priştineli Erkan-ı harp Binbaşısı Hakkı Bey ve Talat Bey'in yardımıyla Kur'an ve bıçak üzerine yemin ederek girmiştir. Enver Bey Eylül 1906'da cemiyetin 12 numaralı üyesi olarak görev yapmaya başlamıştır. Manastır'da teşkilatı güçlendirmek adına Neyyir-i Hakikat adlı gazeteyi gizlice dağıtmıştır (Bardakçı, 2019: 87-90). 27 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşmiş ve *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti* ismiyle faaliyet göstermeye başlamıştır (Hanioğlu, 2001: 476).

Enver Paşa'nın ön planda olacağı cemiyet, 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) tarihinde Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarıbekirli İshak Sûkuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Konyalı Hikmet Emin adlı beş tıp öğrencisi

tarafından İstanbul'da Askeri Tıbbiye Mektebi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla kurulmuştur (Karabekir, 2018: 281).

Osmanlı Devleti'nin özerkliğini ve coğrafi bütünlüğünü yeniden inşa etmeyi amaçlayan (Keyder, 2007: 73) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulduğu dönemde, Osmanlı Devleti'ni yeniden ayağa kaldırmak için 1789 Fransız İhtilali'nin özgürlük-eşitlik düşüncelerinden etkilenen ve tamamına yakınının eğitilmiş kesimden oluştuğu istibdada karşı gelmiş olan liberal hareketler oluşmuştur. Ülkede oluşan bu muhalif kesimin sürgünlerle, gizemli bir şekilde ortadan kaybolmalara, Boğaza atılmalara maruz kalması nedeniyle yabancı basının muhalif kesime ilgisi artmıştır (The New York Times, 1895, October 25).

Bu dönemde, The New York Times İstanbul kaynaklı haberinde Cemiyet hakkında; İttihat ve Terakki'nin hem sivil hem de askeri kanatta büyük ölçüde *Hükümet istihdamına* sahip olduğunu, Makedonya'da taraftarının fazla olduğu burada mahalli kulüpler ve komitelerin var olduğunu belirtmiştir. Bulgar örgütlenmesine benzer özelliklerinin olduğu, gizliliğe önem verildiği, Cemiyetin ince detaylarının halk tarafından bilinmediğine dair bilgiler sunmuştur. Cemiyet'in teşkilatlanma şeklinin Türkiye'de olağanüstü bir şekilde gelişen masonluğun etkisinde kaldığı, komitede Selanik'te ya da başka hiçbir yerde yetkilinin olmadığı, toplantıların üyeler tarafından ağızdan ağza aktarılarak gerçekleştiği ve Dr. Nazım'ın seyyar satıcı, gezici hekim gibi kılık değiştirerek askeri birlikler arasında dolaşarak cemiyetin propagandasını yaptığına dair bilgileri de sayısında vermiştir (The New York Times, 1908, September 6).

Enver Paşa'nın Dağa Çıkışı

II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi Osmanlı Devleti'nde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelere kayıtsız kalamayan İttihat ve Terakki Cemiyeti meşruti düzene geçmek için harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilanını hızlandıran gelişmelerin odağında Makedonya Sorunu vardır. Manastır, Selanik ve Kosova'dan oluşan Makedonya toprakları Ayestefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verilmiş ancak daha sonra yapılan Berlin Antlaşması ile tekrar Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir. Bu gelişme sonrası Makedonya'da güç ve nüfuz elde etmek isteyen Bulgarlar, Sırp ve Rumlar burada tedhişçilik hareketlerine başlamıştır. Makedonya'da huzuru sağlamak için Osmanlı Devleti burada bazı tedbirler almıştır (Zeyrek, 2012: 207).

Makedonya'daki tedhişçilik hareketini sonlandırmak için Enver Paşa'da burada görev almış ve tedhişçilik hareketine karşı verdiği mücadele Enver Paşa'nın milliyetçi görüşünü etkilemiş ve geliştirmiştir (Tekin, 2016: 23). Yüzbaşı Enver Bey, Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya ardın-

dan 5 Ocak 1903'te Üçüncü Ordu bünyesinde 13. Seyyar Topçu Alayı'nın 7. Bataryasına, 29 Eylül 1903'te Üsküp'teki 19. Nizamiye Alayı'nın Birinci Taburuna tayin edilmiştir (Bardakçı, 2019: 79). Nisan 1904'te Üsküp'teki 16. Süvari Alayı'nda görevlendirilmiş daha sonra İştîp'te "sunûf-ı muhtelif" hizmetini tamamlayarak Manastır'daki karargâha geri dönmüştür. Yirmi sekiz gün Erkan-ı Harp Dairesi'nin birinci ve ikinci şubelerinde çalıştıktan sonra Manastır Mıntika-i Askeriyyesi Ohri ve Kırçova mıntıkaları müfettişliğine tayin edilmiştir. 7 Mart 1905 tarihinde kolağası olmuş bu görev sırasında Bulgar, Rum ve Arnavut çetelerine karşı yaptığı mücadelede gösterdiği başarılar neticesinde dördüncü ve üçüncü Mecidi, dördüncü Osmanî nişanları ve altın liyakat madalyası almıştır. 13 Eylül 1906'da fevkalâde olarak binbaşılığa yükselmiştir (Hanioglu, 1995: 261).

Makedonya'da kaosu bitmemesi Avusturya-Macaristan ve Rusya'yı harekete geçirmiş, bu iki devlet Viyana Islahat Programını ortaya koymuştur. 1903 yılında Eylül ayının sonunda Avusturya-Macaristan İmp. François Joseph ile Rus Çarı II. Nikola ve Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Agenor Goluchowski ve Rus Dışişleri Bakanı Kont Lamsdorff Batılı ülkelerin onayını almak şartıyla 9 maddeden oluşan *Mürzteg Planı*'nı hazırlamıştır. Bu ıslahat programında idari, askeri, adli ve mali alanlarda çeşitli hükümler bulunmasına karşın programın önemli bir bölümü Balkanlarda güvenliğin sağlanması ve güvenlik teşkilatının yeniden yapılandırılması üzerine yoğunlaşmıştır (Dikici, 2010: 83). Osmanlı hâkimiyetine gölge düşüren uluslar arası kolluk birliğine rağmen Avusturya-Macaristan güvenlik konusunu tekrar gündeme getirmiş ve yeni bir reform düzenlemesi istemiştir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken 1908'den itibaren Makedonya Sorununu İngiltere gündemine almıştır (Zeyrek, 2012:208).

İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasında 9-12 Haziran 1908 tarihleri arasında yapılan Reval Görüşmeleri'nde Makedonya, İran, Afgan hududu, Girit Adası ve Balkan demiryolları, Almanya üzerine konular görüşülmüştür. Reval Görüşmeleri Dünya gündemini sarsan kararların alındığı bir toplantı olmamakla birlikte Almanya'ya karşı iki büyük ülkenin güç gösterisi amacını taşımıştır. İttihat ve Terakki'nin Makedonya'nın paylaşıldığına olan inancının aksine bu görüşmelerde Makedonya Sorunu üzerine nihai bir karar alınmamıştır. Enver Paşa'nın "Makedonya ahvali hakkında vuku bulan mülakât hepimizi düşündürüyordu" (Cengiz, 2019: 48) ifadesi yersiz bir endişeden ibaret olsa da İttihat ve Terakki, Reval Görüşmelerini II. Abdülhamit yönetimine karşı bir propaganda aracı olarak kullanmış ve meşruti yönetime geçiş sürecini hızlandıran önemli bir faktör olarak kamuoyuna yansıtmıştır (Alkan, 2008: 49-53). Makedonya'da yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamak ve İttihat ve Terakki'nin gücünü kırmak için II. Abdülhamit tarafından Münir Paşa

Atina'ya gönderilmiştir. Münir Paşa'nın görevi İttihat ve Terakki Cemiyetini destekleyen Müslüman ve Hristiyan çetelere karşı Yunan çeteleri oluşturabilmektir (Knight, 2010: 151). Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde huzursuzluk yaratmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanını hızlandıran sebepler arasında yer almıştır.

22 Temmuz 1908' de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede Osmanlı'da meydana gelen gelişmeleri The New York Times *Türk Devrim Nasıl Geldi* başlıklı haberde aktarmıştır. İstanbul kaynaklı haberde, Komitenin Temmuz ayında darbe yapmak gibi bir niyetinin bulunmadığı ancak oluşabilecek herhangi bir krizden yararlanmak istenildiği ayrıca 1 Eylül ve 1909 baharı için alternatif planlar yapıldığı üzerinde durulmuştur. Gazete Komitenin plan değiştirmesinde iki önemli gelişmeye işaret etmiştir. Birinci önemli gelişme Genç Türklerin Reval toplantısı ile ortaya çıkacak olan yeni reform programının hayata geçirilmesine izin vermemek, ikinci önemli gelişme ise Paris Büyükelçisi Münir Paşa'nın Atina'ya ve Belgrad'a yaptığı son ziyareti ile Bulgar karşıtı olmak kaydıyla Makedonya için *küçük düşürücü* bir anlaşma hazırladığı söylentisidir (The New York Times, 1908, September 6).

Gazetede yer alan haberin devamında Enver Paşa'nın kız kardeşi Hasene ile evli olan Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa'ya düzenlediği suikast girişiminden de bahsetmiştir (The New York Times, 1908, September 6). II. Abdülhamit Makedonya'daki gelişmeleri takip ederken bir yandan da istibdata karşı örgütlenmiş ve giderek güçlenen İttihat ve Terakki'yi ortaya çıkartmak için Nazım Paşa'yı görevlendirmiştir. Cemiyetle ilgili önemli bilgilere ulaşmaya başlaması ile 1908 Haziranında Enver Paşa ve örgütün diğer üyeleri Nazım Paşa'nın öldürülmesine karar vermiştir. Suikast planı Enver Paşa tarafından yapılmıştır. Nazım Bey'in evinde akşam saatlerinde İsmail Canbolat'ın da misafir edildiği bir sırada Nazım Bey ve emir eri, Mustafa Necip Efendi tarafından vurulmuş ancak Nazım Bey kayınbiraderinin düzenlediği bu suikast girişiminden yaralı olarak kurtulmayı başarmıştır (Bardakçı, 2019: 90).

Bir yandan devam eden Niyazi Bey'in başarısız suikast girişimiyle ortaya çıkan tahkikât sonucunda Enver Bey'in her an ortaya çıkma ihtimali diğer yandan Reval Görüşmeleri, Resneli Niyazi'nin izinden gitmesine sebep olmuştur (Bardakçı, 2019: 90). Enver Paşa dağa çıkışını şu sözlerle ifade etmiştir (Cengiz, 2019: 61-64).

...Haziran'ın on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik'i, ailemi,, istikbal-i maddimi terk ederek sadece ahalden bir ferd gibi hükümetin bütün kuvvetine karşı alenen müsellehan ilan-ı isyan ediyorum... Çünkü bu andan

itibaren hiç idim. Dağda ise kim bilir hangi kurşunla vurularak asi diye cesedim bir köşeye atılacaktı. Fakat memnun idim... Binaenaleyh, ‘Elbet bir gün gelecek, beni rahmetle yadeden bulunacaktır.

The New York Times Enver Paşa'nın kız kardeşi Hasene ile evli olan Selanik Kumandanı Nazım Paşa'ya düzenlediği suikast sonrası tahkikatın derinleştiğini, ihbar edilecek ilk isimler arasında Enver Paşa'nın olduğunu belirtmiştir. Ayrıca terfi ve ödül vaadiyle İstanbul'a çağrıldığını ve Enver'in bunun *Boğazın dibine açılan bir davetiyeyle sonuçlanacağını* fark ettiğini ve Komite'nin dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir anda Resne'de Niyazi Bey'in İttihat ve Terakki adına ilk isyan hareketini başlattığını ve Enver'inde onu takip ettiği bilgisine yer vermiştir (The New York Times, 1908, September 6).

Enver Paşa'nın dağa çıkması ile II. Meşrutiyet'in ilanı arasında geçen kırk bir günlük süre zarfında tek merak ettiği konu ailesinin bu duruma karşı aldığı tutum olmuştur. Bu konu Selanik'te demiryolu müfettişi olarak görev yapan kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in ailesinden getirdiği mektupla son bulmuştur. Dağlarda Ahmed Dayı, Doyranlı Ahmed Ağa isimlerini kullanan Enver Paşa'nın aldığı mektupta ailesinin bu mücadelesini desteklediği anlaşılmıştır (Bardakçı, 2019: 95-96).

Enver Paşa ve II. Meşrutiyet'in İlanı

Niyazi ve Enver Beylerin dağa çıkmasıyla Makedonya'da ortam daha da gerilmiştir. Haziran 1908'de gayrimüslimlerin bir koruda eğlence düzenlemesi, binlerce Arnavut'un Firzovik'te toplanmasına sebep olmuştur. Resneli Niyazi Bey'in başlattığı isyanı bastırmak ve toplanan Arnavutları istibdata karşı bir eylemin içine girmesini engellemek için görevlendirilen Şemsi Paşa'nın yaptığı çağrıya tepki ve Avusturya askeri birliklerinin bölge üzerine harekete geçtiği söylentisi kısa sürede Arnavutların sayısını otuz bine yaklaştırmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı yönetimi Firzovik'teki bu sorunu çözmek için Kosova Jandarma Komutanı İttihat ve Terakki üyesi olan Miralay Galip Bey'i göndermiştir. Galip Bey Meşrutiyet yanlısı bir telgrafı Arnavutların imzasıyla İstanbul'a çekmiştir. Telgrafta meşruti yönetimin ilan edilmediği takdirde İstanbul'a yürüyecekleri bilgisine yer verilmiştir (Çavuş, 2015: 63-69). Rumeli vilayetlerinden Saraya meşruti yönetim yanlısı 77 adet telgraf çekilmiştir. Firzovik'te başlatılan meşruti yanlısı telgraflar II. Abdülhamit'in alacağı kararda etkili olmuştur (Zeyrek, 2012: 218).

Niyazi ve Enver Bey'in dağa çıkması ile Manastır'daki bozulan asayiş tekrar sağlamak için Şemsi Paşa görevlendirilmiştir. Ancak Şemsi Paşa 7 Temmuz 1908'de Manastır Postanesi'nin önünde Yüzbaşı Atıf

(Kamçıl 1880-1947) tarafından öldürülmüştür (Bardakçı, 2019: 96). İngiliz muhabir Edward Knight Şemsi Paşa'nın ölümüyle Yıldız'ın ülkeyi iç savaşa sokma eyleminin suya düştüğü ve İttihat ve Terakki'nin varlığına zarar verecek ve kuruluş amacına gölge düşürecek her türlü eylemin sona erdiğini belirtmiştir (Knight, 2010: 144). Sarayın aldığı her türlü müdahale İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bertaraf edilmiş, II. Abdülhamid'i sarsan en önemli olay Şemsi Paşa suikastı olmuş ve Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe sokmaya karar vermek zorunda kalmıştır (Bardakçı, 2019: 96).

10 Temmuz 1908'de Makedonya şehirlerinde Meşrutiyetin fiilen ilanından sonra Padişah II. Abdülhamid 11 Temmuz'da Sadrazam Sait Paşa imzasıyla eyaletlere Kanun-i Esasi'yi bildirmiştir. II. Abdülhamid Şeyhülislam Mehmet Cemalettin Efendi'nin önünde Kur'an'a el basmış, Kanun-i Esasi'ye ve Meşrutiyet'e sadık kalacağına dair yemin etmiştir (Aydemir, 1995: 43).

Meşrutiyet'in ilanı sonrası genel af, terfiler, kabine değişikliği olmuş (Sait Paşa yerine Kâmil Paşa), Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmiş ve Yunanistan Girit'i sınırlarına katmıştır. 1908 seçimi, liberal Ahrar Fırkası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yaşanan çekişmeler, Kamil Paşa'nın istifası ülke gündemini meşgul etmiştir (Ahmad, 2006: 63-65).

Meşrutiyet'in en önemli kurucularından biri olan Enver Paşa 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilayetleri Müfettişliğinde bulduktan sonra 12 Ocak 1909'da Berlin Ateşemiliterliği'ne atanmıştır. Bu atanma hem ülkesinin hem de kendisinin kaderinin değiştiren bir dönüm noktası olmuştur. Burada Almanya'nın sayılı ailelerinden olan Sarre Ailesi ile tanışmıştır. Bu ailenin kültürel birikiminden ve sosyal çevresinden yararlanmıştır. Enver Paşa'nın Naciye Sultan dışında düzenli olarak mektuplaştığı ikinci kadın Maria Sarre olmuştur. Fransızca yazılan mektuplarda ülkenin ve kendisinin genel durumu üzerine değerlendirmeleri vardır. Maria Sarre savaş sonrasında Enver Paşa'yı ve İttihatçıları maddi-manevi yardımlardan mahrum bırakmamış ve Enver Paşa ve arkadaşlarının Moskova'ya gidişine yardımcı olmuştur. Murat Bardakçı, Enver Paşa'nın Sarre ailesi ile Alman hayranlığının başladığını, bu hayranlığın Alman ordusu ve nizamına olduğu belirtmiştir (Bardakçı, 2019: 106-110).

Enver Paşa ve 31 Mart Olayı

İttihat ve Terakki'nin getirdiği II. Meşrutiyet'in yaptırımları, yeni düzenle çıkar çatışmasının yaşanması, Fransa İhtilali'ni var eden özelliklere sahip bir orta sınıftan Osmanlı Devleti'nin yoksun olması, ordu içerisindeki alaylı-mektepli çatışmasının yaşanması ve Batılı devletlerin

kışkırtması 31 Mart Olayı'na kaynaklık etmiştir (Aysal, 2016: 1, Çavuş, 2015: 6-19).

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası İttihat ve Terakki'nin yaptığı bazı uygulamalar toplumda meşrutiyet karşıtlığı oluşturmuştur. İttihat ve Terakki'nin askeri ve sivil kanatta istibdat döneminde yapılan usulsüz kadro ve maaş düzenlemelerine karşı hazineye gelir sağlamak için tensikat usulüne yönelmiştir. Bu durum usulsüz olarak alınan asker ve memur kadrosunun görevden alınmasına ve maaşların yarıya düşürülmesine sebep olmuştur. İttihat ve Terakki'nin kendi adamlarını yerleştirmek için uyguladığı tensikat usulü sivil ve askeri kesimde Meşrutiyet mağdurlarının doğmasına sebep olmuş ve 31 Mart Olayı'nda bu iki kesimin aldıkları tavırda belirleyici rol oynamıştır (Aslan, 2010: 6).

İttihat ve Terakki, meşruti düzene geçişle birlikte yönetimde doğrudan söz sahibi olmak yerine kurulan hükümetler üzerinde baskı uygulayarak isteklerini yaptırma yoluna gitmiştir. Bu baskı toplumda huzursuzluğa yol açmıştır. 31 Mart Olayı öncesi gerçekleşen önemli gelişmelerden biri de İngiliz yanlısı Kamil Paşa'nın kurduğu hükümetin güvenoyu almaya rak düşürülmesidir. Sait Paşa'nın istifasıyla yerine Kamil Paşa 05.08.1908 tarihinde sadrazam olmuştur. Kamil Paşa'nın yedi aylık sadrazamlığına İttihat ve Terakki ile çekişmesi damgasını vurmuştur. Kanuni Esasi'nin Bahriye ve Harbiye nazırlarını Sultan atar maddesinin yerine getirilmesinde İttihat ve Terakki'nin Bahriye ve Harbiye nazırlarının atanmasında Kamil Paşa'ya baskı uygulaması İttihat ve Terakki'yle sadrazamı karşı karşıya getirmiştir. Harbiye Nazırlığına Nazım Paşa'nın atanması ve Bahriye Nazırlığına Hüsnü Paşa'nın getirilmesi Kabine'den atamaların habersiz yapılmasını bahane eden Dâhiliye Nazırı Hilmi Paşa'nın, Adliye Nazırı Refik Bey'in, Şura-yı Devlet Reisi Hasan Paşa'nın istifa etmesi Hükümet krizine yol açmıştır. 14 Şubat 1908'de Meclis'e Gümölcine Mebusu İsmail Bey ve beş arkadaşı atamaların Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle gensoru önergesi vermiştir. Kamil Paşa iki defa Meclis'e çağırılmasına rağmen gelmemiş ve tezkere şeklinde sorulara cevap vermiştir. Meclis sekize karşı yüz doksan yedi oyla Kamil Paşa Hükümeti'ni düşürmüştür. Meclis'te gensoru görüşmelerindeki demeçler toplumda kutuplaşmalara yol açmıştır (Özüçetin ve Yıldız, 2009: 20-21). The New York Times İstanbul kaynaklı haberinde Kamil Paşa'nın sözlerine yer vermiştir. Habere göre Kamil Paşa, bu Komitenin sorumsuz müdahalesinin Hükümet'in çabalarını etkisiz hale getirdiğini ve devam etmesine izin verilmesi halinde ülkenin geleceğini ciddi şekilde tehlikeye sokacağını, Türkiye'nin 1908 Ağustosunda Avrupa illerinde güçlü bir ordusu vardıysa Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan edemeyeceği ne de Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ülkesine ekleyeceğini iddia etmiştir (The New York Times, 1909, April 4).

Toplumun huzursuz olduğu böyle bir ortamda Volkan gazetesinde yer alan Derviş Vahdeti'nin yazıları ve 6 Nisan 1909 'da Serbesti gazetesinin yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ile cenazesinde İttihat ve Terakki karşıtı gösterilerin dini söylemlerle farklı bir boyut kazanması sonucunda 31 Mart Vakası irticai bir nitelik kazanmıştır (Çavdar, 2011: 70). İttihat ve Terakki'nin *Meşrutiyet'in Bekçileri* adını verdikleri Rumeli'den İstanbul'a getirilen Avcı Taburlarınının 12 Nisan gecesini Taşkışla'da ayaklanarak Meclis'i kuşatması ile isyan başlamıştır (Arslan, 2010: 10).

Meşruti düzeni tehlikeye sokan 31 Mart Olayı'nın gerçekleşmesi üzerine Enver Paşa Berlin Askeri Ateşe Militerliği'ndeki görevini kısa süreliğine bırakmış ve İstanbul'a gelmiştir (Bardakçı, 2019: 103). İttihat ve Terakki olaylar karşısında iki strateji uygulamıştır. Bunlardan birincisi memleketin genelindeki İttihat ve Terakki kulüpleri öncülüğünde sadaret makamına protesto telgrafları çekmek, ikincisi ise silahlı güçler toplayarak İstanbul'a yürümektir. Cemiyetin sivil ve askeri kanadı tarafından hazırlanan bu iki stratejide başarıya ulaşmıştır. Telgraflar Rumeli'den geldiği kadar Anadolu'dan da çekilmiştir. Çekilen telgrafların ortak noktası “meşrutiyetin tehlikede olduğu, onu korumak için gerekirse silaha başvurulacağı”dır. Askeri harekât ise Hareket Ordusu şeklinde ortaya çıkmıştır (Çavdar, 2011: 74).

Meşrutiyet in tehlikeye düşmesi, İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin zor durumda kalması nedeniyle Selanik'te Mahmut Şevket Paşa'nın komutasında Mustafa Kemal'in ismini verdiği *Hareket Ordusu* isyanı bastırmak için İstanbul'a doğru yol almaya hazırlanırken Enver Paşa Selanik'e oradan da Yeşilköy'e varmıştır. Burada Mustafa Kemal'den Hareket Ordusu Kurmay Başkanlığı görevini almıştır. Enver Bey, İstanbul'daki askeri hareketi hazırlamakla görevlendirilmiştir. 11 Nisan (24 Nisan) Cuma günününün 12 Nisan (25 Nisan) cumartesiye bağlayan gece sabaha karşı, Hareket Ordusu yürüyüşe geçmiştir. Ordunun öncü birliğinde Binbaşı Enver Bey, Ali Fethi Bey, Binbaşı Ali Hikmet Bey, Binbaşı Hafız, Binbaşı Muhtar sonraki birlikte Kazım Karabekir ve İsmet İnönü vardır. Gönüllülerin başında Resneli Niyazi Bey vardır. Taşkışla ve Taksim Kışlasında yapılan şiddetli direniş sonrası Hareket Ordusu, 25 Nisan'da Saray'ı abluka altına almış ve 27 Nisan'da kuşatma sonlanmıştır. 31 Mart Olayı bastırılmıştır (Tekin, 2016: 253).

The New York Times Londra kaynaklı haberinde 31 Mart Olayı ile ilgili hem askerlerin hem de sivillerin İttihat ve Terakki'ye bağlılıklarının devam ettiğini, demiryolunu kullanarak Belgrat'a ardından da Selanik'e “Anayasa'yı kuran, Temmuz Devrimi'nin baş organizatörlerinden biri olan

ünlü Genç Türk lideri Enver Bey' in" ulaştığı bilgisini vermiştir. Ayrıca Üçüncü ve Beşinci Ordu Birliği'ni komuta eden subayların Harbiye Nazırı ve II. Abdülhamit'e "Anayasa'ya karşı her türlü girişimde askerlerin başkente yürüebileceklerini" ifade eden bir telgraf çektiği, Sultan'ın "Anayasa'nın bu bütünlük içinde devam edeceğini" belirten bir telgrafı Üçüncü ve Beşinci Orduda görev alan subaylara çektiğini ifade etmiştir (The New York Times, 1909, April 17).

22 Nisan' da The New York Times Londra kaynaklı Abdülhamid Gitmeli adlı haberinde Enver Paşa'nın röportajına yer vermiştir. Enver Paşa röportajında II. Abdülhamid'in artık gitmesi gerektiğini, tahtta kalmasının ülkenin zararına olacağını, Hareket Ordusu'nun henüz şehre girmemesinin nedeninin deniz filosunun Sultan'ın emri ile bombalama ihtimali ve sonrasında diplomatik krize yol açma endişesi olduğunu vurgulamıştır. Ancak daha sonra savaş gemilerine İttihat ve Terakki yanlısı subayların yerleştirildiğini, "hiçbir şeyin ilerlemelerini durduramayacağını, Abdülhamid'in yaşamı için iyi niyetine güvenebileceğini" belirtmiştir (The New York Times, 1909, April 22).

Aynı röportajda İstanbul'dan kaçan eski milletvekili Meclis Başkanı Ahmet Rıza ise başkentte yaşanan gerici hareketin yarın son bulacağını ve 31 Mart Olayı'na destek veren herkesin cezalandırılacağını belirtmiş ve "Sultan gericilerle dava arkadaşlığı yaparsa tahttan düşecek" ifadesini kullanmıştır (The New York Times, 1909, April 22).

24 Nisan'da isyan bitmiştir. Hareket Ordusundan 49 kişi ölmüş, 82 kişi yaralanmıştır. 25 Nisan 1909'da Hareket Ordusu İstanbul'da sıkıyönetim ilan etmiştir. 31 Mart Olayı'nda suçlu olarak kabul edilen Avcı Taburları ve Hassa Ordusu Rumeli'ye sürülmüştür (Türkmen, 1997: 125). 27 Nisan 1909'da Meclis-i Mebusan toplanmış ve II. Abdülhamit tahttan indirilmiş ve V. Mehmet Reşat Osmanlı Devleti'nin padişahı seçilmiştir (Kösoğlu, 2008: 79).

Enver Paşa ve Trablusgarp Savaşı

İtalya on dokuzuncu asrın ikinci yarısında siyasi birliğini tamamlamasıyla sömürgecilik faaliyetlerine girişmiştir. 1830'da Cezayir'in ve 1881'de Tunus'un Fransızlar tarafından Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmesi 1887'de İngiltere, 1900'de Fransa'yla ve 1909'da Rusya ile yapılan antlaşmalardan aldığı destekle İtalya Adriyatik'i kapalı bir deniz haline getirme amacını gerçekleştirmek için Trablusgarp ve Bingazi topraklarına göz dikmiştir. Coğrafi konum olarak İtalya'ya yakın olması, Osmanlı Devleti'nin merkez topraklarından uzak olması, savunacak gücünün bulunmaması gibi avantajları göz önünde bulunduran İtalya 29 Eylül 1911'de Trablusgarp'a asker çıkartmıştır (Çolak, 2013:153-154).

Akdeniz ve Ege Denizi'nin İtalyan donanmasının kontrolünde olması ve Osmanlı donanmasının Çanakkale Boğazı'nı koruması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olan Trablusgarp'a asker ve malzeme göndermesini neredeyse imkânsız kılmıştır. Bu durum genç subayların gönüllü bir şekilde Mahmut Şevket Paşa'nın desteğiyle Trablusgarp'taki yerli halkı örgütlemek için harekete geçmesine yol açmıştır. Trablusgarp'tan deniz yoluyla ulaşmak yerine Mısır ve Tunus yoluyla bu bölgeye gönüllü subaylar ulaşmıştır. Enver Paşa Berlin Ateşe Militerliği'nden ayrılıp Trablusgarp için önce Selanik'e gelmiştir. Selanik ve İttihat ve Terakki Merkez Komitesinde Enver Paşa savaşta yürütülecek strateji için çete muharebeleriyle düşmanın iç bölgelere çekilmesi ve gece baskınlarıyla direnişin güçlenmesi önerilerini getirmiş ve teklifleri kabul edilmiştir (Kurtcephe, 1991: 361-372).

The New York Times'ta yer alan İstanbul kaynaklı haberde *Abdülhamid'i deviren adamın* Trablus'taki ordunun başında olduğunu buraya nasıl geldiğinin kamuoyunda merak konusu olduğunu belirtmiştir. Gazete Enver Paşa'nın Trablusgarp'a ulaşmak için Mısır'ı deniz yoluyla geçtiği ya da Anadolu demiryolunu kullandığı Mekke'ye giden demiryolunu kullanarak da Mısır sahili boyunca ilerlediği bir rotayı tercih etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca haberde gönüllü subayların Trablusgarp'a gizlice kılık değiştirerek gitmesini II. Abdülhamid'e karşı verilen mücadele sonucunda edindikleri tecrübeye bağlamıştır (The New York Times, 1911, November 26).

Ali Fethi (Okyar), Binbaşı Enver Bey, Müşir Recep Paşa'nın oğlu Ekrem Bey, Fuat (Bulca), Enver Bey'in amcası Halil Bey, Kolağası Mustafa Kemal Bey, Nuri (Conker), Albay Neşet Bey, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey ve Yakup Cemil'in yer aldığı gönüllü subaylar Trablusgarp savunmasını üç koldan gerçekleştirmiştir. Trablus Komutanlığı: Kurmay Albay Neşet, Bingazi Komutanlığı: Kurmay Binbaşı Enver, Derne Komutanlığı: Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal tarafından komuta edilmiştir (Tekin, 2016:182).

Direnışte yerli halkın önde gelen isimlerinden Süleyman el Barûni ve Sunûsi Şeyhi Ahmed Şerif'in büyük katkıları olmuştur. Özellikle Enver Bey'in saraya damat olması Araplar arasında saygınlığının artmasına vesile olmuştur. Enver Bey'in Sunûsi ailesinden biriyle izdivaç yapıp Osmanlı Devleti'nin yıkılması durumunda Arap hilafetinin lideri olabileceği gibi söylentiler ve biçilen roller onun yerli kabileleri birleştirmesinde ve mücadeleye sevk etmesinde önemli bir etki yaratmıştır (Beydilli, 2016: 613).

Berlin'den ayrılmadan önce The New York Times Londra kaynaklı haberde Enver Paşa'nın röportajına yer vermiştir. Enver Bey verdiği rö-

portajda İtalya'yı küçümseyen sözler sarf etmiş ve Osmanlı ordusuna karşı koyacak güçlü bir İtalyan ordusu olmadığını belirtmiştir (The New York Times, 1911, October 2).

28 Ekim tarihli The New York Times Enver Bey'in Mısır üzerinden Trablusgarp'a ulaştığını, Arapların İtalyan hattını yardığını ancak İtalyanların 500 kişiyi kuşattığını teslim olunması için süre verildiği ancak İtalyan komutanın Türklerden ele geçirdiği bir Hotchkiss silahı ile teslim olan kuvvete ateş ederek büyük bir infaz gerçekleştirdiğini belirtmiştir. İtalyan yöntemlerine karşı protesto yapıldığı, mahkûmların sıkıyönetim nedeniyle katledildiği bilgilerine de yer verilmiştir (The New York Times, 1911, October 28). İtalya Trablusgarp ve Bingazi'yi bombardımana tabi tutarken asker ve sivilleri ayırt etmemiş katliama devam etmiştir. İtalya bölgedeki yerli halkı içi boş gerekçelerle suçlayarak idam ve hapis cezalarına çarptırmıştır. Bu durum Büyük devletlere şikâyet edilmesine rağmen İtalya katliama devam etmiş ve bu duruma karşı Batı sessizliğini korumuştur (Yetişgin, 2018:1538-1542). The New York Times Roma kaynaklı haberinde İtalya'nın suçlamaları reddettiği bilgisine yer vermiştir. Ayrıca haber bölgede bulunan bir görgü tanığının kadın ve çocuklarında idam edildiği bilgisini paylaşmış ve katliamın bir hikâyeden ibaret olabileceğini de belirtmiştir (The New York Times, 1912, November 12).

Bir yıl süren savaş sonrası 7 Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması nedeniyle Enver Paşa İstanbul'a dönmek zorunda kalmış, 18 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması yapılarak Trablusgarp'tan çekilmek zorunda kalmıştır (Tekin, 2016: 182).

Enver Paşa ve I. Balkan Savaşı

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu asrın yarısından itibaren güç kaybetmesi ve uyguladığı denge politikası ile toprak bütünlüğünü korumaya çalışması, imparatorluk topraklarına göz koyan Avrupalı devletlerin, milliyetçilik duygularıyla bağımsızlık isteyen devletlere destek vermesi sonucunda ülkede isyanların devletten kopmaların oluşmasına sebep olmuştur. Özellikle Balkanlarda Rus ve İngiliz çıkarlarının çatıştığı bu bölgeyle ilgili olarak Osmanlı Devleti yeterli tedbirleri alamamıştır.

XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında yaşanan kabine buhranı, ordu-siyaset karmaşası, 13 Nisan 1909'da 31 Mart Olayının yaşanması, 27 Nisan 1909 taht değişikliğinin yaşanması, 1909-1911 Arnavut isyan gibi gelişmeler I. Balkan Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesine sebep olmuştur (Ahabab, 2015: 95-96).

İXX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa yeni bir dünya düzenine girmiş İngiltere, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtal-

ya siyasi, iktisadi ve askeri alanlarda güçlenirken Osmanlı Devleti toprak kaybetmiş, siyasi, askeri ve mali alanlarda zayıflamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu durumu onu dış tehditlere açık hale getirmiştir. Dini farklılıklara dayanan bir Doğu-Batı medeniyetleri çatışması olarak tanımlanan Şark meselesinin varlığı ve öncesinde Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımı ile Balkan Devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık için ittifak kurmuş ve Trablusgarp Savaşı'ndan faydalanmıştır (Yıkıcı ve Özlü, 2018: 677-678). 30 Eylül 1912'de Balkan devletleri seferberlik ilan etmiş ve 8 Ekim 1912'de Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan tarafından oluşturulan Balkan Birliği üyelerinden en küçüğü Karadağ Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir (Ahabab, 2015: 96).

The Times gazetesi Balkan Savaşı ile ilgili olarak Balkanlarda barışın kalıcı olmadığını, Balkan Devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin savaşa hazırlık yaptığını, Balkan Birliği'nde halkın savaş çıkırtkanlığı yaptığını belirtmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin tecrübesizliğinden ve savaşa katılan hiçbir ülkenin kullanabileceği parasının bulunmadığı ve bu yüzden büyük devletlerin duruma müdahil olması gerektiğine dair bilgiler vermiştir (Okur, 2012: 189-190).

Yurtdışında Balkan Savaşı'nın yankıları sürerken Sırp ve Bulgar ordularının bir kısmı Makedonya'da, Karadağlılar ve Sırp ordularının diğer kısmı Sancak'ta, Bulgar ordusunun diğer kısmı da Trakya'da konuşlanmıştır. Osmanlı ordusu bu ittifaka karşı dörde bölünmüş ve hazırlıklar tamamlanmıştır. Enver Paşa Çatalca'ya geldiğinde 10. Kolordu Kurmay Başkanlığı görevini üstlendiğinde Rumeli elden çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde Edirne savunmasını yapan Şükrü Paşa 26 Mayıs 1913'te Edirne'yi boşaltmış ve böylece klasik kale muharebeleri devri kapanmıştır (Küçük, 1992: 24, Ahabab, 2015: 997-999). The New York Times, *Medeniyetler Savaşı* olarak kamuoyuyla paylaştığı Balkan Savaşı'nda 200.000 Türk'e karşı Balkan Birliği'nin mücadele ettiğini (The New York Times, 1912, October 19), Muzaffer Bulgar ordusunun Edirne'ye yaklaştığı, Edirne'yi Bulgarların bombaladığı, Balkan Birliği'nin ilerleyişinin Avrupa'yı şaşkırttığı (The New York Times, 1912, October 26), Bulgarların 9000 Türk askerini ele geçirdiği (The New York Times, 1912, November 30) bilgilerine yer veren haberler yapmıştır.

Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nde kabine değişikliği yapılmıştır. 22 Ekim 1912 tarihinde kabinesinde eski sadrazamların (Kamil Paşa, Avlonyalı Ferit Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa) nazır olarak bulunmasıyla Büyük Kabine, oğlu Mahmut Muhtar Paşa'nın kabinede bulunmasıyla Baba-Oğul Kabinesi olarak bilinen Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nin yerini Kamil Paşa Kabinesi almıştır (Uçarol, 1996: 525). Kabine değişik-

liği sonrası savaşın gidişatında bir değişiklik olmamış Edirne'ye rağmen anlaşma yolunu seçen Kamil Paşa Hükümeti'ne karşı Enver Paşa Bab-1 Ali Baskını'nı gerçekleştirmiş ve böylece İttihat ve Terakki'nin yönetimi doğrudan ele almasını sağlamıştır. Ancak sonuç değişmemiş sulh yoluna gidilmiştir (Küçük, 1992: 24). The New York Times yaptığı haberde Edirne için Osmanlı Devleti'nin ısrarcı olduğu ancak bunun beyhude bir çaba olduğu bilgisine yer vermiştir (The New York Times, 1912, November 13).

Balkan devletleri ile 30 Mayıs 1913'te sulh yapılmıştır. Böylece Midye-Enez hattı Osmanlı-Bulgar sınır olarak kabul edilmiştir. Edirne, Trakya ve Dedeağaç Bulgaristan'a; Selanik, Güney Makedonya ve Girit Yunanistan'a; Kuzey ve Orta Makedonya Sırbistan'a; Romanya'ya da Silistre verilmiştir (Açıkses ve Doğanay, 2009: 37).

Enver Paşa ve Bab-1 Ali Baskını

I. Balkan Savaşı'nın son bulması için Batı'nın 17 Ocak'ta Osmanlı Devleti'ne verdiği notada o sırada kuşatma altında olan Edirne'nin Bulgaristan'a verilmesi isteği sadrazam Kamil Paşa'nın bu duruma sıcak baktığının düşünülmesi, Kamil Paşa'nın sadrazam oluşu ve İttihat ve Terakki'ye karşı tutumu İttihat ve Terakki'yi hükümet darbesine götürmüştür (Bolat, 2015: 62).

Bab-1 Ali Baskını için yapılan ilk toplantı Beşzade Emin Bey'in Vefa semtinde bulunan evinde gerçekleşmiştir. Enver Bey'in katılmadığı toplantıda Prens Sait Halim Paşa, Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp, Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Kurmay Binbaşı Fethi Bey, Mithat Şükrü, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Kara Kemal ve Mustafa Necip Bey yer almıştır. İlk toplantıdan bir sonuç alınamamıştır (Aydın, 2019).

Toplantının içeriği Adapazarlı Mümtaz Bey tarafından Enver Paşa'ya aktarılmıştır (Aydemir, 1995: 380). İkinci toplantıya katılan Enver Paşa şu sözleri sarf etmiştir: "Geçen defaki ictimamızda konuşulan şeyleri hayretle haber aldım. Ben fazla konuşmaya ihtiyaç duymuyorum. Yalnız sizlerden şunu öğrenmek istiyorum. İktidardaki hükümetin memleket meselelerinde başarı sağlayacağından emin misiniz? Eğer eminseniz mesele yoktur. Beyhude bir araya gelip konuşmayalım. Hemen dağılım."

"Hayır, emin değiliz." şeklinde verilen cevapla Bab-1 Ali Baskını kesinleşmiştir (Aydın, 2019).

23 Ocak 1913'te Bab-1 Ali'de Kamil Paşa ve kabinesi Balkan Savaşı'nı sonlandırmak için toplanmıştır. Ömer Naci baskını meşrulaştırmak için halkı galeyana getiren şu konuşma yapmıştır; "Alkışlayın vatandaşlarım alkışlayın, vatanın kurtarıcısı milletin göz bebeği Enver hainlere hadlerini bildirmeye gidiyor... Bütün İttihat ve Terakki Enver ile beraberdir.

Edirne'yi vermeyeceğiz" (Aydın, 2019).

Beyaz bir atla Bab-ı Ali'ye gelen Enver Paşa'nın yanında Yakup Cemil, Hilmi Bey, Mustafa Necip Bey, Sapançalı Hakkı ve Mümtaz Bey bulunmuştur. Daha sonra Talat, Nail ve Abidin Paşalar gelmiştir. Yaşanan arbedede Nazım Paşa Yakup Cemil tarafından vurulmuştur. Enver Paşa'ya Kamil Paşa istifasını vermiştir (Aydemir, 1995: 384-385).

24 Ocak 1913 tarihli The New York Times'ta Bab-ı Ali Baskını ile ilgili *Genç Türkler Yeniden Güçlendi, Mahmut Şevket Paşa Vezir-i azam Oldu, Kamil Paşa Vatan Haini İlan Edildi* başlıklarına yer verilmiştir. Nazım Paşa'nın öldürüldüğü bilgisini aktarmıştır (The New York Times, 1913, January 24). Ertesi günkü sayısında İstanbul kaynaklı haberde Nazım Paşa'nın ölümüyle şehirde isyan olduğunu bildirmiştir. Haberin devamında yer alan Barış ve Edirne'yi İstiyorlar başlığı altında Talat Bey'in konuşmasına yer verilmiştir;

...Hükümet, düşmanlıkların yeniden başlatılması istemiyor... Öte yandan askeri açıdan bakıldığında Türkiye özellikle Hükümet Müttfiklerinin güçlerinin tükenme noktasına yakın olduğuna inandığı için avantajlı bir şekilde savaş yapmak için her zamankinden daha iyi durumda... özellikle de Kutsal Şehri teslim etmekten ziyade tüm Türk milletinin mücadele etme kararlılığında olduğu anlaşılmaktadır (The New York Times, 1913, January 25).

Enver Paşa ve II. Balkan Savaşı

İttihat ve Terakki'yi başa getiren, partisini rakipsiz kılan, Kamil Paşa'nın elinden sadrazamlığı alıp Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazamlık görevine getiren Bab-ı Ali Baskını başkahramanı Enver Paşa için en önemli mesele kaybedilen Edirne'dir. I. Balkan Savaşı'nın sonunda Balkan Birliği'nin Osmanlı'dan aldıkları toprakları paylaşamamaları II. Balkan Savaşı'na neden olmuştur (Okur, 2012: 193-194). Savaş sırasında The New York Times İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin Türkiye'nin ilerlemesinden korktuğunu, İngiltere'nin Balkan Savaşında Rusya'nın bölgeye müdahalesine izin vermeyeceğini (The New York Times, 1913, July 23), Türkiye'nin sadece Edirne'yi istediğini (The New York Times, 1913, August 8), yapılan savaş sonrası Edirne'de Bulgaristan tarafından yapılan mezalimin Amerikan misyoneri tarafından inkâr edildiğini belirten haberlere yer vermiştir (The New York Times, 1913, August 20).

II. Balkan Savaşı ile 21 Temmuz'da Bulgarların direniş göstermeden kaymakam rütbesiyle kolordunun kurmay başkanı Enver Bey Edirne'yi almıştır (Kösoğlu, 2008: 183). 22 Temmuz'da Edirne'yi almasıyla Edirne Fatih unvanını Enver Bey almıştır. 15 Aralık 1913'te miralay (al-

bay) olmuştur (Bardakçı, 2019: 120-121).

Enver Paşa ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuruluşu

II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'nde gerek iç ve gerekse dış gelişmelere bağlı olarak ülkesini ve kendisini korumak için Yıldız İstihbarat Teşkilatı'nı kurmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında birçok kuruluş gibi bu teşkilatta lağvedilmiştir. Miralay Galip Bey idaresindeki Emniyet-i Umumiye'ye devredilmiştir (Güneş, 2013: 103).

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kesin tarihi bilinmemekle birlikte Enver Paşa tarafından 1903 yılına kadar uzanan geçmişiyle birlikte 1913 yılında kurulmuştur (Bireceklî, 2008: 220). Sultan Mehmet Reşat'ın yayınlanmayan ve resmi olmayan fermanıyla Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak kurulmuştur. Teşkilat-ı Mahsusa'nın üyeleri arasında Mustafa Kemal, Enver Bey, Binbaşı Süleyman Askeri, Eşref Kuşçubaşı, Teğmen Yakup Cemil, Dr. Bahaattin Şakir, İsmail Canbolat, Mithat Şükrü Bleda, Ohrili Eyüp Sabri, Şerif Burgiban, İbnur Reşit, Nuri ve Halil Paşalar, Ali Fethi Okyar, Hacı Salim Sami ve Rauf Orbay gibi tanınmış simalarda vardır (Göç, 2013: 94-95).

Miralay Rasim Bey'in ismini verdiği Teşkilat-ı Mahsusa I. Dünya Savaşı ile Rusya, Fransa, İngiltere'ye karşı çalışmalar yürütmüştür. İtilaf Devletlerinin hâkimiyetindeki Hindistan, Mısır, Irak, Lübnan ve Suriye'de düşmana karşı casusluk, hücre ve gizli gruplar kurarak askeri operasyonlar için düzensiz kuvvetleri silahaltına almak, eğitmek ve idare etmek üzerine uzman kadrolar oluşturmuştur. Teşkilatın para kaynağı Harbiye Nezaretinin gizli bütçesinden verilen ödenekler ve Alman askeri misyonu tarafından düzenli olarak gönderilen altın aktarımıdır. Her iki kaynaktan gelen toplam miktar dört milyon altın lira (18.000.000\$) olmuştur (Güneş, 2013: 115).

Enver Paşa'nın kurduğu teşkilat I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası İttihatçıların Türkistan'daki faaliyetlerinde, Milli Mücadele'de Kuvayı Milliye'nin oluşmasında etkin rol oynamıştır. Devlet politikası haline gelen teşkilat kendini yenileyerek devamlılığını sağlamıştır (Göç, 2013: 97).

Sonuç

Osmanlı Devleti'ne 16 yıl hizmet eden Enver Paşa'nın hayatında kaderini değiştiren ilk önemli gelişme İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmasıdır. Cemiyetin en büyük amacı olan Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymak için Haziran 1908'de Resneli Ahmet Niyazi Bey ile birlikte Enver Paşa Makedonya dağlarına çıkmış ve istibdada karşı gelmiş ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile Hürriyet kahramanı olarak kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. The New York Times gazetesi de *Hürriyet kahramanı, Abdülha-*

mid'i deviren adam olarak kamuoyuna tanıttığı Enver Paşa ile ilgili bilgiler sunmaya başlamıştır. Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki üyesi olması nedeniyle Cemiyet'i dünya kamuoyuna tanıtan makalelere gazete yer vermiştir.

Alman Askeri Ateşemiliterliği'ne atanması Enver Paşa'nın dünyayı algılayışında bir değişim yaratmıştır. The New York Times onu Alman hayranı olarak kamuoyuna tanıtmıştır. I Dünya Savaşı sonrasında Hanedan üyelerinin Enver Paşa'nın Alman hayranlığı ile I. Dünya Savaşı'na ülkeyi sürüklediğini ifade eden suçlayıcı demeçleri de gazetede yer almıştır.

Yeni düzen karşıtı grupların birleşmesiyle ortaya çıkan 31 Mart Olayında Enver Paşa Hareket Ordusu'nun komuta görevini üstlenerek Meşrutî düzenin devamı için mücadele etmiştir. The New York Times *Temmuz Devriminin Kurucusu* olarak kamuoyuna yansıttığı Enver Paşa'nın artık *Devrimin koruyuculuğunu* da üstlendiğini belirtmiş ve 31 Mart Olayı'nı bastırmadaki rolüne, bizzat verdiği röportajlara yer vermiştir. İtalyanların siyasi birliğini tamamlaması ile sömürge faaliyetlerine başlaması ve Osmanlı Devletinin güçsüzlüğü ve coğrafi yakınlığı nedeniyle Trablusgarp'a İtalyanların asker çıkarması Enver Paşa'nın burada İslam mücahiti olarak anılmasına yol açmıştır. Enver Paşa Arapları İtalyanlara karşı örgütlemekteki başarısı ile takdir kazanmış ve Enver Paşa'nın ordudaki saygınlığı daha da artmıştır. The New York Times 'ta Enver Paşa'nın İtalyanlara rağmen Trablusgarp'a nasıl ulaştığı, yerli halkı mücadelede birlikte hareket etmeye nasıl razı ettiği konularının merak edildiğini belirtmiş ve cepheden düzenli bilgiler vermiştir. Enver Paşa'nın İtalya'ya karşı verdiği mücadeleye övgüler yağdıran gazete İngiliz, İtalyan ve Fransız kaynaklı haberlerde İtalyanların yerli halka karşı uyguladığı insanlık dışı suçları ve katliamları görmezden gelmiş bu durum karşısında Batı ile aynı düşünceleri paylaşmış, mezalimi bir hikâye olarak nitelemiştir. I. Balkan Savaşı sürerken mücadelede beklentilerin aksine Balkan Birliği'nin ilerleyişi ve Edirne'ye kadar ulaşmaları halkta paniğe yol açmıştır. Halkın tedirginlik hali, Edirne'nin durumu İttihat ve Terakki'yi meşrulaştırmak ve rakipsiz kılmak için gerekli fırsatı sunmuştur. Bu fırsatı değerlendiren Enver Paşa Bab-i Ali Baskını'nı gerçekleştirmiştir. Sadrazam olarak Mahmut Şevket Paşa'yı atamış padişah II Abdülhamid'i yönetimden el çektirmiş, Mehmet Reşat'ı "Padişahım çok yaşa" sloganlarıyla tahta çıkarmıştır. Bab-i Ali Baskını ile kimine göre kimine göre ceza kimine göre ödül olan özelliklerini kendine olan aşırı güveni ve korkusuz cesaretini bir kez daha göstermiştir. The New York Times'ta Bab-i Ali Baskınına geniş yer vermiştir. Enver Paşa'nın Baskındaki rolüne ve ülke yönetimindeki gücüne dikkat çekmiştir. II. Balkan Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra tekrar Edirne'yi geri almasıyla Edirne Fatih'i unvanının Enver Paşa almıştır. Balkan Savaşı sonunda kaybedilen Edirne'nin geri alınmasını beyhude bir çaba olarak

gösteren The New York Times şehrin geri alınmasına kayıtsız kalmazken Bulgarların Edirne ve çevresinde yaptığı katliamı ve tahribatı tıpkı Trablusgarp Savaşı'ndaki gibi görmezden gelmiştir. Kamuoyuna *Medeniyetler Savaşı* olarak lanse ettiği Balkan Savaşında yaşanan katliamı bizzat Amerikan misyonerleri tarafından yalanlayan demeçler vererek yok saymış tarafsız basın ilkesini gölgede bırakmıştır.

Kaynakça

- Açıkse, E. ve Doğanay, R. (2009). *Türkiye Cumhuriyet Tarihi ve Atatürk İlkeleri*. Ankara: Data.
- Ahbab, Y. (2015). Kuzey Makedonya 1912: Savaş, Katliam ve Soykırım. *Tarih Dergisi*. (2) 62, 91-126.
- Ahmad, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Alkan, N. (2008). 1908 Jön Türk İhtilalinin Bağlanmasında Reval Buluşmasının Önemi. *Toplumsal Tarih*, Temmuz, 48-54.
- Aslan, T.(2010). 31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar. *OTAM*. 28, 1-26.
- Aysal, N. (2016). Örgütlenmeden Eyleme Geçiş:31 Mart Olayı. AÜ. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü *Atatürk Yolu Dergisi*. 37-38, 15-53.
- Aydemir, Ş. S. (1995). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1908-1914 C.I*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, M. (2019). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin *Kuruluşu ve Bab-ı Ali Baskını*. https://www.academia.edu/tr/35116200/İTTİHAT_VE_TERAKKİ_CEMİYETİNİN_KURULUŞU_VE_BAB-I_ALİ_BASKINI. Erişim Tarihi: 7.08.2019.
- Bardakçı, M. (2019). *Enver*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Beydilli, K. (2016). Trablusgarp Savaşı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (2), 613.
- Birecikli İ. (2008). 100. Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme. *Gazi Akademik Bakış*. (2) 3, 211-226
- Burak D. M. (2003). *Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketi'nin Başlaması ve Etkileri*. *OTAM*.14, 291-318
- Bolat, İ. (2015). *The New York Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları (1912-1913)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Cengiz, H. E. (2019). *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çavdar, N. (2011). Siyasi Denge Unsuru Olarak 31 Mart Vakası'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti. *History Studies*. (3)1, 69-82.
- Çavuş, R. (2015). Firzovik Toplantılarının Meşrutiyet'in İlanı'na Katkısı". *HUMAITAS*. 5, 65-72.
- Çolak, F. (2013). Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının Osmanlı Devleti'nin Ticaret-i Hariciyesi Üzerindeki Etkileri. *Turkish Studies*. (8) 5, 151-164.
- Dikici, A. (2010). Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslar arası Barış Koruma Misyonu:Mürzteg Planı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. (6) 24,75-108.
- Göç, E. (2013). Türk İstihbaratı'nın Tarihsel Gelişimi. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. (3) 2, 85-111.
- Güneş, G. (2013). Teşkilat-ı Mahsusa ve I. Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi*. 85, 101-130.
- Hanioğlu, M. Ş. (1995). Enver Paşa md. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (1), 261
- _____. (2001). İttihat ve Terakki Cemiyeti. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (23), 476-484.
- Kara, İ. (2008). *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koloğlu, O. (2019). *Her Yönüyle Enver Paşa*. earşiv.sehir.edu.tr:8080/xmIvi/bitstream/handle/11498/27245/001640117010.pdfsequence=1, Erişim Tarihi:7.08.2019.
- Karabekir, K. (2018). İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul: YKY.
- Keyder, Çağlar. (2007). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim.
- Knıght, E. F. (2010). *1908 İhtilali'nin Hikâyesi Jön Türkler ve II. Abdülhamid*. Ankara: Kariyer Yayınları.
- Kurtcephe, İ. (1990). Trablusgarp'ın İtalyanlarca İşgali: Mustafa Kemal ve Arkadaşlarının Direnişe Katılmaları. *AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. (2) 6, 361-375.
- Küçük, C. (1992). Balkan Savaşı md. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (5), 24.
- Türkmen, Z. (1997). Hareket Ordusu. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (16), 125.

- Kösoğlu, N. (2008). Şehit Enver Paşa. İstanbul: Ötüken.
- Okur, M. (2012). The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları ve İngiltere Politikası. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (XII) 2, 183-197.
- Özüçetin, Y. ve Yıldız, S. (2009) İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan'ca Düşürülen İlk Kabine: Kamil Paşa Hükümeti. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (1), 11-24.
- Uçarol, R. (1996). Gazi Ahmed Muhtar Paşa md., *TDV İslam Ansiklopedisi*, (13), 525.
- Yetişgin, M. (2018). Trablusgarp Savaşı'nda İngiliz Teğmen Harbert Gerald Montaçu'nun Faaliyetleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, (7) 3, 1536-1553.
- Yıkıcı, L. ve Özlü, Z. (2018). İngiliz Arşiv Belgelerine Göre 1912-1913Tarihli Balkan Savaşları Öncesi Balkanlarda Uluslar arası Nufüz Mücadelesine Bir Bakış. *Gaziantep Universty Journal of Social Sciences*, 17(2), 676-685.
- Zeyrek, S. (2012). II. Meşrutiyet 'in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?. *OTAM*, 32, 201-228.

Gazeteler

- The New York Times, "Seditious Display In Turkey", October 25, 1895.
- _____, "How The Turkish Revolution Arrived", September 6, 1908.
- _____, "Denounces Young Turks", April 4, 1909.
- _____, "Troops Move on Capital", April 17, 1909.
- _____, "Says Abdulhamid Must Go", April 22, 1909.
- _____, "Enver Bey Scorns Italy", October 2, 1911.
- _____, "Unite Tribes For Holy War on Italy", October 28, 1911.
- _____, "Enver Bey at Tripoli", November. 26, 1911.
- _____, "Defends The Italians", November 12, 1912.
- _____, "Balkan Armies Invade Turkey", October 19, 1912.
- _____, "Bulgars Shell Adrianople, Part of City Aflame", October 26, 1912.
- _____, "Bulgars Capture Army of 9000 Turks", November 30, 1912.
- _____, "Peace Conference, Crisis Comes Today", November 13, 1912.

_____, “Nazım is Slain”, January 24, 1913.

_____, “Three were Slain With Nazım ”, January 25,1913.

_____, “Turkey’s Advance Scares Powers”, July 23, 1913.

_____, “Seek Only Adrianople”, August 8, 1913.

_____, “Defends The Bulgar”, August 20, 1913.

_____, “Says Turkey was Dragged Into War”, March 17, 1919.

_____, “Turks Now Assert They Favored Allies”, January 24, 1920.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:399-416

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 19.08.2019
Kabul/Accepted: 04.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**RAHİP BERNARD DE
CLAIRVAUX: HAYATI
(1090-1153) VE II. HAÇLI
SEFERİ'NDEKİ ROLÜ**

***FATHER BERNARD DE
CLAIRVAUX: HIS LIFE
(1090-1153) AND
CONTRIBUTIONS IN THE
SECOND CRUSADE***

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI

Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0003-1890-4289, ze.odabasi@hotmail.com

Öz

XI. yüzyılın başlarına rastlayan Haçlı Seferleri, Avrupa'nın dinî motifleri ön plana çıkararak Anadolu ve Yakındoğu'yu siyasi ve ekonomik olarak ele geçirmek için planladığı bir harekettir. Haçlılar bu amacı gerçekleştirmek üzere ilk seferlerini 1096 yılında Anadolu üzerinden Kudüs'e yapmışlar ve sonunda Urfa ile Antakya'da iki Haçlı Kontluğu ile Kudüs'te ilk Haçlı Krallığını kurmuşlardır. İlk seferin başarıya ulaşması, Avrupa'da 1101 yılında yeni bir sefer hazırlığına sebep olmuş, ancak Anadolu'ya gelen bu ordunun Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Kılıç Arslan (1093-1107) ile Danişmendli Emirleri tarafından imha edilmesi, Haçlıların 1144 yılında Urfa'nın tekrar Musul Atabeyi İmâdeddin Zengi tarafından fethedilmesine kadar Anadolu'ya gelmelerine engel olmuştur. Anadolu'da kurulan ilk Haçlı Kontluğunun kaybedilmesi, II. Haçlı Seferinin en önemli nedenlerinden biridir. Fransa Kralı VII. Louis, Papa'ya başvurarak Doğu Hıristiyanlığına güvence altına almak amacıyla düzenleyeceği bu seferin vaazı için Rahip Bernard de Clairvaux'yu görevlendirilmesini istemiştir. Bu çalışmanın konusunu Clairvaux Manastırı Başrahibi Rahip Bernard de Clairvaux ve onun II. Haçlı Seferi sırasındaki propagandası ve etkileri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Haçlı Seferi, propaganda, Sistersiyen Tarikatı, Vézelay Toplantısı

Abstract

The Crusades, which coincided with the beginning of the eleventh century, is a movement that had been planned by Europe in order to seize Anatolia and the Near East politically and economically by emphasizing religious motifs. The Crusaders made their first expedition to Jerusalem in 1096 in order to realize this purpose and finally they established the first Crusade Kingdom in Jerusalem with two Counties in Edessa (Urfa) and Antioch (Antakya). The success of the First Crusade had caused a preparation for a new Crusade at 1101, but the new army had been destroyed by Sultan İzzeddin Kılıç Arslan the First (1093-1107), the Sultan of the Turkish Seljuks and the Emirs of Danishmends in Anatolia. Thus, the Crusaders had been prevented from coming to Anatolia until 1144, when the Urfa reconquered by İmâdeddin Zengi, the Atabeg of Mosul. The Fall of the First Crusader County of Anatolia was one of the most important reasons of the Second Crusade. The King of France Louis the Seventh applied to the Pope and asked him to appoint Father Bernard de Clairvaux for the sermon of his campaign to secure Eastern Christianity. The subject of this study is Father Bernard de Clairvaux, who was the Abbot of the Monastery of Clairvaux and his propaganda and effects during the Second Crusade.

Keywords: Second Crusade, propaganda, Order of Cistercians, Council of Vézelay

Giriş

Müslümanların Kudüs'ten çıkarılmasına odaklanan Haçlı seferleri ile Hıristiyan halkın zihninde dinî olarak kabul görmeyen ve Müslümanları sapkın olarak nitelendiren yanlış bir imaj oluşturulmuştur. Papalık, halkı etkilemek için öne çıkardığı propagandacı rahiplerle Müslümanları putperest olarak nitelendirmiş ve onlarla mücadeleyi Tanrının adını yüceltmek ve kurtarmak için bir neden olarak sunmuştur.¹ Propagandacı rahiplerin etrafında toplanan insanların çoğu, askerî vasıflardan yoksun, ekonomik olarak güçsüz ve gasp ile hayatını devam ettiren kimselerdir. Tarihçi Albertus'un tarifine göre günahkârlar, sahte sofular, zaniler, katiller, hırsızlar, yalancı şahitler, soyguncular ve kadınlar bu seferlerin ana unsuru idi (Carnotensis, 2009: 56-58). Bu nedenle Haçlı Seferleri hazırlıklarına genel olarak bakıldığında, geniş halk kitlelerinin harekete geçirilmesinde, toplum tarafından kabul görmüş, kerametleriyle meşhur ve genellikle itibarlı bir kilisenin başrahibi olan bir vaiz propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Buna karşın bu seferlerin amacı hiçbir zaman dinî olmamıştır. I. Haçlı Seferi esnasında bu görevi bir Haçlı vaizi ve keşişi olan Pierre l'Ermite yürütmekte idi. Onun ses tonu ve hitabet gücü insanları

¹ Papalık, X. yüzyılda ortaya çıkıp gelişen bir Hıristiyan tarikatı olan ve Papalığın dünyevî gücünü artırmayı amaçlayan Cluny Tarikatı'nın fikirlerini kullanarak içe yönelik saldırganlığı ve şiddeti dıştaki Müslümanlara yönlendirme yoluna gitmiştir, bk. (Whone, 1990: 52; Demirkent, 2007:3).

heyecanlandırarak ruhlarına hitap ediyordu. Onu şahsen tanıyan Haçlı Tarihçilerinden Guibertus Novigenti eserinde: “Pierre ne derse, ne yaparsa yarı ilahi imiş gibi görünürdü” ifadelerini kullanmıştır (Levine, 1997: 78). Pierre l’Ermite, Clermont Konsili’nden hemen sonra Haçlı Seferleri için vaazlar vermek üzere Kuzeydoğu Fransa’da dolaşmaya başlamış, halkın kitleler halinde harekete geçerek Kudüs yolunu açmalarını istemiştir. Ayrıca etrafında toplanan birçok vaizi de, kendi gidemediği yerlere Haçlı Seferlerine çağrıda bulunmak üzere göndermiş ve bunların çabaları sonuç vermiştir. Onun dinleyicilerinden birçoğu, vaizin kendilerini içinde buldukları sefaletten kurtarıp, mukaddes kitabın içinde bal ve süt aktığını bildirdiği ülkeye götürmeye vaad ettiğine inanıyorlardı. Buraya yolculuk zor şartlar altında gerçekleşse de hedef, altın ve pırlıl pırlıl Kudüs idi (Runciman, 1989: 90).

II. Haçlı Seferine bakıldığında da durum farklı değildir. Haçlı Tarihçileri bu seferin her ne kadar Urfa’nın Müslümanlar tarafından fethi üzerine düzenlendiğini ifade etseler de seferin propaganda aşamasına bakıldığında Urfa’dan bahsedilmediği açıkça görülür. Çünkü II. Haçlı Seferinin hazırlık safhasında daha çok Kudüs’ün korunması konusuna vurgu yapılmıştır. Bu durum Avrupa halkını, ancak Kudüs gibi önemli bir şehrin harekete geçirdiğini de açıkça göstermektedir (Runciman, 1989: 90). Papa III. Eugenius’un organize ettiği bu seferin öne çıkan ismi Avrupa’da sözüne güvenilir bir kişi olan, kerametleriyle meşhur, Clairvaux Manastırının Başrahibi Bernard’tır. Bernard Clairvaux, 1 Mart 1146 tarihli bulla, yani fermanla II. Haçlı Seferinin vaizi olarak görevlendirmiştir (Caspar, 1924: 285-305; Deuil, 1948: 9; Rassow, 1924: 302-305). Bununla birlikte I. Haçlı Seferi ile II. Haçlı Seferi propagandaları arasında önemli bir fark vardır. II. Haçlı Seferi’nde ne Papa III. Eugenius ne de Bernard de Clairvaux, I. Haçlı Seferi’nde Papa II. Urbanın vaazlarının temelinde olduğu gibi sefere katılacak olanları İsa Mesih’in müjdecileri olarak görmemişlerdir. Bernard de Clairvaux, ancak kendi hayatını mesleki olarak da tamamen Tanrı’ya adayanların Mesih’in temsilcileri olabileceğine inanmış, dolayısıyla sefere katılanlara bunun yerine Kutsal topraklarda ataları gibi kahramanca ölmeyi telkin etmiştir (Purkis, 2008: 86-119).

Bernard De Clairvaux’nun Hayatı İle İlgili Temel Kaynaklar

Bernard de Clairvaux’nun biyografisi olan *Vita Prima* kendisi hayatta iken, ölümünden sonra Aziz olarak ilan edilmesi için kaleme alınmaya başlanmıştır². Onun hayatı hakkındaki bilgiler, sekreterliğini yapan Geoffrey of Auxerre ile başlamaktadır. O, Clairvaux’nun hayatı ile

² Bu biyografi ile Azizlik başvurusu reddedilince *Vita Secunda* adında yeni bir biyografi kaleme alınmıştır, bk. (Kugler, 1866; Constable, 1953: 213-79; France, 2007: 115).

ilgili en erken biyografik bilgileri toplayarak Başrahip William of Saint Thierry'ye iletmıştır. William of Saint Thierry'nin Clairvaux ile dostluğu ise onun biyografisinin oluşmasındaki en büyük etkenlerden biri olmuştur³. William of Saint Thierry, onunla ilk tanışmasından sonra Clairvaux'nun kişiliğinden çok etkilendiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Bu insana karşı ne kadar büyük bir sevgim oluştu, onun yoksulluğunu ve sadeliğini paylaşmak için ne büyük bir arzu duyuyorum. Bundan sonra en büyük dileğim, onunla kalmak ve ömür boyu onun hizmetçisi olmaktır”. William bu dileğini kısmen de olsa gerçekleştirebilmiştir. Clairvaux, William of Thierry'nin hasta olduğunu duyduğunda kardeşi Gerard⁴'ı göndererek onu yanına getirmesini istemiş ve birlikte oldukları süreçte ona düşünce ve deneyimlerini aktarmıştır (Neander, 1843: 17; France, 2007: 111). Devamında Başrahip Arnold of Bonneval, Clairvaux'nun hayatının 1130-1145'li yıllarına ışık tutmuştur. O, Papalık mücadelelerinde, hakem olarak katıldığı konsilde ve bu süreçte güvenliğin sağlanmasında Aziz Clairvaux'nun hayati rol oynadığını vurgulamıştır (France, 2007: 13)⁵. Bernard de Clairvaux'nun sekreterliğini yapan ve birçok seyahatine eşlik eden Geoffrey of Auxerre ise onu herkesten daha iyi tanımaktadır. Auxerre, Clairvaux'nun sadece sekreteri değil, aynı zamanda ona hayran olan ve hürmette kusur etmeyen bir mürididir ve bu duygularını şu şekilde ifade etmiştir: “...mükemmelliğin en iyi örneği, erdem modeli, kutsallığın aynası...İsrail'in gururu, Kudüs'ün ve yüzyılın sevinci, zamanın tek çekicisi...kutsal kilisenin en güçlü ayağı, Tanrının yankılanan sesi, Kutsal ruhun sevgili udu” (France, 2007: 114). Şüphesiz Bernard de Clairvaux'nun biyografisine katkı sağlayan ve II. Haçlı Seferi hakkındaki düşüncelerini içeren en önemli kaynaklardan biri de kendisi tarafından çeşitli sebeplerle yazılan mektuplardır (Clairvaux, 1997).

3 Liège'de doğan ve yaşı muhtemelen Clairvaux'ya göre büyük olan William of Saint Thierry, 1119 yılında Başrahip olmuş ve onunla da bu tarihlerde tanışmıştır. 1135 yılında Signy'de Sistersiyen tarikatına dahil olmuştur. Bernard de Clairvaux'nun hayatı hakkındaki ilk bilgileri William of Saint Thierry'den ve yazdığı 1. Kitaptan, 1147-48 yılında onun ölümünden sonra ise yine bir Başrahip olan Arnold of Bonneval'dan ve yazdığı 2. Kitaptan, son olarak ise Geoffrey of Auxerre'nin yazdığı kalan 3 kitaptan öğrenmek mümkündür. Bunlar Vita Prima'yı oluşturmaktadır, bk. (France, 2007: 111). Bernard de Clairvaux'nun kutsallığı ile ilgili en abartılı ve iddialı anlatımlar ise 12. yüzyılın sonlarında John the Hermits tarafından yazılmış olan Vita Quarta'da yer almaktadır, bk. (France, 2007: 115).

4 Bernard de Clairvaux'nun beşi erkek, biri kız olmak üzere altı kardeşi vardı. Bunlardan Gerard önce şövalyeliğe yönelmiş ancak Clairvaux'nun etkisiyle keşiş olup, onun en büyük destekçilerinden biri haline gelmişti, bk. (Bredero, 1996: 201-203).

5 1130-1138 yılları arasında Roma'da, II. Anacletus ile II. Innocentius arasında Papalık ile ilgili büyük bir mücadele yaşanmış, Fransa Kralı VII. Louis, meselenin çözümü için Étampes Konsili'nde hakem olarak Bernard de Clairvaux'yu görevlendirmiştir. Clairvaux bu toplantıda desteklediği II. Innocentius'u Papa olarak ilan etmiştir. Ancak Papalık mücadelesi 1138'de II. Anacletus'un ölümüne kadar devam etmiştir, bk. (Evans, 2000: 14).

Clairvaux Manastırı Başrahipliği ve Etkin Hale Gelmesi

1090 yılında Kuzey Fransa'nın Les Fontaines Dijon bölgesinde doğan Bernard Clairvaux, ilk eğitimini dönemin iyi kabul edilen eğitim kurumlarından biri olan Châtillon'da Vorles papazlarından aldı ve kendisini manastıra hazırladığı bir yıllık ilk inziva tecrübesini de burada yaşadı. 1113 yılından itibaren Citeaux Manastırı'nda iki yıl keşişlik yaptı (Bredero, 1996: 201-203). Zamanla Avrupa'nın dinî ve siyasi alandaki en itibarlı ve sözü kabul gören din adamlarından biri haline gelen Bernard de Clairvaux, 25 yaşında iken 1115 yılında Sistersiyen Tarikatına bağlı Clairvaux Manastırı başrahipliğine seçildi. 1119 yılında, hayatı hakkında önemli bilgiler veren, yakın arkadaşı Saint Thierry Manastırı başkeşişi William ile tanıştı⁶. 1135 yılında Signy'de William of Thierry'nin de kabul ettiği Sistersiyen Tarikatı, 1119 yılından itibaren sistemleşerek kurallarını belirlemiş ve her bir manastırın işleyişinde Aziz Benedict kuralları esas alınmıştı⁷. Bernard de Clairvaux yaşadığı dönemde şahsi itibarı nedeniyle⁸, Sistersiyen Tarikatının Ana Manastırı olan Citeaux'ya yakın bir otoriteye sahipti⁹. Clairvaux'nun bu durumu ve dönemin siyasi, sosyal, ekonomik¹⁰ olayları üzerindeki etkisi bir baş rahibin yetki ve itibarından çok fazlası idi ki onu II. Haçlı Seferinin vaazlarını vermeye götüren asıl sebebi.

Sistersiyen Tarikatı ve Tapınak Şövalyeleri

Bu dönemden itibaren etki alanı genişlemeye başlayan Bernard de Clairvaux, kendi manastırı dışındaki Sistersiyen manastırlarının ve diğer kiliselerin problemleri ile de ilgilenmeye başladı. Sistersiyen Tarikatının katı manastır ideali askerî düzenleri de etkiledi ve bu ideali yaşatmak isteyen asker keşişlerin oluşturduğu tarikatlar ortaya çıktı. Bu tarikatların amacı

6 William of Thierry , çağının liberal bilimlerinde üst düzey bir eğitim almış olmasına rağmen keşişliği tercih etmiştir, bk. (Bredero, 1996: 119).

7 Sistersiyen Tarikatının ana Manastırı Citeaux idi. Bundan sonra kurulan La Ferté, Pontigny, Clairvaux ve Morimond keşişleri ana manastırı denetleme ve kuralların ihlali durumunda uyarma yetkisine sahipti, Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. (Berman, 2000: 46).

8 Bernard etkili ve güzel söz söyleme kabiliyeti olan bir vaiz olarak çok fazla yolculuk yapmış ve manastırına çok sayıda kişiyi kazandırmıştır. Dönemin kaynaklarında onun bu etkili ikna kabiliyeti ve erkekleri manastırına kazandırması nedeniyle kadınların eşlerini ve oğullarını ondan sakladıkları ifade edilmiştir. Bernard de Clairvaux'nun bu çabaları Sistersiyen Tarikatının bütün Avrupa'da etkin bir güç olmasını sağlamıştır, bk. (Dowley-Wyclif, 2004: 270).

9 Bernard de Clairvaux'nun mektuplarından bazıları Sistersiyenlerin ekonomik faaliyetleri ve bunun toplumsal etkileri hakkındadır, bk. (Clairvaux, 1997: 400-405).

10 Bernard de Clairvaux, babasının şövalye olması nedeniyle içinde bulunduğu toplumda dinî bir konum elde etmenin yanında siyasi ve ekonomik bir güce de sahip olmuştur. Yeni Şövalyeliğe Methiye adlı eseri bu bakımdan önemlidir, bk. (Derinkök, 2005).

kutsal topraklarda savaşarak Müslümanları bu bölgeden uzaklaştırmaktı. Askerî tarikatlardan ilki olan Tapınak Şövalyeleri 1118 yılında Kudüs'te kurulmuştu ve amaçları buradaki Hıristiyanları korumaktı. Tapınak Şövalyeleri Sistersiyen Tarikatının adet ve törenlerini benimsemişlerdir. Avrupa'da feodal yapı oluşurken savaşçı soylularla manastır keşişlerin yaşam tarzları iki zıt kutbu oluşturuyordu. Ancak Haçlı seferlerinin doğuşu savaşçı ruhla dini adanmışlığı bir araya getirdi ve bunun en somut örneğini de Tapınak Şövalyeleri oluşturuyordu. 1128 yılında düzenlenen ve Tapınak şövalyelerinin onaylandığı Troyes Konsili'nde Bernard de Clairvaux'ya kâtiplik görevi verildi. Troyes'deki Konsil daha önce kurulmuş olan birliğin Papalık tarafından onaylanmasını sağladı ve kuralları belirlendi. Bernard de Clairvaux'nun bu kuralların oluşmasında Hugues de Payens ile birlikte büyük bir etkisinin olduğu bilinmektedir (Pedry, 2011: 45). O aynı zamanda Hıristiyanları, savaşmaktan korkmamaları konusunda yaptığı vaazlarla ikna etmiştir (Aumann, 1985: 14). II. Haçlı Seferini etkileyen onun tüm bu girişimlerine rağmen, Kudüs'te bir Sistersiyen Tarikatının kurulması teklifini reddetmesi¹¹, Clairvaux'nun Ortadoğu'da yerleşme fikrini benimsemediğini açıkça göstermektedir.

Papalık Seçimindeki Etkileri

Bernard de Clairvaux'nun hem dinî hem de siyasi alandaki en önemli etkilerinden biri de Papalık seçimlerinde aktif rol oynaması ve Papalık ile Krallar arasındaki ilişkileri düzenlemeye olan katkısıdır. O dönemde Papalık seçimleri Roma'daki birkaç güçlü ailenin müdahalesi ve zaman zaman da çatışmasıyla gerçekleşmiştir (Neander, 1843: 84). 1130 yılında II. Innocentius ve II. Anacletus arasında yaşanan Papalık için mücadele de bu ailelerin kendi adaylarını seçtirme gayreti yüzünden ortaya çıkmıştır. Neticede Roma'da güçlü bir desteği olan II. Anacletus papalığa getirilmiş ve II. Innocentius da Fransa topraklarına yerleşmiştir¹². II. Anacletus'un 1138'de ölümüne kadar çözülemeyen bu sorunda Bernard de Clairvaux, II. Innocentius'un tarafını tutmuş ve Avrupa krallarının ve kiliselerin desteğini almak için onunla birlikte seyahatlere çıkmıştır¹³. Benzer bir

11 Kilisenin, özellikle de Papanın talebi üzerine bütün Avrupa'yı dolaşarak soyluları ve halkı sefere ikna etmek için vaazlar veren Clairvaux, Kudüs'e gitmek isteyen dostlarına, bu girişimlerini takdir ettiğini, ancak kendi yanında kalırlarsa daha doğru bir tercih yapacaklarını ifade etmiştir.

12 Papalık sorununu çözmek isteyen Fransa Kralı VII. Louis, Etampes'te Fransa'nın çeşitli bölgelerinden gelen hakem tayin edilerek piskoposların katıldığı ulusal bir konsil toplamıştır. Piskoposların isteğiyle konsüle katılan Bernard de Clairvaux hakem tayin edilerek II. Innocentius'u papa ilan etmiştir.

13 Normandiya'ya giden Bernard de Clairvaux burada İngiltere Kralı Henry'nin desteğini almıştır. Ayrıca Almanya'da siyasi üstünlüğünü kurmaya çalışan III. Lothaire, ülkesindeki önde gelen piskoposların II. Innocentius'u desteklemesi üzerine Fransa'ya

durum Bernard de Clairvaux'nun eski bir öğrencisi ve bir Sistersiyen keşişi olan Papa III. Eugenius'un görevi esnasında da yaşanmıştır. Roma şehrinin muhalefetiyle karşılaşan III. Eugenius papalığı boyunca nadiren Roma'ya girebilmiştir. Bernard de Clairvaux, onun papalığını kabul etmemesine rağmen daha sonra III. Eugenius adına II. Haçlı Seferinin düzenlenmesi ve vaaz edilmesi konusunda etkin hale gelmiştir (Neander, 1843: 206-207). Onun bu konudaki girişimleri ve siyasi alandaki etkinliği ise Sistersiyen keşişleri tarafından eleştirilmiştir¹⁴.

Peter Abelard'ın Yargılanmasındaki Rolü

Bernard de Clairvaux, döneminde bazı felsefi konuların tartışılmasında taraf olmuş, Peter Abelard'ın düşüncelerinden dolayı Sens Konsili'nde yargılanmasında aktif rol oynamıştır. Bernard Clairvaux ile Abelard'ın düşünceleri, bilginin değeri, edinilmesi ve kullanımı konusunda tamamen farklı idi. Clairvaux'ya göre bilginin çerçevesi evrensel ve insanın yapması gereken bilginin çeşitli boyutlarını tecrübe ederek ve bunlar üzerinde düşünerek Tanrının varlığına dair mutlak bir hakikate ulaşmaktı. Esas olan bilginin kendisi değil, onun kullanımı idi. Çünkü liberal bilimler eğer insanın aciziyetini anlamak ve kendisini tanımak için değil de sadece dünyevi çıkar elde etmek için bir merak dürtüsüyle kullanılıyorsa ve insanda kibire sebep oluyorsa o zaman bir anlam ve değer ifade etmiyordu. Dolayısıyla insanın öncelikli görevi kendisini tanıyarak Tanrı'ya ulaşma bilgisine kavuşmak ve bu sayede mütevazı kalmak olmalı idi (Clairvaux, 1971: 173-180; Pedry, 2011: 42). Buna karşın, Abelard'ın hocaları ile ilişkileri, tartışmaya düşkünlüğü ve kendine fazla güvenip kibire kapılmış olması öncelikle onunla aynı çevrelerde eğitim görmüş olan William of Thierry tarafından fark edilmişti¹⁵. Abelard ona göre, Teslis,

---

bir heyet göndererek II. Innocentius'a bağlılığını bildirmiş ve onu ülkesine davet etmiştir. Bernard de Clairvaux, II. Innocentius'un Luttich'de Lothaire'i ziyaretine de eşlik etmiş ve görüşmelerde kralın desteğinin elde edilmesini sağlamıştır. Lothaire bir sonraki sene bir orduyla birlikte Papanın Roma'ya yolculuğuna eşlik edeceği sözünü vermiştir, bk. (Evans, 1983: 14). Bernard de Clairvaux ayrıca, II. Anacletus taraftarı olan Milan Piskoposluğu ile II. Innocentius arasında da arabuluculuk görevi üstlenmiştir, bk. (Neander, 1843: 100; Vacandard, 1895; Eales, 1889-1896; Luddy, 1927; Robinson, 1990: 455-458).

14 Bernard de Clairvaux'nun da bu durumdan hoşnut olmadığı ve hem kurduğu diplomatik ilişkiler hem de II. Haçlı Seferi için verdiği mücadeleler konusundaki pişmanlıkları yazdığı mektuplardan birinden anlaşılmaktadır: “Kendimi hatırlama vakti geldi. Ucube hayatım ve acı dolu vicdanım kalbinizi sızlatır mı? Ben çağımın kimerasiyim, ne din adamıyım ne de laik. Keşişlik elbisesine büründüm ama uzun bir süredir bu yaşamı terk ettim. Size başkalarından benim hakkımda duyduğunuz şeyleri söylemeye cüret edecek halim yok: Ne yapmaktayım, amacım nedir, şu yeryüzünde hangi tehlikeleri atlattım veya hangi uçurumlardan düştüm. Eğer henüz duymadıysanız dinleyin ve işittiğinize göre öğüdünüzü verin ve duanızı eksik etmeyin”. Detaylı bilgi için bk. (Aşıkoğlu, 2009: 83).

15 Abelard da yargılanma sürecinde bu durumunu şu sözleriyle açıkça ifade etmiştir: “...

Mesih, Kutsal Ruh, İnyet ve İbadetler gibi temel inanç meselelerinde kilisenin öğretilerine aykırı yeni görüşler öne sürüyordu. Görüşlerini bir kitapta toplayarak Clairvaux'ya gönderdi (Evans, 1983: 117). William of Thierry, Clairvaux'yu Abelard konusunda uyarınca o da 1140 yılında Paris Piskoposu Stephan of Sens'in daveti üzerine Paris'e geldi ve burada kilise mensupları ve öğrencilere Abelard'ın heretikliği konusunu da içeren bir vaaz verdi¹⁶. Abelard kendisi hakkında çıkan tartışmalar üzerine fikirlerini açıklamak ve Bernard de Clairvaux ile görüşlerini kilisenin, halkın ve öğrencilerin önünde tartışmak üzere Paris Piskoposu Stephan of Sens'ten bir toplantı düzenlemesini istedi. Yapılacak olan tartışma temel iman meseleleri üzerine idi ve Clairvaux, Abelard'ın hitabet ve akıl yürütme konusunda üstün olduğunu düşünüyordu. Durumu kendi lehine çevirmek için konsil toplanmadan piskoposlarla görüşerek onları Abelard aleyhinde karar almaya ikna etti (Neander, 1843: 154-155). 1140 yılında içinde Fransa Kralı VII. Louis'in de bulunduğu konsilde Clairvaux, Abelard'ın yazılarından heretik kabul edilen bölümleri okuyarak onun yargılanmasını istedi. Bu bilgilerin Papa'ya ulaştırılması neticesinde Abelard'ın heretik olarak mahkumiyetini, taraftarlarının afaroz edilmesini, kitaplarının yakılmasını ve kendisinin de uygun görülen bir manastıra yerleştirilmesini içeren Papalık fermanı yayınlandı. Ancak Citeaux başkeşişi Peter Venerable'in, Clairvaux ile Abelard'ı barıştırarak durumu Papa'ya bildirmesi üzerine Abelard yargılanmaktan kurtuldu ve 1142 yılında öldü (Evans, 1983: 117). Bernard de Clairvaux'nun Abelard'ın yargılanması konusundaki tutumu, onun Hıristiyanlığın temel meselelerini tartışmaya dahi açmama konusundaki tutuculuğunu ve heretik fikirlerin toplumda yayılmasına karşı olduğunu göstermektedir.

II. Haçlı Seferinin Nedenleri ve Bernard De Clairvaux'nun Rolü

I. Haçlı Seferi ile ele geçirilerek burada bir devlet kurulan Urfa'nın, 1144 yılında Musul Atabeyi İmâdeddin Zengi tarafından ele geçirilmesi¹⁷,

---

kibir ve zevk-i sefa içine dalmışken ilahi rahmet her iki hastalığın da çaresi olarak, her ne kadar ben kaçmak istesem de beni hizaya getirdi. İlk olarak şehvet sonra da kibir yüzünden cezalandırıldım", bk. Aşıkoğlu, 2009: 70). Abelardın burada "şehvet" yüzünden yargılandığını ifade etmesi, Paris'te Papaz Fulbert'in yeğeni Heloise'e ders verdiği sırada ondan bebek sahibi olması ile ilgilidir, (Aşıkoğlu, 2009: 65).

16 Bernard de Clairvaux'nun bu vaazı dinleyiciler üzerinde fazla etki bırakmasa da daha sonra Clairvaux'nun sekreterliğini yapacak olan Abelardın öğrencilerinden Geoffrey de Auxerre ondan etkilenerek Clairvaux'ya bağlanmıştı, bk. (Evans, 1983: 117).

17 Urfa'da devlet kurmuş olan Haçlılar, Müslümanların hakimiyet bölgelerine yaptıkları akınlar ile ağır tahribatlara sebep oluyor, ayrıca Suriye ile yapılan ticari faaliyetleri engelliyorlardı. Bu nedenle şehir, Urfa Kontu II. Joscelin ve Artuklu Emiri Kara Arslan ittifakına karşı Musul Atabeyi İmâdeddin Zengi tarafından fethedildi, detaylı bilgi için bk.

hem Bizans'ta hem de Avrupa'daki Katolik Hıristiyanlar arasında büyük üzüntüye neden olmuştur. Antakya ile Kudüs'ün de kaybedilme endişesi Doğu'ya yeni bir seferin düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Daha sonra Sur Başpiskoposu olacak olan Willermus Tyrensis bu endişeyi eserinde şu şekilde dile getirmiştir: “...Batı'da Türklerin Tanrı'ya inanmayan halkı, sadece Urfa'yı zaptetmekle kalmayıp, bütün Doğu ülkelerini boydan boya serbestçe katederek bizimkilere ait köyleri ve şehirleri de yakıp yıktılar ve halka şimdiye kadar olduğundan daha çok saldırıp onların mallarını yağmaladılar” (Ayan, 1994: 37). Bu ruh hali ile Kudüs Kraliçesi Melisende (1131-1152) ile Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers (1136-1149) yardım istemek üzere bir elçilik heyetini Roma'ya göndermeye karar verdiler (Freising, 1948: 443). Elçilik heyeti Viterbo'da bulunan Papa III. Eugenius (1145-1153)'nun yanına 1145 yılında ulaşabildi. Viterbo'da Papanın yanında bulunan Otto von Freising, Piskopos Hugue'un¹⁸ Papalık Sarayı'ndaki konuşmasını gözyaşları içinde yaptığını anlatmıştır. Buna göre, “Urfanın kaybindan sonra deniz ötesindeki kilise büyük bir tehlikeye maruz kalmıştır ve kendileri bu konuda Roma ve Frank Kralları'ndan yardım talep etmek üzere Alpleri geçmeye niyetlidir”. Ayrıca Çukurova Piskoposlarından oluşan bir elçilik heyeti (Freising, 1948: 441-442; Evans, 2000: 16) ile Antakya Prinkepsi Raymond da Fransa'ya bir elçilik heyeti göndererek yardım talebinde bulunmuştur (Ayan, 1994: 20-25).

Bernard de Clairvaux'nun yeni bir Haçlı seferini gerekli görmesindeki sebep ise biraz daha farklıdır. Clairvaux'ya göre tehlike sadece Kudüs Krallığının Müslümanların eline geçmesi değildir. Ona göre Hıristiyanlığın Kutsal unsurları, hatta Hıristiyanlık dini tehlike altındadır. Ona göre, Doğu Akdeniz Hz. İsa'nın doğduğu, öldüğü ve tekrar dirileceği bir kutsal alandır. Dolayısıyla bu bölgenin askerî ve siyasi durumu, Hz. İsa'nın doğduğu topraklar ile Hıristiyan dini arasındaki bağı kesme tehlikesi içerdiğinden önem arz etmektedir. Bu güvenlik nedeniyle sefer düzenlenmelidir (Basile, 2009: 54). Ayrıca Bernard Clairvaux'nun Papa III. Eugenius'a yazdığı *Tefekkür Üzerine* adlı eserinden de anlaşıldığına göre onun temel siyasi düşüncesi, Papanın manevi otoritesi altında Katolik bir Avrupa cemaati üzerinde şekillenmektedir. Clairvaux için asıl önemli olan Avrupa'nın ruhani birliğini sağlamaktır ve bunun dışındaki topraklarda hakimiyet kurmak öncelik değildir. O, Avrupa'da ortak bir dinî duygu oluşturması sebebiyle II. Haçlı Seferini desteklemiştir. Ortadoğu'ya yerleşme fikrini ise benimsememiş, bu yüzden de Kudüs'te bir Sistersiyen

(Demirkent, 1987: 139-154; Runciman, 1992: 185-200; Basile, 2009: 52; Bezer, 2013: 258-261).

18 Urfa'nın Latin Başpiskoposu'dur, bk. (Demirkent, 1987: 144).

Manastırı kurulması teklifini reddetmiştir (Aşıkoğlu, 2009: 123)¹⁹.

Bu sayede Doğunun durumundan haberdar olan ve acil yardım taleplerinin muhatabı olan Papa III. Eugenius, yeni bir Haçlı Seferi organize etmek üzere harekete geçmiştir. Bunun için öncelikle Fransa Kralı VII. Louis ve Alman Kralı III. Konrad ile iletişime geçen Papa, 1 Aralık 1145 tarihinde Fransa'daki bütün Hıristiyanlara hitaben bir ferman göndermiştir²⁰. Daha önce de belirtildiği gibi II. Haçlı Seferinin düzenlenme nedeni, Urfa Kontluğunun kaybedilmesidir. Ancak gönderilen fermanla Urfa'nın değil, Kudüs'ün Müslümanlara karşı savunulması gerektiği vurgulanmıştır. Kudüs'ün kaybedileceği korkusu, bu seferin vaizi olan Bernard de Clairvaux'nun çeşitli bölgelere gönderdiği Haçlı Seferi mektuplarında da açıkça görülmektedir. Clairvaux bu mektuplarında, Hıristiyanların kutsal yeri olan Kudüs'ün kaybedilmek üzere olduğunu, eğer buna engel olmak için harekete geçilmezse Kudüs'ün bir daha asla geri alınamayacağını, bu kaybın şimdiki nesil için büyük bir utanç, gelecek kuşaklar için de bir üzüntü kaynağı olacağını ifade etmiştir (Freising, 1948: 76-78; Clairvaux, 1967: 460).

Papanın mektubu üzerine harekete geçen VII. Louis, 1145 yılı sonunda Bourges'te yapılan toplantıda Piskopos Godefroi de la Roche Faillée aracılığıyla, Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve Doğu'daki Hıristiyanların içinde bulunduğu sıkıntılar hakkında bir konuşma yaparak herkesin krallarıyla birlikte sefere katılmasını istemiş, ancak bu düşünce asiller tarafından kabul görmemiştir (Ruville, 1920: 131). Bu toplantıda amacına ulaşamayan Fransa Kralı VII. Louis, Mart ayında Vezélay'da düzenleyeceği yeni toplantı için, halk tarafından çok sevilen ve itibar sahibi bir başrahip olan Bernard de Clairvaux ile görüşmüştür. Dönemin kaynakları, asillerin yeni bir sefer konusunda karara varmadan önce Aziz Bernard'a danışmak istediklerini yazmışlardır (Freising, 1948: 34). Ancak Clairvaux, böyle önemli bir konuda kendisinin karar vermeye yetkili olmadığını belirterek durumun Papa'ya bildirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Burada Clairvaux'un II. Haçlı Seferine karşı isteksiz olduğu ve Hıristiyan toplumunun enerjisinin Müslümanların oluşturduğu sorunlara değil, Avrupa'daki ihtiyaçlara yönlendirilmesi

¹⁹ Clairvaux için kendi manastırı yeryüzündeki en kutsal yer olan Kudüs'ten bile daha kutsal bir yerdir. Bu düşüncesini Philip isimli bir papazın Kudüs yolculuğundan cayararak Clairvaux'da bir keşiş olarak kalma isteğini bağlı olduğu piskoposa iletmiş mektubunda açık bir şekilde ifade etmiştir. Bu düşünceye sahip olan Bernard de Clairvaux, yetkilerini kendi manastırının etki alanını genişletmek ve ona yeni şubeler eklemek için kullanmıştır.

²⁰ Papa Eugenius mektubunda, Kudüs'ü Müslümanlardan alan II. Urbanus ile ataları olan İtalyan ve Frankların çabalarını hatırlatmış, sefere katılanların can ve mallarının korunacağı vaadinde bulunmuştur, bk. (Ferzoco, 1992: 91; Rowe, 1992: 82; Altan, 2000: 13). Fermanların içerikleri için bk. (Freising, 1948: 71-73).

gerektiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır (Evans, 2000: 16). Bunun yanında Clairvaux'nun, eğer bir sefer düzenlenecekse Papalığın bu Haçlı hareketini üstlenmesini ve bu sayede prestij kazanmasını düşündüğü de söylenebilir (Ferzoco, 1992: 96). Papa'ya gönderilen elçilik heyetinin görüşmeleri neticesinde 1 Aralık 1145 tarihli ferman, 1 Mart 1146 yılında tekrar yayınlanarak Bernard de Clairvaux II. Haçlı Seferi'nde vaaz vermek ve asker toplamak üzere görevlendirilmiştir (Deuil, 1948: 9; Ferzoco, 1992: 44; Basile, 2009: 53).

Vézelay Toplantısı (31 Mart 1146) ve Bernard De Clairvaux'nun Faaliyetleri

Vézelay'da yapılacak olan toplantıda Clairvaux'un vaaz edeceği haberi üzerine yüzlerce insan şehre akın etmiş ve bu kalabalığı içine alacak bir kilise bulunmadığından, surların dışına bir kürsü kurularak onun buradan içinde Fransa Kralı VII. Louis, Kraliçe Eleonore d'Aquitaine²¹, asiller, din adamları ve halkın bulunduğu topluluğa hitap etmesi sağlanmıştır. Clairvaux'un coşkulu ve etkileyici konuşması ile kendinden geçen dinleyiciler "haç, haç, bize haç verin" diye bağırmaya başladılar (Neander, 1843: 216; Grosse, 1991: 85-92; France, 2006: 109). Daha önceden hazırlanmış olan haç sembolleri bitince Bernard de Clairvaux, üzerindeki elbiseden parçalar kopararak yeni haçlar yapılmasını sağladı ve hem asillere hem de halka bu haçlar dağıtıldı (Deuil, 1948: 9). Toplantı sonunda yeni bir Haçlı ordusunun bir yıl sonra yola çıkmasına karar verildi. Ayrıca Clairvaux; Bourgounde, Lorraine, Flandre gibi Fransanın çeşitli bölgelerinde halkı seferlere davet eden vaazlar verdi, Doğu Fransa, Almanya ve İngiltere'ye de mektuplar gönderdi (Clairvaux, 1967: 460-463)²². Neticede sefer için birçok kişi toplayan Clairvaux, Papa'ya bir mektup yazarak durumu bildirmiş ve başarısını "Haçlı Seferini bildirdiğim ve konuştuğum her yerde Haçlıların sayısı sayılamayacak kadar arttı. Şehirler ve kaleler boş kaldı, şimdi yedi kadına ancak bir erkek düşüyor" sözleriyle ifade etmiştir (Ferzoco, 1992: 96; Basile, 2009: 53). Papa'ya yazdığı mektuplarda seferlerin gerçekleşmesi konusunda kararlı, azimli ve manevi olarak güçlü olduğu anlaşılan Bernard de Clairvaux, bu başarısının asıl sebebinin Papanın kendisi olduğunu ifade etmiştir.

21 VII. Louis Haçlı Seferine katılan ilk kraldır ve seferde eşi de ona eşlik etmiştir, bk. (Flori, 2004: 45).

22 Bernard de Clairvaux mektuplarında; Tanrının günahlarından dolayı Hıristiyanları cezalandırdığını ve şimdi kendisine hizmet ederek günahlarından kurtulmaları için Hıristiyanlara bir fırsat verdiğini belirtmiş, ayrıca bu sayede maddi bir karşılık bulmayı vaad etmiştir, bk. (Cramer, 1939: 43-55). Bunun yanında Clairvaux'nun bu girişimleri Hıristiyan dünyasında teolojik olarak eleştirilmiş ve Sistersiyenlerin yeni bir Haçlı teolojisi ile halkı Tanrı'ya yakınlaşmak için silahla motive etmeleri endişe uyandırmıştır.

Halkı dinî ve maddi vaadlerle II. Haçlı Seferine katılmaya teşvik etmenin yanında, Clairvaux'nun önemli bir başarısı da seferin masraflarının karşılanması için, devletin en zengin tebası olan Yahudiler dışında çeşitli topluluklardan toplanan vergiler nedeniyle ortaya çıkan katliamlara engel olmaktır. Yahudilerin savaş vergisinden muaf tutulmaları, fakir manastır keşişlerinde büyük bir öfke uyandırmış ve Rudolf adındaki keşiş; Avrupa'nın Köln, Mainz, Worms, Speyer, Strasbourg gibi şehir, kasaba ve köylerinde yetkisi olmadığı halde vaazlar vererek binlerce halkı Yahudileri öldürmeye teşvik etmiştir. Bernard de Clairvaux önce mektuplar ve elçiler göndererek Yahudi katliamını kınamış ve halkı Kutsal Kitabın emrine uymaları için uyarmıştır. Ancak bu çabaları sonuç vermeyince Mainz'e giderek keşiş Rudolf ile görüşmüş ve onu manastırına dönmeye ikna etmiştir. Öfkeli Hristiyan halk, ancak Clairvaux'nun şahsına duyulan saygı ve güven ile yatıştırılabilmıştır (Freising, 1948: 74; Clairvaux, 1967: 391-393; Aşıkoğlu, 2009: 122).

Avrupa'daki bazı kralların sefere ikna edilmeleri de Bernard de Clairvaux'nun çabalarıyla olmuştur. Papa III. Eugenius tarafından yayınlanan fermanlar doğrudan Almanlara ve Almanya Kralı III. Conrad'a hitap etmemekte idi²³. II. Haçlı Seferi için hazırlıkların başladığı sırada Kral III. Conrad, Bavyera ve Saksonya dukeleri ile mücadele halinde idi²⁴. Ayrıca Sicilya Kralı II. Roger (1130-1154), III. Conrad'ın düşmanlarını rüşvetle destekleyerek ülkede karışıklığa sebep oluyordu²⁵. Bu nedenle Almanya Kralı yeni bir cephede ordu hazırlığına niyetli değildi. Alman Kralının bu kararına üzülen Clairvaux, Fransa'ya dönmeye karar verdiği sırada Konstanz Piskoposu Hermann'ın vaaz davetini, Kral III. Conrad'ın da uygun görmesiyle kabul etti ve Almanya'nın birçok şehrinde coşkulu vaazlar verdi. 27 Aralık 1147'de de Speyer'de Kralı sefere katılmaya ikna etti. Clairvaux III. Conrad'a Haçlı ordusunda kullanılmak üzere bir de sancak verdi²⁶. Aziz Clairvaux Speyer'den ayrıldıktan sonra Aşağı Rhine bölgesi boyunca Haçlı vaazları vermeye devam etti. Onun bu çabaları neticesinde

23 Papa III. Eugenius, Sicilya Kralı Roger ile ilişkisi ve papalık problemlerine yaklaşımından dolayı Alman İmparatorunu sefere dahil etme eğiliminde değildi. Ancak Papa bu konuda, Bernard de Clairvaux tarafından ikna edildi, bk. (Evans, 2000: 17).

24 Bavyera Dükü VI. Welf ve Saksonya Dükü Heinrich'in tehditleri nedeniyle III. Conrad'ın tahtı tehlike içinde idi, bk. (Poole, 1957: 346).

25 Sicilya Kralı II. Roger, 1138 yılında kral seçilen ancak henüz Roma'da tacını giymeyen, ayrıca kendisine karşı Bizans Kralı Ioannes Komnenos ile ittifak yapan III. Conrad'ın İtalya'ya girişini engelliyordu, bk. (Altan, 2000: 20-21).

26 Clairvaux, sarayda yapılan günlük ayinde III. Conrad'a Hz. İsa'nın dilinden hitap ederek Tanrının kendisine bahsetmiş olduğu krallık, servet, güç gibi nimetleri hatırlattı. Kral da gözyaşları içinde hıçkırarak Tanrı'ya nankörlük etmeyeceğini ve sefere katılarak hizmete hazır olduğunu söyledi, bu konuda detaylı bilgi için bk. (Freising, 1948: 74; Demirkent: 104; Runciman, 1992: 212).

Orta Avrupa'nın büyük bir kısmı Haçlı Seferine katılmaya karar verdi²⁷.

Clairvaux'nun görevi davet vaazlarıyla bitmemiştir. O, seferin hazırlık, güzergahın belirlenmesi ve naiblik seçimi konularında krallar tarafından düzenlenen bütün toplantılarda hazır bulundu. II. Haçlı Seferini kumanda edecek olan Fransa ve Almanya Kralları Vézelay toplantısından sonra sefer hazırlıklarına başladılar. Fransa Kralı VI. Louis ordunun geçeceği ülkelerden izin ile para karşılığında yiyecek temin edilmesini istedi²⁸. Ayrıca 16 Şubat 1147'de Fransa Kralı tarafından Étampes'te Almanya, Sicilya ve Bizans elçileri ile seferin manevi lideri Bernard de Clairvaux'un hazır bulunduğu bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda II. Haçlı ordusunun deniz yolunu değil, Bizans topraklarından geçen kara yolunu kullanması kararlaştırıldı (Deuil, 1948: 13-15; Altan, 2000: 24-25). Mart 1147'de Frankfurt'ta Alman Kralı III. Conrad tarafından Clairvaux'nun da katıldığı ikinci bir toplantı düzenlendi ve burada kralın yerine oğlu Heinrich kral ve Mainz başpiskoposu ile Başrahip Wibald von Corvey de onun hamisi ve saltanat naibi seçildiler (Freising, 1948: 78). Bernard de Clairvaux, ikinci toplantıdan sonra Clairvaux'ya geri dönmüştür. 1147 yılının Nisan ayında VII. Louis ile görüşmek ve sefer hazırlıklarını kontrol etmek üzere Fransa'ya giden Papa III. Eugenius, Clairvaux'ya giderek burada Bernard de Clairvaux ile de görüşmüştür.

Bernard de Clairvaux, Haçlı ordusunun yola çıkışından sonra oluşacak güvenlik sorunlarıyla da doğrudan ilgilenmiş ve yazdığı mektuplarla Slavlara (Wendler) karşı düzenlenecek olan seferler hakkında Moravia halkına meclis kararlarını bildirmiştir. Putperest Slavlar, Alman İmparatorluğunun doğu ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit ediyordu, ayrıca Haçlı kuvvetleri Doğu seferine çıktıktan sonra ülke savunmasız kalacağından Slavların bu fırsatı değerlendirme ihtimalleri vardı. Bu nedenle 1147 Mart'ında Frankfurt'ta yapılan toplantıda Alman Meclisi Saksonya, Moravia ve Danimarkalıların II. Haçlı Seferine katılmayıp Slavlarla mücadele etmeleri kararını almıştı ki belirtildiği gibi bu karar

27 Alman Kralı III. Conrad'ın üvey kardeşleri olan Avusturya Dükü Heinrich Jasomirgott ve Freising Piskoposu Otto ile Regensburg Piskoposu Heinrich, Passau Piskoposu Reginbert sefere katılmayı kabul ettiler. Bunların dışında birçok asil ve her sınıftan, hatta eşkıyalar ve hırsızlar ve savaşçı kadınlardan oluşan büyük gruplar sefere katılmaya karar verdiler, bk. (Freising, 1948: 75).

28 Bu ülkelerin içinde Almanya, Macaristan ve Bizans vardır. Ayrıca Sicilya Kralı II. Roger seferden haberdar edilmiştir. Alman Kralı Conrad ile Macaristan Kralı II. Geyza, 1146 yılında Fransa Kralının bu isteğini kabul ettiler. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ise yardım taleplerine olumlu cevap verdi ancak Haçlıların Bizans topraklarından geçerken oluşturacakları kargaşayı önlemek amacıyla daha önceden de olduğu gibi kendisine sadakat yemini edilmesini istedi, bk. (Deuil, 1948: 11; Kinnamos, 2001: 53; Demirkent: 103). Haçlı Seferini bizzat kumanda etmek isteyen II. Roger ise ordunun kendi gemileriyle denizden naklini istedi ancak onun bu teklifi kabul edilmedi, bk. (Deuil, 1948: 11).

Clairvaux tarafından bildirildi (Clairvaux, 1997: 466).

Aziz Bernard de Clairvaux, II. Haçlı Seferi sırasında güvenliğin sağlanması ve seferin hiçbir engelle karşılaşmaması (Rowe, 1992: 87), ayrıca askerî teçhizatların belirlenmesi ile de bizzat ilgilenmiştir. 1 Aralık 1145'te Papa III. Eugenius tarafından gönderilen fermanı, sefer esnasında giyilecek kıyafetler, kullanılacak zırh ve silahlar konusunda eksik gören Clairvaux, bu konuda daha sert talimatlar verilmesini Papa'dan talep etmiştir. Bunun üzerine Clairvaux'nun II. Haçlı Seferinin vaizi olarak belirlendiği 1 Mart 1146 tarihli fermanla, onun askerî konularda istediği talimatlara da yer verilmiştir (Rowe, 1992: 84).

Bernard De Clairvaux'nun II. Haçlı Seferinin Başarısızlıkla Sonuçlanmasındaki Düşünceleri

Bernard de Clairvaux sefere bizzat katılmamış olmasına rağmen II. Haçlı Seferinin başarısızlığından doğrudan sorumlu tutulmuştur. Çünkü o, Avrupa'yı dolaşarak insanları sefere katılmaya çağırmış ve bunun karşılığında gösterdiği kerametlerle zafer ve kurtuluş vaad etmiş olmasına rağmen sonuç beklediği gibi olmamıştır. II. Haçlı Seferinin başarısız olması nedeniyle Doğu'da bir Haçlı Krallığı kurulamamış ve bu durum Papa III. Eugenius'un Hıristiyan dünyasındaki prestijini olumsuz etkilemiştir. Bernard de Clairvaux'ya göre bu seferin başarısızlığına sebep, Hıristiyan Batı Avrupa'nın kutsal bir savaşta başarılı olmak için yeterli maneviyata sahip olmaması ve bunun Tanrının bir cezası olduğudur (Evans, 2000: 17; Basile, 2009: 58)²⁹.

Clairvaux II. Haçlı Seferi'nden sonra yeni bir sefer düzenlenilmesi konusunda aktif olarak bizzat çalışmıştır. 7 Mayıs 1150 yılındaki Chartres toplantısında Bernard de Clairvaux, yeni seferin lideri seçildi. Bu seferin planlanmasında oldukça azimli ve hevesli olmasına rağmen ordu komutanlığı tecrübesizliğinden dolayı askerî bir lider olarak atanması onaylanmadı (Basile, 2009: 73). Ayrıca Sistersiyen Tarikatının keşişleri de, tarikatın içindeki idari bölünme tehlikelerinden ve Bernard de Clairvaux'nun siyaset ile fazla iç içe olmasından duydukları rahatsızlık nedeniyle bu durumu endişeyle karşıladılar (Bolton, 1992: 131). Planlanan Haçlı Seferi ise gerçekleşmedi.

Sonuç

²⁹ Bernard de Clairvaux kendisine karşı yöneltilen suçlamalara karşı düşüncelerini, Papa III. Eugenius'a hitaben yazdığı *On Consideration* adlı eserinde dile getirmiş ve burada başarısızlığın kendine mal edilmesinden dolayı duyduğu memnuniyetini anlatmıştır. Çünkü ona göre, Hıristiyan dünyasının bu yenilgiyi Tanrı'ya isyan ederek yaşamasından ve küfre girmesinden, kendisini suçlaması çok daha kabul edilebilir bir durumdur, bk. (Clairvaux, 1908: 20).

II. Haçlı Seferinin vaizliğini yapan ve bu sayede çağrının geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan Bernard de Clairvaux sadece bir din adamı değil, aynı zamanda politik kimliği olan reformcu bir düşündürdür. Hıristiyan ahlâkı ve insanın kendini Tanrı'ya adanması ile gerçekleşen insan ruhunun dönüşümü konusundaki yazıları ile modern çağı dahi etkilemiştir. Sadece dinî konularda manastır eğitimi olan ve bilginin kullanılmasını, insanın kendini tanıması ve Tanrı'ya ulaşması için bir araç olarak gören Bernard de Clairvaux, bu düşüncelerini mensup olduğu Sistersiyen Tarikatı içinde dile getirmiş, hatta gerektiğinde tarafını belirleyerek Papalık seçimi ya da yargılanmalar gibi siyasi ve hukuki olaylara müdahil olmuştur. Bunun yanında dinî hassasiyeti ve harareti vaazları sayesinde hem halkı hem de asiller, papalar ve kralları kolayca etkileyebilmiş, Papa III. Eugenius, Fransa Kralı VII. Louis ve Papa II. Innocentius'un fikir ve ideallerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Hıristiyanlığın geleceğini ve Avrupa'nın dinî birliğini her şeyden üstün görmesi, onun başlangıçta yeni bir Haçlı Seferi için çok da heyecan içinde olmadığını göstermektedir. Ancak etkili bir din adamının halk üzerinde uyandıracığı etki ve propaganda düşüncesi, onun bu seferin vaizi olmasını sağlamıştır. Papa III. Eugenius'un isteğiyle II. Haçlı Seferinin düzenlenmesi için çeşitli seyahatlere çıkmış, vaazlar vermiş ve derebeyleri ile kralların bu sefere iştiraki için onlarla görüşmeler yapmıştır. Bu görevinde yeterince başarılı da olmuştur. Seferin başarısızlığının sorumluluğunun doğrudan Bernard de Clairvaux'ya yüklenmesi onun etkisinin en önemli göstergelerinden biridir. Bunun yanında II. Haçlı Seferini ele alan kaynakların birçoğu, Bernard de Clairvaux'nun sefer esnasındaki zihniyet ve düşüncelerini göz ardı etmişlerdir. Onun Haçlı Seferi'ndeki rolü dinî propaganda üzerine kurgulanmış olsa da Clairvaux; Papa III. Eugenius ve onun şahsında Hıristiyanlığın prestiji, seferin ruhu, hazırlıkları, Avrupa'nın sefer sırasındaki güvenliği ve askerî hareketin bütün içerikleriyle doğrudan ilgilendiği. Onun, seferin her yönünde aktif rol oynaması, şüphesiz Papa III. Eugenius ile olan şahsi yakınlığından kaynaklanmaktadır.

Bernard de Clairvaux II. Haçlı Seferinin düzenlenmesi için büyük bir çaba sarfetmiş olsa da, aslında o Hıristiyanlığın Müslümanlar ve Yahudiler tarafından kabul edilmesi konusuna da ilgisizdir. Onun öncelikli siyasi hedefi Avrupa'nın Katolik birliğinin tam olarak sağlanmasıdır. Bu yüzden Müslümanların inançlarının daha iyi anlaşılabilirliği için Kur'ân-ı Kerim'in Latince'ye tercümesi girişimine destek vermemiş, Kudüs'te bir Sistersiyen Manastırı kurulması teklifini reddetmiş ve Almanya'da Yahudilere yönelik şiddeti kesin bir şekilde kınamıştır. Diğer taraftan Papanın isteğiyle kabul ettiği II. Haçlı Seferi vaizliğini, Avrupa'daki Katolik birliğini sağlamlaştırmak ve mensup

olduğu Sistersiyen Manastırlarının etkinliğini artırmak için bir fırsat olarak değerlendirmeye çalışmıştır.

Kaynakça

- Altan, E. (2000). *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aşıkoğlu, Y. (2009). *Aziz Bernard ve Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aumann, J. (1985). *Christian Spirituality in the Catholic Tradition*. London.
- Ayan, E. (1994). *Willermus Tyrensis'in Historia Rerumin Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XVI., XVII., XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Basile, T. (2009). *Templors, Crusades and Consideration: A Study on Bernard of Clairvaux Allegory of the Two Swords*. Kanada: M.C. Master Üniversitesi.
- Bernard of Clairvaux. (1967). *The Letters of St. Bernard of Clairvaux*. James, S. (Çev.). London.
- _____. (1971). *On the Song of Songs II*. Walsh, K., (Çev.). Kalamazoo.
- Bezer, G. Ö. (2013). İmâdüddin Zengi. *DİA* içinde. (Cilt. XLIV, ss.258-261).Ankara.
- Bolton, B. M. (1992). The Cistercians and the Aftermath of the Second Crusade. Michael Gervers (Ed.), *The Second Crusade and the Cistercians* içinde (s. 131-141). New York: St. Martin's Press.
- Bredero, H.A. (1996). *Bernard Clairvaux: Between Cult and History*. Edinburg.
- Carnotensis, F. (2009). *Kutsal Toprakları Kurtarmak Kudüs Seferi*, Barlas, İ. B. (Çev.). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Caspar, E. (1924). Die Kreuzzugsbullen Eugens III. *Neues Archiv* içinde (Cilt. XLV, ss.285-305).
- Constable, Giles. (1953). The Second Crusade as Seen by Contemporaries. *Traditio*, 9, 213-79.

- Cramer, V. (1939). Kreuzpredigt und Kreuzzugsgedanke von Bernard von Clairvaux. *PDVHL*, XVII-XX, 43-55.
- Demirkent, I. (1987). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. Ankara: TTK Yay.
- _____. (2007). Haçlı Seferlerinin Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri. *Haçlı Seferleri Tarihi içinde (1-19)*. İstanbul: Dünya Yay.
- Derinkök, T. (2005). *Tampliye Şövalyeleri, Ortadoğu'da Dini İnanışlar ve Düşünceler*. İstanbul: Alfa Yay.
- Dowley, T. ve Wyclif J. (2004). *Hristiyanlık Tarihi*, Sel, S. ve Kırıran L. (Çev.). İstanbul: Yeni Yaşam Yay.
- Eales, S. J. (1889-1896). *The Life and Works of St. Bernard I-II-III*. London.
- Evans, G. R. (2000). *Bernard of Clairvaux*. New York: Oxford University Press.
- Ferzoco, G. (1992). The Origin of the Second Crusade. Michael Gervers (Ed.), *The Second Crusade and the Cistercians içinde (s.91-99)*. New York: St. Martin's Press.
- Flori, J. (2004). *Eleanor of Aquitaine: Queen of Rebel*. Edinburgh.
- France, J. (2006). *Medieval Images of Saint Bernard of Clairvaux*. Michigan: Cistercian Publications.
- Grosse, R. (1991). Überlegungen zum Kreuzzugsaufruf Eugens III. von 1145/46, Mit einer Neuedition von JL 8876. *Francia*, 18, 85-92.
- Ioannes Kinnamos. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. Demirkent, I. (Haz.), Ankara: TTK Yay.
- Kugler, B. (1866). *Studien zur Geschichte des Zweiten Kreuzzugs*. Stuttgart.
- Levine, R. (1997). *The Deeds of God through the Francos*. Suffolk.
- Luddy, A.J. (1927). *Life and Teaching of St. Bernard*. Dublin.
- Neander, A. (1843). *The Life and Time of Saint Bernard*, Wrench, M. (Çev.). London.
- Odo de Deuil. (1948). *Odo of Deuil, De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, Recrds of Civilization, Sources and Studies. Berry, V.G. (Trc.), New York: Columbia University Press.

- Otto von Freising. (1948). *The Deeds of Frederick Barbarossa by Otto of Freising Chronicle*, Records of Civilization, Sources and Studies. Mierow, Ch. (Çev.): New York: Columbia University Press.
- Pedry, A. (2011). Bernard of Clairvaux's Writing on Violence and the Sacred. *George University*,42-67.
- Poole, L. (1957). Germany, 1125-1152. J. B. Bury ve J.R. Tanner ve C.W. Prewite-Orton ve Z.N. Brooke (Ed.). *The Cambridge Medieval History V* içinde (s.334-359). Cambridge University Press.
- Purkis, W. J. (2008). *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia, c. 1095-c. 1187*. Woodbridge.
- Rassow, P. (1924). Der Text der Kreuzzugsbulle Eugens III. *Archiv*, XLV, 302-305.
- Robinson, I. S. (1990). *The Papacy, 1073-1198, Continuity and Innovation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowe, J. G. (1992). The Origins of the Second Crusade: Papa Eugenius III, Bernard of Clairvaux and VII. Louis. Gervers M. (Ed.), *The Second Crusade and the Cistercians*. New York: St. Martin's Press.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi I*. Işıltan, F. (Trc.). Ankara: TTK Yay.
- Runciman, S. (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi II*. Işıltan, F. (Trc.). Ankara: TTK Yay.
- Ruville, A. (1920). *Die Kreuzzüge*. Leipzig.
- Saint Bernard of Clairvaux. (1908). *Saint Bernard On Consideration*. Lewis, G. (Çev.). Oxford: Clarendon Press.
- Vacandard, E. (1895). *Vie de Saint Bernard I-II*. Paris: Librairie Victor Lecoffre.
- Whone, H. (1990). *Church Monastery Cathedral an Illustrated Guide to Christian Symbolism*, Great Britain: Element Books.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:417-439

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 13.05.2019
Kabul/Accepted: 20.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**HİNDİSTAN'DA
İNGİLİZLERE KARŞI ORTAYA
ÇIKAN İLK İSYAN
HAREKETLERİNİN
SEBEPLERİ**

***REASONS FOR THE
FIRST REVOLT MOVE-
MENTS IN INDIA
AGAINST THE BRITISH***

Dr. Hüseyin GÜNARSLAN

Windsor Üniversitesi Tarih Bölümü, KANADA
ORCID:0000-0002-7276-7476, gunarслан@hotmail.com

Öz

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi İngiliz kraliyeti adına Hindistan'a geldiği ilk günden itibaren ülkeyi sömürme faaliyetlerine girişmiştir. Ticari faaliyetler bahane edilerek girilen Hint coğrafyası adım adım İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Ülkenin zenginlikleri batıya aktarılırken doğunun bu zengin ülkesi gün geçtikçe fakirleşmiştir. Neticede Hint halkı sömürülmesine karşı harekete geçmeye başlamıştır. Bu çalışmada İngiliz Doğu Hindistan şirketine karşı 1857 yılına kadar ortaya çıkan Hint halkının başkaldırılarını ele almaktadır. Ülkeleri işgale uğrayan ve yerel bir merkezi gücün korumasından mahrum Hint halkının hangi nedenlerden dolayı İngilizlere karşı isyan hareketlerine giriştiklerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışma ile Hintli tarihçi Majumdar'ın iddia ettiği üzere Hint halkının siyasi, ekonomik, dini ve aşirete bağlı nedenler ile İngilizlerle mücadeleye ettiği tespit edilmiştir. Hint halkının bu mücadelelerinde ne denli başarı kazandıkları, İngilizlerin onlarla nasıl mücadele ettikleri ortaya konmuştur. İngilizler ile top yekûn bir mücadele gerçekleştiremeyen Hint halkının İngilizler karşısında neden başarı şansları olmadığına önemli görülen başkaldırıları incelenerek dikkat çekilmiştir. Bir araya gelme gücü ve iradesini ortaya koyamayan Hint halkı ve yerel krallıkların ancak İngilizler kendi topraklarını işgal ettiğinde harekete geçtiği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Hintliler, koloni, isyan

Abstract

The British East India Company has engaged in the exploitation of the country from the first day it arrived in India on behalf of the British royal. The Indian geography was occupied by the British step by step, under the pretext of

Commercial activities. As the riches of the country were transferred to the west, this rich country of the east became poorer. As a result, the Indian people began to take action against the exploitation. This study deals with the revolts of the Indian people until 1857 against the British East India company. It is aimed to determine the reasons why the Indian people, whose countries are occupied and who are deprived of the protection of a local central power, are engaged in revolts against the British. As the Indian historian Majumdar argued, the study showed that the Indian people struggled with the British with political, economic, religious and tribal reasons. The success of the Indian people in these struggles and how the British struggled with them have been revealed. It was pointed out that the Indian people who failed to perform of full fight against British had no chance of success. It has been revealed that the people of India and the local kingdoms, who cannot reveal the power and will of their coming together, only act when the British occupy their territory.

Keywords: British East Indian Company, Indians, colony, revolt

Giriş

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Hint ve İngiliz tarihinde önemli yere sahip olan bir şirkettir. Yaklaşık 250 yıl gibi uzun süre Hindistan gibi büyük bir coğrafyayı yönetebilme gücüne sahip olan bu şirket ilk olarak İngiliz kraliyetinden almış olduğu özel izin ile Hindistan'a giriş yapmıştır. Hintlilerin de kendisine izin vermesi ile ülkenin zenginliklerinin anavatana ulaştırma vazifesi gören bu şirket, doğunun bu en zengin ülkelerinden birisi olan Hindistan'ın fakirleşmesinde önemli paya sahiptir. Merkezi bir hükümetin gücünü kaybettiği ve kendi içinde birçok farklı yerel prenslik ve krallık bulunan ülke gün geçtikçe zayıflarken, şirket ülkede zamanla öyle büyük bir güce ulaşmıştır ki yüz binlerce paralı askerden oluşan üç büyük ordu kurmuştur. Hindistan'da İngiliz nüfusunun yeterli olmadığından dolayı bu ordularda görev yapmak üzere Hintliler istihdam edilmiştir. Aslında Hindistan'ın işgal sürecini de maaş karşılığı İngiliz ordularında çalışan bu Hintli askerler yapmıştır.

İngilizler Hindistan'da tam bir işgal girişiminde bulunmamıştır. 1600'den itibaren şirketin ilk amacı sadece ticaret olmuştur. Bu yıllar her iki toplumun yapılan ticaret sebebi ile kazançlı olduğu yıllardır. Lakin İngilizler ülkenin parçalanmış yapısından istifade ederek ilk olarak kalelerle korunan ticaret merkezleri kurmuştur. Bombay, Madras ve Bengal gibi merkezler zamanla birer büyük koloniye dönüşmüştür. Buraların korunması adına kurulan askeri birimlerde büyük birer orduya dönüşmüştür (Ballhatchet, 1980: 10-12). İngilizlerin ticareti koruma bahanesi ile yerel prenslikleri işgal etmesi veya onların düşmanlarına karşı korunmak için İngilizlere sığınması, etkinlik sahalarını artırmalarına neden olmuştur. Böylece İngilizler farklı prensliklerin topraklarında buralardaki idareciler

ve halkla etkileşime girmiştir. İngilizlerin ticari hırsları sebebi ile halkı hızla sömürmeye çalışması ve onları durduracak merkezi bir gücün olmaması halkın zulme uğramasına neden olmuştur. Toprakları ve canları İngilizlerce tehdit edilen Hint halkı zaman zaman başkaldırı hareketlerinde bulunmuştur. Bu çalışmanın konusu da İngilizlerin Hindistan'ı işgal süreci içinde Hintli yerel güçlerin hangi nedenlerden dolayı İngilizler ile mücadele ettikleridir. Hintli tarihçi Majumdar'ın tezinden yola çıkarak dört ana başlık altında incelenen bu başkaldırı ile Hintlilerin İngilizler karşısında nasıl pozisyonlar aldıkları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Hintlilerin İngilizlere başta siyasi, ekonomik ve dini sebeplerden dolayı, bunun yanı sıra bağlı oldukları aşiretlerin kararı doğrultusunda isyan ettiğini ortaya koyan Majumdar'ın bu tezinin örnekleri ile ortaya konulmasına gayret gösterilmiştir. Tezin konusu olan bu başkaldırılarda zaman dilimi olarak, şirketin 17. yüzyıldaki ilk günlerinden şirketin faaliyet izninin kaldırıldığı 1857 Büyük Hint isyanına kadar geçen süre incelenmiştir. Aslında burada konu edilen bütün bu başkaldırıların ortak neticesi 1857 Hint isyanına sebep verdiği için çalışma bu büyük isyanın gerçekleşmesini sağlayan nedenleri de dolaylı olarak ortaya koymaktadır. Hintlilerin İngilizler ile yaptıkları mücadelelerin ortaya konulması gerek bu milletin gerekse İngilizlerin kolonilerinde nasıl yöntemler takip ettiklerini ortaya koymak açısından gereklidir.

İngilizlere karşı Hint halkında oluşan nefret duygusu her zaman kendisini açık bir isyan şeklinde göstermemiştir. Bununla birlikte halk içinde İngilizlere karşı meydana gelen başkaldırlara bakıldığında bunun temellerinde İngiliz yönetimine karşı nefret olduğu da görülmektedir. Bu başkaldırıların bazıları çiftçilerin vergileri protestosu ile meydana gelirken bazıları çok farklı sebepler ile ortaya çıkabilmiştir. Bu isyan hareketleri ortaya çıktığında ise insanların dini ya da bağlı olduğu aşiretlerin kararı gibi nedenlerle beslenerek güçlendiği görülmektedir. Her ne sebeple meydana gelirse gelsin bütün bu başkaldırılarda ortak nokta İngiliz otoritesine karşı olan memnuniyetsizliktir. Yaşanan bütün olayları tek tek ve detaylı bir şekilde ortaya koymaya imkân olmasa da bu olayların karakteristik yapısını ortaya koymakta mümkündür. Hintli ünlü tarihçi Majumdar (1957:24) bunu yaparken başkaldırıların sebeplerini dört ana başlık altında incelemeyi uygun bulmuştur. Bunlar; siyasi, ekonomik, dini ve aşiret kaynaklı nedenlerdir. Bütün bu sebepler aslında 1857 yılında yaşanan isyanında temel sebepleri olarak görülmektedir. 1857 yılı büyük isyanını anlamak için Hindistan'da İngilizlere karşı ortaya çıkan başkaldırı hareketlerini ortaya koymak bu isyanın daha iyi anlaşılabilmesi için gereklidir.

1. Siyasi Faktörler ile Başkaldırıları

Hindistan tarih boyunca insanoğlu için önemli bir merkez olmuştur.

Ülkenin zenginliği Batılı sömürgecileri kendisine çekmişti. Ülkeyi işgal edenler gün geçtikçe zenginleşirken ülkenin asıl sahipleri ise fakirleşmişti (Bulut, 2003: 71). Bu durum ülkede idarecilerin de içinde olduğu İngiliz karşıtı bir iradenin ortaya çıkmasına sebep vermiştir. Majumdar İngilizlere başkaldırı hareketlerinin siyasi sebeplerini üç başlık altında toplamıştır. Bunlar kişisel memnuniyetsizlik sonucu ortaya çıkan başkaldırıları, İngilizlerin ülkelerini işgal etmelerinden dolayı insanların başkaldırması ve son olarak ise İngiliz hakimiyeti ya da koruması altına giren bölgelerdeki beceriksiz yönetim sonucu ortaya çıkan başkaldırıları olarak gösterilmiştir.

Kişisel memnuniyetsizlikler sonucu ortaya çıkan isyanlara Banaras racası yani prensinin İngilizler ile yaşadıkları gösterilebilir. İngilizler prenslik veya krallıkları düşmanlarına karşı koruma adı altında onlardan yıllık bir ücret talep etmekteydi. Bu paranın ise çoğunluğu yine Hintliler'den oluşan ordu için gerekli olduğunu söylüyorlardı. Düşmanlarından korunmak isteyenler bu parayı ödemezler ise sahipsiz kalabilir ve neticede tahtlarını kaybedebilirdi. İngilizler Banaras Prensi Chait Singh ile her buluşmalarında ondan daha fazla para ve istekte bulunmaktaydı. Bu istekler artık öyle bir noktaya ulaşmıştı ki prensin bunları yerine getirerek İngilizleri memnun etme gücü kalmamıştı. Ödemelerini zamanında yapamayan Singh'e İngilizler yüklü bir parasal ceza da kesmişlerdi. İngiliz Valisi Hasting cezaları tahsil etmek için Banaras'a dahi gitmiş ve ödemeyi yapamayan prensi 1781'de hapse attırmıştı. Prense ödemeyi gerçekleştirinceye kadar hapiste kalacağı söylenmişti. Bunu asla başaramayacağını bilen Prens ise bir yolunu bularak hapisten kaçmayı başardı. Halk prenslerinin başına gelenlerden o kadar çok etkilenmişti ki İngilizlere karşı ayaklandı. Hasting zamanında Banaras'dan kaçmasaydı muhtemelen öldürülmüş olacaktı. Prense bağlı isyancılar çok uzun bir zaman İngilizlere karşı kahramanca bir mücadele verdiler. Banaras'da başlayan olaylar hızla yayıldı ve Avadh ve Bihar eyaletlerinde de isyana katılımlar gerçekleşti. Avadh'taki İngilizler Chait Singh olarak adlandırdıkları isyanın kendilerine karşı planlanmış çok daha büyük ve organizeli bir isyan hareketinin zorlamalar sonucu öne alınan versiyonu olduğuna inanıyorlardı. Şayet büyük bir krallık olan Avadhlılar, Singh isyanından dolayı erken isyan etmemiş olsalar İngilizlere karşı başarılı bir başkaldırı gerçekleştirebilirlerdi. Neticede erken başlayan bu başkaldırıya birçok büyük toprak sahibinin destek verdiği görülmekle birlikte Avadh Kraliçesinin dahi isyancılara yardım ettiğinden şüphelenilmişti. İsyanı bastıran İngiliz Albay Hannay, üslerine Gogra'nın doğusundaki bütün bölgenin kendilerine karşı silahlanarak ayaklandığını, amaçlarının ise İngilizleri topraklarından tamamen çıkarmak olduğunu rapor etmişti (Mill, 1826: IV, 380). İngilizler her yıl artan yıllık ödemelerin prensler tarafından bir gün ödenemeyecek seviyeye geleceğinin farkınday-

di. Onların amacı prensliklere el koymak adına bir bahane üretmektir. Bunu yaparken sırası ile hareket ediyor ve prenslikleri tümünden karşılıklarına almıyorlardı. Bu prensler tehlike ancak kendilerine ulaştığı anda isyan ettikleri için İngilizler karşısında yeterince başarılı olamıyorlardı. İngilizlere karşı girişilen her bir başarısız isyan hareketi ise halkın daha da ümitsiz duruma düşmesine sebep olmaktadır.

Kişisel husumetler ile başlayan başkaldırılarına bir diğer örnekte Vezir Ali'nin başını çektiği olaylardı. Babası Avadh Kralı öldükten sonra İngilizler Vezir Ali'nin başa geçmesine izin vermişlerdi (Mill, 1826: VI, 135). Düşmanlarına karşı İngilizlerin koruması altına giren yerel Hint prenslikleri gün geçtikçe hâkimiyetlerini tamamen İngilizlere kaptırıyordu. Bundan dolayı kral veya prens öldükten sonra onun yerine kimin geçeceği gibi kararlara da İngilizler karar veriyordu. İngilizler için önemli olan ise kendi sözlerinden çıkmayacak ve ödemelerini aksatmayacak bir idareydi. Bundan dolayı İngilizlerin onayını alarak başa geçen her bir prens veya kral aslında geleceği ipotek altına alınmış bir idareciydi. Kralların ölümünden sonra gerek kralın çocukları gerekse akrabaları İngilizlerin huzuruna çıkararak biat ediyor ve vazifeyi kendilerine istiyordu. Ali'nin amcası Sedat Ali'de bu amaçla İngilizlere kendisinin kral olabilmesi için istekte bulunmuş ama İngilizleri ikna edememişti. Lakin İngilizler büyük bir hata yapmıştı zira Vezir Ali güçlü kişiliği ve İngilizlerden kurtulma gayretleri ile onları şaşırtmıştı. İngilizler kararlarında genel olarak hata yapmaz ve isabetli tercihler ile yeni kralı belirlerlerdi. Bunun en önemli sebebi ise ülkede kurdukları istihbarat ağıydı. İngilizlere maaş karşılığı Hindistan'ın her yerinden bilgi akışı sağlayan Hintliler vardı. Bu Hintliler kimin İngilizler aleyhine çalıştığını, kimin kullanışlı olduğunu İngilizlere haber veriyordu. Vezir Ali muhtemelen İngilizlere karşı olan duygularını göstermediği gibi onları kandırarak yönetime gelmeyi de başarmıştı.

İngilizler Avadh'ta hata yaptıklarının farkına varınca İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin Yönetim Kurulu üyeleri İngiliz valisinden Avadh eyaletindeki askeri gücü arttırmasını istemişti. İngiliz yetkililerden John Shore'da görüşmek üzere Avadh'a gitmesine rağmen Vezir Ali'nin tamamen kontrollerinden çıktığını fark etti. Neticede İngilizler Vezir Ali'yi krallıktan azlederek amcası Sedat Ali'yi Avadh kralı yaptı. Sedat Ali İngilizlerin kendisine sunduğu bütün teklifleri koşulsuz kabul etmişti. Vezir Ali'nin Banaras'a giderek maiyeti ile orada yerleşmesine ve kendi finansal gücüne sahip olmasına izin verildi. İngilizler aynı zaman diliminde Kabil Kralının Hindistan'ı İngilizlerden alma planı yaptığını biliyorlardı. Vezir Ali'nin de gizlice onunla görüştüğünden şüpheleniyorlardı. Bu şüpheden dolayı İngilizler onun Banaras'dan daha uzaktaki Kalküta'ya yerleşmesine karar verdi. Banaras'daki İngiliz Valisi Cherry'den bu karar uyarınca Vezir Ali'yi

Kalküta'ya götürmesi istendi. Vezir Ali İngilizlerin bu kararından hoşlanmadığı gibi kendisine karşı alınan bu tavrın sebebinin Cherry olduğuna inanmıştı. Vezir Ali 14 Ocak 1799'da maiyeti ile Cheryy'e giderek onunla görüşmek istemiş lakin çıkan tartışma sonucu Cherry öldürülmüştü (Mill, 1826: VI, 135). Vezir Ali yaşanan gelişmeleri tam olarak fark edememiş, kendisine karşı olan kişinin yerel bir İngiliz valisi olduğunu düşünmüştü. Hâlbuki İngilizler çok daha geniş bir perspektifte, belirtildiği üzere istihbarat ağları sayesinde karar verebiliyordu.

Cherry'nin öldürülmesi kısa sürede bir isyan hareketine dönüştü. Bazı Avrupalılar da Hintlilerce öldürüldü. Bu tür hadiseler de İngilizler hayatını kaybediyor ise bunun İngilizlerce intikamı çok şiddetli alındığı için olaylara karışanlara ya savaşmak ya da kaçmaktan başka seçenek kalmıyordu. Takviye İngiliz gücünün bölgeye geldiğini öğrenen Vezir Ali ilk önce Nepal'e sonrada Rajputana gitti. Buranın prensi ise beklenmedik şekilde onu İngilizlere teslim etti. Kendi amcasından bile destek alamayan, hatta krallığı bir şekilde zorla elinden alınan Vezir Ali'nin arkasında kendi insanları durmadığı gibi sığındığı krallıkta kendi geleceğinden korktuğu için onu İngilizlere vermekten çekinmemişti. Vezir Ali'nin ele geçirilmesi ile birlikte onun İngilizlerin ülkeden kovulması için Sindh Eyaleti Kralı ile de gizli bir anlaşma yaptığı ortaya çıkmıştı. Vezir Ali'nin aynı şekilde farklı yerel krallar ile İngilizlere karşı işbirliği içinde olduğu da anlaşıldı. Onun özellikle İngilizler tarafından krallıktan alınması ve Banaras'a gönderilmesi ile birlikte gerek Avadh Eyaletinde gerekse İngilizlerin kontrolü altındaki bir çok yerden kendisine karşı sempati ve destek verme girişiminin olduğu anlaşıldı (Mill, 1826: VI, 135-6). Hintliler İngilizlere karşı ayaklanmaya hazırdu ve bunun için gerekli olan onlara liderlik yapabilecek birisinin ortaya çıkmasıydı. Bir şekilde İngilizler ile karşı karşıya gelen herkes bu muhaliflerin potansiyel lideri olma özelliğine sahip oluyordu. Vezir Ali muhtemelen İngilizlere karşı gerekli ittifakları krallığı döneminde yapsaydı başarılı olabilirdi.

Doğu Pakistan'ın Dacca bölgesinin prensi dahi Vezir Ali'ye görevden alındıktan sonra iki elçi yollamış, onun Kabil Kralı ile iletişimini temin etmişti. Dacca prensinin kardeşi Vezir Ali'ye yazdığı mektubunda Vezir Ali'ye İslam adına yalvarıyor ve İngilizlerin yok edilmesini istiyordu. İngilizlerin ellerinde olan gizli belgelerde de Vezir Ali'nin Bengal ve Bihar'da İngilizleri yenmek için kimler ile işbirliği içinde olduğu tespit edilmişti (Chaudhuri, 1955: 74). İngilizlere karşı girişilen her bir başarısız başkaldırı olayı aslında İngilizlerin lehine işliyordu. Zira bu sayede kim düşman kim dost görebiliyorlardı. Başkaldırıları muhalifleri imha sürecine dönüşüyordu. Vezir Ali birçok insanın umudu iken birden bire muhaliflerin açığa çıkmasını sağlayan bir kişiye dönüşmüştü.

İngilizlerin Assam vadisini işgal etmesi ile başlayan mücadelelerde de halk İngilizleri ülkelerinden çıkarmayı başarmıştı (Lahiri, 1954: 8). İngilizlere karşı küçük çaplı başarılar gerçekleşse de zamana yayılan olaylarda İngilizlerin her daim bu yerel güçleri ya anlaşma ile ya da askeri güçleri ile dize getirdiği görülmekteydi. Bir araya gelmeyi başaramayan Hint toplumu birer birer İngilizlere teslim olmak zorunda kalıyordu. Şayet İngilizler Assam'ı ele geçirmiş olsalardı halktan ilk önce yüksek vergiler talep edecekti. Daha sonra ise toprak reformu ile atalarından kalan topraklarda kiracı konuma düşeceklerdi. Halkın İngilizlere karşı başarılı olması bu süreci ertelemişti.

İngilizlerin Mysore bölgesini işgal etmesinden sonra buradaki halk da İngilizler ile mücadele etmişti. Mysore halkına başkaldırıda önderlik yapan ise Dhundia Wagh'tı. Etrafında topladığı eski Mysore Krallığı askerleri ile birlikte bazı yerel Hint şef ve toprak sahiplerinin desteğini almıştı. İngilizler kendisini yakalamak için birçok askeri operasyon yapsa da hepsinden kurtulmayı başarmıştı. Wagh'ın İngilizlere karşı Hint halkının genel bir mücadeleye girişmesi için yaptığı gayretler ise sonuçsuz kalmış ve kendisi 1800 yılında Arthur Wellesley tarafından yenilerek öldürülmüştü. İngilizler Wagh'ın zamanında öldürülmesi ile birlikte kendilerine karşı başlayabilecek önemli bir başkaldırının önlenmişine inanmışlardı (Thornton, 1843: III, 93, 115). İngilizlerin ortadan kaldıramadığı her bir lider potansiyel olarak tehlikeliydi. Muhafif gruplar bu liderler etrafında buluşabilir ve İngilizleri Hindistan'dan kovacak bir başkaldırı hareketi başlatabilirdi. Bunun bilincinde olan İngilizler her bir isyan olayını sonuna kadar takip ederek ortadan kaldırmaya çalışıyordu.

İngilizlerce işgale uğrayan bir diğer bölge 1803-1805'de İkinci Maratha savaşından sonra Bundelkhand'di. Lakin İngilizlerin gerekli önlemleri alması ile kendilerine karşı gelebilecek birçok yerel lider yine saf dışı bırakılmıştı. Yerel liderlerden birisi olan Lakshman Dawa İngilizler ile giriştiği mücadelede yalnız kalınca başarısız kalmış ve yakalanmıştı. Kendisi bu yenilgi karşısında İngilizlerden idamının top güllesi önünde yapılmasını istemişti. İngilizler idam yöntemi olarak top güllerini de kullanıyordu. Özellikle birden fazla idam edilecek kişi var ise topların önüne diziliyor ve bu insanların acımasızca parçalanması halka gösteriliyordu. Bu yönü ile Dawa ölüme giderken bile İngilizler'den korkmadığını ilan ediyordu. İngilizler onun ailesinin de peşine düşünce Lakshman'ın babası oğlunun eşi ve çocukları ile kendi eşini öldürdükten sonra hayatına son vermişti (Mill, 1826: VII, 124-130). İngilizler öldürülen her bir kral, aşiret reisi ve liderin çocuğunun kendileri için potansiyel bir tehlike olduğunu düşünüyordu. Bu amaçla onları genel olarak arkalarında hiçbir halk desteği olmayan bölgelere sürgün ediyorlardı. Lakshman'ın ailesi ise onursuz

bir hayat yaşamaktansa ölmeyi seçmişti.

Konkan kıyısındaki Savantvadi de İngilizler tarafından 1819'da kontrol altına alınmıştı. Halk ilerleyen yıllar olan 1830, 1832 ve 1836'da İngilizler ile mücadeleye girişmişti. Kolhapur'da başlayan isyanın sebebi ise toprakları işgal edilerek hakları elinden alınan bir diğer yerel Kral Nana Sahib'di. İsyân daha sonra İngilizlerin kontrolü altındaki Varad ve Pendur bölgelerine de sıçramıştı. İngilizler bu isyanı bastırsalar da yerel halkın 1857'de Bengal ordusu askerlerinin başlattığı isyana destek verdiği görülmüş ve ancak tam olarak 1859'da bölge tamamen kontrol altına alınabilmişti (Majumdar, 1957: 28). Nana Sahib'in babasının tahtı ve serveti elinden alınmıştı. İngilizler babasından sonra krallığı tamamen işgal ederek oğlunun onun yerine geçmesini engellemişti. Hatta Nana'yı isyan edebileceğini düşünerek sürgün etmişlerdi (Barnes, 2007: 48).

İngiliz hâkimiyeti altına giren bölgelerin bir kısmında ortaya çıkan isyanların sebebi ise kötü yönetimden kaynaklanmaktaydı. 1808'de Travancore Prensi Velu Tampî İngilizlere karşı açık bir savaş başlatmıştı. 20 bin asker ve 18 top ile başlattığı mücadelede İngilizlere karşı Quilon ve Cochin'de başarılı savaşlar yapılmıştı. İngilizlerin takviye güçleri ile birçok yenilgiyi ardı ardına yaşayan Tampî sığındığı bir Hindu tapınağında intihar etmişti (Majumdar, 1957: 31). Tampî'yi bu kötü sona götüren olaylar onun düşmanlarını yenmek için İngilizlerden yardım istemesi ile başlamıştı. Bunun karşılığında İngilizler yıllık 80 bin Rupî istemişti. İlk zamanlar ödemelerini yerine getiren Tampî ülke ekonomisinin bozulması ile sıkıntı yaşamıştı (Augur, 1903: 529). Tampî intihar ettikten sonra prensliği bağımsızlığını kaybettiği gibi ordusu da dağıtılmıştı (Caldwell, 1982: 266).

Hindistan'ın parçalanmış yapısı altında siyasi geleceklerini devam ettirmek isteyen yerel prenslik veya krallıklar İngilizlerle ilişkilerini geleceklerini teminat altına almak amacı ile geliştirmişlerdi. Birbirleri ile yıllara dayalı düşmanlıklara sahip bu yerel güçler güçlü İngilizlerin desteği ile ayakta kalmayı planlamıştı. İngilizler sadece ticaretle ilgilendikleri ilk yıllarında bu prensliklerle beraber çalışmaya istekli olmuşlardı. Böylece istedikleri ürünlerin ticaretini daha kolay yapmışlardı. Hintli prenslikler topraklarındaki İngiliz ticari üsleri ve ürünlerin vergisinden dolayı yeni bir gelir kapısı bulmuştu. İngilizler ise her zaman daha fazla kazanma hırsı ile hareket ederek zamanı gelince bu yerel prenslikleri kontrolleri altına alma hayaline sahip olmuştu. Neticede bu çıkar ilişkisi İngilizler gibi güçlü bir rakibin kazanması ile son bulmaktaydı. Yerel güçler güçlü İngilizlerle ilişkilerinden dolayı diğer Hintli prensliklerden zarar görmeyeceğini düşünmüştü. Lakin şartlar değiştiğinde İngilizlerin kendi sonlarını hazırlayacaklarını öngörememişlerdi. Bu gerçekleştiğinde ise etraflarında onları

İngilizlerden koruyacak hiçbir dostları kalmıyordu. Diğer yerel prensler ise bu yaşananlardan ders almaktansa aynı sonu yaşamak istemesine kendilerini İngilizlerin kollarına bırakıyordu.

2. Ekonomik Faktörler ile Başkaldırılar

İngilizlere karşı ayaklanan halkın başlattığı isyanlara bakıldığında bunun önemli bir çoğunluğunun yaşadığı ekonomik sıkıntılar dolayısı ile gerçekleştiği görülmektedir. İngilizlerin işgal ettikleri yerlerde toprak sistemini kendi lehlerine değiştirmesi, ağır vergiler alınması, işsiz kalan halk yığınları, eski toprak aşiret ve kabile liderlerinin mal varlıklarına el koyularak satılması gibi uygulamalar karşısında yerel halk tek çare olarak İngilizlerle mücadele etmeyi görüyordu. İngilizler Hint coğrafyasında özellikle Bengal’de ilk yıllarından itibaren uyguladıkları politikalar ile buradaki önemli ve büyük toprak sahiplerinin nefretini kazanmıştı. Bengal Kralı Alam Şah bizzat kendisinin Bihar eyaletine karşı giriştiği işgali bu yerel toprak sahiplerinin desteğini arkasına alarak gerçekleştirmişti. Bölgede bu denli güçlü olan bu toprak sahipleri yönetimin İngilizlere geçmesi karşısında ise tam bir çaresizlik içinde kalmıştı. İngilizler karşısında ne yapacağını bilemeyen aşiret reisleri tek çare olarak isyan hareketlerine girişmeye başlıyordu. Toprak sahibi olarak halk içinde önemli bir konuma sahip olduklarından yaşadıkları bölge insanının da isyan hareketine katılmalarına sebep oluyorlardı. 1767, 1770 ve 1773 yıllarında İngilizler ile savaşan bu yerel toprak sahipleri bazı başarılar gösterseler de İngilizler tarafından etkisiz hale getirildiler (Majumdar, 1957: 31-2). Hindu Kast sisteminde herkes toprak sahibi olamıyordu. Ancak belirli bir konuma sahip üst sınıflar toprak sahibi olabilmekteydi. Bu yönü ile İngiliz yönetim en alt seviyeden en üst seviyeye kadar her Hindu’nun hayatını etkileyen bir yönetim anlayışı sergiliyordu. İngilizlerin ülkeyi yönetmekten çok sömürme anlayışı vardı. Bunun için halkın fakir veya zengin olması fark etmiyordu.

Toprak sahipleri kadar yerel prensler de İngilizler karşısında zor zamanlar geçiriyordu. Bengal’de sultan ünvanını kullanan yerel prenslikler ise her zaman birbirleri ile mücadele içinde olmuştu. 1756 yılında Bihar’ın Sultanı Alivardi ölünce yerine torunu geçmişti. Çocuk yaşta torun Sirajuddaulla döneminde bölge yönetimsizlik ve kaosun hakim olduğu bir dönem yaşamıştı (Majumdar, 1957: 2-3). İngilizlerin Kalküta’da kurduğu ticari üsleri Bengal topraklarında ticaret yapma fırsatı veriyordu. Sultan Sirajuddaulla yaşı itibari ile İngilizlerle mücadele edebilecek durumda değildi. Lakin çevresindekiler onu Kalküta’ya saldırmaması konusunda ikna etmişti. Böylece bölgedeki ekonomik dengelerin dost görünen Fransızlar lehine değişmesi sağlanmak istenmişti. İngilizler ise bu önemli ticaret merkezinin kendilerinden alınmasını istemiyordu. Madras’da güçlü bir ordusu

bulunan İngilizler Robert Clive'in komutasında harekete geçti. Ordu 900 İngiliz ve 1500 Hintli askerden oluşmaktaydı. 2 Ocak 1757'de Kalküta'ya varılarak üs geri alındı. 23 Mart'ta ise Bengal'de Fransızlara ait Chandernagar kalesi kuşatıldı (Orme, 1763: VII, 126, 144). Bu arada Fransızlar da harekete geçmiş ve takviye askerlerini yollamıştı. Robert Clive hala Bengal Sultanı ve ordusu ile karşılaşmamıştı. Bu süre zarfında Fransız takviye güçler de Sultanın ordusu ile birleşti. Nihayet 23 Haziran 1757'de Bhagirathi nehrinin kıyısındaki Plasey'de İngilizlerle Fransız destekli Bengal ordusu karşı karşıya geldi. 25 binlik Bengal gücüne karşı İngilizler savunmasız görülmekteydi. Lakin Clive Bengal Sultanını devirmek isteyen yerel muhalif güçlerin farkına varmıştı. Sultanın ana destekçilerinden birisi olan Cafer ile anlaşma yoluna gidilmişti. Savaşın ortasında Cafer kendisine bağlı askerler ile birlikte geri çekilince Bengal ordusu şaşkınlık yaşayarak dağıldı. Savaşın İngilizler lehine sonuçlanması bölgenin geleceğini de şekillendirecekti. Robert Clive İngilizler tarafından bir kahraman olarak tanımlandı. Hatta İngiliz Sezarı olarak anıldı (Harvey, 1998: 10). İngilizler Kalküta gibi önemli bir ticaret merkezini kurtardıkları gibi Bengal'de de gücü eline almaya başlamıştı. Kendileri için bir tehdit olan Fransızlar da gücünü önemli ölçüde yitirmişti. Aslında Hintliler İngilizler'den kurtulmak için bu önemli şansı yitirmişti. Hintlilerin bu savaşta ve gelecekte yapılacak mücadeleler de beraber hareket edememeleri bu zengin ülkenin tamamen İngilizlerin kontrolü altına girmesine sebep olacaktı.

İngilizler yıllar içinde Bengal'de kendi vergi ve toprak sistemlerini kurdu. Ticaretin yanı sıra halktan toplanan vergilerde batıya aktarılmaya devam etti. Hint halkının önemli bir kısmı geçimini tarım yaparak sağlıyordu. İngilizlerin işgal ettikleri veya etkisi altına aldıkları bölgelerden daha fazla vergi istemesi en çok bu insanları etkiliyordu. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca doğrudan tarım topluluklarının başlattığı toplam 77 isyan hareketi yaşanmıştı. Bunlardan en küçükleri bile birkaç bin insanın katılımı ile yapılmıştı. Aynı kast sistemine mensup olan insanların İngilizlere karşı isyan etmekte daha fazla işbirliği yaptığı görülmekteydi (Gough, 1974: 32). Yıllarca aşiret reisleri tarafından sömürülen Hintli halk en azından temel geçimini sağlayabilirken, İngilizlerin gelmesi ile çok daha kötü bir yönetime maruz kalmıştı. Aşiret reisleri ile bir şekilde anlaşabilen halk kendilerine tamamen yabancı İngilizlerle ortak temel noktalarda bile anlaşmıyordu.

Bir başka isyan hareketi de ağır vergilere isyan eden Bareilly bölgesinde yaşanmıştı. 1816'da başlayan isyanın liderliğini Müftü Muhammed Aiwas yapmıştı. Rohilkhand eyaletine yayılan isyan ilk olarak ağır vergilere isyan eden bir kadının İngilizlerin oluşturduğu polis gücü tarafından yaralanması ile başlamıştı. Aslında İngilizlerin vergileri daha

da artırımının altında yatan sebepte oluşturulan polis gücünün masrafının halktan alınması içindi. Müftü ve onun etrafında toplanan isyancı halk İngilizler ile mücadele etmeye başlamışken, Müftü İngilizler tarafından yaralandı. Müftünün İngilizlere karşı savaşılması çağrısına bölgede yaşayan birçok Müslüman olumlu yanıt vermişti. Sayıları tahmini 10 bin civarında olan silahlı Müslüman halkın bu bölgede daha da güçlenmesini istemeyen İngilizler ise kendilerine bağlı Hindu askerlerden oluşan askeri birlikleri Bareilly'e göndermişti. İngilizlerin düzenli ordusu karşısında yapılan savaşta 300'den fazla Müslüman Hintli öldürülmüş, çok daha fazlası yaralanmış ve İngilizlere esir düşmüştü. İngilizler ise 21 kayıp verirken 62 yaralıya sahipti (Majumdar, 1957: 34). Kısır bir döngü içinde her bir yerel isyan hareketi birbiri ardına ortaya çıkıyor ve aynı kötü akıbet ile İngilizlerce yok ediliyordu. Hint toplumu bir türlü bir araya gelememenin vermiş olduğu parçalanmışlık içinde çaresizce İngilizlere boyun eğiyordu. İngilizler akıllıca bir siyasetle Müslümanlarla savaşırken Hindu'ları, Hindu'larla savaşırken de Müslümanları kullanıyordu. Hindistan'daki insanların birbirleri ile olan düşmanlıkları İngilizlerin ülkeyi sömürmesini sağlıyordu.

İsyanların bir diğer önemli sebebi de ülkeyi yöneten İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin yozlaşmasıydı. Şirket, Hindistan'ı tam olarak ele geçirmeden önce yerel Hint halkına karşı kısmen iyi davranışlar gösteriyordu. Öncelikle çıkarlarını düşünen İngilizler Hintli halkın haklarına saygı gösteriyordu. Lakin zamanla Hindistan'da önünde hiçbir yerel krallık veya prensliğin duramayacağı bir güce kavuşulmuştu. Daha önce kendilerine boyun eğmiş kralların sembolik de olsa tahtlarını korumalarına izin veriliyordu. Böylece yerel halk işgalci İngilizleri karşısında görmüyordu. İşgalin başlaması ve yerel krallıkların devre dışı kalması ile ülkenin doğrudan tek yöneticileri İngilizler olmuştu. Halk daha önce kendisine iyi davranışlar sergileyen İngilizlerin ülkenin sahipleri olması ile tavır değiştirdiğini düşünüyordu. Neticede Hint halkı kendilerine karşı adil olmayan bir yönetimle karşı karşıya olduklarının farkına vardı. Yerel halk, İngilizlerle yaşadıkları herhangi bir uyuşmazlık halinde kime sığınacaklarını bilmiyordu. Hatta kendi aralarında yaşanan ihtilaflarda İngilizlerin güçlü ve zenginden yana taraf olduğunu görüyorlardı. Herhangi bir Hintli toprak sahibi İngilizlerin toprağına el koyması karşısında çaresiz kalıyordu. İngilizler ülkede mahkemeler kurmakla birlikte İngiliz hâkimler şirket aleyhine karar vermiyorlardı. Bazı durumlarda mahkemeler özellikle çok uzun sürdürülüyor ve böylece davayı açan şahıslardan daha fazla mahkeme ücreti isteme yoluna gidiliyordu. Bunu karşılayacak gücü olmayan Hintli davacılar haklı bile olsalar davadan çekilmek zorunda kalıyordu. Ayrıca gerek İngilizler gerekse Hintli zenginler davaları para karşılığı tuttukları yalancı şahitler sayesinde kazanıyorlardı. Bunun

neticesinde ülkeyi yöneten söz konusu şirkete ve İngilizlere karşı nefret oluşuyordu (Longford, 1964: 280).

İngilizlerin Hindistan'daki varlığının ana sebebi ülke kaynaklarının tamamen sömürülmesiydi. Bunu gerçekleştirme adına müttefiklerini bile ortadan kaldırmaya hazırlardı. İngilizler 1600'lerden itibaren Hindistan'a satışı yapılabilecek her hangi bir ürün gözü ile bakarken 18. yüzyıla gelindiğinde ise hem ürün ticaretinden hem de yönetimden dolayı para kazanılabilecek bir pazar gözü ile bakmaya başlamışlardı. Hindistan'ı para harcayarak yönetme niyetleri yoktu. Amaçları yönetime geçerek daha fazla vergi toplamaktı. Böylece ticaretten elde ettiklerinin çok daha fazlasını kazanacaklarını görmüşlerdi. Hintli halk için ise başlangıçta çok değişen birşey yoktu. Halk yerel prensliklerin mücadelesi ile farklı yönetimler tarafından idare edilmeye alıştı. Lakin bu yerel liderler halkı doğrudan etkileyecek bir ekonomik önlem almıyordu. İngilizler ise ormanlardan akarsulara kadar herşeyden kullanım ücreti alacak kadar ileri gitmişlerdi. Topraklar sahiplerinden alınarak bölünüyor ve başkalarına kiralanıyordu. Halk alışagelmış tarım ürünleri yerine ticari değere sahip ürünler yetiştirmeye zorlanıyordu. Neticede tüm yönleri ile sömürülen halk açlık sınırına dayandığında isyan ediyordu. Lakin bu aşamada İngilizler karşısında onları koruyacak kimse olmadığı için yeniliyorlardı.

3. Dini Faktörler ile Başkaldırılar

İngilizlerin dini sebepler ile isyan eden halkla karşılaşması onların Bengal'deki ilk yıllarında gerçekleşmişti. Sanyasi isyanı olarak adlandırılan bu başkaldırı bölgede yaşayan iki farklı dini grubun katılımı ile başlamıştı. Bunlar Hindu Sanyasiler ile Müslüman Fakir grubuydu. Bu gruplara bölgede açlıktan kırılmaya başlayan Hintliler ile zengin toprak sahipleri ve eski kralların azledilmesi ile işsiz kalan askerler katılmışlardı. Hindu ve Müslümanların beraber isyan etmelerinin altında yatan sebep tam olarak bilinmemekle birlikte 1770 Bengal kıtlığının etkisi ile birlikte bölgede İngilizlere karşı nefret olduğu bilinmekteydi. Sanyasi isyanını bastırmak için gönderilen İngiliz birliği isyancılar tarafından 1772'de yenilmiş ve İngiliz komutan Thomas'da öldürülmüştü. 1773'de gönderilen bir diğer İngiliz birliği de aynı şekilde isyancılar tarafından yenilmişti. Batı Bengal ile Bihar eyaletinde devam eden Sanyasi isyanı zamanla Marathalar'dan da destek alarak daha da büyüye de daha sonra İngilizler tarafından bastırıldı. (Broughton, 1977: 129). Müslüman Fakir grubu İngilizlerin Bengal'i tamamı ile kontrolleri altına aldıktan sonra halka ağır vergiler yüklemesine karşı çıkmıştı. Grup üyeleri Bengal topraklarında dolaşp inançlarını yaymaya çalışıyordu. Gittikleri bölgelerde halkın zor şartlar altında yaşamaya bırakılmalarına karşı çıkmışlardı. Sanyasi isyanına destek veren Hindu-

ların bir kısmı da daha önce Avadh ve Bengal Prenslerinin ordusunda çalışmıştı. İngilizlerin Hinduların kutsal mabedlerine hac ziyaretlerine izin vermemeleri tüm halk tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Bu eski askerler ise isyana öncülük etmişlerdi. Zaman zaman etkisini kaybetse de bu askerler uzun yıllar İngilizlere büyük zorluklar çıkarmıştı (Nagar ve Mukherji, 2016: 6) Hint coğrafyasında gerek Hindular gerek Müslümanlar birbirini sevmediği için İngilizlere karşı ortak hareket edemiyorlardı. Sanyasi isyanında ise bir ilk yaşanmış ve iki toplum İngilizlere karşı beraber hareket etmişti. Aslında Müslüman ve Hinduların İngilizlere karşı birlikte hareket edememeleri İngilizlerin lehineydi. Bu iki dini grup İngilizlere karşı bir araya gelemediği gibi kendi içlerinde de bir çok farklı alt gruplara sahipti. Müslümanlar farklı Sünni ve Şii gruplara bağlı iken Hindular ise bir araya gelmelerini engelleyen kast sistemine sahipti.

Hindu kast sistemine göre çiftçiler üst sınıfa mensup kişiler olarak adlandırılıyordu. Kast sisteminin en altında hizmetliler, işçiler ve köleler vardı. Onların bir üst sınıfı ise çiftçiler ve esnaflardı. Bir üstü prensler ve askerler iken en tepede rahipler ve bilginler bulunmaktaydı. Kast sistemine göre Hindular başka bir sınıftan insanla evlenemiyorlar, yemek alamıyorlar ve aynı ortamda beraber bulunamıyorlardı. Kast sistemi dışında kalan ve hor görülen bir sınıf daha mevcuttu. Bu sınıfta Hindu olmayan Hıristiyan ve Müslüman gibi farklı inanç toplulukları. Bunlar hor görülüyor ve temiz olmadıkları düşüncesi ile temastan kaçınılması gerektiği belirtiliyordu (Heathcote, 1974: 81). İngilizler kast sistemi sayesinde Müslüman ve Hinduların bir araya gelememelerini fırsata dönüştürerek Hindistan'ı işgal etmişti. Sanyasi isyanı aslında bu iki toplumun kaçırdığı bir fırsattı. Kast sistemine göre Hıristiyan İngilizler de hor görülen, kast dışı, değersiz insanlardı. Buna rağmen Hindular İngilizlerin kurmuş olduğu sistemin önemli bir parçası olarak onların ordularında görev alıyor, onların emri altında yaşıyorlardı. Aynı durum Müslüman olmasına rağmen İngilizler için çalışanlar için de geçerliydi.

Bir diğer önemli dini isyan hareketi Shariatulla tarafından kurulan Müslüman Faraidi (Faraizi) tarikatınca 1804'de başlatılmıştı. Tarikat İngilizlerin işgali altındaki toprakların darül harb yani savaş ve işgal bölgesi olduğunu belirterek Müslümanların bu şartlar altında bu topraklarda yaşayamayacağını ve İngilizler ile savaşmanın dini zorunluluk olduğunu ilan etmişti. Shariatulla'nın oğlu Dudhu Mian Doğu Bengal bölgesini alt bölgelere bölerek her birinin başına tarikattan bir kişi görevlendirmişti. Bu görevliler bölgelerin liderleri olmakla birlikte vergi toplamak için de yetkilendirilmişti (Chaudhuri, 1955: 50-51). Faraidiler gibi dini bir yapının bölgede doğrudan yönetime talip olması Müslümanların siyasal olarak aktif bir hayata geçişine sebep olmuştu. Faraidi ideolojisi ve aktiviteleri

birçok alimin yetişmesini sağlamıştı (Ziring, 1992: 9)

Faraidi tarikatı bölge halkını zengin toprak sahiplerinin zulmünden de kurtarmayı hedeflese de asıl amaçları İngilizleri bölgeden tamamen çıkararak Müslüman gücün tekrar yönetime geçmesini sağlamaktı. Faraidi tarikatı yıllar içinde etkisini yitirse de daha geniş bir alanda etkili olacak Vahhabi akımının öncülüğünü yapmıştı. 1820’de Seyyid Ahmed tarafından Bareilly’de başlatılan Vahhabi akımı Arabistan’daki Vahhabi akımının bir devamıydı. Seyyid Ahmed etrafında çok sayıda taraftar toplamıştı. Sayısal olarak çoğalan hareket zamanla siyasi bir güce dönüştü. Ahmed yerel Müslüman halka ya bölgeden hicret ederek ayrılmalarını veya İngilizler ile savaşmalarını söylüyordu. Akıma mensup Müslümanlar askeri eğitim yapmaya da başlamışlardı (Chaudhuri, 1955: 95-97). İngilizler Faraidilerin gün geçtikçe güçlendiklerinin farkındaydı. 1843’te sayılarının 80 bine ulaştığı İngiliz Doğu Hindistan Şirketine sunulan bir raporda belirtilmişti. Rapor bu grubun Hindistan’dan İngilizleri tamamen çıkarmak istediği ve Babür İmparatorluğunu tekrar canlandırmayı amaç edindiğini belirtiyordu (Hunter, 1969: 92)

1827’de Seyyid Ahmed ilk olarak bölgedeki Sihlere savaş ilan etti. Sihlerin Müslümanların kutsal mekânlarına saygı göstermediği için başlatılan bu mücadele dört yıl boyunca devam ederken Seyyid Ahmed’de hayatını kaybetmişti. İngilizlerin Penjab eyaletinde yönetimi Sihlere vermesi ile birlikte Sihlere karşı nefret tekrar başlamıştı. Vahhabiler bu sefer İngilizlere karşıda harekete geçmiş ve onlara saldırmaya başlamışlardı. Çok geniş bir coğrafyada İngilizlere saldırılar yapan Vahhabiler daha önce Hint coğrafyasında görülmemiş bir şekilde organize olarak gerek para gerekse adam ihtiyaçlarını karşılamayı başarıyorlardı. İngilizler 1850’den 1857’ye kadar Vahhabilere yönelik 16 askeri operasyonda 33 bin askeri bölgede aktif hale getirmişlerdi (Chaudhuri, 1955: 112). Seyyid Ahmed’in ilk olarak bölgedeki Sihlere savaş açması ise tam bir stratejik hataydı. Böylece Sihler İngilizlere sığınmış ve Ahmed yerel bir gücü karşısına almıştı. Dini inanışları bahane ederek ülke içinde yaşayan bir topluluğa savaş açılırken ülke dışından gelen bir topluluk olan İngilizlere karşı birleşilemeyerek hata yapılmıştı.

1857 yılında yaşanan büyük Hint isyanına yıllardır İngilizlerle mücadele eden Vahhabiler yeterince destek vermemişti. Bazı Vahhabi üyelerinin gizli olarak isyancı askerler ile görüştikleri ve bazı askerlerinde Vahhabi akımına mensup olduğu biliniyordu. 1857 isyanı Vahhabi akımına mensup olanlar için İngilizler ile mücadelede önemli bir fırsattı. Lakin Vahhabilerin genel olarak bu isyana destek vermemesi anlaşılammıştı. Sittana bölgesinde çok güçlü bir askeri organizasyona sahip Vahhabiler

özellikle Kuzey Batı sınır bölgesinde İngilizleri meşgul edebilir Penjab'dan Delhi'ye giden takviye İngiliz kuvvetlerine saldırebilirlerdi. Lakin Vahhabiler bunu yapmamıştı. Ancak isyan İngilizler tarafından bastırıldıktan birkaç yıl sonra tekrar sahneye çıkarak İngilizlere saldırmaya başlamışlardı. 1857-1858 yıllarında İngilizlere çok büyük zarar verebilecek bu akıma mensup Müslümanlar, bu önemli isyan sırasında neredeyse tamamen sessiz bir dönem geçirmişlerdi. Bunun için yapılan en önemli izah ise 1857 isyanının Hindular ile beraber yapılmasıydı. Vahhabi akımının sadece İslami bir direnişe destek verme yönünde fikirleri olduğu düşünülmüştü. Buna rağmen bazı Vahhabiler Delhi'de İngilizlere karşı savaşmış, Müslümanları da İngilizlere karşı savaşmaya çağırmışlardı. Bu Vahhabilerin yaptığı yazılı fetvalar da bütün Müslümanların dinleri için savaşmaları, aksi takdirde aileleri ve çocuklarının İngilizlerce yok edileceği yazılmıştı (Government Records, 1870: 271). İngilizlerin Hindistan'dan çıkarılması için gerekli şartların olduğu bu büyük isyanda kilit rolü oynayan Vahhabiler, Penjab'dan Delhi'ye gelen İngilizleri çok rahat durdurabilirlerdi. Şayet bu takviye güçler Delhi'ye gelemeseydi bu isyan ile Hindistan bağımsızlığına kavuşacak adımları atabilirdi. Vahhabiler bu yönü ile yapılması gerekenleri zamanında yapmayarak İngilizlere dolaylı destek vermişlerdi.

Güney Hindistan'ın Malabar bölgesinde 1835 yılında başlayan Moplah isyanı ise İngilizlere ve Hindu toprak ağalarına karşı gerçekleşmişti. Bölgedeki Müslümanlar Hindular ile 9. Yüzyıldan itibaren ticaret gerçekleştirmiş ve daha sonra bölgeye yerleşmeye başlamıştı. Bu Müslümanlar bölgede yaşayan ve Hindu kast sisteminde köle muamelesi gören birçok insanın Müslüman olmasını sağlamıştı. Bu insanlar her ne kadar başlangıçta ticaretle uğraşsalar da zaman içinde bir tarım toplumuna dönüşmüşlerdi. Bölgede kontrolü elinde tutan Hindu Prens ve toprak ağaları dışında hiçbir grubun toprak sahibi olmasına izin verilmiyordu. Düşük kast sistemindeki Hindular ve Müslümanlar Moplah olarak adlandırılıyor ve toprağı işleyen insanlar olarak bundan pay alıyordu. İngilizlerin bu toprakları etkisi altına alması ile birlikte yüzyıllardır alışıla gelmiş toprak sistemi ve paylaşma yöntemleri de değişmeye başlamıştı. Neticede Moplahlar artık geçinemeyecek duruma düşürülmüştü. İngilizlerin dini yaşantılarına da karışması bu insanlarda nefret duygusu uyarmıştı. 1835-1854 tarihleri arasında toplamda İngilizlere ve Hindu toprak sahiplerine karşı 22 başkaldırı gerçekleşmişti. Müslüman Moplahlar İngilizler tarafından öldürülenlerin şehit olduğuna inanıyordu (Nagar ve Mukherji, 2016: 6).

İngilizlerin, Hindu ve Müslümanların inanç ve geleneklerine müdahale etmeye başlaması halktan tepki görmekteydi. Belirtildiği üzere farklı Hindu grupları inançları gereği insan kurban ediyordu. Hatta bebeklerini tanrılarına kurban ediyorlardı. Ayrıca eşi ölen ve dul kalan

Hindu kadınların kendilerini öldürmeleri isteniyordu. Bu kadınların eşlerinin cesetleri yakıldıkları esnada kendilerini ateşe atarak intihar etmeleri isteniyordu İngilizler uzun yıllar boyunca bu tür inançlara karışmamış ve karşı koymamışlardı. Fakat Hindistan Genel Valisi Lord Dalhousie bu uygulamaları yasaklamıştı. Lord ayrıca okullarda Hindu öğretilerin değil Hıristiyan öğretilerin anlatılmasını sağlayan bazı uygulamaları yürürlüğe koymuştu (Kapore, 1962: 551-562). Hintliler İngilizlerin dini inançlarına karışmasını istemiyordu. Bunu, kendi içişlerine karışma olarak değerlendiriyorlardı. Hindistan'daki her Müslüman ve Hindu insan, dini inancını yaşasın veya yaşamasın, alt veya üst sınıfa mensup olsun, İngilizler tarafından zorla Hıristiyanlaştırılmak istendiklerine güçlü bir şekilde inanmaya başlamıştı (Khan, 1873: 16). Hint halkı krallıkların işgalinden toprakların el değiştirmesine, dini inançlarına karışılmasından İngilizler tarafından hor görülmelerine kadar birçok farklı sebeple İngilizlerden nefret eder hale gelmişti (Shafeeq, 1970: 10-12).

İngilizler Hindistan başta olmak üzere sömürgelerinde meydana gelen isyanları bu ülke insanlarına bağımsızlık düşüncesinin değerini öğretmiş olmalarının bir sonucu olarak görmekteydi (Vural, 2006: 171). Halbuki isyanların genel ortak noktası halkın fakirleşmesiydi. Yıllardır atalarından kendilerine kalan toprakların sorgusuz ellerinden alınmasıydı. Vergiler adı altında açlığa mahkum edilmeleriydi. Karnı aç olan bu insanlar dini inançlarına da karışıldığı zaman artık dayanamaz hale gelerek isyan ediyordu. Elbette bağımsızlığın değerini öğreniyorlardı. Lakin İngilizlere düşen görev eğer dedikleri kadar medeniler ise kendi çıkarları için bir başka halkı açlığa mahkum etmemektir. İngilizler hali hazırda Hint halkını barbar bir toplum olarak nitelendiriyordu. Hinduların insanları tanrıları için kurban etmesi bu fikrin pekişmesini sağlıyordu. Barbar halkların Hıristiyanlaştırılarak insani değere sahip olacakları iddia ediliyordu. Bu sebepten misyonerlerin gösterdiği her bir çaba Hintli halktan tepki görüyordu. Dini inançları sebebi ile isyan edenler aslında kendilerini her yönü ile sömüren İngilizlere karşı bir halk desteği sağlamayı da umuyorlardı. Gerek Müslüman gerek Hindu dini liderlerin İngilizlere karşı halkı savaşıma çağırması sömürüye dur demek içindi. Hintli halkın yüzyıllardır farklı yerel güçler altında yönetilmiş olması onlarda ulus bilincinin tam oluşmamasına sebep olsa da dinlerine büyük önem veriyorlardı. İngilizler dini referans alan isyanların kendileri için büyük bir tehlikeye dönüşebileceğinin farkındaydı. Bunun için halkın inançlarına çok fazla karışmamaya büyük özen göstermişlerdi. Lakin bu gerçekleştiğinde de Hintli halkın dinin inançları açısından da büyük bir ayrışma içinde olması onların İngilizlere karşı biraraya gelmesini engellemişti.

4. Aşiret Kararlarıyla Çıkan İsyanlar

Aşiretlerin İngilizlere başkaldırıları farklı sebepler nedeniyle gerçekleşmekteydi. Aşiretler en çok topraklarının işgal edilmesi, yeni toprak reformlarına zorlanmalar ve vergilerden şikayet etmekteydi. Aşiretlerin bir kısmı ormanlık bölgelerde yaşamaktaydı. İngilizlerin orman yasası ile bu insanların ormanları kullanmasından ücret almak istemesi bile sıkıntı oluşturmaktaydı (Oommen, 1985 :7). Aşiretlerin İngilizlere karşı isyan ettiği en önemli olaylardan birisi 1831-1832 yılında gerçekleşmişti. Kol aşireti İngilizler tarafından gördüğü baskılar sebebi ile isyan etmişti. Aşiret kendi bölgesine yerleşen yabancılar ile giriştiği mücadelede birçok köyü yakıp yıkmış ve köylüleri topraklarını işgal ettikleri için öldürmüştü. 1832’de bir başka isyan hareketi Manbhum bölgesinde etkili olmuştu. İki aşiret arasında yıllardır devam eden husumet savaşa dönüşmüştü. Bu mücadele içinde İngilizlere ait yerel hükümet binaları da yakılıp yıkılmıştı. İngilizler olayların kontrolden çıktığını görünce güçlü olan Ganganarayan aşireti liderine Prens unvanı ve istediği toprakları vermişti (Majumdar, 1957: 38-9). Kendi isteğini bir şekilde İngilizlere kabul ettiren aşiret reisleri mücadelesini bırakmıştı. Unuttukları ise İngilizlerin bir şekilde kendilerinden sonra gelen nesillerin topraklarına el koyacaklarıydı. Kol aşireti İngilizler gibi güçlü bir düşmanla savaşında yerel diğer güçlerle irtibata geçmek yerine onları da düşman görmüştü. Hiçbir yerel destek alamadıklarında ise topraklarını kaybedecek duruma gelmişlerdi.

Kuruşya isyanı İngilizlere karşı gerçekleştirilen bir diğer önemli başkaldırı hareketiydi. Kerala aşiretini bir kolu olan Kuruşiyalar Wayanad topraklarına göç ederek burada yeni bir hayat kurmuştu. İngilizler 1805 yılında kendilerine isyan eden Pazhassi aşiretini yenmişti. Bu aşirette aynı topraklarda bulunmaktaydı. Kuruşiyalar onlara isyanlarında destek vermişti. Pazhassilerin lideri öldüğünde İngilizler onun tüm topraklarına el koyma kararı almıştı. Bu topraklar arasında Kuruşiyaların da arazileri vardı. Aşiret yeni topraklara sahip olmak için ormanlık alanda ağaç kesmeye başlayınca İngilizler onlardan kullanım vergisini ödemelerini istemişti. Aşiret buna karşı çıkmış ve ayaklanmıştı. İngilizler ordusu ile bölgeye gelerek aşiret üyelerinin isyanını bastırmıştı (Anjana, 2018: 1526).

Garo ve Jaintia dağlarında yerleşik yaşayan Khasis aşireti de 1783’de isyan eden bir başka aşiret olmuştu. Dört yıl sonra bölgede yaşayan diğer aşiretlerde Khasis aşiretine katılmaya karar verince isyanın boyutu büyümüştü. 1789’da Khasi aşiret reislerinden Ganga Singh İngiliz garnizonundaki Hintli askerlere saldırarak birçoğunu öldürmüş ve yaralamıştı. Bu olaydan sonra İngilizler uzun yıllar sürecek bir mücadele ile aşirete karşı savaşmışlardı (Majumdar, 1957: 39). Aşiretler 1860 ve 1870’lerde

tekrar İngilizlerle mücadele içine girmişti. İngilizler 1. Anglo-Burma Savaşından sonra Garo ve Jaintia dağlarında bir yol yapmaya karar vermişti. Bu yol sayesinde herhangi bir savaşta İngiliz askerlerinin kolayca ulaşımı sağlanacaktı. Lakin aşiretler topraklarından böyle bir yolun geçmesine karşı çıkmıştı. 1827'de yol inşaatı durdurulmak istenmişti. Bölgeye gelen İngilizler aşiret köylerini yakarak imha etmişti. Aşiretler bunu hiçbir zaman unutmamıştı. 1860'lara gelindiğinde İngilizler aşiretlerden alınan vergileri artırma kararı aldı. Uzun yıllar süren başkaldırı İngilizler tarafından bastırılmıştı (Resistance, 2018: 153) İngiliz Doğu Hindistan Şirketi yıllar içinde sahip olduğu ekonomik güçle Hindistan'da büyük ordulara sahip olmuştu. 1857 yılı verilerine göre bu ordularda görevli asker sayısı 232 bin kişiydi. Bu sayıya kurulan polis gücü gibi unsurlar dâhil değildi. İngilizler bu özel ordunun planlamasını yaparken onların vazife göreceği coğrafi alanları baz alarak görevlendirmişlerdi. Buna göre ordular Bombay, Madras ve Bengal'de kurulmuştu (David, 2001: 20). İsyanı başlatan da, isyanı bastıran da aslında Hintlilerdi. İngilizler aynı milleti birbiri içinde mücadele ettirerek ülkeyi ele geçirmişlerdi.

Bir başka aşiretin isyanı 1846'da Orissa'da yaşanmıştı. Hindu aşireti olan Khond'lar bazı dini törenlerinde kadın ve çocukları inançları gereği öldürerek kurban ediyorlardı. İngilizlerin buna karşı çıkması ile başlayan isyan hareketi üç yıl devam etmişti. Aşiret mensupları birçok köyü yakmış ve ormanlık alanlarda hâkimiyetlerini kurmuşlardı. İngiliz General Dyce emrindeki askerler bölgede aşiret mensuplarına karşı verdikleri mücadele ile birçok aşiret mensubunu etkisiz hale getirmişlerdi (Majumdar, 1957: 40). İngilizler Khond'ların törenlerinde insan kurban ettiklerini ilk olarak 1836 yılında öğrenmişti. Lakin bu topluluk diğer Hindu gruplardan ayrı hareket ettiği için haklarında çok fazla bilgi mevcut değildi. İngilizler doğrudan müdahale etmek yerine misyonerlerin çalışmasına izin vermişti. Khondların Hıristiyanlığı kabul etmesi için büyük uğraşlar verilmişti. Grubun birçok lideri İngilizlere artık kimseyi öldürmeyeceklerine söz vermişti. Lakin törenler yapılmaya başlanınca birçok insan bir anda kurban ediliyordu. 1837-1854'te İngilizler tören alanlarında 1260 kurbanın hayatını kurtarmıştı (Gangte, 2017: 118-120).

Santal aşireti de atalarından kalan topraklardan çıkarılınca isyan eden bir başka aşiret olmuştu. Aşiret reisleri olan iki kardeş Sindhu ve Kanhu, 1855'de aşirete mensup 10 bin kişiyi toplayarak kendi ülkelerini kuracaklarını ilan etmişti. Aşiret mensupları Bhagalpur ve Rajmahal arasındaki bölgeyi kontrolleri altına alarak bölgeden geçen telgraf ve demiryolu hattını kesmişlerdi. Birkaç İngiliz de öldüren Santal aşireti mensupları üzerlerine gönderilen İngiliz birliğini yenmeyi başarmıştı. Aşiretin başlattığı isyana katılanların sayısı 30 bine kadar yükselmişti.

1856 Şubat ayına kadar sürse de İngilizler tarafından bastırılmış ve aşiret liderleri yakalanmıştı. İngilizler Santal aşiretini etkisiz hale getirmek için bölgede inanılmaz bir vahşete imza atmış ve isyan bittikten sonra da buna devam etmişlerdi (Datta, 1940: 19; Majumdar, 1957: 63). Genel manası ile isyanın boyutu ne ölçüde büyük ise İngilizlerin' de o denli büyük katliamlar gerçekleştirdiği görülmekteydi. Bu aslında isyan etmeyi düşünen halka bir gözdağı olduğu gibi tekrar toparlanarak intikam almalarını da önlemeye yönelik bir girişimdi.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin özellikle 19. yüzyıldan itibaren Hindistan'ın yönetimi ile yakından ilgilenmesinden itibaren halkın ve doğal olarak aşiretlerin üzerinde de etkisi artmaya başlamıştı. İngilizler okullar, demiryolları ve telgraf hatları inşa ederek hayatın her alanına girmeye başlamıştı. Bu aynı zamanda ülkedeki Hindu ve Müslümanlardan daha fazla vergi talep edilmesine sebep olmuştu (Erçin, 2017: 131) Halbuki şirket ilk yıllarında tamamen ticarete yönelmişti. Yerel prensliklerin işgali de onlara vergi ödenmemesi içindi. Fakat yıllar geçtikçe kontrol altına alınan her bir prenslik bir anda tüm Hindistan'da kontrolün ele geçirilmesini sağlamıştı. Dolayısı ile artık bu ülkenin yönetilmesi aşamasına geçilmişti. Bu da yine sömürge anlayışı içinde yapıldığından tüm Hint halkı olumsuz etkilenmişti. Aşiretlerin yerel prenslikler İngilizler karşısında zor durumda iken bir araya gelmemesi sıranın onlara gelmesine sebep olmuştu. Prensliklerin emrindeki her bir aşiret kendi çıkarı için gayret etmişti. Ülkelerinin temel çatısı olan prensliklerin yıkılması ile hayatta kalabileceklerine inanmışlardı. Lakin çöken her bir çatı onların sonunu hazırlamıştı. Kendi halkının sayısına güvenen büyük aşiretler bile güçlü İngiliz ordusu karşısında birer birer yenilmişti.

Sonuç

1600 yılında İngiliz Kraliyetinden aldığı izinle ticarete başlayan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi yıllar içinde Hindistan'da hâkimiyeti ele geçirmiştir. Merkezi bir otoritenin olmadığı ve birçok farklı prens ve krallığın bulunduğu ülke İngilizler tarafında yavaş yavaş ele geçirilmiştir. Bu süre zarfında bir araya gelebilme yeteneğine sahip olamayan Hint halkı İngiliz yönetimi altına girmiştir. Lakin İngiliz yönetiminden memnun olmayan halk kitleleri zaman zaman başkaldırı hareketlerine girişmiştir. Fakat her bir başkaldırı yalnız başına yanan bir meşale misali İngilizlerce söndürülmüş ve halkın bir bütün halinde bağımsızlık meşalesi yakmasına asla fırsat verilmemiştir. İngilizlerin ülkede kurdukları devasa paralı ordular şirketin ne denli yüksek ekonomik çıkarlar elde ettiğini de göstermektedir. Şirket ülkenin zenginliklerini anavatan İngiltere'ye aktarırken, sayıları yüz binlerce olan bir ordunun da masraflarını karşılayabilmiştir.

İngilizler ilk yıllarından itibaren tamamen ticaretlerine odaklansalar da zaman içinde ülkedeki otorite boşluğundan istifade etmiştir. Yerel prens ve krallıklar ticareti koruma bahanesi ile işgal edilmiştir. Böylece kurulan ticari üsler ve yapılan ticaret için vergi ödemeyerek kazançlarını artırma yoluna gitmişlerdi. Ülkedeki farklı yerel grupların birbirleri ile mücadelelerinde İngilizlerden askeri yardım alması da onları İngilizlere bağımlı kılmıştır. Ele geçirilen veya kontrol altına alınan prensliklerden daha fazla gelir elde etme adına halka yeni vergiler ve toprak reformları dayatılmıştır. Vergiler ödenemez seviyelere geldiğinde halk son çare olarak İngilizlere baş kaldırmaya başlamıştır. Bu çalışma bu başkaldırıların neden dolayı gerçekleştiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Hint Tarihçisi Majumdar'ın tezinden yola çıkılarak başkaldırıların nasıl siyasi, ekonomik, dini ve aşirete bağlı sebepler dolayısı ile çıktığı araştırılmıştır.

İngilizler merkezi otoritenin zayıfladığı bir zaman dilimi içinde birçok düşmanı olan yerel prenslikleri korumaları altına almıştır. Saltanatını devam ettirmek için İngilizlerden destek alan prenslikler bunun için yıllık ücretler ödemiştir. İngilizler ilk yıllarında kendi sözlerinden çıkmayan prenslere herhangi bir zorlama yapmasalar da ülkeyi ele geçirme aşamasına geldiklerinde istedikleri ücretleri prensliklerin ödeyemeyeceği şekilde artırmıştır. İngilizlere ödemelerin yapılamadığı durumlarda ise prensliklerin topraklarına el koyulmaya başlanmıştır. Prenslikler bu son aşamada siyasi manada isyan etseler de çoğu bireysel hareket ettiği için başarılı olamamıştır. İngilizlerin de tüm prenslikleri karşlarına almadan zamana dayalı bir hareket planı izledikleri görülmektedir. Tek başına İngilizlerle mücadele etme fırsatı olmayan bu prenslikler birer birer ortadan kaldırılmıştır.

Hintlilerin İngilizlere en fazla başkaldırma sebebi içine düşürüldükleri ekonomik sıkıntılar sebebiyle olmuştur. İngilizlerin ele geçirdikleri topraklarda yaşayan tarım toplumlarına ağır vergiler yükledikleri görülmektedir. Ayrıca toprak reformu adı altında birçok insan atalarından miras kalan arazilerini kaybetmiştir. Bu topraklar yeni sahiplerine kiralanırken onların kira ücretini ödeyemeyecek hale getirildiği görülmektedir. Hintli halkın bütün bu yaşanan ekonomik problemlerden çıkış yolu olarak isyan ettiği görülmektedir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi bir taraftan yaptığı ticaret ile ülkeyi sömürürken bir diğer taraftan halka ağır vergiler yükleyerek daha fazla para kazanma yoluna gitmiştir. Prenslerden toprak sahiplerine, çiftçilerden işçilere kadar herkes bu sömürü düzeni içinde fakirleştirilmiştir. İsyan etme gücünü gösterebilenler ise güçlü İngiliz ordusu karşısında savunmasız kalmıştır.

Dini inançlar Hint halkının en çok değer verdiği konuların başında

gelmektedir. Ülkenin çok farklı dini inançlara ev sahipliği yaptığı görülmektedir. İngilizler ilk yıllarında bu insanların inançlarına karışmamakla birlikte ilerleyen yıllarda halk ile daha fazla etkileşime girdiklerinde zorlamalar uyguladıkları görülmektedir. Bu zorlamalara karşı Müslüman ve Hinduların karşı çıktığı görülmektedir. Lakin her iki grubun kendi içindeki ayrışmaları ve birbirlerine düşmanlıkları onların İngilizlere karşı işbirliğini engellemiştir.

Hindistan farklı prensliklerin yanı sıra birçok aşirete de ev sahipliği yapan bir ülkedir. Halk bu aşiretler altında güvenle yaşamını devam ettirmeye çalışmıştır. Aşiretler gücü temsil etmiş ve bireylerinin hakkını düşmanlara karşı korumuştur. Lakin prenslikleri ortadan kaldıran İngilizler aşiretlerle doğrudan iletişime geçtiğinde problemler yaşamıştır. Aşiretlerin geniş arazileri kontrol altında tutmaları hedef olmalarına sebep olmuştur. Toprak ve orman kanunları ile arazilerinde vergi vermek zorunda bırakılan bu insanlar zaman zaman isyan etmiştir. Lakin onlarda bireysel hareket etmelerinden dolayı güçlü İngiliz orduları karşısında başarılı olamamıştır.

İngilizlerin Hindistan'ı başarılı bir şekilde sömürebilmesinin en önemli sebebi karşılarına çıkacak merkezi bir otoritenin olmamasıdır. Yerel krallık, sultanlık, prenslik, aşiretler, dini gruplar ve halkın temel sorunu birbirlerine karşı olan düşmanlıklarıdır. Bu düşmanlığın İngilizler karşısında ittifaka dönüşmemesi sömürülmesine neden olmuştur. İngilizlerin akıllıca bir siyaset izleyerek zamana dayalı olarak ülkeyi işgal etmesi düşmanlarını birer birer tasfiye etmesini sağlamıştır. Hint toplumu genel olarak düşman ancak kendisini çok fazla istismar ettiğinde isyan etmiştir. Bu aşama ise onların İngilizler karşısında en zayıf oldukları zaman olmuştur. Toplumun İngilizler karşı bir kurtarıcı beklediği fakat bir araya gelemeyecek kadar ayrışma içinde oldukları görülmektedir. Muhtemelen halkın genel bir millet ve devlet ülküsüne sahip olmaması en büyük zaafı olmuştur. Herkesin sadece kendisini ve toprağını koruma içgüdüğü ile hareket etmesi, başkaları sıkıntı içinde iken yardım için çabalamaması onların birer birer yenilmelerine sebep olmuştur. Siyasi geleceklere, ekonomik istismarları, dinlerini yaşayamayacak hale gelmeleri ve aşiretlerinin istismara uğraması karşısında ayaklansalar bile birlik içinde hareket edememeleri sonlarını hazırlamıştır.

Kaynakça

Anjana, R. T. (2018). The Early Resistance Movements in Kerala. *International Journal of Research and Analytical Reviews*. (5) 2, 1525-1527.

Augur, C. M. (1903). *Church History of Travancore*. Madras, 1903.

- Ballhatchet, K. (1980). *Race, Sex and Class Under the Raj*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Barnes, G. F. (2007). *Essential Histories: The Indian Mutiny 1857-58*. New York: Osprey Publishing.
- Broughton, T. D. (1977). *Letters from a maratha camp: during the year 1809*. New Delhi: Indian Council of Historical Research.
- Bulut, Y. (2003). Hindistan'da Sömürgecilik, Oryantalizm ve William Jones. *Sosyoloji Dergisi*, (3) 6, 71-106.
- Chaudhuri, S. B. (1955). *Civil Disturbances during the British Rule in India 1765-1857*. Calcutta: The World Press
- David, J. S. M. (2001). *The Bengal Army and the outbreak of the Indian Mutiny*. (Unpublished PhD Thesis). Uni. of Glasgow, Dep. of History, Glasgow.
- Datta, K. K. (1940). *The Santal Insurrection of 1855-57*. Calcutta: Univ of Cacutta.
- Caldwell R. F. St. G. (1982). *History of Tinnevely*. New Delhi: Asian Educational Services.
- Erçin, A. (2017). İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858). *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (4) 2, 111-133.
- Gangte, L. K. (2017). Human Sacrifice among the Khonds of Orissa C.1836-1861: A Study. *Mizoram University Journal of Humanities & Social Sciences*, Vol. III Issue 1, June, 114-125.
- Gough, K. (1974). Indian Peasant Uprisng. *Economic ve Political Weekly*, 9, August, 32-34.
- Government Records (1870). *Selections from the records of the Government of the Punjab and its dependencies : Trial of Muhammad Bahadur Shah, Titular King of Delhi, and of Mogul Beg, and Haje, all of Delhi, for rebellion against the British Government, and murder of Europeans during 1857*. Lahore: Punjab Printing Company Limited.
- Harvey, R. (1998). *Clive: The Life and Death of a British Emperor*. New York: Thomas Dunne Books.
- Heathcote, T. A. (1974). *The Indian Army: The Garrison of British Imperial India, 1822-1922*. London: David and Charles.

- Hunter W. W. (1969). *Indian Muslmans*. Delhi: Ideological Box House.
- Kapore, C. S. (1962). *Refresher Course in History of India, British Period 1707-1947*. Delhi: S. Chand and Co.
- Khan, Sir S. A. (1873). *The Cause of the Indian Revolt*. Benares: Medical Hall Press.
- Lahiri, R. M. (1954). *Annexation of Assam*. Calcutta: General Printers and Publishers.
- Longford, E. (1964). *Queen Victoria*. New York: Harper & Row.
- Majumdar, R. C. (1957). *The Sepoy Mutiny and the Revolt of 1857*. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay.
- Mill, J. (1826). *History of British India*. 6 volume. London: Baldwin, Craddock, and Joy.
- Nagar, R. and Mukherjee, N. (2016). *Early Uprising Against the British and Revolt of 1857*. Delhi: Vision IAS.
- Oommen, T. K. (1985). *From Mobilization to Institutionalization: Dynamics of Agrarian Movement in Twentieth Century Kerala*. Hyderabad: Sangam Books Ltd.
- Orme, R. (1763). *A History of the Military Transactions of the British Nation in Indostan, From the Year MDCCXLV*. London: John Nourse.
- Resistance (2018). *Popular Resistance to the British Rule*. Uttar Pradesh: National Open School.
- Shafeeq, S. (1970). *British Reaction to the Sepoy Mutiny, 1857-1858*. (Unpublished Master Thesis). North Texas State University, Denton, Texas.
- Thornton E. (1843). *History of British Empire in India*. 3 Vol. London: Allen.
- Vural, T. (2006). *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Ziring, L. (1992). *Bangladesh from Mujib to Ershad: An Interpretive Study*. Dhaka: University Press Ltd.

T.C.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

GENEL İLKELER

1. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayın organı olan Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası hakemli bir dergi olup yılda 4 sayı (İlkbahar, Yaz, Sonbahar, Kış) yayımlanır. Gerektiği durumlarda bu sayıların dışında özel sayılar da yayımlanabilir.
2. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sosyal bilimlerin tüm alanlarıyla ilgili özgün bilimsel çalışmalarını yayımlayan akademik bir dergidir. Bu amaçla dergiye gönderilen makalelerin daha önce başka bir yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildirimler, bu durumun açıkça belirtilmesi koşuluyla kabul edilebilir.
3. Derginin yazı dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce, Arapça, Farsça, Almanca, Fransızca ve Rusça gibi dillerde yazılan makaleler de kabul edilmektedir. Bu dillerin dışında yazılmış makalelerin kabulü Yayın Kurulunun kararına bağlıdır.
4. Dergiye gönderilen makale öz, abstract, atıflar, kaynaklar ve ekler dâhil en az 4.000, en fazla 8.000 kelime olmalıdır.
5. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne makale göndermek isteyen yazarların <http://www.yyusbedergisi.com/> veya <http://dergipark.gov.tr/yyusbed> adresine üye olarak makalelerini sisteme yüklemeleri gerekmektedir. Sistemde yazara/yazarlara ve makaleye ait bilgilere eksiksiz yer verilmelidir. Ancak makale sistem üzerinden hakemlere gönderildiği için sisteme yüklenen dosyada yazarın/yazarların kimliğini deşifre edici bilgiler yer almamalıdır. Makalenin hakem süreci tamamlandıktan sonra yazarla/yazarlarla ilgili bilgiler sistemden alınarak makaleye eklenecektir.
6. Makalenin, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin web sitesine gönderilmesi, yayımı için başvuru olarak kabul edilir ve yazımın değerlendirme süreci başlatılır. Birden fazla yazarlı makalelerde, yazarların telif haklarını makaleyi sisteme yükleyen yazara devrettikleri kabul edildiğinden, Yayın Kurulu yazarlardan tek tek telif hakları talebinde bulunmaz. Bu konuda sorumluluk, makaleyi sisteme yükleyen yazara aittir.

7. Hakemlerin, “Düzeltilmeler yapıldıktan sonra yayımlanabilir” raporu verdiği makalelerde, yazar/yazarlar tarafından gerekli düzeltmeler yapılmalı ve makale son şekliyle sisteme yüklenmelidir.

8. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, gönderilen yazılarda düzeltme yapmak, yazıları yayımlamak ya da yayımlanmamasına hakkına sahiptir.

9. Yayımlanması için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’ne gönderilen yazıların telif hakları dergiye devredilmiş olur. Dergi yönetiminden izin alınmaksızın başka bir yayın organında bu yazılar yayınlanamaz, çoğaltılamaz ve kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Ayrıca yazara/yazarlara telif ücreti ödenmez.

10. Dergide yayımlanan yazıların hukuksal, bilimsel ve etik sorumluluğu yazara/yazarlara aittir. Yayın Kurulu ve editöryal ekip kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal yükümlülük kabul etmez.

DEĞERLENDİRME SÜRECİ

11. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi’ne gönderilen makaleler, ilk olarak editör tarafından derginin yayın ilkeleri ve yazım kurallarına uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyen yazılar, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına/yazarlarına iade edilir.

12. Derginin yayın ilkelerine uygun olan makaleler için değerlendirme süreci başlatılır. Yayın Kurulu üyelerinin görüşü doğrultusunda makale, ilgili alanda eser ve çalışmalarıyla bilinen iki hakeme gönderilir.

13. Yayın ilkelerine uygun olmayan makaleler hakeme gönderilmez.

14. Makalenin yayımlanabilmesi için hakemlerden olumlu rapor gelmesi şartı aranır. Böyle bir raporda göz önünde bulundurulacak bilimsel esaslar şunlardır:

- a. Araştırma yöntemi,
- b. Konu bütünlüğü,
- c. Bilimsel özgünlük,
- d. İlgili bilim dalının terim bilgisine hâkimiyet,
- e. Konuyla ilgili eski ve yeni çalışmaları görebilmek,
- f. Yararlanılan kaynaklarda uygunluk ve yeterlilik,
- g. Değerlendirme yapabilme ve sonuca ulaşabilme,
- h. Alanına katkı sağlama,
- i. Dil hâkimiyeti/anlaşılabilirlik, akıcılık.

15. Hakem değerlendirmesi sonucu iki olumlu rapor alan makaleler yayımlanmaya hak kazanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde makale, üçüncü bir hakeme gönderilir. Makalenin

yayımlanıp yayımlanmaması üçüncü hakemin raporu belirlenir.

16. Hakemlerden olumsuz rapor alan makaleler yayımlanmaz ve yazarına/ yazarlarına iade edilmez.

17. Hakem ve yazarların isimleri karşılıklı olarak birbirinden gizli tutulur. Hiçbir koşulda hakemlere yazar adı gönderilmediği gibi, yazarlara da hakem adları açıklanmaz.

18. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler.

YAZIM KURALLARI

19. Yayımlanmak üzere Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'ne gönderilen makalelerin başında en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşan Türkçe (Öz) ve İngilizce (Abstract) özet mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. unsurlara yer verilmemelidir. Özeti altında en az 3, en çok 6 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

20. Makalede atıf sistemi olarak APA kullanılmalıdır. Metin içi kaynak gösteriminde dipnot kesinlikle kullanılmamalıdır. Sadece açıklamalar için dipnota başvurulmalı ve dipnotlar numaralandırılmalıdır.

21. İmla ve noktalama açısından, metnin gerektirdiği zorunlu haller dışında, Türk Dil Kurumunun güncel İmla Kılavuzu esas alınmalıdır.

22. Dergi sistemine yüklenen makaleler Microsoft Word programında hazırlanmalı aşağıdaki değerlere uygun bir biçimde düzenlenmelidir:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm
Yazı Tipi	Times New Roman
Yazı Tipi Stili	Normal

Yazı Boyutu (Başlık ve Metin)	11
Yazı Boyutu (Özetler)	10
Yazı Boyutu (Dipnot)	9
Tablo-Grafik	10
Paragraf Aralığı	Önce 6 nk, sonra 0 nk
Satır Aralığı	Tek (1)

23. Microsoft Word programında bulunmayan bir yazı tipinin (font) kullanıldığı çalışmalarda, makale ile birlikte font dosyası da sisteme yüklenmelidir.

24. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

25. Makalenin başlığı BÜYÜK harflerle ve **koyu** yazılmalıdır. Makale içerisindeki diğer başlıklar ise koyu ve her bir kelimenin sadece ilk harfi büyük olmalıdır.

26. Makalenin sonunda kaynakça bulunmak zorundadır. Yararlanılan kaynaklar, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalı ve yazar soyadı ve adı küçük yazılmış bir şekilde düzenlenmelidir.

Alıntı Kuralları:

1. Kitap, makale veya herhangi bir kaynak Kendi metninizde yazar soy isminden bahsedilmemişse ve tek yazarlı bir kaynak ise yazarın soyadı virgül, basım tarihi iki nokta ve sayfa no girilir. (Örnek 1)

2. Kitap, makale veya herhangi bir kaynak Kendi metninizde yazar soy isminden bahsedilmemişse ve tek yazarlı bir kaynak ise yazarın soyadı virgül, basım tarihi iki nokta ve sayfa no girilir. (Örnek 2-3)

Tek Yazarlı Kaynaklar

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek

Cümle içi gösteriminde metninizde yazar hakkında bir ifade yoksa;

1. ... (Vural, 2004: 27)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamamanın önemli unsurlarından biridir.

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazardan bahsedilmişse;

2. Eğitim sorunlarına değinen Sever (2003: 27 – 29) sorunların çözümlenmesi için kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazardan bahsedilmişse;

3. Vural (2007: 78), günümüzde çevre kirliliğinin önemli bir sorun olduğunu belirtmektedir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazar hakkında bir ifade yoksa;

... Nüfus artış hızı işsizliğin temel gerekçeleri arasında sayılabilir (Sever, 2008: 145).

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazar hakkında bir ifade yoksa ve birden fazla eserine atıf yapılırsa;

... İnternet bağımlılığı, çağımızın önemli bir sorunudur (Ceyhan, 2008: 15; Ceylan, 2005: 20).

İki Yazarlı Kaynaklar

Herhangi bir kaynak iki yazarlı ise; metin içi alıntılarınız örneklerde olduğu gibi her iki yazarın da soyadlarından, eserlerin yayın tarihlerinden ve sayfa numaralarından oluşmalıdır.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazar(lar)dan bahsedilmişse:

Güven ve Kürüm (2006: 86)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlanmanın önemli unsurlarından biridir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamının önemli unsurlarından biridir. (Güven ve Kürüm, 2006: 86).

Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kaynaklar

Üç veya daha fazla yazarı olan herhangi bir kaynağın referansını verirken; ilk referans vermede tüm yazarların soyadları virgülle ayrılarak açıkça belirtilmelidir. Daha sonra verilen referanslarda; bu kaynağın referansları ilk yazarın soyadı ve “vd.” Kullanılarak verilir.

İlk Kullanımda:

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Çardak, Ceylan ve Güven (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

Daha sonraki kullanımlarda:

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Çardak vd. (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

Yazarı bilinmeyen kaynaklar

Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Yazarı bilinmeyen kaynaklar metin içi alıntılarda tırnak içinde yer alan kısa makale başlığı ve tarih ile verilir. Makale başlıkları uzun olduğunda, başlığın yalnızca ilk kelimesi veya iki kelimesi kullanılır.

Metin içi gösterim:

... (“Uzaktan Eğitimde Yaşanan Sorunlar”, 2003: 56).

Aynı Soyadına Sahip Yazarların Eserleri

Birden fazla kaynağın ilk yazarları aynı soyadına sahip ise bu durumda her bir kaynak için ilk yazarların ön adının baş harfleri büyük harf ve nokta ile soy isimden önce örnekte olduğu gibi verilir.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

A. Ceyhan (1990: 56) ve E. Ceyhan’ın (1998: 124 – 125) çalışmalarında ifade ettikleri gibi, ...

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... ifade edilmektedir (A. Ceyhan, 1990: 56 ve E. Ceyhan, 1998: 124, 125).

Aynı Yazarın Eserleri

Aynı yazar tarafından yazılmış iki veya daha fazla kaynaktan aktarma yapılırken yazarın soyadı bir kez yazılır ve kaynakların basım yılları noktalı virgül ile ayrılarak sıralanır. Yapılan sıralamada eskiden yeniye doğru bir sıralama yapılması tercih edilir.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

Adıgüzel'in (1991: 142; 2006: 298) araştırmalarında....

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek;

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... belirtilmektedir (Terzi, 2003: 251; 2005: 64).

Bir Yazarın Aynı Tarihli birden fazla Eseleri

Bir yazarın aynı yılda basılan birden çok eseri referans olarak verilirken eserlerin yayın tarihlerinden sonra a, b, c .. küçük harfler kullanılır.

a. Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

.... Balaban, (2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin ....

b. Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

Bazı araştırmalarda (Balaban, 2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin ....

Derleme Kaynaklar

Derleme kaynakların gösteriminde yalnızca yazar ya da yazarların soyadları verilir. Editör bilgisi kaynakçada yer alır.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Odabaşı ve Kılıçer (2008: 46)'e göre, postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, postmodern reklamlarda da kendini göstermektedir.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... Postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, post-modern reklamlarda da kendini göstermektedir (Odabaşı ve Kılıçer, 2008: 46).

Çeviri Kaynaklar

Çeviri kaynakların metin içi gösteriminde yalnızca yazar ya da yazarların soyadları verilir. Çeviren bilgisi kaynakçada yer alır.

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

... Bradley (2004: 45)'e göre rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır.

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

... rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır (Bradley, 2004: 45).

Kurum Yazarlı Kaynaklar

Kurum, dernek, hükümet kuruluşları ve çalışma gruplarının isimleri yazar gibi değerlendirilir. Genellikle metin içinde her geçtikleri yerde yazılırlar. Bazı kurum vb. yazarlarının ismi ilk geçtiği yerde açıkça yazılır ve sonra kısaltılarak kullanılır. Bir grup yazarın isminin kısaltılmasına karar verirken, aşağıdaki genel kurallar göz önünde bulundurulur.

Kısaltmalar, okuyucu için yeterince bilgi verecek şekilde olmalı ve “Kaynaklar” kısmına da hiçbir güçlüğü yer vermeden yazılabilir. İsim uzunsa, kısaltması kolaylıkla okunuyor ya da biliniyor ise, ikinci veya daha sonra geçtiği yerlerde kısaltma kullanılır. Ancak ilgili kaynağın daha sonraki gösteriminde kısaltma kullanılacak ise ilgili kurumun kısaltması köşeli parantez içerisinde gösterilir. Daha sonraki gösterimlerde bu kısaltma kullanılır. Eğer isim kısaysa veya kısaltma anlaşılmazsa, ismi kısaltma-

nin yerine tam olarak yazmak daha doğru olur.

Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

İlk referans verilmesinde

1. ... (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2008: 20).

Sonraki referans verilmelerde

2. ... (MEB, 2008: 20).

Arşiv Belgeleri

Metin içindeki arşiv belgeleri, arşiv belgesinin kaynağı ilk etapta kısaltılmadan yazılır. Bununla birlikte, kısaltma sonraki kullanımlarda kullanılacaksa, ilgili arşiv belgesinin kısaltması köşeli parantez içinde gösterilir. Bu kısaltma sonraki izlenimlerde kullanılır. Belge adını virgül izler ve belgenin tarihi verilir. Ardından, arşivin sınıflandırılma şekline göre bir dosya, sayfa veya sayfa numarası verilir.

Arşiv belgeleri dipnotunda, referanslar arşiv belgesinin adını, varsa belgenin tarihini, arşiv ve dosyaları, defterleri ve folyo / çarşafı / sayfa numaralarını içerir.

Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

İkincil Kaynaktan Aktarmalar

a. Cümle içi gösterimine ilişkin örnek:

Cümle içi gösteriminde metninizde parantezden önce yazarlardan bahsedilmişse:

...Sağlam (1955'den aktaran Vural, 2008: 164) çalışmasında...

b. Cümle sonu gösterimine ilişkin örnek:

Cümle sonu gösteriminde metninizde yazarlar hakkında bir ifade yoksa;

..... belirtilmektedir (Sağlam, 1955'den aktaran Vural, 2008: 164).

E-Kaynaklar

Basılı olduğu halde internet ortamından erişim sağlanmış kitap, makale ve tezlerden yapılan aktarımlar basılı yayınların aktarımıyla aynı şekilde yapılmaktadır. Yalnızca internet ortamında yer alan kaynakların gösterimine ilişkin örnekler şu şekildedir:

E-Dergilerdeki Makaleler

E-dergilerin metin içi aktarımlarında yazar ve/veya yazarların soyadları ve yayın tarihi (varsa sayfa numarası) parantez içinde gösterilir.

Metin içi gösterimine ilişkin örnek:

.... savunmuştur (Kopkallı ve Mutlu, 2009: 3).

Web Sayfasında Yayınlanan Bildiriler

Metin içi gösterime ilişkin örnek:

..... (Tanışlı ve Özdaş, 2006) şeklinde ifade edilmiştir.

Künye Bilgileri Olmayıp Yalnızca İnternet Ortamında Yer Alan Kaynaklar

Yazar, eser adı, yayın tarihi, kurum adı gibi künye bilgilerinin tamamının veya herhangi birinin olmadığı e-kaynaklarda yalnızca internet tam adresi ve erişim tarihi verilir. **Metin içi gösterimde de bu kaynaklar dipnotta yer alır.**

Örneğin;

<http://www.warc.com/News/TopNews.asp?ID=26981&Origin=WARC-NewsEmail> (Erişim Tarihi: 16.07.2010)

Tablo ve Şekiller

Metin içinde her tablonun, şeklin, grafiğin, resmin bir numarası ve başlığı bulunur. Ancak numara ve başlık tablolarda üstte, şekillerde (grafik, resim vb.) altta yer alır. Her iki durumda da numaralar (1,2,3...) şeklinde yazılır. Başlıklar ilk harfleri büyük ve 11 punto olarak yazılır. Başlıklar sola dayalı olarak yazılır. Tablo, şekil vb.'nin altında kaynak gösterileceği durumlarda, koyu stilde "Kaynak" yazılarak, kaynak gösterilir. Kaynak gösteriminde 11 punto kullanılır. Bu gösterim hem metin içi hem de dipnot yoluyla yapılan aktarımlarda aynı şekilde uygulanır.

Alıntılar

Doğrudan aktarmalarda alıntı, ana düşünce, biçim ve içerik yönünden değiştirilmeden çalışmada yer alır. 40 kelimedenden daha kısa olan alıntılar tırnak işaretleri içinde ve normal satır aralıklarıyla yazılır. 40 kelime ve daha uzun alıntılar, az yer tutması ve ilk bakışta bunun bir aktarma olduğunun anlaşılabilmesi için, sıkıştırılmış paragraf şeklinde verilir. Bu amaçla, blok biçimindeki alıntı yeni satırdan başlamalı ve tüm paragraf soldan satır başı hizasından bloklanıp soldan girinti oluşturulacak şekilde 1.25 cm içeriden yazılır. Alıntı içinde de paragraflar varsa bu paragrafların başında da 1.25 cm girinti veya beş boşluk bırakılmalıdır. Alıntının tamamı

tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Blok alıntılar için tırnak işaretleri kullanılmaz. Blok alıntı içindeki her türlü alıntılama çift tırnak işaretleri ile belirtilmelidir.

KAYNAKÇA OLUŞTURMA

Tek Yazarlı Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.
İpekten, H. (1990). *Nâ'îlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ.

Çok Yazarlı Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi., Soyad, Adın Baş Harfi. ve Soyad, Adın Baş Harfi.
(Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2012). *Ekonomi Politikası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çetişli İ., Çetin, N., Doğan, A., Gür, A., Karataş, C. ve Demir, Ş. (2007).
II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı. Ankara: Akçağ.

Çeviri Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Çevirmenin Soyadı,
Çevirmenin Adının Baş Harfi. (Çev.). Yayın Yeri: Yayın Evi.

Ferguson, N. (2009). *Paranın Yükselişi-Dünyanın Finansal Tarihi*. Pala,
B. (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Editörlü Kitap

Soyad, Adın Baş Harfi. (Ed.). (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

Özbek, M. (Ed.). (2005). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil.

Editörlü Kitapta Bölüm

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Bölüm Başlığı. Editör Adı (Ed.), *Kitap Adı* içinde (sayfa aralığı). Yayın Yeri: Yayın Evi.

Kejanlıoğlu, B. (2005). Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı. Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* içinde (s. 689-713). İstanbul: Hil.

Dergiden Tek Yazarlı Makale

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı), Sayfa Aralığı.

Özerhan, Y. (2016). Yerel Finansal Raporlama Çerçevesi Taslağındaki Ölçümleme Esasları Üzerine Bir Değerlendirme. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 18 (2), 307-336.

Dergiden Çok Yazarlı Makale

Soyad, Adın Baş Harfi., Soyad, Adın Baş Harfi. ve Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı), Sayfa Aralığı.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M. ve Bolat, İ. (2017). Katılım Bankalarının Performanslarının AHP ve GIA Tekniklerinden Oluşan Bütünleşik Bir Sistem ile Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Pamukkale Avrasya Sosyoekonomik Çalışmalar Dergisi*, 4(2), 54-69.

Elektronik Dergiden Makale

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). Makale Başlığı. *Dergi Adı*, Cilt (Sayı). Erişim Adresi.

Kardaş, F. ve Tanhan F. (2018). Van Depremine Yaşayan Üniversite Öğrencilerinin Travma Sonrası Stres, Travma Sonrası Büyüme ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, XV (I). Erişim: <http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/Cilt15/rpdabdyuefd01112017y.pdf>

Sempozyum/Kongre/Konferans/Bildiri

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Bildiri Başlığı. *Sempozyum/Kongre/Konferans Adı* Tam Metni içinde (sayfa aralığı).

Bülbül, S. E. ve Baykal, K. B. (2017). Gri İlişkisel Analiz Yöntemi İle Hayat Dışı Branşlarda Türk Sigorta Sektörünün Değerlendirmesi. 3. *Ulusal Sigorta ve Aktüerya Kongresi* Tam Metni içinde (s. 1-9).

Yayımlanmamış Tez

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Tezin Başlığı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans/Doktora Tezi). Kurum adı, Yer.

Ertuş, A. (2016). *Toplumcu Gerçekçi Türk Şiirinde Kadın İmgesi (1960-1980)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Ansiklopediler

Soyad, Adın Baş Harfi. (Tarih). Madde Başlığı. Ansiklopedi Adı içinde. (Cilt, sayfa aralığı). Yer.

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. *The New Encyclopedia Britannica* içinde. (Cilt. 26, ss. 501-508). Chicago, IL: Encyclopedia Britannica.

Sözlükler

Soyad, Adın Baş Harfi. (Yayın Yılı). *Sözlük Adı*. Yayın Yeri: Yayın Evi.

Gerrymander. (2003). *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (11. Baskı). Springfield, MA: Merriam-Webster's.

**REPUBLIC OF TURKEY
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE
PUBLICATION PRINCIPLES AND SPELLING RULES**

GENERAL PRINCIPLES

- 1.** The Journal of Social Sciences Institute, the media organ of Van Yüzüncü Yıl University the Institute of Social Sciences, is an international refereed journal and is published 4 issues (Spring, Summer, Autumn, Winter) annually. Special issues, except mentioned ones, may also be published when necessary.
- 2.** Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute is an academic journal that publishes unique scientific studies on all areas of social sciences. For this purpose, the articles sent to the journal must not have been previously published in another publication or accepted for publication. Assertions provided at scientific meetings may be accepted provided that this is clearly indicated.
- 3.** While the written language of the journal is Turkish, articles written in languages such as English, Arabic, Persian, German, French and Russian are also accepted. The acceptance of written articles except these languages depends on the decision of the Editorial Board.
- 4.** Articles sent to the journal should be at least 4000, at most 8000 words, including preface, abstracts, citations, references, and attachments.
- 5.** Authors who want to send articles to Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute should upload their articles to <http://www.yyusbedergisi.com/> or <http://dergipark.gov.tr/yyusbed> by becoming a member. The complete information about the author/authors and articles must be included in the system. However, since the article is sent to the referees through the system, the file uploaded to the system should not contain any decryption information for the identity of the author(s). Information about the author/authors will be taken from the system and added to the article after the referee process is completed.
- 6.** The submission of the article to the website of Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute is accepted as an application for publication and the evaluation process of the work is started. In multi-authored articles, since it is assumed that the authors accept the

transfer of copyrights to those who upload the article to the system, the Editorial Board does not request individual copyright rights from the authors. Responsibility in this respect belongs to the author who uploads the article.

7. In the articles that the referees report as “Can be published after making corrections”, necessary corrections should be made by author/authors and the article should be uploaded to the system in its final form.

8. Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute reserves the right to edit, post, or not to post any articles submitted.

9. Copyrights of the articles sent to Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute for publication are transferred to the journal. These articles cannot be published, copied or used without reference in another media organ without permission from the journal administration. Also, copyright fee is not paid to author/authors.

10. The juridical, scientific and ethical responsibility of the articles published in the journals belongs to the author/authors. The Editorial Board and the team do not accept any probable legal liability.

REVIEW PROCESS

11. The articles sent to Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute are first reviewed by the editor in terms of compliance with the publication principles and the spelling rules of the journal. Non-compliant articles are returned to the author/authors for necessary corrections.

12. The peer review process is started for the articles that comply with the publishing principles of the journal. In accordance with the opinion of the members of the Editorial Board, the article is sent two referees that are well known for their studies and works with the related field.

13. Articles that don't comply with the publishing principles aren't sent to the referee.

14. In order to publish the articles, it is required to receive a positive report from the referees. Scientific principles to be considered in such a report are as follows;

- a) Research Methods
- b) Subject integrity
- c) Scientific originality
- d) The dominance of the terminology of the relevant discipline,

- e) To be able to see the old and new studies with the related topics
- f) Convenience and adequacy in the resources available
- g) To be able to evaluation and reach the result,
- h) Contribution to the field
- i) Language dominance / intelligibility, fluency.

15. After the peer review process of the referee, the articles receive two positive reports are deserved to be published. If one of the referee's reports is positive and the other is negative, the article will be sent to a third referee. The publication of the work is determined according to the third referee's report.

16. The articles receive the negative report from referees aren't published or returned to the author/authors.

17. The names of the referees and authors are mutually kept confidential. Under no circumstances is the name of the author sent to the referees, and the names of the referees are not disclosed to the authors.

18. The authors consider the criticism, recommendation and correction requests of the referees and the Editorial Board. If they disagree with them, they have the right to object to their reasons.

GUIDELINES

19. Articles sent to the Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute for publication should start with Turkish (Öz) and English (Abstract) abstracts consisting of minimum 150 and maximum 200 words. The Abstracts should not include elements such as source, shape, chart etc. Keywords including at least 3 words and at most 6 words should appear at the end of the abstract.

20. APA should be used as the citation reference system. The footnote should not be used in in-text citations. Footnotes should be referred only for explanations and footnotes should be numbered.

21. In terms of marking and punctuation, the current Imprint Manual of the Turkish Language Association should be taken as a basis, except in compulsory cases.

22. The articles uploaded to the journal system should be prepared in Microsoft Word and should be arranged in accordance with the following rules:

Paper Size	A4 Vertical
Top Edge Space	2,5 cm
Bottom Edge Space	2,5 cm
Left Edge Space	2,5 cm
Right Margin	2,5 cm
Font	Times New Roman
Font Style	Normal
Font Size (Title and Text)	11
Font Size (Abstracts)	10
Font Size (Footnote)	9
Table-Graphic	10
Paragraph Space	First 6 nk, Then 0 nk
Line Space	Single (1)

23. In the case of using a font unavailable in Microsoft Word, the font file must be uploaded to the system along with the article.

24. The articles should not include details such as page number, header, and footer.

25. The title of the article should be written in CAPITAL letters and **bold**. The other headings in the article should be bold and only the first letter of each word should be capitalized.

26. The bibliography must appear at the end. References should be arranged in alphabetical order according to surnames of all contributing authors, and surname and first name of the authors should be written in lower case letters.

Citing Rules :

1. A book, an article or any sources list one author and if there is no expression about the writer in your text; the name of the author's last name, comma, the publication date, colon, and page no appear in the reference parenthesis (as in example1).

2. A book, an article or any sources list one author and if you named the author before the parenthesis in your text, the writer's name or last name will not be used in the reference parenthesis as in examples 2,3.

One Author Resources

a. Examples of in-sentence formation

If there is no expression about the writer in your text

1. ... (Vural, 2004: 27)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamamanın önemli unsurlarından biridir.

If you named the author before the parenthesis in your text

2. Eğitim sorunlarına değinen Sever (2003: 27 – 29) sorunların çözümlenmesi için kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

If there is no expression about the writer in your text

3. Vural (2007: 78), günümüzde çevre kirliliğinin önemli bir sorun olduğunu belirtmektedir.

b. Examples of sentence end formation

If there is no expression about the writer in your text

... Nüfus artış hızı işsizliğin temel gerekçeleri arasında sayılabilir (Sever, 2008: 145).

If there is no expression about the writer in your text and, citing more works of author

... İnternet bağımlılığı, çağımızın önemli bir sorunudur (Ceyhan, 2008: 15; Ceylan, 2005: 20).

Two Authors Resources:

When any source lists two authors, your in-text citations should consist of the last names of both authors, the publication date, and page number(s).

a. Example of in-sentence formation

If the author's or authors' name(s) are in your text

Güven ve Kürüm (2006: 86)'de belirtildiği üzere eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamamanın önemli unsurlarından biridir.

b. Example of sentence end formation

If the author's or authors' name(s) are named in your text

... Eğitimde planlama yapmak geleceği tasarlamının önemli unsurlarından biridir. (Güven ve Kürüm, 2006: 86).

Three or More Author Resources

When citing any source which has three or more authors; the reference should consist of the surnames of all the authors clearly by separating them with a comma. But in later citing of the same source is done by using the first author's surname and "et al."(vd.)

For The First Usage:

a. Example of in-sentence / end-sentence formation

If the authors' names are in your text

... Çardak, Ceylan ve Güven (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

If the authors' names are not in your text

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

For The Subsequent Usage:

a. Example of in-sentence / end-sentence formation

If the authors' names are in your text

... Çardak vd. (2008: 206) çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığını belirlemiştir.

If the authors' names are not in your text

... Çevrimiçi derslerin etkililiğini sağlama da etkileşim öğelerinin büyük rol oynadığı belirlenmiştir (Çardak vd., 2008: 206).

Resources of unknown writers

Resources of unknown writers: In in-text citations, short article title that is in quotation marks, and the date has taken place. When article titles are long, Just the first word or two words of the title are used.

Example of a reference given at the end of the Sentence:

In-text formation

... (“Uzaktan Eğitimde Yaşanan Sorunlar”, 2003: 56).

Authors who have the same surname in the same reference.

If the sources belong to the authors who have the same surnames, then the initials of the first names of the first authors’ are given before the last name of the authors for each resource as in the example.

a. Example of in-sentence formation

If the authors’ names are in your text

A. Ceyhan (1990: 56) ve E. Ceyhan’ın (1998: 124–125) çalışmalarında ifade ettikleri gibi, ...

b. Example of end-sentence formation

If the authors’ names are not in your text

... ifade edilmektedir (A. Ceyhan, 1990: 56 ve E. Ceyhan, 1998: 124, 125).

The Works Has Written by The Same Author

When quoting from two or more sources written by the same author, the surname of the author is written once and the years of printing of the sources are separated by a semicolon. In the ranking, it is preferable to make a ranking from old to new.

a. Example of in-sentence formation

If the author’s names are in your text

Adıgüzel’in (1991: 142; 2006: 298) araştırmalarında...

b. Example of end-sentence formation

If the author's names are not in your text

... belirtilmektedir (Terzi, 2003: 251; 2005: 64).

The works having the same date and same author

When formatting a reference for the works of the same author, which published in the same year, a, b, c... small letters is used after the date of publication. (a, b, c, ...)

a. Example of in-text formation**If the author's names are in your text**

Balaban, (2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin ....

b. Example of in-text formation**If the author's names are not in your text**

Bazı araştırmalarda (Balaban, 2004a: 23; 2004b: 200) ekonomik yapının düzelmesindeki en önemli faktörlerin ....

Compilation Resources

When quoting information from the compilation sources; only the author or authors' surnames are given. The information about the editor is given in the bibliography.

a. Example of in-sentence formation**If the author's names are in your text**

... Odabaşı ve Kılıçer (2008: 46)'e göre, postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, postmodern reklamlarda da kendini göstermektedir.

b. Example of end-sentence formation**Example of sentence end display: If the authors' names are not in your text**

... Postmodernizmin erkek ile kadın arasındaki ayrımı reddetmesi, postmodern reklamlarda da kendini göstermektedir (Odabaşı ve Kılıçer, 2008: 46).

Translation Resources

When quoting information from the translated sources; only the author or authors' surnames are given. The information about the translator is given in the bibliography.

a. Example of in-sentence:

If the author's names are in your text

... Bradley (2004: 45)'e göre rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır.

b. Example of end- sentence

If the authors' names are not in your text

... rakiplere odaklanma, şirketlerin güçsüz rakiplerinin zayıf olan yönlerine yoğunlaşmak yoluyla bu rakiplerinden müşteri ve pazar payı çalmaya çalışmasıdır (Bradley, 2004: 45).

Cooperated Writers Resources

The names of institutions, associations, government organizations, and working groups are evaluated as writers. They are usually written in the text where they pass. Some institutions etc. The names of the authors are clearly written in the first place and then used shortened. When deciding to name a group of authors, the following general rules are taken into consideration.

Abbreviations should be sufficient to provide sufficient information for the reader and "References" should be written without any difficulties. If the name is long, the abbreviation is easily read or known, the abbreviation is used in subsequent usages. However, when the abbreviation is used in the subsequent usage of the relevant resource, the abbreviation of the relevant institution is shown in square brackets. This abbreviation is used in subsequent impressions. If the name is short or the abbreviation is not understood, it is more accurate to write the name fully instead abbreviation, where it passes.

Example in-text:

Example in-sentence: In the first usage

1. ... (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2008: 20).

Example in-sentence: In subsequent usages.
2. ... (MEB, 2008: 20).

Archive Documents

Archival documents in the text, the source of the archive document are written without shortening in the first place. However, if the abbreviation is to be used in the subsequent usages, the abbreviation of the relevant archive document is shown in square brackets. This abbreviation is used in subsequent impressions. The document name is followed by a comma and the date of the document is given. A file, sheet, or page number is then given according to the way the archive is classified.

In the footnote for archival documents, the references include the name of the archive document, the date of the document, if any, the archives and files, notebooks and foil /sheets/page numbers.

Example of end-sentence formation

In the first usage

1. ....(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 1927: 239).

In subsequent usages.

2. .... (BCA, 1927: 240).

In the first usage

3. ... (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 1933: 198, 352, 11).

In subsequent usages

4. ... (BCA, 1933: 198 352 11)..

In the first usage

5. ... (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. Tapu Defteri [TD]: 26).

In subsequent usages

6. ... (BOA, TD: 26).

Secondhand Source citing

a. Example in-sentence formation

Example in- Sentence: If the author's names are in your text

...Sağlam (1955'den aktaran Vural, 2008: 164) çalışmasında...

b. Example of end-sentence formation

..... belirtilmektedir (Sağlam, 1955'den aktaran Vural, 2008: 164).

E-Resources

The transfers made from books, articles, and thesis which have been accessed through the internet although printed, are done in the same way as the publication of printed publications. Examples of only the resources available on the Internet are as follows:

Articles in E-Journals

The surnames of the authors and / or authors and the date of publication (if any, page number) are shown in parentheses in the in-text transfers of e-journals.

Example in-text formation

.... savunmuştur (Kopkallı ve Mutlu, 2009: 3).

Resources Published on The Web Page

Example in-text formation

..... (Tanışlı ve Özdaş, 2006) şeklinde ifade edilmiştir.

Resources on the Internet Only Without Imprint Information

Only the full internet address and the date of access are given in the e-sources where all of the imprint information such as author, work name, publication date, institution name or not. These sources are included in the footnote in the text.

Example;

<http://www.warc.com/News/TopNews.asp?ID=26981&Origin=WARC-NewsEmail> (Erişim Tarihi: 16.07.2010)

Tables and Figures

Tables, figures, graphics, pictures should have a number and title in the text. However, the number and title are shown at the top, in the figures (graphics, pictures, etc.) at the bottom. In both cases, numbers (1,2,3 alar) are written. Headings are written with the first letters in the capital, all in italic style and in 11 pt. Titles are written to the left. In cases where a source will be shown below the table, figure etc., the source will be shown by typing Source, in the dark style. 11 point is used in the source display. This notation is applied in the same way for both text and footnote transfers.

Quotations

The quotation indirect transfers take place in the study without changing the main idea, form, and content. Quotations less than 40 words are written in quotation marks and normal line spacing. Quotations of 40 words and longer are given in the form of a compressed paragraph so that they have little space and at first glance, it is understood to be a transfer. For this purpose, the quotation in block form should start from the new line and the entire paragraph is written from the left to the top of the line and 1.25 cm from the left to indent from the left. If there are paragraphs in the quotation, 1.25 cm indentation or five spaces should be left at the beginning of these paragraphs. The entire quotation should be written in single line spacing. Quotation marks are not used for block quotations. All quotes in the blockquote must be specified with double quotation marks.

CREATING BIBLIOGRAPHY

Single-Author Book

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Book. Publication Place: Publisher.

İpekten, H. (1990). Nâ'ilî Dîvânı. Ankara: Akçağ.

Multiple Author Books

Surname, Initial of Name., Surname, Initial of Name. and Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Book. Publication Place: Publisher.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2012). Economic Policy. İstanbul: Remzi Publishing.

Çetişli İ., Çetin, N., Doğan, A., Gür, A., Karataş, C. ve Demir, Ş. (2007). Turkish Literature in the Second Constitutional Monarchy Period. Ankara: Akçağ.

Translated Books

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Book. Translator's Surname, Initial of Translator's Name. (Transl.) Publication Place: Publisher.

Ferguson, N. (2009). The Ascent of Money: The Financial History of the World. Pala, B. (Transl.). İstanbul: Yapı Kredi Publishing.

Edited Books

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of the Chapter. Editor's Name (Ed.), Title of Book within (page range). Publication Place: Publisher.

Kejanlıoğlu, B. (2005). The Concept of Public Place in Media Studies. Meral Özbek (Ed.), Public Place within (p. 689-713). İstanbul: Hil.

Single Author Article from a Journal

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. Journal Name, Volume (Issue), Page Range.

Özerhan, Y. (2016). A Review on the Measurement Basis in the Local Financial Reporting Framework Draft. The World of Accounting Science, 18 (2), 307-336.

Journal Articles by Multiple Authors

Surname, Initial of Name., Surname, Initial of Name. and Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. Title of Journal, Volume (Issue), Page Range.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M. and Bolat, İ. (2017). Evaluation of Participation Banks' Performance with an Integrated System Resulting From AHP and GIA Technique: Turkey Sample. Pamukkale Eurasia Journal of Socio-Economic Studies, 4(2), 54-69.

Article from Electronic Magazine

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Title of Article. Title of Journal, Volume (Issue), Accessed Address.

Kardas, F. and Tanhan F. (2018). An Investigation of Post-Traumatic Stress, Post-Traumatic Growth and Hopelessness Levels of University Students Experienced Van Earthquake. YYÜ Education Faculty Journal, XV (I). Accessed: <http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/Cilt15/rpdabdyuef-d01112017y.pdf>

Symposium / Congress / Conference / Presentation

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Presentation. Symposium / Con

ference / Conference Name Full Text (page range).

Bülbül, S.E. and Baykal, K.B. (2017). Evaluation of Turkish Insurance Sector in Non-life Branches by Using Gray Relational Analysis Method. *3rd National Insurance and Actuarial Congress* Full Text (pp. 1-9).

Unpublished Thesis

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Thesis. (Unpublished Master/ Doctoral Thesis). Institution name, Location.

Ertuş, A. (2016). Woman Image in Socialist Realistic Turkish Poetry (1960-1980). (Unpublished Doctoral Thesis). Van Yüzüncü Yıl University / Institute of Social Sciences, Van.

Encyclopedias

Surname, Initial of Name. (Date). Title of Article. Name of Encyclopedia Within (Volume, page range). Location.

Bergmann, P. G. (1993). Relativity. The New Encyclopedia Britannica Within. (Vol. 26, pp. 501-508). Chicago, IL: Encyclopaedia Britannica.

Dictionaries

Surname, Initial of Name. (Publication Year). Dictionary Name. Place of Publication: Publisher.

Gerrymander. (2003). Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (11th Edition). Springfield, MA: Merriam-Webster's.

